

RFC

3 BENJAMIN U MOSKVI
Branko Vučićević (1934-2016)

II USTAVNA TEORIJA U DOBA KRIZE: MOĆ, PRAVO I MORAL
Nenad Dimitrijević

37 SVEDOČENJA
Čarls Reznikov

HUMANISTIKA U TRANZICIJI

77 ANDREVLJE, 15–18. JUL, 2015.

81 KULTURALNI STUDIJI I TRANZICIJA
Dean Duda

95 BIOLOŠKI DETERMINIZAM U DRUŠTVENOJ PRAKSI
Biljana Stojković

III TEOLOGIJA I DRUŠTVENA PROMJENA: POKUŠAJ
POSTAVLJANJA PITANJA
Žoran Grozdanov

125 SVINJE, ŠKOLA I KNJIŽEVNOST
Nenad Veličković

145 PONEKAD STRAHUJEM
Michael Rosen

155 UČENJE ARITMETIKE: PRIČA O JEDNOM EKSPERIMENTU
L.P. Benezet

177 KRIZA U OBRAZOVANJU
Hana Arent

- 195 MOŽE LI KRITIČKA DEMOKRATIJA OPSTATI? PORTO ALEGRE
I BORBA ZA "PUNU" DEMOKRATIJU U OBRAZOVANJU
Luis Armando Gandin i Michael W. Apple
- 219 JAVNO OBRAZOVANJE I AKADEMSKO TEZGARENJE
Nenad Veličković
-
- 241 SREDIŠNJE REČI
Nenad Jovanović
-
- 249 ALTERNATIVNA ISTORIJA – TRADICIONALNI IDENTITET
O knjizi *Alternativna istorija Srbije* Predraga J. Markovića i Čedomira Antića
Jelena Lalatović
- 259 ŠTA MOŽEMO NAUČITI OD KRITIČKE PEDAGOGIJE, ILI O MEDIJIMA,
RACIONALIZACIJI I ŠKOLSKOM SISTEMU
O knjizi *Obrazovanje na "pravom" putu* Michaela W. Applea
Anđa Cerović
- 271 MEDIJI I DEMOKRATIJA
O knjigama *Mediji, ideologija i kultura* Snježane Milivojević i *Digitalna isključenost* Roberta
McChesneyja
Ana Kolarić
-
- 291 MIRTAZAPIN
raša kominac radoslav
-
- 307 ZAŠTO SU I KAKO VAŽNE VIDEO IGRE?
Stefan Alidini

Izdavač: "Fabrika knjiga", Beograd, 22 oktobra 17
+381 (0) 69 3371 583, www.fabrikaknjiga.co.rs, fabrikaknjiga@sezampro.rs
Urednici: Aleksandra Bajazetov, Dejan Ilić, Slavica Miletić
Glavni i odgovorni urednik: Dejan Ilić
Grafičko oblikovanje: Olivera Batajić Sretenović
Kompiuterska obrada: Tanja Valjarević

ISSN: 0354-5288

BRANKO VUČIĆEVIĆ

BENJAMIN U MOSKVI

FINALNA VERZIJA

23/8/2015.

0

Ako je potrebno, titl s osnovnim podacima o Benjaminu.

1

ŠPICA

(Bela slova na crnoj pozadini. A la Vertov&Rodčenko.)

NORA PRIKAZUJE

BENJAMIN U MOSKVI

2

(Arhiv) Mladi Mussolini (sa kamašnjama!) predvodi Marš na Rim.

U dnu slike titl:

1924

ANNO III ERA FASCISTA

Muzika ("Giovinezza") utišano se preliva u sledeću scenu.

3

(Bliže) Benjamin nevešto pliva prema kameri dok ne stigne u krupni plan.

Nosi naočare čija stakla ogledalski odbljeskuju. Obučen je u crni kupaći kostim.

(Total) Plivanje se ponavlja.

U dnu slike titl:

CAPRI

Posle pojave titla voda se oboji zelenkasto-plavo. Sam Benjamin i nebo ostaju crno-beli.

4

Mali trg. Pust.

U senci velikog drveta 3–4 mala stola i stolice.

Za jednim sedi Benjamin. Na stolu njegovi papiri, debela fascikla sa rukopisom, knjiga, nalivpero, futrola za naočare.

Na stolici ispred stola Benjaminova kožna torba (koju će vući do kraja priče).

Benjamin je u belom platnenom odelu.

Čita novine (*Action française*).

Naglo ih podigne i viri preko njih.

(Iz Benjaminovog ugla)

Praznim trgov prolazi Asja Lacis sa ćerkom Dagom. Obe su u belim, lepršavim haljinama.

Brzo zatamnjenje.

Sledećeg dana opet prolaze.

Benjamin podiže čašu crnog vina.

Pokret se nastavlja krupno.

Benjamin podiže čašu do naočara.

Ali vino je sad crveno.

(Iz Benjaminovog ugla)

Kroz crveno vino:

prolaze Asja i Daga.

Brzo zatamnjenje.

5

Benjamin viri iza ugla kamene kuće.

Asja i Daga ulaze u malu seosku prodavnicu u konobi.

Pred vratima nekoliko gajbi sa voćem i povrćem.

Asja sa naručjem punim kesa i paketa.

Prilazi Benjamin.

BENJAMIN

Ja sam dr Walter Benjamin,
Dozvolite da vam ponesem pakete.

Komičan balet (slapstick): ispuštanje paketa, pružanje ruke Asji itd.

ASJA
Asja Lacis.

Udaljuju se strmom uzanom uličicom.

6

Asjine ruke spuštaju šerpu špageta u crvenom sosu.

Asjina soba. Kao iz neorealističkog filma.

Benjamin, Asja (u sivoj haljini, sa pocepotinom na grudima) i Daga namotavaju špagete na viljuške i jedu.

ASJA
Čemu se baviti mrtvom književnošću?

Daga se kikoće i prstom pokazuje Benjaminu koji ima bradu od špageta što mu vise iz usta.

ASJA
Oženjeni?

BENJAMIN
Da. Imam sina. A vi?

ASJA
Razvedena. Ali imam životnog saputnika. Takođe gomilu zaljubljenika.

Kucaju se čašama vina. I Daga ima malu čašu.

ASJA
Da vas utešim – i ja sam dala obol malograđanskoj blesavosti.

Ich wurde mit einigen Regisseuren bekannt gemacht und eingeladen zu einen großen Project. Ich kombinierte ein Kleid – weiß mit schwarz. Kam eine große Menge von Frauen, schick gekleidet, alle wurden in ein großes Atelier geführt. “Die weiße Dame soll

kommen!” Ich wurde an drei Stellen gefilmt... Was dabei rauskommt, weiß der Teufel, ich wurde irgendwo an einen großen Tisch gesetzt als zentrale Figur in einem Künstlersalon... Ja, in diesem Atelier brannten über meinem Kopf tausend Lampen, es wurde heiß und dann kamen verschiedene Schauspieler und wollten mit mir sprechen... Besonders einer, Schwager der Regisseurs, fragte, was ich für eine sei. Ich sagte, dass mein Vater ein Lette, meine Mutter eine Japanerin ist und aufgewachsen bin ich in Rußland. Ich habe schrecklich viel geredet und mit Finger und Mimik gezeigt. Wenn sie mich für einen Barbaren halten... Aber als ich über Kant und Nietzsche zu reden begann, erschraken sie sogar und konnten nicht verstehen, jemand sagte, ich wurde von Fritz Lang bemerkt und er ist sehr zufrieden. Also, ich habe 200 Mark verdient.

Asja pokazuje da su joj prsti crveni od špageta. Briše ih prostim kariranim salvetom. Ustaje.

ASJA

U zanosu služenja pred ženinim oltarom – štednjakom
nisam primetila da mi je haljina pocepana.
Mi proleter i ne volimo da smo znojavi, prljavi i dronjavi.

Prolazeći – sa uspravljenog kofera preko kojeg su prebačene haljine i rublje – uzima šta joj treba i ulazi u kuhinju – “kupaćilo”. Nema vrata. Vidi se plehani umivaonik.

Asja se okrene i, osmehujući se, dobaci Benjaminu:

ASJA

Ne viriti!

(Krupno) Daga klima glavom.

(Krupno) Benjamin gleda.

U okviru ulaza “kupaćila” Asja sleđa pred umivaonikom. U polovini razbijenog ogledala vidi se njeno lice.

I dalje sleđa: pere se i briše. Beli kombinezon joj je spušten do kukova.

Okreće se i pokazuje grudi.

ASJA

Kao najgore kino, dragi doktore Benjamin.

Brzo zatamnjenje (iris).
Asja i Benjamin za stolom.
Ostaci večere su raščišćeni.
Asja je obukla čistu haljinu.

ASJA

To su gluposti. Mene zanima samo rad sa decom.
I pozorište. U Münchenu sam igrala engleskog
princa. Na premijeri sam se nasred scene
spotakla i pala kao proštac.
Ali to mora biti pozorište budućnosti.

Maši se van kadra i na sto stavi elegantnu tašnicu od sive svile, ukrašenu perlama.
Vadi srebrnu pudrijeru i tubu karmina.
Zatim mali svežanj: pisma u kovertama, pasoš...
Prebira po njemu.
(Detalj) Asjina ruka drži malu fotografiju mladog Brechta.

ASJA

(off)

Evo: moj pisac, moj reditelj.
moj prijatelj. Takođe radi samo za budućnost.
(promeni ton)
Iz Münchena su me proterali.
Tamo ne vole boljševike.
A ni budućnost.

7

Crni blank.
Čuje se početak nekog Brechtovog songa.
(Na primer: "Moritat" iz *Opere za tri groša*.)

Branko Vučićević 1934-2016 (Autor fotografije: Karpo Godina)

Deo na nemačkom sa str. 6-7, u prevodu glasi:

10

Upoznali su me s nekoćinom režisera i pozvali da dođem na jedan veliki projekt. Iskombinovala sam haljinu, belu s crnim. Došlo mnogo žena, moderno odevenih, sve su ih odveli u jedan veliki atelje. “Neka dođe bela dama!” Snimili su me na tri mesta... Šta će od toga ispasti, đavo zna, posadili su me za nekakav veliki sto, kao glavnu figuru u jednom umetničkom salonu... I tako, u tom ateljeu mi je nad glavom gorelo hiljadu svetiljki, bilo je vruće, a onda su se pojavili raznorazni glumci i hteli da porazgovaraju sa mnom... Naročito jedan, režiserov zet, pitao je odakle sam. Rekla sam mu da mi je otac Letonac, majka Japanka, a da sam odrasla u Rusiji. Užasno sam mnogo pričala i pokazivala prstom i mimikom. Ako me smatraju varvarinom... No, kad sam počela da govorim o Kantu i Ničeju, čak su se i isprepadali i nisu razumeli, neko je rekao da me je Fric Lang zapazio i da je veoma zadovoljan. Mislim, zaradila sam 200 maraka.

Prevela Aleksandra Bajazetov

USTAVNA TEORIJA U DOBA KRIZE: MOĆ, PRAVO I MORAL

NENAD DIMITRIJEVIĆ

S engleskog preveo Dejan Ilić

UVOD

Živimo u nepravednom svetu, punom patnje koja bi se mogla izbeći. Ratovi, terorizam, represivni režimi i druge vrste nasilja samo su deo bede. Vidimo i ogromno siromaštvo, hiljade ljudi koji umiru od izlečivih bolesti ili gladi, žive bez pitke vode i krova nad glavom, ili rade u neljudskim uslovima. Naša je bezuslovna humanitarna dužnost da se borimo protiv ovog stanja. Tu obavezu dugujemo svakom ljudskom biću naprosto zato što je svako ko živi u nemaštini moralno ravnopravan sa nama.

Međutim, čak i kada bismo bili spremni da se ponašamo u skladu sa ovom humanitarnom obavezom, to ne bi bilo dovoljno. Velik deo nepravdi proizlazi iz organizacije naših ekonomskih, političkih i pravnih sistema, kako onih domaćih tako i međunarodnih. Pravednost zahteva da se iz ravni humanitarne pomoći pređe u ravan bavljenja izvorima i institucionalnim strukturama nejednakosti. Pravedan je onaj poredak “koji nastoji da eliminiše moralno arbitrerne nejednakosti i zaštiti pravo na slobodu”.¹ Jedno od najhitnijih pitanja pravde tiče se preuređenja domaće i međunarodne institucionalne arhitekture kako bi odnosi pojedinaca, grupa, organizacija i država bili zasnovani na jednakom poštovanju ljudskog dostojanstva.

Današnja kriza je globalna. Ona ne pogađa samo siromašne zemlje, iako siromašni nose najveći deo njenog bremena. Političari, eksperti, teoretičari, društveni pokreti i obični ljudi širom sveta raspravljaju o Vašingtonskom konsenzusu, internim pravilima Svetske trgovinske organizacije, moći takozvane Trojke u Evropskoj uniji, zaprepasćujuće

¹ Nagel, ‘The Problem’ (2005: 118).

nepravедnoj raspodeli bogatstva, dokazima o kršenju ljudskih prava u Bangladešu, Kini i drugde od strane transnacionalnih korporacija, te o razornom manjku odgovornosti u finansijskom sektoru. Suočeni smo sa mnogim pitanjima. Recimo, šta se dogodilo sa modernom državom, te nacionalnim i međunarodnim pravom? Čini se da je klasično moderno shvatanje državne suverenosti kao najviše vlasti nad teritorijom i građanima danas već prošlost. Međunarodno pravo u sadašnjem obliku – uprkos njegovim mnogim dragocnim postignućima – očigledno još nije u stanju da obuzda negativne sile na globalnoj sceni. Globalizacija je promenila institucionalnu konfiguraciju, norme, aktere i oblike delanja u ekonomiji, politici, pravu i mnogim drugim oblastima života, od visokog obrazovanja do sporta.

Te promene možemo izučavati iz raznih teorijskih perspektiva. Ovde se fokusiram na konstitucionalizam. Globalizacija je učinila konstitucionalizam predmetom interesovanja različitih disciplina, uključujući pravo, političku teoriju, sociologiju i političku ekonomiju. Ovaj interes proizlazi iz uvida da su – za demokratiju donedavno neupitni – aranžmani i prakse konstitucionalizma danas u dubokoj krizi, koja nalaže da preispitamo njegovu normativnu osnovu, institucionalno uređenje, pa čak i njegovu važnost. Tvrdiću da konstitucionalizam zavređuje da ga se brani, ali da ta odbrana zahteva, prvo, da državu ostavimo izvan fokusa i, drugo, da redefinišemo njegove središnje vrednosti.

Rad je podeljen na dva dela. Prvi deo analizira dvojbenu poziciju konstitucionalizma u globalizovanom svetu. Odeljak I.1. uvodi pitanje o krizi konstitucionalizma. U vezi sa tim, razmatra se da li je konstitucionalizam i dalje važan, te ako jeste, na šta se taj značaj u stvari odnosi. Odeljak I.2. ukratko prikazuje raspravu između zagovornika državnog i postdržavnog konstitucionalizma. Odeljak I.3. analizira teoriju društvenog konstitucionalizma. Ova teorija smatra da ustavna demokratija kao model države više nije održiva, odbacujući istovremeno i pravno-političku alternativu globalnog konstitucionalizma. Pokazaću manjkavosti te teorije. Kritika vodi ka pozitivnom normativnom argumentu, koji je skiciran u drugom delu teksta. Zalažem se za povratak moralnom jezgru konstitucionalizma. Branim tvrdnju da pravda na globalnoj pozornici zahteva da se utvrdi njen najmanji zajednički imenilac koji bi se sastojao od poopštivih supstancijalnih principa. Zatim slede institucionalna pitanja. U njihovoj žiži je autoritativna identifikacija, zaštita i afirmacija središnjih vrednosti konstitucionalizma na nivou svetskog društva.

I. URUŠAVANJE KONSTITUCIONALIZMA ILI NJEGOVO PREOBLIKOVANJE?

I.1. Konstitucionalizam u krizi

Svedoci smo društvenih nepravdi, kršenja ustavnih i ljudskih prava, te urušavanja demokratske legitimnosti. To su manifestacije globalne krize. Današnje ustavne demokratije pokazuju se nesposobnim ili nevoljnim da stanu na put ovoj dinamici.² Iako je razlika između nesposobnosti i nevoljnosti nesumnjivo važna, i jedno i drugo kao da potvrđuje da je demokratska država izgubila velik deo svog kapaciteta i značaja. Teorija treba da objasni ovo stanje i da ponudi izlaz. Verujem da dubina krize nalaže da se vratimo osnovnim pitanjima. Šta se dogodilo sa pravnom i političkom supremacijom moderne države? Kako identifikovati političke, ekonomske i društvene aktere u savremenom svetu i kako razumeti njihove odnose? Šta je demokratska legitimnost? Ova i srodna pitanja teška su pored ostalog i zato što ukazuju na ozbiljno poljuljanu vezu između političke zajednice, prava i demokratije.³

Neka od pomenutih pitanja pojaviće se i u ovoj analizi konstitucionalizma. Polazim od standardnog liberalnog određenja državnog konstitucionalizma. Ovaj pravno-politički aranžman počiva na jednostavnoj, iskustvom posredovanoj intuiciji. Pošto poseduje monopol nad silom u društvu, državni autoritet je nešto *prima facie* loše. Kapacitet za primenu sile proizlazi iz pravne i političke supremacije države: svaki njen zakon i svaka njena pojedinačna odluka su obavezujući. Ovo je veoma neobičan kapacitet. Kako objasniti i opravdati to što manjina vlada nad većinom donoseći norme čije važenje je osigurano monopolom sile kojim ta manjina pretila većini? Mi možda ne znamo mnogo o mogućnosti života s onu stranu države i njene prinude, ali opravdanje egzistencije države ostaje ultimativni problem političke misli.

Moderni konstitucionalizam odgovara na ovaj legitimacijski izazov definišući konceptualni, normativni i institucionalni primat personalne autonomije. Ustavom garantovana privatna autonomija pruža svakom građaninu

13

² Da bismo razumeli kako smo stigli do ove kritične tačke, treba pažljivo proučiti istorijski utemeljene ekonomske, pravne i političke analize. Mnogi autori su u vezi sa tim uradili dobar posao. Ovde naprosto ukazujem na doprinose koji, iz raznih uglova, daju konceptualno i normativno utemeljenu rekonstrukciju porekla odnosa između modernosti i globalizacije. Vidi, recimo, Brunkhorst, *Critical Theory of Legal Revolutions* (2014); Streeck, *Buying Time* (2014); Cohen, *Globalization and Sovereignty* (2012); Beck, *Power in the Global Age* (2006).

³ Dobner, 'More Law, Less Democracy?' (2010: 141).

jednaku šansu da vodi dobar život, tako što stvara prostor za razumne odluke u oblasti definisanoj ličnim pravima i vladavinom prava. Ustavom definisana javna autonomija sledi isti obrazac, ali mu dodaje i demokratsko svojstvo, sa političkim pravima koja čine okosnicu demokratske samovladavine. Ustavna autonomija, koju čine privatna i javna samovladavina, podrazumeva međudelovanje negativnog i pozitivnog konstitucionalizma. Negativni konstitucionalizam ograničava državnu vlast, zahtevajući da država poštuje proceduralna pravila koja priznaju i štite jednaka prava svih unutar njenih granica. S druge strane, pozitivno ili ovlašćujuće svojstvo konstitucionalizma dopušta državi da vrši svoju glavnu funkciju i stara se o javnom dobru, a da pri tom ostane unutar okvira definisanog vladavinom prava. Sve u svemu, “vladavina prava, a ne ljudi”,⁴ je proceduralno-institucionalni aranžman čija opravdanost opstaje ili pada sa kapacitetom države da zaštiti suštinske vrednosti privatne i javne autonomije građana, uobličene u zahteve slobode, jednakosti, socijalne pravde i političke participacije u donošenju zakona koji će obavezivati sve.

14 Ova predstava o ustavnoj demokratiji danas se tako oštro osporava da ima razloga da se zapitamo da li je konstitucionalizam uopšte više važan. Pitanje nije tek retoričko. Savremena globalna kriza ispoljava se, između ostalog, i kroz razdvajanja gole društvene moći od pravno uobličenog autoriteta.⁵ Kao da je konstitucionalizam sve manje potreban, i to ne samo zbog sve slabije države već i zbog sve manjeg značaja vladavine prava. Dok se konstitucionalizam tradicionalno odnosio na pravnu zaštitu lične autonomije, danas je jedna druga vrsta “autonomije” izbila u prvi plan. Njeno središnje svojstvo je sloboda kao samovolja, koju uživaju i zloupotrebljavaju kolektivni akteri koji raspolazu socijalnom moći:

Multinacionalne korporacije krše ljudska prava; Svetska trgovinska organizacija donosi odluke koje ugrožavaju životnu sredinu ili zdravlje ljudi u ime globalne slobodne trgovine; imamo doping u sportu i korupciju u medicini i nauci; privatni posrednici ugrožavaju slobodu savesti na Internetu; masovna invazija na privatnost vrši se prikupljanjem podataka od strane privatnih organizacija; odnedavno, globalna tržišta kapitala neobuzdano se upuštaju u katastrofalne rizike sa nesagledivim posledicama. U vezi sa ovim skandalima

4 Harrington, *The Commonwealth of Oceana* (1656).

5 “Idealisti i realisti sukobljavali su se oko toga da li je pravda uopšte moguća u odnosima između nacija; nova rasprava, međutim, vodi se oko toga da li je pravo i dalje prikladan medijum za realizaciju postavljenih ciljeva postizanja mira i međunarodne sigurnosti i promovisanja demokratije i ljudskih prava širom sveta.” – Habermas, *Divided West* (2006: 116).

ne postavljaju se samo pitanja o upravljanju, tu je reč i o ustavnim problemima u užem smislu.⁶

Kao da je globalizacija izvrnula Harringtonovu formulu naopačke: svetsko društvo podvrgnuto je vladavini ljudi, a ne vladavini prava. Ova arbitrarnost socijalne moći čini se bliskom Hobbesovom razumevanju slobode kao odsustva spoljašnjih prepreka kretanju, “koja se sastoji u tome da [čovjek] ne nailazi ni na kakve smetnje da čini što hoće, želi ili je sklon da čini”.⁷ No, slika je u stvari još sumornija. U Hobbesovoj mračnoj predstavi prirodnog stanja, gde nesputana sloboda kao samovolja dovodi do toga da je ljudski život “usamljenički, siromašan, opasan, skotski i kratak”, ispravnost moralnih normi (“prirodni zakoni”) nije upitna. Problem za Hobbesa je “samo” u tome što ‘prirodno’ slobodni ljudi nisu u stanju da poštuju prirodne zakone samoograničavanja. Zato se oni saglašavaju da uspostave državu kao gotovo tehnički instrument garantovanja pravnog autoriteta neupitnih vrednosti.⁸ Međutim, slika svetskog društva se razlikuje. Ono nije nikakvo prirodno stanje, već pravni i politički režim posebne vrste. Ovaj režim generira socijalnu, političku i pravnu nejednakost, koja za veliki broj ljudi dobija oblik obespravljenosti. Moćni su stvorili okvir koji je lišen supstancijalnih vrednosti, i čije su pravne i političke koordinate nejasne, namećući pravila igre koja su samo njima poznata i od kojih samo oni imaju koristi. Pravo i politika opstaju, ali ne više kao objektivni i transparentan režim koji bi nas sve podvrgavao istim ograničenjima s ciljem da garantuje jednakost u uživanju slobode. Ciceronov diktum - *Legum omnes servi sumus ut liberi esse possimus* (*Svi smo sluge zakona da bismo bili slobodni*) – više ne važi. Pravo više nije “spoljašnja prepreka kretanju”, koja bi ograničavala razobručen i samovoljan cinizam moći. Možda možemo reći da je ovo sumorno stanje posledica upravo rastakanja konstitucionalizma shvaćenog kao aranžman zasnovan na jasnim, opšte poznatim i važećim normama, sa razložnim i pravednim središnjim principima kao smernicama. Ukratko, možda globalnom društvu nedostaje jasna ustavno-demokratska forma, pa treba da se fokusiramo na reafirmaciju konstitucionalizma. Međutim, ova tvrdnja se ne može prihvatiti zdravo za gotovo. Moguće je da je vreme konstitucionalizma zauvek prošlo, jednostavno zato što su njegova pravila izgubila kapacitet da usmeravaju, koordiniraju i štite.

15

6 Teubner, *Constitutional Fragments* (2014: 2).

7 Hobz, *Levijatan* (1991: 212).

8 *Ibid.*, 139-142.

I.2. Konstitucionalizam s one strane države?

Sve je više tekstova koji ukazuju na raskorak između suštinskih svojstava demokratskog državnog konstitucionalizma i savremene dezintegracije državnog suvereniteta.⁹ U ovom odeljku dajem skicu dva načelna odgovora na pitanje o smislu i važnosti konstitucionalizma danas. Prvi pristup insistira na očuvanju državnog konstitucionalizma. Ovde se kriza vidi kao nelegitimno osporavanje demokratskog državnog oblika. Zato se insistira na jačanju legitimne vlasti demokratske ustavne države nad teritorijom i građanima, te na reafirmaciji država kao glavnih aktera međunarodnog prava. Udruženim naporom domaćeg i međunarodnog javnog prava treba zauzeti razobručene autonomije korporativnih transnacionalnih aktera. Drugi pristup traži da se okrenemo globalnom konstitucionalizmu. On ukazuje da su ustavne institucije i prakse već prisutne na nadnacionalnim nivoima, i da su one dobrim delom već zamenile nacionalne ustavne režime. Zato je neophodno preosmisliti osnovne ideje i prakse demokratije: individualnu autonomiju; građansko društvo; odnos između ekonomije i političke vlasti; politički režim; i karakter pravnog sistema.

16 Advokati državnog konstitucionalizma ukazuju na normativne i funkcionalne zahteve koje po njima samo država može da ispuni. Kao teorijski koncept, pravno-politički aranžman i praksa, demokratski konstitucionalizam je neraskidivo vezan za vreme i mesto: on je utemeljen u konkretnim istorijskim projektima društava organizovanih u državu. U normativnom smislu, samo demokratska ustavna država može da pomiri legitimnost mnogolikog pluralizma sa jednako snažnim imperativom političke stabilnosti. Sklad između ta dva zahteva – međusobnog priznavanja jednake autonomije i (uslovnog) prihvatanja političke obaveze – moguć je zahvaljujući zajedničkom etosu međugeneracijske građanske solidarnosti. Drugim rečima, u normativnom smislu, demokratska samovladavina zahteva podudaranje između autorstva (narod kao nosilac suverenosti) i autoriteta (politička vlast), što je uslov koji je teško konceptualizovati s onu strane istorijskih i etičkih specifičnosti jedne konkretne zajednice. Što se funkcionalne strane tiče, država raspolaže instrumentima vladanja koje nema nijedna druga organizacija, uključujući tu monopol nad legitimnom upotrebom sile, vrhovnu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, te pravo da ubira poreze kako bi finansirala sopstveno bav-

⁹ Vidi, na primer, Wiener, *The Invisible Constitution of Politics* (2012); Krisch, *Beyond Constitutionalism* (2010); Dunoff i Trachtman, *Ruling the World* (2009); Müller, 'Global Constitutionalism' (2014); Brunkhorst, 'Dialectical Snares' (2009); Walker, 'Taking Constitutionalism' (2008).

ljenje poslovima od javnog interesa. Konačno, samo je državni konstitucionalizam u stanju da zaštiti osnovna prava i osigura vladavinu prava.¹⁰

Međutim, ovo obrazloženje ne može da izdrži probu na empirijskom, eksplanatornom i normativnom nivou. Jan-Werner Müller je primetio da je odluka da se konstitucionalizam “zatvori” unutar države danas empirijski dostupna samo najmoćnijim i najslabijim državama.¹¹ U eksplanatornom smislu, percepcija države kao isključivog zakonodavca je “pogrešna, ne samo s obzirom na postojanje međunarodnog prava, već i s obzirom na postojanje nacionalnog običajnog prava i prava lokalnih zajednica”.¹² Normativno, argument koji objedinjuje ličnu autonomiju, dominantnu društvenu etiku i političku obavezu ostaje sumnjiv.¹³

Ukratko, demokratska ustavna država izgubila je mnoge od svojih normativnih i funkcionalnih elemenata. U takvoj situaciji, odbrana klasičnog modernog državnog konstitucionalizma imala bi smisla jedino ako bi se pokazalo da je ovo urušavanje posledica samo negativnih procesa koji na nelegitiman način osporavaju i uzurpiraju demokratsku vlast. Ali, to nije slučaj. Isprepletenost savremenog svetskog društva rezultat je mnogih vrednih promena, koje dugo traju, a koje su naročito intenzivirane nakon Drugog svetskog rata. Postepeno uspostavljanje globalnog autoriteta ljudskih prava na račun starog vestfalijskog razumevanja suvereniteta, sigurno je najvažnije postignuće globalizacije. Promene u svetskom društvu su toliko duboke da nalažu da se “sa definicija društva i politike omeđenih nacionalnom državom pređe na kosmopolitsku ravan”.¹⁴ Tačno je da kriza pokazuje kako su se neki aspekti globalizacije razvili u lošem smeru. Ali, bilo bi pogrešno uzrok za to videti u gubitku državne kontrole nad onim oblastima koje danas reprodukuju krizu. Liberalna država relativno je retko u svojoj istoriji na pouzdan način kontrolisala finansijske i ekonomske procese. Prepuštanje ovih procesa autonomnoj samoregulaciji unutar načelno definisanog pravnog okvira deo je logike liberalnog poretka, što uključuje i dopuštanje da se ovi procesi preliju preko državnih granica. Zato je naprosto pogrešno tražiti lek u nostalgичnom povratku na idealizovanu suverenu državnost. Istina je da se državni konstitucionalizam oslanja na “duboke privrženosti, koje upućuju na način razumevanja pravnog i političkog sveta ukorenjen u našim pojmovnim strukturama... sa kojima je ideja konstitucio-

17

¹⁰ Vidi, na primer, Loughlin, ‘Constitutional Pluralism’ (2014: 29–30);

Grimm, ‘The Achievement of Constitutionalism’ (2010: 4).

¹¹ Müller, ‘Three Constitutionalist Responses’ (2010: 245).

¹² Kumm et al., ‘How Large?’ (2014: 7).

¹³ Ibid.

¹⁴ Beck i Sznaider, ‘Unpacking Cosmopolitanism’ (2006: 382).

nalizma s onu strane države nesaglasna”.¹⁵ S druge strane, istina je i to “da nije dovoljno jednostavno i sa visine arogantno ponavljati stare proverene stavove”.¹⁶ Konstitucionalizam zaslužuje poverenje samo ako daje odgovor na stanje u kome je država izgubila mnoga svoja klasična moderna svojstva, te ako može doprineti prevazilaženju savremene krize.

I.3. Društveni konstitucionalizam

Povući ću grubu razliku između dva široka shvatanja smisla i važnosti nadnacionalnog konstitucionalizma. Prvi pristup daje prednost analitičkom pitanju: šta to imamo kada imamo posla sa pravom i konstitucionalizmom s onu strane države? Drugi pristup skreće pažnju na normativnu intenciju: kako da shvatimo i vrednujemo konstitucionalizam u okolnostima koje nalažu promenu? Oba pristupa brane tvrdnju da je konstitucionalizam i dalje važan. Oba uzimaju u obzir empirijski kontekst. Razlikuju se u načinima tumačenja stvarnosti.

18 Braniću normativni pristup. Da bih pripremio svoj argument, prvo ću kritički analizirati teoriju za koju mislim da nudi najjače analitičko razumevanje savremenog ustavnog problema. Teorija društvenog konstitucionalizma insistira na odbacivanju moderne tradicije ustavne demokratije zarad novog razumevanja, za koje se tvrdi da je u stanju da problematizuje izmenjenu svetsku realnost. Teoriju je prvi izložio David Sciulli.¹⁷ Njen najznačajniji zagovornik danas je Gunther Teubner, koji koristi teoriju sistema Niklasa Luhmanna da bi ponudio jedno originalno sociološko čitanje prava u postnacionalnom društvu.

Teubner ukazuje na “globalizaciju, privatizaciju i digitalizaciju” svetskog društva i tvrdi da su ti procesi suštinski promenili smisao konstitucionalizma. Dubina promene nalaže da se postave “nova konstitucionalna pitanja”. Međutim, prevazilaženje klasične ustavne demokratije ne znači da su zagovornici globalnog konstitucionalizma u pravu. Podsetimo se osnovnih ideja globalnog konstitucionalizma:

Ustav za međunarodno pravo; deliberativna globalna javna sfera; upravljačke politike formulisane na globalnom nivou; transnacionalni sistem pregovaranja između globalnih kolektivnih aktera; ograničenje društvene moći globalnim političkim procesima – za svaku od ovih stavki kaže se da potencijalno vodi ka novom demokratskom konstitucionalizmu globalnog društva.¹⁸

¹⁵ Kumm, ‘The Best of Times’ (2010: 202).

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Sciulli, *Theory of Societal Constitutionalism* (1992).

¹⁸ Teubner, *Constitutional Fragments* (2014: 2–3).

Globalni konstitucionalizam želi da na mesto pravno-političkog ustava nacionalne države postavi pravno-politički ustav globalne zajednice. Za Teubnera, ovaj pristup je empirijski pogrešan. Analize pravnih, političkih i društvenih procesa, struktura i aktera pokazuju da se moć pomera od političke arene ka brojnim transnacionalnim društvenim arenama. I države i svetska zajednica su izuzetno fragmentirane zbog sve veće složenosti i funkcionalne diferencijacije, a transnacionalni društveni podsistemi preuzimaju kompetencije domaćih ustavnih režima i međunarodnog prava. Zato nova formulacija konstitucionalnog pitanja treba da se fokusira na društvo umesto na političku zajednicu.¹⁹ Ekonomija, finansijska tržišta, zdravstvena zaštita, mediji, nauka, obrazovanje, religija – sve su to društvena polja uobličena u autonomne sisteme, koji su svi ponaosob razvili sebi svojstvene standarde racionalnosti. Ove standarde možemo da identifikujemo i razumemo samo ako se nalazimo unutar svakog od tih sistema. Jednostavno govoreći, društveni sistemi funkcionišu prema svojim sopstvenim pravilima, koja su izvedena iz ekskluzivne systemske racionalnosti. Ovim se određuje i domet pravnog važenja. Systemske norme obavezuju samo aktere unutar sistema, budući da samo oni mogu da identifikuju i razumeju obrasce lokalne komunikacijske racionalnosti.

Ova pravila su izvorno tek regulatorni mehanizmi koji definišu minimum lokalne racionalnosti, utvrđujući postupke odlučivanja i rešavanja sukoba unutar sistema. Takve norme često nastaju spontano, kao reakcija na konkretan problem. One ne obrazuju koherentan pravni režim, što stvara prostor za dominaciju jačih sektora unutar sistema, kao i za nelegitimno preklapanje različitih sistema. Drugim rečima, norme specifične za sistem nisu transparentne, ne ograničavaju moć i ne definišu jasno standarde racionalnosti koji bi razgraničili sistem od ‘okoline’. Ovo je deficit konstitucionalnog kvaliteta i on proizvodi krizu. Zbog toga se “novo konstitucionalno pitanje” mora koncentrisati na “ograničavanje destruktivnih posledica oslobađanja veoma različitih društvenih energija, koje su pogotovo vidljive u ekonomiji, ali ih ima i u nauci i tehnologiji, u medicini i novim medijima”.²⁰

S druge strane, možemo da identifikujemo ohrabrujući trend postepenog razvoja ustavnih normi i praksi, barem u nekima od sistema. Taj proces sastoji se u razvoju pravnog pluralizma nove vrste. Prema uobičajenom tumačenju, pravni pluralizam upućuje na istovremeno postojanje dva ili više pravnih režima unutar jedne iste politički uokvirene oblasti (na primer, države, naddržavne orga-

19 Teubner, ‘The New Constitutional Question’ (2012).

20 Teubner, ‘The Project of Constitutional Sociology’ (2013: 45).

nizacije kakva je Evropska unija, ili globalne zajednice).²¹ Međutim, Teubner tvrdi da se novi pravni pluralizam odlikuje time što političko-pravni režimi ustupaju mesto društveno-pravnim režimima, čiji se pluralizam poklapa sa pluralizmom društvenih sistema. Dok su do juče države i naddržavne organizacije proizvodile sopstvene politički omeđene pravne režime, koje je međunarodno pravo održavalo u kakvom-takvom skladu, danas svaki društveni sistem proizvodi sopstvenoj socijalnoj moći primeren depolitizovan pravni režim. Globalnog usklađivanja nema, niti ga – s obzirom na međusobno nekompatibilne standarde racionalnosti – može biti. Ostaje nam tek da polazemo nadu u konstitucionalizaciju, odnosno pravno samoograničenje svakog pojedinog društvenog sistema. Središnje pitanje zato glasi: kako da izdvojimo nepatvorene ustavne norme u svakom režimu? Tu se ne traga za formalnim ustavom kao najvišim pravnim aktom. Treba utvrditi da li podsistem poseduje ustav u sadržinskom smislu, shvaćen kao skup normi koje uspostavljaju pravni autoritet i strukturiraju društvene procese.²² Teubner nudi četiri kriterijuma na osnovu kojih se utvrđuje da li neki društveno-pravni režim poseduje ustavni kvalitet, odnosno da li jedan podsistem ima "društveni ustav". Prvo, moraju postojati norme koje definišu *ustavne funkcije* (konstitutivne i ograničavajuće). Drugo, ove norme moraju da razgraniče sopstvenu *ustavnu arenu* (odnosno, polje u kome će norme važiti). Treće, u praksi sistema moraju biti uočljivi *ustavni procesi*. Četvrto, norme treba da kreiraju *ustavne strukture* koje garantuju pravnu supremaciju ustava.²³ Ovi uslovi zahtevaju i primarna (sadržinska) i sekundarna (proceduralna) pravila, da bi društveni ustav uspešno odgovorio imperativu pravnog ograničavanja društvene moći (interno, unutar sistema, i eksterno, u odnosu sa drugim sistemima), kao i da bi garantovao transparentnost i odgovornost sistema u vršenju njegovih različitih funkcija.²⁴

Treba imati na umu da je ovaj teorijski konstrukt zamišljen kao odgovor na destruktivni potencijal krize. Za sistem nije dovoljno da bude "samoreferentan" u smislu da sam proizvodi svoje pravne norme u skladu sa logikom sopstvene reprodukcije. On treba da bude i autorefleksivan. Autorefleksija se danas sastoji u obavezi svakog sistema da identifikuje stanje krize i prepozna to stanje kao poziv da se identifikuje i aktivira konstitutivna moć. U ovom pogledu, konstitucionalizacija označava pre svega priznanje sistema da unutar njega postoje destruktivne sile. U pozitivnom smislu, konstitucionalizacija je proces kojim se uspostavlja

21 Isiksel, 'Global Legal Pluralism' (2013: 163).

22 Teubner, *Constitutional Fragments* (2014: 74).

23 Ibid.

24 Verschraegen, 'Hybrid Constitutionalism' (2011: 217).

pravni poredak sposoban da zaustavi današnju destrukciju, te da obezbedi delotvorno samoograničavanje u budućnosti:

Ustavni momenat je neposredno iskustvo krize, iskustvo oslobođene društvene energije, koja vodi ka destruktivnim, čak samorazarajućim posledicama koje se mogu sprečiti njihovom spoznajom i odlukom da se ta energija samoograniči... Spoznaja mračne strane je gotovo pa neophodan uslov za transformaciju unutrašnjeg uređenja.²⁵

S ovim je povezano pitanje legitimnosti autonomnih sistema. Ako je svaki sistem drugačiji od svakog drugog i ako ga možemo spoznati samo iz njegove unutrašnje perspektive, legitimnost postaje paradoksalno svojstvo:

Središnje svojstvo autonomije zahteva da se transnacionalne strukture, baš kao i svaki drugi tip autonomne društvene strukture, suoče sa zahtevom iz svog okruženja da opravdaju zašto je izabrano konkretno postupanje a ne neko drugo. Takva opravdanja su, međutim, po svojoj prirodi paradoksalna u tom smislu što su ona uvek samoopravdanja. S jedne strane, ona upućuju na spoljašnje strukture jer se opravdanje odnosi na razloge prihvatljive za širi svet koji se pita zašto je izabran konkretan način postupanja. Ali, nudeći takva opravdanja, društveni sistemi se zapravo oslanjaju na interne predstave o svom okruženju.²⁶

Niklasu Luhmannu je ovaj problem bio dobro poznat. Njegov zaključak bio je nedvosmislen: "Opravdanje je uvek samoopravdanje."²⁷ O ispravnosti, prikladnosti, uspehu ili neuspehu sistema može se suditi samo interno, jer se dinamika sistema

²⁵ Teubner, 'A Constitutional Moment?' (2011a: 16).

²⁶ Kjaer, 'The Under-Complexity of Democracy' (2009: 535–536).

²⁷ Luhmann, 'Selbstlegitimation des Staates' (1981: 65). Up. takođe Luhmann, *Legitimacija kroz proceduru* (1992: 211): "Moderno je društvo doseglo stupanj kompleksnosti na kojem je postalo moguće ono što je ranije bilo nemoguće i mora stoga biti predmetom mišljenja. Ukoliko je politički sistem dovoljno kompleksno organiziran, može on dakle svojim procedurama proizvesti i reducirati dovoljno alternativa i pobrinuti se za to da njegove odluke budu uglavnom prihvaćene kao obavezne; time može efektivno prestrukturirati socijalna očekivanja i u tom smislu legitimirati sama sebe. Za ovo nisu nipošto potrebni ni opći konsens ni puna subordinacija, a ponajmanje totalna politizacija društva."

odvija kao samoreprodukcija (*autopoiesis*), u skladu sa sopstvenom isključivom logikom koju njegovo pravo i njegovi akteri ne mogu a da ne slede.

Prihativši ovaj središnji Luhmannov postulat, Teubner se suočava sa poteškoćama konceptualizacije pozicije ljudskih jedinki u krizi. Luhmann je tvrdio da je njegova teorija pre svega deskriptivna i analitička, te da njeni uvidi upućuju na teorijsku irelevantnost ljudskih jedinki.²⁸ Teubner, pak, misli da mora dodati i normativnu stranu teoriji. Cilj je da se definiše režim koji će biti sposoban da reaguje na teške nepravde do kojih dovodi neodgovorna autarhija samodovoljnih podsistema. Teubner pri tom odlučno istrajava na Luhmannovoj tezi da pojedinci nisu i ne mogu biti autonomni: oni ne mogu da donose nezavisne sudove ili formulišu nezavisne interese i preference.²⁹ Ljudska bića su teorijski zamisliva samo kao “društveni artefakti” ili proizvodi sistema: “Ljudi čine okruženje za komunikacijske mreže, čijem su delovanju izloženi a da nisu u stanju da ih kontrolišu.”³⁰ Međutim, u kontekstu krize, originalni “teorijski antihumanizam” teorije sistema više nije prihvatljiv. Sada treba načiniti i normativni korak, koji će nam reći kako da prevaziđemo stanje ranjivosti “stvarnih ljudi”. Teubner odgovara na izazov tako što dodaje novu dimenziju refleksivnosti prava.

22 Refleksivno pravo treba da “efikasno odgovori na društvene zahteve da se zadovolje potrebe ljudi”.³¹ Mi ne možemo izmeniti način na koji “stvarni svet” funkcioniše: on nastavlja da radi posredstvom samoreprodukcije svojih društvenih sistema. Ali, moramo učiniti nešto da zaštitimo “ljude od krvi i mesa”, jer je kriza učinila očiglednim da tretirati osobe naprosto kao društvene artefakte vodi ka tome da “stvarni ljudi” postanu žrtve netransparentne i nepredvidive instrumentalne racionalnosti raznih podsistema. Ljudska bića kao društveni artefakti kreću se kroz razne podsisteme. Znamo i da sistemi teže da se sukobe pri prelaženju granica – setimo se kako ekonomija utiče na obrazovni i zdravstveni sistem. Takva praksa često izlaže osobe kao društvene artefakte nesagledivim rizicima: “stvarni čovek” više ne može da zna u kom podsystemu se u stvari nalazi, i koja pravila ponašanja treba da sledi. Upravo se to dogodilo i u najnovijoj krizi, koja je ogolila “društvene artefakte” kao sistemski nebitna, pa zato i nezaštićena ljudska bića.

28 Luhmann, *Soziale Systeme* (1984: 30).

29 Ovdje se oslanjam na analizu Barta van Klinka o normativnim dvosmislenostima u Teubnerovom delu: Van Klink, ‘The Destruction and Reconstruction’ (2011: 232–234).

30 Teubner, ‘The Anonymous Matrix’ (2006: 333), citirano prema Van Klink, ‘The Destruction and Reconstruction’ (2011: 233).

31 Francot-Timmermans i Christodoulidis, ‘The Normative Turn’ (2011: 188).

Da bi rešio ovaj problem, Teubner stiže do srži svog normativnog predloga, koji se sastoji od jednog originalnog predloga za redefinisane osnovnih prava. Krenuvši od Luhmannovog razmišljanja o osnovnim pravima,³² on predlaže da se napravi razlika između institucionalnih, ličnih i ljudskih prava. Institucionalna prava štite autonomiju sistema. Lična prava štite “društvene artefakte koje nazivamo ‘osobama’”. Ljudska prava štite “telo i um pojedinca koga ugrožava komunikacijska matrica koja izlazi izvan svojih granica”.³³ Treba zapaziti da prva dva tipa prava štite aktere koji se uklapaju u okvir teorije: sisteme i pojedince kao društvene artefakte. Međutim, uvođenje ljudskih prava treba da otkloni propust: nelegitimno (neobuzdano, destruktivno) postupanje unutar sistema ili između njih koje se stabilizuje u nove oblike nametanja moći i svodi “društvene artefakte” na status potpunih izopštenika, uočljivih samo na osnovu svog biološkog postojanja. Teorija priznaje patnju (“izmučena tela i duše”)³⁴ i odgovara na nju ljudskim pravima koja treba da osujete “opasnosti po integritet institucija, osoba i pojedinaca koje proističu iz anonimnih komunikacijskih matrica (institucija, diskursa, sistema)”.³⁵

Analogija sa uvođenjem ličnih prava u ustave modernih država ovde ne važi. Klasični konstitucionalizam polazi sa stajališta individualne autonomije i uvodi prava kako bi identifikovao i neutralisao moguće pretnje tom konstitutivnom prvenstvu ličnosti. Društveni konstitucionalizam ide obrnutim putem, polazeći od globalne perspektive: svetsko društvo je jedna “anonimna matrica”, koja funkcioniše kao međudelovanje internih komunikacija unutar svakog sistema i eksternih komunikacija između sistema. Pojedinci nisu akteri u ovoj komunikacijskoj mreži. Međutim, kriza je izbacila u prvi plan ogoljenu egzistenciju teorijski irelevantnih “stvarnih ličnosti”, razotkrivajući nam bolnu razliku između (teorijski uklopljenih) osoba kao “društvenih artefakata” i (sa teorijom u sukobu) osoba od “krvi i mesa”.

Teubnerovim naporima unatoč, ovo razlikovanje predstavlja nesavladivu prepreku za teoriju. Njegova analiza je pažnje vredan pokušaj da se reaguje na činjenicu ljudske patnje tako što će se teorija proširiti, makar i na način koji

32 Za Luhmanna, osnovna prava nisu instrumenti zaštite pojedinca od političke vlasti. Prava su instrumenti očuvanja granica između sistema, ili institucionalni aranžmani koji doprinose “očuvanju diferencijacije od koje se sastoji sveukupan poredak”. – Luhmann, *Grundrechte als Institution* (1965: 12); citirano prema King i Thornhill, *Niklas Luhmann's Theory* (2003: 115).

33 Teubner, ‘Transnational Fundamental Rights’ (2011b: 211–212).

34 Teubner, *Constitutional Fragments* (2014: 145).

35 Ibid.

24 podriva njenu konzistenciju. Središnji problem može biti to što teorija i dalje uzima svoj prvobitni stav kao nesumnjivu datost. Nema izlaza iz anonimne matrice “osamostaljenih komunikacijskih procesa” – to je naprosto stanje stvari u svetu. Teubner nam prvo daje narativ i dijagnozu stanja krize. Kaže nam ko su akteri i šta ih osposobljava da deluju. Teorija istrajava na svom analitičkom karakteru, sve dok ne stigne do tačke priznanja ljudske patnje. Na ovoj tački teorija postaje normativna. Prvi normativni korak nam kaže šta možemo promeniti u svetu i šta bi bio mogući smer za institucionalizaciju promene. U drugom koraku imamo normativni predlog za delotvornu institucionalnu zaštitu svih onih koje je kriza degradirala izbacujući ih iz sveta sistema. Međutim, uvođenje normativnih konsideracija je i zakasnelo i nedovoljno. Ono počiva na implicitno negativnoj normativnoj pretpostavci i na unapred utvrđenom izvodu. Negativna postavka glasi da nauka ne može verodostojno ići s onu strane rekonstrukcije suštine datosti. Unapred spremljeni izvod glasi da je svaki pokušaj da se dato stanje suštinski ospori utopijski: fragmentacija sveta i pluralizam zatvorenih podsistema su tvrde činjenice i zato je beskorisno razmišljati o alternativni. Teorija nam pokazuje da se bit ovih odnosa ne može promeniti. Njihov nastanak i reprodukcija nisu stvar ljudskog izbora, pa je zaludno razmišljati o svetu slobodnom od ovakvih sila, ili o svetu u kome bi ‘ljudi od krvi i mesa’ bili autonomni.

Glavni problem ove sofisticirane teorije mogao bi biti trivijalan: ona insistira na predstavljanju aktuelnog problematičnog stanja kao jedinog mogućeg stanja. Međutim, ljudska društva nisu “tvrde činjenice”, već dinamični entiteti koji pretpostavljaju interpretativne ideje i prakse. To ne vodi ka relativizmu. Stvar je jednostavno u tome da smo mi i autori našeg sveta i objekti delovanja njegovih struktura i pravila. Mi nikada nismo tek nezainteresovani posmatrači jedne objektivne realnosti. Mi posmatramo ljudsku realnost koja je složena ne samo u smislu svojih pojava, procesa i ishoda, nego i u smislu stavova, uverenja i normativnih orijentacija svojih aktera. Sve to zahteva tumačenje koje se ne može svesti na prikupljanje empirijskog znanja i analitičko objašnjavanje šta to imamo kada nešto imamo. Društvena teorija mora uzeti u obzir i ljude koji različito tumače stvarnost, koji imaju različite svetonazore i interese, i koji svesno odlučuju o mogućnostima i ograničenjima sopstvenog delanja. Ljudska bića nisu društveni artefakti ovog ili onog sistema. Naprotiv, i dobrovoljne i nedobrovoljne grupe, organizacije, institucije, norme i sistemi jesu artefakti postupanja ljudi, njihovih interesa, uverenja i pogleda na svet, uključujući i one nasleđene iz prošlosti. Nema tvrdih činjenica u ljudskim društvima. Uvek postoje mnogi izbori. Odluke mogu biti ispravne ili pogrešne.

II. KA MORALNOM UTEMELJENJU GLOBALNE USTAVNE DEMOKRATIJE

Nova ustavna teorija mora biti u stanju da uzme u obzir kontekst koji se dramatično razlikuje od onog u kome je moderna državnost nastala, evoluirala u demokratski ustavni oblik i upravljala dinamikom odnosa između pojedinca, društva i pravno-političke sfere. Da ponovim, značajno slabljenje klasičnih atributa državnog suvereniteta ponovo otvara mnoga stara pitanja. Kako razumeti društvenu moć i njen odnos prema pravnoj i političkoj supremaciji? Da li je suverenitet i dalje moguć u jednini ili treba da razmišljamo o pravnom i političkom pluralizmu raznih nivoa suvereniteta u okvirima svetskog društva? Da li uopšte ima smisla i dalje insistirati na kategoriji suvereniteta, bez obzira na to ko bi bio njegov nosilac? Šta bi bio prihvatljiv teritorijalni opseg demokratskog režima? Kako bi trebalo da izgleda institucionalno uređenje demokratije? Šta bi bile temeljne vrednosti postnacionalne demokratije? Konačno, ko bi bili njeni akteri?

Metodički, mislim da se ovim pitanjima ne može pristupiti na način primene opšte teorije na konkretan kontekst. Teorija bi morala biti kontekstualno specifična od samog svog početka. Polazna tačka za razmišljanje trebala bi da bude teorijska refleksija o zatečenim prilikama. U takvoj refleksiji "argument ne ide od opšte teorije ka konkretnim datostima, nego od tumačenja naših aktuelnih društvenih, etičkih i pravnih praksi ka teorijskoj koncepciji koja objašnjava, opravdava i kritikuje te prakse".³⁶ Odbrana tvrdnje o univerzalnoj vrednosti konstitucionalizma ne upućuje na koncepcijsku nezavisnost i apstraktni primat normativnih principa. Sam smisao i univerzalni kapacitet ovih principa opstaju ili padaju u društvenom i institucionalnom kontekstu njihove primene. Iz ove tvrdnje slede barem tri važna izvoda. Prvo, principi konstitucionalizma različito funkcionišu u raznim društveno-političkim kontekstima. Drugo, ti principi nisu vezani za konkretan institucionalni oblik.³⁷ Treće, oni nisu vezani isključivo za političko-teritorijalni oblik moderne države.

U prvom delu ovog teksta ustavna demokratija je određena kao institucionalni režim koji je fokusiran na odnos ravnopravnih slobodnih građana i političke vlasti. Zadatak ovog režima je da osigura kako ličnu autonomiju svakog čoveka, tako i supstancijalnu valjanost političkih odluka. Ovo tumačenje demokratije oslanja se na principijelnu kombinaciju (ograničavajuće) vladavine prava i (ovlašćujuće) samovladavine, a ne na *njihov modus vivendi*.³⁸ Ustavna demokratija je

25

36 Kutz, *Complicity* (2000: 12–13).

37 Eriksen i Fossum, 'Europe in Transformation' (2007: 7).

38 Kis, *Constitutional Democracy* (2003: 53).

proceduralni aranžman posvećen institucionalnom priznanju i zaštiti supstancijalnih vrednosti koje određuju status svakog pojedinca i karakter ličnih, društvenih i političkih odnosa. U njenom fokusu nije suverenitet kolektivnog aktera (naroda, države), već moralna jednakost svih pripadnika zajednice. Ovaj fokus zahteva da priznamo konceptualno i normativno ravnopravan status lične i političke autonomije.³⁹

Ovo supstancijalno-proceduralno razumevanje demokratije ne odnosi se samo na njen državni oblik. Zahtev za pravednost prava proteže se izvan granica države i postaje presudno važan pogotovo u sadašnjoj krizi. Ipak, ovde treba ukazati na jednu bitnu razliku koja se tiče mogućnosti demokratije i pravde na državnom i postdržavnom nivou. Razlika se odnosi na status pravnog i normativnog pluralizma. Prvo, pluralizam pravnih režima, shvaćen kao “koegzistencija različitih pravnih poredaka unutar datog prostora”⁴⁰ moguć je i uobičajen kako unutar državnih granica, tako i na globalnom nivou. Drugo, na oba nivoa možemo identifikovati i pluralizam utemeljujućih principa, odnosno vrednosti koje “upravljaju odnosima unutar postojećeg mnoštva pravnih poredaka”.⁴¹ Razlika je u tome što su na nivou države obe vrste pluralizma integrisane u jedinstvo višeg reda, otelotvoreno u ustavu. Prvo, nacionalni ustav utvrđuje jasnu hijerarhiju različitih pravnih sistema unutar države, uobličavajući ih u jedinstven pravni režim. Drugo, pluralizam utemeljujućih principa unutar države ne podrazumeva koegzistenciju nezavisnih ili suparničkih vrednosti. Ustav eksplicira, organizuje i proceduralno štiti vrednosti za koje se smatra da su najvažnije za svakog građanina ponaosob i za političku zajednicu u celini. U ovom pogledu, demokratska ustavna država je normativni aranžman usredsređen na uspostavljanje i održavanje pravednih uslova za društvenu kooperaciju.

Međutim, stvari stoje drugačije s pravnim i vrednosnim pluralizmom s onu stranu države. Glavni problemi su “nesamerljivost dobara kojima teže različiti

39 Ideju od ravnopravnosti privatne i javne autonomije preuzimam od Habermasa: *Between Facts and Norms* (1996: 84–132). Habermasov teorijski konstrukt na ovom mestu je iznimno kompleksan. On insistira na ‘istovremenosti nastanka’ (‘co-originality’) i ‘su-jednakosti’ (‘co-equality’) privatne i javne autonomije. Ne ulazeći ovde u detalje (koji su, na žalost, dovoljno zamršeni da odbiju mnoge koji bi mogli i trebali biti zainteresovani), mislim da je Habermasova teorija jedan od najkompletnijih i najoriginalnijih intelektualnih pokušaja da se osmisli koncept demokratije koji ne bi ostao zarobljen u okvirima paradigmatičnog doktrinarnog sukoba moderne: onog između liberalizma, republikanizma i marksizma.

40 Isiksel, ‘Global Legal Pluralism’ (2013: 163).

41 Ibid.

režimi“⁴² i sumnjiva sposobnost globalne pravne konstelacije da kontroliše ekscese sile i sebičnu pristrasnost moćnih aktera različitih režima. Nije reč o tome da su ustavne vrednosti odsutne sa svetske pozornice. Međunarodno pravo ima jasan normativni oblik, koji demonstrira postojanje i pravnu valjanost “osnovnih pravnih principa globalne inkluzije drugog i globalnog eliminisanja nejednakosti”.⁴³ Ipak, imamo krizu, jer se pozitivna postignuća “podrivaju globalnim i transnacionalnim uobličavanjem sve manje klase globalnih igrača, investitora i stručnjaka”.⁴⁴ Isuviše je pitanja kojima se ne pridaje pažnja i koja nisu predmet regulisanja domaćeg i međunarodnog javnog prava. Teorija se suočava sa izazovom da osmisli put izlaska iz ove slepe ulice. Discipline ekonomije, sociologije, političkih nauka ili istorije od ogromne su pomoći u razumevanju uzroka i dinamike krize. Međutim, normativna teorija mora otići s onu stranu objašnjenja. Ona mora da insistira na tome da je reč o lošim i neprihvatljivim praksama, zbog kojih mnogi ljudi u svetskom društvu pate u neslobodi i ekstremnom siromaštvu:

Potrebno nam je nešto poput ustavnog rečnika da bismo ovo stanje opisali kao skandal u meri u kojoj su u njemu narušeni jednako dostojanstvo i autonomija ljudskih bića.⁴⁵

27

Narative o krizi nalazimo kod raznih autora kojima je stalo do normativnih pitanja. Ti narativi ne razlikuju se previše od Teubnerovog opisa. Na primer, Martti Koskenniemi izdvaja tri središnja fenomena prava u uslovima globalizacije, koji oblikuju ono što on naziva menadžerskim stanjem svesti: fragmentaciju, deformalizaciju i imperiju. “U fragmentaciji, pravo se pojavljuje iz ‘režima’ kojima upravljaju stručnjaci; u deformalizaciji, pravo se transformiše u administrativne kompromise između moćnih interesnih grupa; u ‘imperiji’, pravo se srozava na dominaciju.”⁴⁶ Teubner bi se složio da je mnogo toga nehumanog i neracionalnog u savremenom globalnom mozaiku nezavisnih sistema, ali videli smo da je u biti njegove dijagnoze uverenje da je ovako kompleksan svet objektivna datost. Naš se humanistički normativni zadatak sastoji u ublažavanju negativnih posledica onoga što se ne može bitno promeniti. Uočimo konačno da, sasvim na Luhmannovom tragu, ovde ne bi trebala biti reč o *vlasti i vladavini*, već o *upravljanju (governance)*. Vlast se tiče odnosa

42 Ibid.

43 Brunkhorst, *Critical Theory* (2014: 435).

44 Ibid.

45 Koskenniemi, ‘Constitutionalism as Mindset’ (2006: 35).

46 Ibid.: 13.

političkih institucija i podvlašćenih. Taj odnos više nije relevantan. Savremena društvena kompleksnost traži da odbacimo antikvarnu kategoriju političke vladavine, da shvatimo našu determinisanost bezsubjektnim globalnim procesima, te da vidimo kako i u kojim granicama možemo da *upravljamo*, da bismo kontrolisali negativne strane tih procesa. Ideja upravljanja kao alternative vlasti kao da je izišla sa stranica *Anti-Diringa*: “Mešanje državne vlasti u društvene odnose postaje izlišnim u jednoj oblasti za drugom i prestaje samo od sebe. Vladu nad licima zamenjuje upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje.”⁴⁷ Kad Engels zaključio da se “država ne ‘ukida’, ona odumire”,⁴⁸ slika postdržavnog globalnog *managementa* kao da je kompletirana. Država više nije bitna, pa sledstveno tome i politička vladavina i politički-demokratski proizvedeno pravo gube na značaju.

Koskenniemi, međutim, ostaje skeptičan prema ideji upravljanja u globalnom mozaiku autoreferencijalnih sistema:

Globalno upravljanje je vladavina preferencija i normi, režima i praksi čiji se centar ili etos ne mogu odrediti i koji stalno iznova samovoljno definišu dopušteni smisao “suvereniteta” naših država, prekrajajući prostor za delovanje državne vlasti.⁴⁹

28

Ovo je važan uvid u praktično-političke posledice haotičnog stanja savremenog pravnog pluralizma. Suverenitet se pretvara u fluktuirajući označilac koji se može odnositi na bilo koju društvenu moć sposobnu da nametne svoje preference. Globalna međusistemska komunikacija ispoljava se kao komunikacija zatvorenih regulatornih režima koji koriste različite instrumentalno racionalne diskurse. Funkcionalne granice svakog sistema postavljaju limit za njegovu racionalnost. Iz toga proizlazi da društveni ustav svakog sistema osujećuje mogućnost racionalne međusistemske komunikacije. Nijedan od ovih sistema nema komunikacijski kod koji bi ga racionalno otvorio prema drugim sistemima. Zbog toga je svetski sistem duboko iracionalan.

Problem sa pravnim pluralizmom – to jest sa pristupom koji bi da obuhvati sve različite racionalnosti delatne u svetu – sastoji se u načinu na koji taj pluralizam prestaje da postavlja zahteve svetu.⁵⁰

47 Fridrih Engels, *Anti-Diring. Prevrat u nauci izvršen od gospodina Eugena Diringa* (Beograd: Kultura, 1964), 302-303.

48 Ibid.

49 Koskenniemi, ‘What Use?’ (2011: 63).

50 Koskenniemi, ‘Global Legal Pluralism’ (2005: 16).

Šta je izlaz iz ovog škripca? Merilo neophodne međusistemske racionalnosti ne može biti zajednički skup proceduralnih “ograničavajućih” pravila. Čak i da identifikujemo predmet zaštite, nećemo biti u stanju da objasnimo zašto baš to, a ne nešto drugo, zavređuje našu brigu. Povrh svega, i dalje nismo u stanju da utičemo na krizu. Konflikti se gomilaju, uglavnom kao sukobi između suparničkih racionalnosti koje raspolažu sa više ili manje društvene moći. To je tako zato što svaki sistem uspostavlja svoju instrumentalnu racionalnost oko svog ekskluzivnog supstancijalnog cilja maksimiranja sopstvenog interesa, odbrane svog uskog polja kompetencije ili svoje specifične etike.

Iz te perspektive, konflikti između, na primer, trgovine i ljudskih prava, ekonomskog razvoja i životne sredine, naučne i političke stručnosti ne mogu se nikada zaista razrešiti jer ne postoji metaracionalnost koja svakome dodeljuje odgovarajuće mesto ili poziciju u hijerarhiji. Umesto koordinacije sa nekog višeg nivoa, imaćemo niz manje ili više nasilnih preuzimanja nadležnosti od strane jedne ekspertske institucije tamo gde se o stvarima ranije brinula neka druga institucija. Ne uspostavlja se hijerarhija, nego se centar pomeri. Juče smo gledali ka Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija kao fokusu naših reformi, danas su to možda Doha razvojna agenda Svetske trgovinske organizacije, ekonomske politike Pekinga ili mreža nevladinih organizacija za borbu protiv trgovine ljudima.⁵¹

29

Racionalnost na globalnoj pozornici može da se ustanovi samo ako se utvrdi najmanji zajednički imenilac koji bi obrazovali univerzalni supstancijalni principi. Kako bi bili prihvatljivi za sve aktere u globalnoj areni, te principe treba formulisati dovoljno apstraktno. Opšta prihvatljivost ovde ne podrazumeva zahtev da se postigne konsenzus. Kriterijum poopštivosti u razvedenom globalnom svetu traži principe koji bi povezivali, a koji bi se istovremeno mogli opravdati iz posebne perspektive svakog aktera.⁵² Opravdanje nije instrumentalno. Nijedan individualni ili kolektivni akter ne može se pozivati na maksimiranje svojih interesa ili zaštitu svojih etičkih svetonazora kao na razloge za odbacivanje zajedničkih principa. Reč je o moralnim principima.⁵³ Kao moralni, ti principi su norme višeg reda i obavezuju svakog aktera da ih prihvati

⁵¹ Ibid.

⁵² To je najbolje, još veoma davno, definisao Eugen Pusić, *Razvedenost i povezanost* (1974).

⁵³ Termini ‘etika’ i ‘moral’ ovde se koriste da bi se napravila razlika između grupno-specifičnih koncepcija dobrog života (etika) i univerzalnih normativnih standarda za ispravno (moral).

kao svoje. U isto vreme, apstraktni karakter zajedničkih principa treba da dopusti da se oni tumače kontekstualno specifično i u vezi sa svakim akterom posebno: tako uspostavljeno zajedništvo ne teži da suzbije pluralizam. Ono samo definiše osnovu. Posebni stavovi, preferencije, uverenja i ponašanja smatraće se pravno valjanim dok god afirmišu moralne principe.

30 Kriza se ne može prevazići ako ne postavimo zahteve prema svetu. Ti zahtevi treba da ustanove poredak vrednosti i odgovarajuću pravno-političku hijerarhiju. Moramo zahtevati ličnu autonomiju, društvenu pravdu, pravnu i političku jednakost i priznanje manjina u njihovim različitim identifikacijskim oblicima. Te vrednosti nisu činjenice, one su normativni ideali. Ipak, to nisu apstraktne moralne ili etičke vrednosti, već političke vrednosti koje treba realizovati i zaštititi političkim i pravnim institucijama.⁵⁴ Institucionalno pitanje se ne odnosi na izbor između prihvatanja ili odbacivanja normativnih privrženosti. Ono se tiče pronalaženja najdelotvornijeg načina da se pravno-političkim režimima osiguraju osnovne supstancijalne vrednosti. Središnji stav je možda očigledan: u krizi pribegavamo normativnom pristupu zato što situacija nije dobra. Počinjemo sa narativom kao skupom činjenica o datosti, zatim nastojimo da ponudimo najtačnije tumačenje te datosti, i tvrdimo da to tumačenje nije moguće bez vrednosnog suda o datosti. Stanje krize nalaže da se zauzme moralni stav o pravu i politici. Moralni sud vodi ka zahtevu da se ponude alternative.⁵⁵ Principi imaju primat, jer smo suočeni sa moralnim imperativom da se definiše, ustanovi i održi ispravan i pravedan način života za sva ljudska bića. Taj imperativ dobija posebnu težinu u uslovima nepravde.

Ovo je predlog za obnovu konstitucionalizma kao normativnog projekta, zasnovanog na vrednostima koje bismo i na domaćem i na globalnom nivou morali da možemo da identifikujemo, ustanovimo i primenimo kao legitimne i pravedne smernice. Ideja je bliska liberalnom egalitarizmu: središnje pitanje i na državnom i na globalnom nivou tiče se pronalaženja normativnih uslova pod kojima imamo obavezu da poštujemo zakon. Najopštiji odgovor glasi da političku obavezu dugujemo samo onim autoritetima, normama i naredbama koje tretiraju sve svoje adresate u skladu sa normativnim zahtevima jednake brige i poštovanja.⁵⁶ U sledećem koraku, pitamo kako da ustanovimo pravni autoritet takvih principa u globalnom kontekstu, da bi oni mogli da legitimno i delotvorno ograniče moćne političke i društvene režime. To je institucionalno pitanje. Setimo se patosa

54 Kis, *Constitutional Democracy* (2003: 54).

55 Ypi, *Global Justice* (2011: 41–3).

56 Dworkin, *Justice for Hedgehogs* (2011: 64).

američke i francuske ustavne deklaracije iz 18. veka. Revolucionari u obe zemlje iskoračili su iz datosti tako što su se opširno pozvali na prirodni zakon. Eksplicirali su principe višeg reda, a ti principi bili su reflektivni prema realnosti i emancipatorski po svojoj svrsi: porekli su realnost institucionalizovanu u starom režimu i ponudili pozitivan program jednake slobode u novom institucionalnom okruženju. Zadatak koji je pred nama danas mogao bi biti sličan. Na principima zasnovana teorija demokratije mora biti kontekstualno specifična. Na nivou identifikacije, principi se mogu pokazati kao vrlo slični principima modernih ustavnih demokratija: autonomija, univerzalne jednake slobode, društvena pravda i ljudsko dostojanstvo. Tom spisku treba dodati globalnu solidarnost (međuljudsku, međugrupnu i između zajednica), dužnost da se pruži humanitarna pomoć i zabranu svih aktivnosti i uslova što ugrožavaju slobodu, jednakost i dostojanstvo pojedinaca, grupa i zajednica.

Šta je ovdje novo u poređenju sa klasičnim normativnim utemeljenjem demokratskog konstitucionalizma? Prvi novum je u izboru polazne tačke. Ne treba da krenemo od ideala lične autonomije. Moramo poći od stanja u svetu, sa njegovim akterima, institucijama, pravilima, procesima i odnosima. Kada razmišljamo o složenosti savremenog svetskog društva, pitamo se o tome koji principi treba da budu opšte važeći i kako tačno treba da ih izložimo i institucionalizujemo.⁵⁷ Ta pitanja odnose se na smisao autonomije, slobode, jednakosti, pravde i dostojanstva ljudskih bića uvučenih u različite kolektivne kontekste. To su relacione vrednosti. O legitimnosti odnosa – formalnih i neformalnih, institucionalnih i van-institucionalnih – mora se prosuđivati na osnovu njihovog doprinosa ispravnom tumačenju vrednosti.

Institucionalno gledano, važno je imati u fokusu problematične odnose između tri nivoa regulacije, od kojih svaki ima svoja pravila, aktere, ciljeve i načine delovanja: državni nivo; nivo međunarodnog prava; i nivo na kome nalazimo brojne, relativno autonomne sisteme u različitim društvenim oblastima. Neophodna je neka vrsta zajedničkog svetskog režima da bi se prevazišlo sadašnje stanje divlje dominacije trećeg nivoa. Ovo nije poziv za više politike i više pravne regulacije. Uzgred, mislim da je jednako nepoželjno podići glas protiv “juridifikacije sveta” u ime neke romantične vizije o neposredovanom delanju nesputanog,

57 “Naši ciljevi treba da odražavaju najstrože moralne poglede na to kako jedno idealno pravедno društvo treba da izgleda; naše strategije za njihovo ostvarenje moraju, pak, uzeti u obzir kakvo je društvo zaista, njegove nesavršene aktere i postojeće političke strukture.” – Ypi, ‘On the Confusion’ (2010: 536).

navodno autentičnog mnoštva. Naprosto, ne može biti nikakvih odnosa između ljudi bez obavezujućih pravila i minimalnog stepena stabilnosti. Ono što nam je neophodno su kvalitativno drugačije institucije i norme. Takav režim bi trebalo da bude mnogo jasnije strukturiran, sa mnogo strožom podelom kompetencija i skupom nedvosmislenih, apstraktnih te delotvorno osnažujućih i ograničavajućih pravila. Sve to bi trebalo da bude objedinjeno pod vladavinom prava. Obnova konstitucionalizma kao normativnog projekta zahteva transparentnost, predvidljivost i opšte važenje hijerarhijski strukturiranog svetskog pravnog režima. Taj režim bi poštovao i štutio autonomiju pojedinaca, država i svih onih korporativnih globalnih aktera koji poštuju pravo. On bi inkorporirao međunarodno javno pravo kao glavnog nosioca vrednosti, pravnih principa i najviših pravnih pravila, uključujući tu i ključno važna ograničavajuća i pravosudna pravila i institucije. Velika trijada ustavne demokratije – privrženost jednakim univerzalnim pravima, vladavina prava i demokratija⁵⁸ – zadržava svoj normativni primat, ali se uslovi njenog normativnog i pravnog važenja menjaju. Svetsko društvo traži pravno-institucionalnu arhitekturu koja će omogućiti da zahtevamo opravdanje za svaki autoritativni čin, gde bi ultimativni kriterijum legitimiteta bilo poštovanje ova tri ustavna stuba. Ljudska bića širom sveta, na svakom mestu ili unutar svake društvene konstelacije, moraju biti u stanju da zahtevaju i dobiju jasan odgovor na pitanje zašto su obavezana da poštuju bilo koju opštu normu ili konkretnu autoritativnu odluku. Ovde se ne poriče pluralizam pravnih poredaka, te političkih i društvenih režima. Traži se samo da se svaka vlast opravda u perspektivi zaštite jednake slobode i društvene pravde, bez obzira na partikularne interese, preferencije ili systemske imperATIVE.

Ako je svetsko društvo ikada imalo ustav u sadržinskom smislu, dani takvog ustava su prošli. Moralno, političko i pravno osmišljavanje i formalizacija osnovnih vrednosti danas zahteva normativni svetski ustav kao najviši pravni akt.

Naslov originala: Nenad Dimitrijević, "Constitutional theory in times of crisis: Power, law, and morality", *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 42, No. 3, 2016, str. 227-245.

58 Kumm et al., 'How Large?' (2014: 3).

REFERENCE

- Beck, U. (2006) *Power in the Global Age: A New Global Political Economy*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. i Sznaider, N. (2006) 'Unpacking Cosmopolitanism for the Social Sciences: a Research Agenda', *The British Journal of Sociology* 57(1): 381–403.
- Brunkhorst, H. (2009) 'Dialectical Snares: Human Rights and Democracy in the World Society', *Ethics & Global Politics* 2(3): 219–39.
- Brunkhorst, H. (2014) *Critical Theory of Legal Revolutions: Evolutionary Perspectives*. New York: Bloomsbury.
- Cohen, J. (2012) *Globalization and Sovereignty: Rethinking Legality, Legitimacy, and Constitutionalism*. New York: Cambridge University Press.
- Dobner, P. (2010) 'More Law, Less Democracy? Democracy and Transnational Constitutionalism', u P. Dobner i M. Loughlin (prir.) *The Twilight of Constitutionalism?* Oxford: Oxford University Press, str. 141–62.
- Dunoff, J. i Trachtman J., prir. (2009) *Ruling the World: Constitutionalism, International Law, and Global Governance*. New York: Cambridge University Press.
- Dworkin, R. (2011) *Justice for Hedgehogs*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Eriksen, E. O. i Fossum, J. E. (2007) 'Europe in Transformation: How to Reconstitute Democracy?' RECON Online Working Paper 1, pristup 20. jun 2015, dostupno @: http://www.reconproject.eu/main.php/RECON_wp_0701.pdf?fileitem¼50511926
- Francot-Timmermans, L. i Christodoulidis, E. (2011) 'The Normative Turn in Teubner's Systems Theory of Law', *Rechtsphilosophie & Rechtstheorie* 40(3): 187–90.
- Grimm, D. (2010) 'The Achievement of Constitutionalism and its Prospects in the Changed World', u P. Dobner i M. Loughlin (prir.) *The Twilight of Constitutionalism?* Oxford: Oxford University Press, str. 3–23.
- Habermas, J. (1996) *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (2006) *Divided West*. Cambridge: Polity Press.
- Harrington, J. (1656) *The Commonwealth of Oceana*, pristup 20. jun 2015, dostupno @: <http://www.constitution.org/jh/oceana.htm>
- Hobz, T. (1991) *Levijatan, ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*. Niš: Gradina.
- Isiksel, T. (2013) 'Global Legal Pluralism as Fact and Norm', *Global Constitutionalism* 2(2): 160–95.
- King, M. i Thornhill, C. (2003) *Niklas Luhmann's Theory of Politics and Law*. Basingstoke, Hants: Palgrave Macmillan.
- Kis, J. (2003) *Constitutional Democracy*. Budapest: CEU Press.
- Kjaer, P. (2009) 'The Under-Complexity of Democracy', u G. P. Calliess, A.

- Fischer-Lescano, D. Wielsch, i P. Zumbansen (prir.) *Soziologische Juriprudenz. Festschrift für Gunther Teubner* [Sociological Jurisprudence. Festschrift for Gunther Teubner]. Berlin: De Gruyter-Verlag, str. 530–42.
- Klink, B. van (2011) 'The Destruction and Reconstruction of the Tower of Babel: A Comment on Gunther Teubner's Plea for a Common Law Constitution', *Rechtsfi-losophie & Rechtstheorie* 40(3): 233–45.
- Koskenniemi, M. (2005) 'Global Legal Pluralism: Multiple Regimes and Multiple Modes of Thought', lecture at Harvard University (5 March), pristup 20. jun 2015, dostupno @: <http://www.helsinki.fi/eci/Publications/Koskenniemi/MKPluralism-Harvard-05d> [1].pdf
- Koskenniemi, M. (2006) 'Constitutionalism as Mindset: Reflections on Kantian Themes about International Law and Globalization', *Theoretical Inquiries in Law* 8(1): 9–36.
- Koskenniemi, M. (2011) 'What Use for Sovereignty Today?', *Asian Journal of International Law* 1(1): 61–70.
- Krisch, N. (2010) *Beyond Constitutionalism: The Pluralist Structure of Postnational Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Kumm, M. (2010) 'The Best of Times and the Worst of Times: Between Constitutional Triumphalism and Nostalgia', u P. Dobner i M. Loughlin (prir.) *The Twilight of Constitutionalism?* Oxford: Oxford University Press, str. 201–20.
- Kumm, M., Lang, A., Tully, J. and Wiener, A. (2014) 'How Large is the World of Global Constitutionalism?', *Global Constitutionalism* 3(1): 1–8.
- Kutz, C. (2000) *Complicity: Ethics and Law for a Collective Age*. New York: Cambridge University Press.
- Loughlin, M. (2014) 'Constitutional Pluralism: An Oxymoron?', *Global Constitutionalism* 3(1): 9–30.
- Luhmann, N. (1992) *Legitimacija kroz proceduru*. Zagreb: Naprijed.
- Luhmann, N. (1965) *Grundrechte als Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie* [Basic Rights as Institutions: A Contribution to Political Sociology]. Berlin: Duncker & Humboldt.
- Luhmann, N. (1981) 'Selbstlegitimation des Staates' [Self-Legitimation of the State], u N. Achtenberg i W. Krawietz (prir.) *Legitimation des modernen Staates* [Legitimation of the Modern State]. Wiesbaden: Steiner, str. 65–83.
- Luhmann, N. (1984) *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie* [Social Systems: Outline of a General Theory]. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Müller, J.-W. (2010) 'Three Constitutionalist Responses to Globalization', u J. Tulis i S. Macedo (prir.) *The Limits of Constitutional Democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, str. 239–56.
- Müller, T. (2014) 'Global Constitutionalism in Historical Perspective: Towards Refined Tools for International Constitutional Histories', *Global Constitutionalism* 3(1): 71–101.

- Nagel, T. (2005) 'The Problem of Global Justice', *Philosophy and Public Affairs* 33(2): 113–47.
- Pusić, E. (1974), *Razvedenost i povezanost*. Zagreb: JAZU.
- Sciulli, D. (1992) *Theory of Societal Constitutionalism: Foundations of a Non-Marxist Critical Theory*. New York: Cambridge University Press.
- Streeck, W. (2014) *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. Brooklyn, NY: Verso.
- Teubner, G. (2006) 'The Anonymous Matrix. Human Rights Violations by "Private" Transnational Actors', *The Modern Law Review* 69(3): 327–46.
- Teubner, G. (2011a) 'A Constitutional Moment? The Logics of "Hitting the Bottom"', u P. Kjaer, G. Teubner, i A. Febrajo (prir.) *The Financial Crisis in Constitutional Perspective: The Dark Side of Functional Differentiation*. Oxford: Hart Publishing, str. 3–42.
- Teubner, G. (2011b) 'Transnational Fundamental Rights: Horizontal Effect?', *Rechtsphilosophie & Rechtstheorie* 40(3): 191–215.
- Teubner, G. (2012) 'The New Constitutional Question', background paper for a conference on Societal Constitutionalism and Globalization, Hiil Innovating Justice Program, The Hague, pristup 20. jun 2015, dostupno @: http://www.hiil.org/data/sitemanagement/media/TSC_outline.pdf
- Teubner, G. (2013) 'The Project of Constitutional Sociology: Irritating Nation State Constitutionalism', *Transnational Legal Theory* 4(1): 44–58.
- Teubner, G. (2014) *Constitutional Fragments, Societal Constitutionalism and Globalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Verschraegen, G. (2011) 'Hybrid Constitutionalism, Fundamental Rights and the State: A Response to Gunther Teubner', *Rechtsphilosophie & Rechtstheorie* 40(3): 216–29.
- Walker, N. (2008) 'Taking Constitutionalism beyond the State', *Political Studies* 56(3): 519–43.
- Wiener, A. (2012) *The Invisible Constitution of Politics: Contested Norms and International Encounters*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ypi, L. (2010) 'On the Confusion between Ideal and Non-Ideal in Recent Debates on Global Justice', *Political Studies* 58(3): 536–55.
- Ypi, L. (2011) *Global Justice and Avant-Garde Political Agency*. Oxford: Oxford University Press.

SVEDOČENJA

ČARLS REZNIKOV

Izabrana i s engleskog prevela Slavica Miletić

★

U nedelju – tmuran dan, sitna kiša –
Patrik Konoli, sasvim trezan,
ušao je u tramvaj.
Posle kraće vožnje,
“bez ikakve nedoličnosti”,
najednom ga je pogodila
moždana kap
i stao je da povraća.

U tramvaju je bilo mnogo putnika:
neki su odmah izašli;
drugi su tražili
da on izađe.
Kad su ga upitali da li je pijan,
odmahnuo je glavom
i rekao:
“Sam ću sići”.
Ali,
čim je ustao,
pao je na pod
i ostao da leži u agoniji.

Uz pomoć dva putnika
vozač ga je podigao,
izneo iz tramvaja
i spustio na ulicu –
između šina i slivnika,
na dva-tri metra od šina.
Ubrzo potom,
zahvaćen grčem,
on se pomerio
i noge su mu se našle na šinama.
Jedna prolaznica

prišla je da mu pomogne
i s jednim muškarcem
povukla ga na pločnik. Ostao je tu
na kiši.

★

Dan je bio turoban i kišan,
a ona i Fuller su sedeli kraj vatre
u gluvo doba noći,
u staroj planinskoj kući,
oko pedeset metara od puta.
Među njima je stajala flaša viskija
iz koje su pili
i Fuller je pevao "Usud pijanca".

★

38

Jedne majske nedelje
grupa mladića se kupala
u reci.
Mladići su pozvali neznanca koji je tuda prolazio
da im se pridruži.
Ušao je u vodu,
ali se ubrzo naljutio
zato što ga je neko poprskao vodom,
izvukao nož
i zario ga u jednog mladića.
Mladić je umro
za nekoliko minuta.

Neznancu je uhapšen
i, ruku vezanih iza leđa,
odveden do radnje
oko kilometar uz reku.
Gomila je stala da se okuplja.

Rođak mrtvog mladića
– koji nije bio na kupanju –
došao je s puškom u rukama,
pozvao okupljene
da mu se sklone s puta
i stao pred neznanca.
Ovome su ruke još bile vezane.
Nisu progovorili ni reč.
Onda je rođak mrtvog mladića pucao
i ubio neznanca.

★

Bezmalob je svanulo kad se porodila
na presavijenom ćebet
koje je za nju prostro.
Stavio je dete na levu mišicu,
izneo ga iz sobe
i ona je začula pljusak vode.
Kad se vratio
upitala ga je gde je dete.
Odgovorio je: “Tamo – u vodi.”

39

Založio je vatru,
vratio se s naramkom drva
i detetom,
i stavio dete u vatru.
Ona je rekla: “O, Džone, nemoj!”
Bez reči se okrenuo ka njoj
i osmehnuo.

★

U gluvo doba noći krmača je otvorila vrata kolibe
i muž i žena su se posvađali

oko toga ko će da je izbaci.
Žena je oborila muža gvozdenom motikom.
On je dohvatio čakšire i rekao,
“Da imam nož, prerezao bih ti grkljan”,
i žena je istrčala iz kolibe.
Zatvorio je vrata za njom
i podupro ih cepanicom.

Kad su je našli, ležala je potrbuške,
sasvim smrznuta. Bilo je strahovito hladno
i na mestu gde je ležala
sneg je bio dubok pola metra.

Izašla je iz kolibe bosa
i vrlo lako odevena. Zaputila se
kroz trnovito žbunje
i na snegu su ostali kapi krvi –
trnje joj je izgreblo noge do kolena –
i otrgnuti komadići odeće;
na jednom mestu
udarila je gležnjem o cepanicu
i krv je potekla.

40

★

On i njegova žena bili su članovi društva
poznatog po imenu Časni vitezovi i gospe.
Život svakog člana je bio osiguran na dve hiljade dolara –
za udovicu ili udovca.
Morao je da pozajmi novac za svoje obaveze
a tek što je izgubio na izborima za gradskog šerifa;
sad mu se i žena razbolela.

Časni vitez viđen je u salonu sa crncem
koji je nekad za njega radio;
zatim su viđeni kako ulaze u jednu uličicu.

Tu je dao crncu četvrt dolara
i rekao mu da u apoteci
kupi bočicu strihnina.
Ako apotekar upita šta će mu,
neka kaže da je za vukove na farmi.
Crnac ga je upitao za šta mu stvarno treba
i on je rekao za susedove pse
jer tu radi jedna devojka
koju želi da posećuje noću.
Crnac je kupio bočicu
i on mu je rekao da kaže – ako ko upita –
da je stavio bočicu u džep kaputa
koji je okačio u salonu,
i da ju je neko
odatle uzeo.

Kad je njegova žena zatražila kinin
koji je koristila kao lek,
prišao je kaminu,
gde je držao paketić kinina
kupljen prethodnog dana
i sipao malo strihnina u kašiku s hladnom kafom.
Ona je rekla da prah čudno izgleda
i promešala prstom
da ga rastvori.
Muž joj je rekao da je kupio kinin
tamo gde ga uvek kupuje
i ona ga je popila.

41

★

Orkestar je svirao
u izletničkom vozu;
Džo ga je čuo
na putu od škole do kuće
i uskočio u vagon s drugim dečacima.

Gomila je čekala
na peronu.
Dok se voz kretao prema putnicima
čovjek s lampom u jednoj ruci
i štapom u drugoj
prolazio je kroz vagone
vičući na dečake
da siđu
i zamahujući na njih štapom.

Džo je pokušao da siđe s voza u pokretu,
ali je pao između vagona.

★

Prineli su mu lampu vrlo blizu,
ali on nije mogao da vidi.
Zatražili su da potpiše papir
i neko je u ruci držao olovku
spremnju za njegov potpis.
Nije mogao da uhvati olovku –
čak ni da je oseti.

★

Dete je imalo oko osam godina.
Zbog nečeg što je skrivilo
otac ga je skinuo do gole kože
i tukao ga komadom gumenog creva
vičući: “Crkni, prokletniče!”
Pokušao je da ga baci na zid odžaka od cigle,
a onda ga je ponovo tresnuo o pod
i gazio po njemu.

Alisin otac je bio belac,
vrlo imućan,
a majka joj je bila obojena.
Ali otac i njegova žena podizali su je kao kći –
kao *zajedničku* kći;
mada je to, po rečima sudije mesnog suda
“vređalo osećanje morala
i brukalo njihovu zajednicu”.

Alisu su poslali u internat u Vašingtonu,
gde je pokušavala da se probije
kao nastavnica muzike.
Posle smrti svoje žene, otac joj je napisao:
“Budi sigurna da te neću zaboraviti:
obećao sam to dragoj pokojnici.”

Alisin otac je imao još jednu ćerku –
sa svojom suprugom. 43
Testamentom je svoj veliki imetak ostavio
toj kćeri i njenoj deci;
ali je Alisi ostavio tapiju
na imovinu u gradu, vrednu
desetak hiljada dolara.
Za to su znali samo on i njegov advokat,
i Alisa i njeni prijatelji;
prijatelji su joj savetovali da prepíše imanje na svoje ime
i tako zaštititi poklon –
što je i učinila.
Tada joj je otac već bio star i slab.
Živeo je sa belom ćerkom
i provodio vreme sedeći na tremu.

Kad su Alisina polusestra i njen muž
saznali za poklon Alisi,
razbesneli su se –

mada je to bio tek delić oćevog imetka.
Pozvali su njegovog advokata. Kad je ovaj došao,
starac je sedeo na tremu.
Njegova kći je držala kopiju tapije
vićući: "Vidite li šta je uradio!
Sigurno nije bio pri zdravoj pameti.
Šta sad može da se učini?"

Na kraju je otac rekao:
"Verujem da će Alisa vratiti imanje.
Siguran sam da neće odbiti."
Sutradan su on i advokat krenuli prvim vozom
do mesta gde je njegova obojena kći
bila u poseti kod drugarice.

Dorućkovali su sa Alisom i njenom drugaricom
i onda svi zajedno sedeli na tremu
ćaskajući o svemu samo ne o tapiji,
a najviše o Alisinom životu u Vašingtonu.
Starac nije mogao da progovori
o svom poslu.
Onda je sa advokatom izašao u šetnju
dok su devojke – Alisa i njena drugarica –
prale sudove od doručka.
Po povratku je advokat rekao:
"Bilo bi najbolje za vas
da vratite imanje svom ocu."
A otac je rekao: "Time ništa nećeš izgubiti."
Oči su mu bile pune suza.
Advokat je dodao: "Njegova porodica je vrlo uznemirena
što vam je dao to imanje,
i njegov zet kaže
da će radije gledati te kuće kako gore
nego što će ih ih prepustiti vama.
Kako stvari stoje, to tamo je samo zemlja
koja vam neće biti od koristi
jer ljudi što tu žive kažu
da ne žele obojene u svojoj blizini."

Otac je rekao: "Pošto sam mnogo
učinio za tebe,
pomislio sam
da ćeš mi ga vratiti."
"Želiš li da ga vratim
bez ikakve nadoknade?"
"Nemam ništa da ti dam za uzvrat."
Na to je izašao
i ushodaio se po dvorištu.
Na tremu je advokat rekao: "Zar nije bio dobar prema vama
i zar vam nije mnogo dao?"
Mislim da bi u ovim okolnostima
trebalo da mu uslišite molbu.
Nećete biti oštećeni."
"Da li je moj otac napisao testament?"
"Da, ja sam ga pripremio i on je potpisao."
Ali joj nije rekao
da u testamentu nema ničeg za nju,
niti je ona išta pitala.

45

Gledala je slabašnog starca,
svog oca,
kako šeta po dvorištu
plačući.
I onda je rekla: "Ne mogu da ga rastužim
u njegovoj starosti:
bio je vrlo dobar prema meni.
Nek uzme moje imanje."
Na to je advokat izvadio iz džepa tapiju
pripremljenu prethodne večeri, rekao
"Evo tapije, odoh po notara",
i otrčao.

Kad se potpisana tapija našla u advokatovom džepu,
on se okrenuo ka Alisi i rekao: "Poneli ste se plemenito."

★

Crnac je bio mrtav
kad su ga doktori pregledali.
Na stomaku su mu našli
modrice:
umro je, rekli su, od peritonitisa.

Zatvorski čuvar je svedočio da je crnac doveden u zatvor
jer je bio optužen za pljačku;
ali nije bilo naloga za njegovo hapšenje
a čuvar nije znao – ili nije rekao –
ko ga je doveo.
Crnac je rekao da ga je grupa ljudi
odvela iz radnje u šumu
i bičevala
korbačem.

46

Nisu ga lečili ni lekar ni tamničar niti iko drugi:
samo su ga doveli u zatvor i ostavili da umre.

Doktor koji ga je prvi video – u ponedjeljak –
ništa nije učinio za njega;
rekao je da neće umreti od batina,
ali on je u sredu od toga umro.

★

Njih troje su se sreli u pevačkom društvu
i Šmit je angažovao učitelja muzike
da podučava gospođu Šmit.
Šmit je bio trgovac drvetom;
radio je do kasno uveče i često putovao zbog nabavki.

Šmitu su rekli da njegova žena i učitelj muzike
zajedno šetaju poljima

i da ga ona gleda u oči
“kao da mu je mlada”.
Šmit ga je otpustio.

Jednog dana se vratio s puta
i zatekao ženu i učitelja muzike u dnevnoj sobi:
čuo je njene užurbane korake
i kad je ušao, ona je stajala pored stola,
a učitelj muzike na njegovom drugom kraju.
Šmit mu je naredio da ode.
Ovaj je oklevao i spremao se da nešto kaže;
Šmit je dodao da je on “nitkov”
i rekao da će odmah pozvati policajca
da ga izbaci.

Kad je učitelj muzike otišao,
gospođa Šmit je rekla mužu
da je, uvredivši njega,
uvredio nju;
da se njegovo glupo lice ne može porediti
s pametnim crtama učitelja muzike;
da je običan kepec.
Šmit joj je okrenuo leđa
i promrmljao nešto o “rđavoj ženi”.
Na to ga je ona šutnula
a kad se okrenuo prema njoj,
opet ga je šutnula
i on se presamitio od bola.

Onda je otišla iz kuće
i sustigla učitelja muzike.
Krenuli su zajedno kroz avgustovska polja.
Kad su seli,
zagrlila ga je
i on ju je potapkao po krilu
presavijenim novinama koje je držao u ruci
i šaljivo upitao:

“Kako bi se *tebi* svidelo da te neko tu udari?”
Oboje su se nasmejali.

★

Živeli su zajedno trideset pet godina
i lepo se ophodili jedno prema drugom;
među njima nije pala nijedna gruba reč.

Ništa nije rekla mužu
o odlasku u Kaliforniju
gde je živela njihova udata kćer.

Od suseda je čuo
da ona ide;
kad bi morala da bira, rekla je,
između Kalifornije i Raja,
otišla bi u Kaliforniju.
Njen muž je rekao da o tome ništa ne zna
i ništa nije pomenuo ženi.
Otišla je dok je sekao žbunje,
bez pozdrava
i bez poruke.

Otad nisu pisali jedno drugom
i sve što je imalo da se kaže prenosila je ćerka.
Sve je bilo bajno i potaman,
a žena ti se spakovala i otperjala.
Kako da je zadržim ako želi da ide?
Ne mora da ostane.
Misliš li da bi se vratila
kad bi joj napisao lepo pismo
i rekao koliko ti je draga?
Ne verujem.
A ako bi otišao tamo,
misliš li da bi došla s tobom?

Pretpostavljam da bi došla
kad bih pošao po nju;
ali potrajaće pre nego što pođem.

★

“Meri Margaret
kô letnji cvetak”,
stara devet godina,
sakupljala je
duž železničke pruge
grančice i uglj.

Za ruku je privezala
jedan kraj vreće
i njom je mahala napred-nazad.

★

Tilda je bila dete
kad je počela da radi kod Telovih.
Majka joj je umrla
a otac otišao od kuće.
Kada je, kao što biva sa ženama,
počela njena mesečna boljka,
uplašila se
i poverila gospođi Tel.
“To je loše”, rekla je farmerova žena,
“i opasno:
možeš da poludiš ili umreš.
Postoji samo jedan lek:
težak rad!
Radi što više
i možda će ti biti bolje.”

Ustajala je u pet ujutru
i bila na nogama
do deset-jedanaest uveče:
svakog dana muzla četrnaest krava;
teglila uzbrdo vodu
za četrdeset svinja;
iskopavala i donosila krompir
sa njive,
i pomagala u kuvanju za osmočlanu porodicu;
ribala podove
i brinula o mališanima –
radila je
kao dve snažne devojke.

★

50

Vuds, obojeni muškarac, radio je
u rudniku uglja; bio je ćutljiv čovek
mirne naravi.
Obojeni dečak,
siročće od desetak godina
živeo je s njim.

Dečak je imao naviku da beži.
Tad bi ga Vuds kažnjavao
prutom; ili bi ga stavio u vreću sa žitom –
koja je imala dve-tri rupe –
i vezao vreću.

Jednog dana u julu Vuds ga je stavio u vreću.
Naišli su neki Vudsovi poznanici
s krčagom viskija
iz kog su svi pili
i dečak je ostao u vreći nekoliko sati.

Kad su otvorili vreću, bio je mrtav.

★

Blejk je stavio novčanice u džep kaputa,
a srebrenjake u džep pantalona
i uzjahao konja da pređe močvaru.
Na obe strane puta rasli su leska i trnovito žbunje.

Čovek koji je tog jutra sa svojim krdom prelazio močvaru
čuo je snažan odjek pucnja,
i pola kilometra dalje
naisao na Blejkovog konja, puštenog, sa sedlom,
i na Blejka,
koji je ležao na putu
krvareći iz rana,
praznih džepova.

★

Blant i njegova žena su živeli na farmi
desetak kilometara od grada.
Posvađali su se oko jednog računa:
nije imao novca da ga plati
i zatražio je od nje da proda krave.

Zatražio je to nekoliko puta
i ona je zapretila da će ga udariti sekirom
ako je ponovo bude pitao.
Bili su u dvorištu
i on je nju udario kantom za vodu.
Onda je otišao u štalu i napojio stoku.
Kad se vratio, žena je ležala blizu bunara
i opet ju je udario kantom.

Bunar je bio pun snega – skoro do vrha –
i na snegu je bilo krvi.
Dečaci su uzeli par motika

i posle malo kopanja
našli odeću, cipele i naočare.
Onda su videli nešto nalik stopalu
i jedan dečak je čučnuo da opipa:
bila je to gospođa Blant u čarapama.

★

Mejer je bio delimično oduzet
i nije mogao sam da brine o sebi,
ali je imao novca
i koristio ga je kako je hteo.

Trost i Trostova žena bili su njegovi stanari i sluge.
Dobri stari Trost!
Voleo je Trosta. Zajedno su bili u vojsci.

52

Pit Sigar mu je došao u posetu.
“Megi”, rekao je Mejer gospođi Trost, “donesi mi novčanik –
tamo je, pod onim jastukom –
i pođi da nam kupiš papira.”

Kad je otišla, rekao je,
“Sigare, šta bi ti uradio?
Imam sestre:
jedna je ovde a druga u državi Njujork –
ne znam gde.
Nijedna ne dolazi da me upita:
Gotlibe, želiš li čašu vode?
ili: kako se snalaziš?
ili: imaš li šta da jedeš?
možemo li nešto da učinimo za tebe?
a ovi ljudi, Trost i njegova žena, rade za mene sve što mogu,
i staraju se da jedem i pijem.
Šta bi ti uradio kad bi pisao testament?”
Sigar je odgovorio: “Ostavi njima!”
i Gotlib Mejer je rekao: “Kad umrem, sve što imam biće njihovo.”

★

“Želim da mi
pošteno odgovoriš:
je li ti rekao
da je ubio tu ženu?”

“Nije,
ali ako kažem
da je rekao,
dobiću polovinu nagrade.
Njemu je bolje
da leži u zatvoru
nego da izađe i bude linčovan.”

“Prilično je okrutno
uništiti čoveku život svojim rečima
za malo novca.”

“Tako je,
ali vremena su okrutna,
a ja sam u priličnom škripcu.”

53

★

Bila je subota uveče. Njih šestorica su pili –
ali svako samo po nekoliko piva.
Izašli su iz salona u jedanaest.

Dok su išli ulicom, dvojica po dvojica,
videli su da ka njima ide obojeni mladić
i jedan od njih je viknuo: “Eno rakuna!”

Poslednja dvojica pokušala su da zaustave mladića
i on je sišao u slivnik
da bi se s njima mimoišao;

oni su iskočili pred njega
ispruženih ruku,
a ostali su zastali da gledaju.

“Riđi” je podigao kamen
i bacio ga na mladića,
ali je promašio. Onda je bacio drugi kamen
i pogodio mladića u glavu.
Ovaj je pao na tlo
i tu ležao
umirući,
a šestorka se brzo udaljila.

★

Konduker ju je upitao kuda ide.

“Noksvil Siti.”

54

Rekao je: “Trebalo je da presedneš na skretanju za Noksvil.”

“Što mi niste rekli kad smo bili tamo?”

Rekao joj je da siđe

ali je ona htela da se vozi do sledeće stanice.

Voz je zaustavljen

i konduker ju je upitao ima li nameru da siđe.

Ako nema, rekao je,

on će je izbaciti,

sit je “prokletih crnja”.

Bacio je njen zavežljaj na put

i kraj njega spustio njenu bebu.

Ona je sišla za njim i stajala dok je voz odlazio.

★

Konj je bio mlad,

nesviknut na zapregu.

Dok je čovek kraj njegove glave
pokušavao da ga upregne u kočiju s drugim konjem,
skočio je,
srušio čoveka
i izgazio ga.

★

Telo je bilo sahranjeno s licem nadole.
Ostao je samo kostur,
a i on se raspao
čim su ga iskopali.
Kaput je bio jarkožute boje,
postavljen svetlim štofom;
i kombinezon je bio jarkožut,
sa zakrpom na kolenu:
kaiš na kosturu,
nož u džepu
i rupa od metka
na potiljku.

55

★

Kad su rekli njenom mužu
da joj dolaze ljubavnici
kazao je samo:
neki od njih
mogao bi imati cigaru
i zapaliti ambar.

★

U vreme kad su se venčali
Endru je bio težak oko pedeset hiljada dolara;

Poli nije imala ništa.
“Otišao je u rudnik
i dao Bog da padne
i slomi vrat.
Mrzim ga. Naježim se kad me dotakne.”

“Endi, pišem ti pismo koje će tebi možda izgledati
bezdušno:
znaš da te ne volim
kao što bi trebalo,
a ja znam da nikad i neću.
Zar ne misliš da bi bilo bolje
da mi daš razvod?
Onda ne bih morala
da prodam kuću u Denveru
koju si mi dao,
i vratila bih ti tvoj ranč u Delti.
Kad se razvedemo,
ako ti bude stalo do mene i meni do tebe,
ponovo ćemo se venčati. Poli.”

56

★

“Džo Kineze, znate li šta je Bog?”
“Ne bi znao.”
“Znate li išta o obavezi zakletve
u hrišćanskoj veri?”
“Ne bi znao.”
“Da li ćete sada pred porotom
govoriti istinu?”
“Da, govorim neku.”
“Šta ste radili u kući Dejzi Fidltaun
kad ste bili zaposleni kod nje u Albuquerkiju?”
“Kuvao.”
“Kakva je to kuća?”
“Javna kuća.”

“Da li vas je ona poslala sa svojom štednom knjižicom
i sto šezdeset dolara u srebru i zlatu,
u Prvu nacionalnu banku,
i da li ste umesto toga otišli u kockarnicu na Houp Korneru
i prokockali njen novac na kartama?”

★

Džoni Klik i Almirin muž
razgovarali su o spaljivanju Ledovog ambara;
oni su bili u prednjoj sobi
a Almira u kuhinji:
dve prostorije je delila samo kartonska pregrada
i mogla je da čuje svaku reč.

Pored ambara je stajao plast sena
i oni su raspleli fitilj,
stavili konzervu baruta u seno
i jedan od njih je prineo šibicu.
Almira je videla vatru.
Kad joj se muž vratio kući,
skinuo je šešir, kaput i cipele
i videlo se da je trčao.

“Zašto ste spalili taj ambar?”
“Ćuti!
Šta je Ledu trebalo
da unajmljuje Kineze?”

★

KOPILE

Gospođica Lavender je živela u Merisvilu
kad je srela Džeda Velingtona.

Došla je u San Francisko kad je njihovo dete
trebalo da se rodi
i Džed ju je smestio
u kuću jedne obojene starice –
“čestite hrišćanke”.

Džed je često posećivao gospođicu Lavender
dok je tu boravila
i plaćao sve račune za lekara i druge troškove –
čak i za zubara.
Dete je njegovo,
rekao je zubaru,
ali neće da se oženi devojkom;
biće pravedan prema njoj,
platiće sve troškove nege
i brinuti o detetu.

Obojena starica mu je govorila o gospođici Lavender:
“Vrlo joj je teško”, rekla je.
“Da, znam”, odgovorio je Džed.
Posle rođenja deteta
gospođica Lavender je otišla iz grada
i Džed je ostavio dete sa obojenom staricom.
Nije želeo da majka ikad više vidi dete
iz straha da bi njeni roditelji mogli saznati
za njihovu aferu.
Kasnije se gospođica Lavender udala
i Džedu Velingtonu je bilo drago:
izvukla se iz nevolje –
kao i on.

Tražio je da se dete
povija samo u belo,
da raste u belom,
i koliko god to koštalo,
plaćao je.
Ako je dete bilo budno kad bi došao,

uzeo bi ga u ruke,
igrao se s njim i pričao mu;
ako je spavalo, čekao je da se probudi.
Kad je dečak poodrastao,
oblačili su ga u lepo crno odelo
i nosio je crnu kapu
na dugačkoj kosi.
Džed je često uzimao dete
i zajedno s dadiljom –
ćerkom obojene starice –
vodio ga do Nort Biča
jer je dečak voleo ptice, majmune i divlje životinje
koje su tu držane;
a otac bi mu doneo voće i kolače.
“Ovo je moj sin, doktore.
Zar nije lep momčić?
Polažem nade u ovog dečaka;
odgajaću ga i izdržavati,
školovaću ga i napraviti čoveka od njega.”

59

Džed je dečaka nazvao Ričard,
imenom svog pokojnog brata
koji je mu je ostavio sav novac
i Džed se nadao da će dečak
ličiti na svog strica.
Kada se ćerka obojene starice –
detetova dadilja –
udala i odselila u Petalumu,
Ričard je još bio mali;
odveli su ga u njenu kuću
i tu je živio.
Rastao je s njenom decom
i nosio njihovo prezime.

Kad je napunio deset godina,
Ričard je pošao u privatnu školu;
Džed Velington mu je platio internat i školovanje;

ali u školi se vodio kao štićenik svog oca –
ne kao sin.

Dečak nije dobro učio.
Kad je napunio petnaest godina
Velington ga je poslao na ranč,
ali Ričard se ubrzo vratio –
od svoje volje –
u dadiljin dom u Petalumi:
jedini za koji je znao.

Jednom je pisao Džedu Velingtonu i tražio novac:
Ričard ga je znao samo kao staratelja,
čovaka što brine o njemu umesto oca i majke
koje nije upoznao,
i Velington mu ga je poslao.
Posle toga Džed Velington se oglašivao o njegova traženja.
“Džede”, upitao ga je jednom brat,
“šta je bilo sa onim dečakom o kom si brinuo?”

60

“Dečak?
Eh, pokušao sam nešto da napravim od njega,
ali nije bio ni za šta
pa sam digao ruke.”

Kad je Ričardu bilo dvadeset godina,
radio je kao čistač cipela
u berbernici za obojene.

★

Železničar na stepenicama “vagona za dame”
rekao joj je da uđe u vagon za obojene,
ali je ona uporno htela sedište u “vagonu za dame”.
Kad je konduker došao do nje
i rekao joj da napusti vagon ili siđe s voza,

nije htela ni jedno ni drugo;
konduker se onda vratio s još dvojicom ili trojicom
radnika železnice;
uhvatili su je za ruke
i odvukli sa sedišta i iz “vagona za dame”.

Železnica, rekao je sud, ima pravo da odvoji neke vagone
za obojene;
u stvari, dužna je da to učini po zakonima države,
naravno, pod uslovom da je smeštaj jednak.
Ne zato što su obojeni ljudi manje vredni,
već zato što mnogi, ako ne i svi belci,
zbog običaja i tradicije,
neće da sede do obojene osobe,
pa ni da putuju u istom vagonu;
a može se pretpostaviti da i obojeni
više vole vagone bez belaca.

Kad bi obojena rasa došla na vlast u državi,
kao što je bivalo, nastavio je sud,
i kad bi donela sličan zakon,
belci ne bi zaključili da su manje vredni
zato što moraju da putuju u posebnim vagonima.
Kako god bilo, za obojene je bolje da budu odvojeni;
vožnja u istom vagonu
mogla bi izazvati nevolje,
neprijatne i belcima i obojenima;
u stvari, propis zbog kog je podneta žalba
donet je pre svega radi udobnosti i zaštite obojenih putnika
a ne belih.

61

★

Grir Darlington je naručio večeru
i Braun, jedini kelner u restoranu,
doneo mu je jelo. Ali nešto što je Darlington naručio

nije stiglo i on je rekao kelneru,
“Ovo nije ono što sam tražio”,
a Braun je odgovorio, “Kažu da vam je teško ugoditi.”
Darlington je odmah ustao, rekao
“Neće me vređati prokleti crnja”,
i pošao ka izlazu. Usput se požalio vlasniku restorana
i ovaj je obećao da će mu poslati večeru
u hotel u kom je odseo;
ali bilo je mnogo gostiju i posla,
pa to nije odmah uradio. Petnaest ili dvadeset minuta kasnije,
Darlington se vratio u restoran i rekao,
“Dolazim da se raspitam za svoju večeru.”

Vlasnik je podigao ruke i rekao:
“Grire, kumim te Bogom, ne pravi mi probleme!
Imam ih sasvim dovoljno.”
Ali Darlington je prošao kroz salu u ostavu,
a iz ostave u kuhinju;
tu je sreo kelnera Brauna, opsovao ga i rekao
“Ti si me uvredio!”
Braun je odgovorio, “Molim vas, izvinite.”
Vlasnik je uhvatio Darlingtona za ruku
i stao između njega i kelnera:
“Grire”, rekao je, “izvinio ti se.
Idemo odavde.”
Ali Darlington je izvadio pištolj
i ispalio dva metka u Braunovo telo.

★

Skitnica u pocepanim cipelama
i prljavoj, zgužvanoj odeći –
prljavih ruku i lica –
vadi češalj iz džepa
i brižljivo se češlja.

KIŠNO DOBA

Kiša je padala tri dana.
Lica divova
na plakatima
još se osmehuju,
ali je pozlata sprana s neba:
vidimo gvozdeni svet.

ČETVRT MODISTKINJA

Oblaci, poređani kao roba na policama,
postaju tamni; svetla se pale u potkrovljima;
dok prišivaju sjajno cveće na slamene oblike,
modistkinje govore, gledajući kroz prozor:
Padaće sneg;
i uskoro čuju kako sneg grebucka okna. Do noći
već je napadao na ispuste.
Sneg zatrpava otiske stopala
na ulicama,
tragove kola i kamiona.
Sem brundanja mašina
koje uklanjaju sneg s kolovoza,
ulice su tihe.
Na kraju radnog vremena, devojke duboko dišu
čisti vazduh ulica,
sladak posle mirisa robe.

Dete od oko šest godina, mršavo, slabo,
s poremećajem creva,

otac je išibao
jer je uprljalo krevet;
najmanje dvadeset udaraca šibom
debelom kao očev prst,
i široke pruge po telu.
A onda, po hladnom i kišnom decembarskom danu,
dete je poslato kod dede,
u drugi okrug –
gde je umrlo za nekoliko dana.

★

Kad bi njegova žena očistila kuću
i izribala podove
on bi se motao po sobama gundajući,
u prljavim cipelama; jednom je prosuo čajnik
na tek oprani pod u kuhinji.
Kad bi se umio,
brisao je ruke i lice o zavese,
a više puta i o tek opranu ženinu belu haljinu
okačenu da se suši.

★

Jevreji su živeli u susedstvu
i njihova deca su prolazila pored njene kuće
na putu do škole i natrag.
Ona je imala velikog psa
i njen sadamnaestogodišnji sin
puštao ga je na male “ješe”.
Deca su otišla drugom susedu – nejevrejinu –
da se požale.

On im je rekao da idu drugom stranom puta
i da ništa ne brinu

a on će se potruditi da prođu bezbedno.
Kad su se deca približila kući,
pas je izleteo i razlajao se;
čovjek je podigao granu drveta, prelomio je preko kolena
i potrčao da zaštiti decu.
Pokušao je da stigne psa pre nego što ovaj stigne do kuće
i onda ušao unutra bez kucanja
sa štapom u ruci
da prigovori zbog ponašanja prema deci.
Ali žena ga je izgurala napolje,
jasno i glasno mu rekla šta misli
i nazvala i njega “ješa”.

★

Štedionica je pala pod stečaj; gotovo svi uložni
pripadali su služavkama, praljama, švaljama i radnicima,
a bila je otvorena
svake subote
i ponedeljkom do osam uveče
da bi oni mogli da ulože zaradu i uštedevinu.

Novac sveštenika
koji je godinama štedeo
bio je izgubljen;
sveštenik je hteo da podigne svoj ulog,
ali ga je blagajnik odveo u sobu po strani
i uverio da je banka “čvrsta kao Engleska banka
i da nema boljeg mesta na kom star čovek može da drži novac”;
nestao je i novac sitnog trgovca
koji je tek prodao radnju za dve hiljade dolara
i sve uložio u štedionicu
pošto ga je blagajnik uverio
da je ona sigurnija od svake nacionalne banke
jer pozajmljuje novac samo na prvu hipoteku i obveznice
a ne prima bankarske zapise kao nacionalna banka;

i novac sluškinje
koja je štedela mnogo godina
dok nije sakupila šeststo dolara –
pošto je “najbolje godine” života provela radeći
i štedeći da otplati hipoteku na kuću,
iako ju je blagajnik uveravao
da je njen novac siguran
“kao da joj je u džepu”.

I novac stare udovice koja se izdržavala šijući
i novac petoro braće i sestara
koji su godinama zajedno štedeli;
i novac čoveka čiji je ulog bio veći od tri hiljade dolara
jer je više od dvadeset godina radio
kao “ulični radnik” i štedeo –
sve je nestalo.

66

★

Dečake su njihovi roditelji
tek doveli u ovu zemlju
i ni jedan ni drugi nisu govorili engleski.
Stariji, trinaestogodišnjak,
radio je kao pomoćnik u tekstilnoj fabrici
i doveo je u radionicu
mlađeg brata od osam godina
da nauči posao pomoćnika;
i drugi dečaci su dovodili braću da uče
i on je iz njihovih pokreta shvatao šta rade.

Mlađi dečak je prilično rado dolazio na posao,
sakupljao bobine
i stavljao otpatke u kutiju –
a kad bi mu poslovođa rekao da izađe,
nije ga razumeo.
Ali na poslu je proveo jedva dan i po

kad su mu ruku zahvatili zupčanici –
drugi dečaci su bili upozoreni da ih se klone.

★

Posao mu je propao i njegova žena je otišla da živi sa sestrom –
obe su mislile da je za nju tako bolje;
on je otišao u drugi grad
jer su mu rekli da se tu može dobro zaraditi.
Pisali su pisma jedno drugom
sa uobičajenim izrazima ljubavi;
ali njegova žena je rekla sestri
da bi radije živela u šupljem drvetu
nego što bi se vratila mužu.

Došao je da vidi ženu
i pozvao je da izađe iz kuće
da se provozaju autom kojim se dovezao;
ali njena sestra je rekla da joj je potrebna pomoć
da završi nešto što je radila
i žena je rekla da će izaći s njim drugi put.
Kasnije, dok je večerao sa ženom i njenom sestrom
sestra je rekla da više ne može tako:
on se ne trudi da izdržava svoju ženu.
Kad je izašao, žena je pošla s njim na trem,
ali sestra ju je pozvala unutra
i onda zalupila i zaključala vrata.

67

★

Crnac je ušao u svoj svinjac u nedelju,
s kantama hrane za svinje;
pored svinjca su stajala dva belca.
Kad je nahranio svinje i pošao prema kući,
jedan od te dvojice ga je pozvao:

tražio je šibice.
Crnac mu je rekao da žuri kući
da se presvuče
jer ide na propoved,
ali taj čovek je rekao,
“Smesta dođi ovamo!”
i crnac je odgovorio “Doći ću.”
Belac je rekao, “Suviše si spor.
Što ne dođeš čim te pozovem?”
Crnac je odgovorio “Došao sam.”
Na to je belac zgrabio njegov šešir
i rekao “Skini šešir!”
Kao što prokletom crnji priliči kad mu se obratim”,
izvadio nož iz džepa na kaputu,
prislonio sečivo crncu uz grkljan
više puta ga udario po glavi drškom noža
i onda mu rekao da ide kući.

68

★

Četvorica ili petorica mladih crnaca
uhapšeni su
i optuženi za pljačkanje prodavnica:
meso, vreća brašna i par pantalona.
Dan-dva pošto su uhapšeni,
policajac, tamničar i okružni šerif
pred zoru si ih izveli iz zatvora.
Jednom od njih su vezali maramicu preko lica,
a onda su mu vezali i ruke i stopala,
svukli mu pantalone,
izbičevali ga, gurnuli u šiprag
i zapalili granje blizu mesta gde je ležao.
Drugi je odveden u sudnicu –
tada osvetljenu samo jednom svećom
koju je tamničar držao u ruci –
oko vrata mu prebacili omču od glatkog gajtana,

možda zato da ne ostane trag,
i onda vukli konopac sve dok nisu podigli crnca.
Upitali su ga: "Gde su stvari?"
"Ne znam", rekao je kad su ga spustili.
Ostao je gotovo bez vazduha
i disao je "s teškom mukom".
Videli su da ga čvor iza glave ne žulja,
okrenuli čvor tako da mu je došao pod grlo
i rekli da će mu jezik ispasti kad ga obese
ako im ne kaže gde je ukradena roba.
"Vi znate gde je!"; ponovio je "Ja ne znam"
i oni su ga opet podigli.

★

Stigla je u grad kasno uveče
i zatražila od taksiste na železničkoj stanici
da je odveze u neki jeftin hotel.
Odvezli su se do kuće na kojoj nije bilo ni svetla ni prozora
i on je rekao: "Evo tog mesta."

69

Skočio je sa sedišta,
došao do zadnjih vrata, malo ih otvorio
i rekao: "Gospođo, hteli ste jeftino mesto.
Izađite ovde i ugodite mi
pa ću vas odvesti do mesta gde ništa nećete platiti."
"Ne bavim se tim poslom", rekla je i dodala
"a ti si crnac!"
Nastavio je da moli
dok je ona pokušavala da izađe iz taksija.
Uhvatio ju je za mišicu i gurnuo natrag
i ona se uplašila –
nije smela ni da vikne
jer je mislila da će je udaviti.
Ipak je gurnula vrata
i počela da plače

pomislivši:
bez novca, bez prijatelja a sad mi se i ovo dešava.

Opet je počeo da moli i ona je ponovila “Ne, ne!”
Onda je on rekao: “Vratite se u auto
i odvešću vas u hotel.”
Nije znala šta da radi
i, zbunjena, vratila se
u taksi.

Odvezao ju je
do još mračnijeg mesta
blizu nekog jarka
i stao.

Istog časa
pre nego što je ugasio motor,
ona je iskočila.

Nije videla nijedno svetlo
i viknula je, “Ovo nije hotel!”
“Nije”, rekao je i nastavio da je ubeđuje.

“Daj mi moj zavežljaj”, rekla je ona.
Pružio je ruku do sedišta, dao joj zavežljaj
i rekao, “Treba da mi platite.”

“Koliko?” upitala je.
“Pedeset centi.”

Ali ona je rekla, “Ništa ti neću platiti”,
i on joj je oteo zavežljaj iz ruke.

Potrčala je najbrže što je mogla
u potrazi za osvetljenom ulicom.

Kad je zašla iza ćoška,
on ju je stigao i rekao, “Evo, gospođo, vašeg zavežljaja!
Uzmite!”

Zgrabila je zavežljaj i otrčala.

Kad je krenuo od kuće, vlasnik imanja
rekao je Džonsonu, svom radniku,
“Pazi na sve što imam ovde –
naročito na njivu s lubenicama.
Kradu mi lubenice,
i ako vidiš nekog da to radi,
upucaj ga.”
Te večeri, između osam i devet,
došao je vlasnikov sused.
“Stari Džonsone?”, a Džonson je rekao, “Da, gospodine.”
“Neki tipovi se movaju po njivi s lubenicama.
Ukrašće ih.”

Kad je Džonson sišao s dvocevkom napunjenom sačmom
na njivi su bila dva sredovečna čoveka
i sedamnaestogodišnji mladić;
Džonson je upitao, “Šta radite ovde?”
Jedan je odgovorio, “Šta se tebe tiče?”
Džonson je rekao, “Ako sami ne odete,
oteraću vas.” Sva trojica su krenula ka njemu;
ali mladić je zastao da podigne lubenicu.

71

Džonson je pucao
i ubio ga.

Ušao je u kineski restoran,
naručio činiju čorbe
i izašao ne plativši pet centi.
Vlasnik restorana, Kinez,
pošao je za njim:
on je već odmicao ulicom
i samo je mahnuo rukom.

Vlasnik restorana pomislio je da je novčić na stolu
i ušao;
ali se odmah vratio vičući, “Nema pare. Daj mi moj pare!”
Čovek koji je pojeo čorbu
okrenuo se
i bacio na Kineza neke kekse koje je poneo;
onda je rekao, izvadiвши pištolj,
“Evo ti tvojih para” i opalio.
Kinez je pao na pločnik
i za jedan sat umro.

EPIZODA IZ ŽIVOTA ŠKOLSKE UČITELJICE

Crna učiteljica se porodila –
njeni roditelji nisu znali i ona nije htela da saznaju –
u školskom klozetu
i stavila dete na pod ispod šolje.
Tri crne učenice te škole
videle su novorođenče za vreme odmora.
Jedna je skočila i uzviknula,
“Hej, ovde je beba!”
Detence je podizalo ruke i mrdalo nožicama,
ali su mu oči bile zatvorene
a usta puna peska.

Pesme su izabrane iz knjige – Charles Reznikoff, *Testimony. The United States (1885-1915): Recitative* (Jaffrey, New Hampshire: A Black Sparrow Book, 2015).

Čarls Reznikov, američki pesnik jevrejskog porekla čiji su roditelji emigrirali iz Rusije u Ameriku, rodio se 1894. u Njujorku, a umro 1973 godine. Diplomirao je na njujorškom pravnom fakultetu i položio advokatski ispit, ali se nije dugo bavio avokaturom. Više je voleo da prodaje šešire koje je proizvodio njegov otac jer je mogao da piše pesme dok je čekao kupce. Iako je celog života živeo skromno, zahvaljujući svojoj supruzi, poznatoj novinarki i cionistkinji, imao je mnogo poznanika i prijatelja iz američkog visokog društva.

Reznikov je zapamćen pre svega po *Svedočenju* i *Holokaustu*, o kojima je, kao što je primetio jedan kritičar, lakše reći šta nisu nego šta jesu: nisu zbirke pesama, nisu ni prozni zapisi ni lirika. Pre bi se moglo reći da su dugačke poeme, verovatno najneobičnije u američkoj književnosti. (Pun naslov prvog dela prve poeme glasi: *Svedočenje: Sjedinjene Države (1885-1890)*, *Recitativ*, a tako su naslovljena i ostala četiri dela; menjaju se samo godine u zagradi i poslednja je 1915.) Obe poeme su nastale na isti način: pošto bi pročitao više desetina hiljada strana zapisa sa suđenja, Reznikov je odbacivao i tesao dok ne bi u najviše stotinak, a najmanje pet redaka ispričao srž jednog sudskog procesa ili tačnije događaja zbog kog je proces pokrenut. I tema je u osnovi ista: neobjašnjivost nasilja. Za *Holokaust* su mu kao osnov poslužili procesi u Nirnbergu. U *Svedočenjima* su glavni junaci uglavnom imigranti, crnci, siromašni, zlostavljana deca, ukratko ljudi sa margina američkog društva.

73

Za Reznikova je poezija najbližnja svedočenju: ne izražavanje osećanja, već što preciznije opisivanje događaja. Zato je termin "objektivista" skovan za njega, ali se kasnije proširio na druge, Reznikovu bliske pesnike. Važno je napomenuti da ni taj termin ni njim označeni pesnici nemaju nikakve veze sa objektivizmom Ejn Rend već su mu direktno suprotni.

Andreolje 2015 (Autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

HUMANISTIKA U TRANZICIJI

Autori postera: grupa Škart

**ANDREVLJE,
15–18. JUL, 2015.**

Grupa 484 i Fabrika knjiga organizovale su 2015. godine, kao i u oktobru 2014,¹ četvorodnevni seminar “Humanistika u tranziciji”, na Andrevlju na Fruškoj gori, od 15. do 18. jula.

Namera seminara bila je da se studenti društvenih nauka i humanistike podstaknu na razmišljanje i istraživanje uloge obrazovanja i kulture u transformaciji društva.

Pošto se Srbija već dve i po decenije nalazi u razdoblju koje se opisuje kao tranziciono, svrha seminara je bila da se polaznicima da uvid u osnovne koncepcije koje se tiču tranzicije, te da se pokaže kako bi one mogle da se primene na razumevanje i tumačenje domaće situacije. Pored toga, cilj je bio i da se studenti podstaknu da razmišljaju o načinima da se ta situacija poboljša. Pored ovladavanja koncepcijama koje treba da omoguće precizniju analizu društvenih kretanja u proteklim decenijama i otvore nove perspektive, predavanja su imala za cilj i da istaknu važnost društvenih i humanističkih nauka u razumevanju i podsticanju promene društva. Insistiralo se dakle na važnosti kulture i obrazovanja u transformisanju društva i države.

Predavači i teme predavanja bili su:

I. Dean Duda (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu):

¹ O tom seminaru iz 2014, kao i o njegovoj predistoriji, te tekstove tada održanih predavanja, vidi u *Reč* 85 (2015), str. 135–194. Dostupno i na <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/wp-content/uploads/2015/07/Rec-85-31-final.pdf>.

Kulturalni studiji i tranzicija

Kulturalni studiji kao alat za analizu tranzicije, zašto su bili važni u domaćem kontekstu, kako nam pomažu izgraditi kritički aparat, historijat područja i matični kontekst, i napokon zašto su važni ne samo kao kritička pedagogija nego i kao znanje o problematici tranzicije.

2. Zoran Grozdanov (Studij protestantske teologije Sveučilišta u Zagrebu):

Teologija i društvena promjena

O teologiji oslobođenja koja vidi Isusa kao religijskog bogohulnika i političkoga buntovnika koga je napustio Bog i njenom pozivu na solidarnost sa žrtvama religije, društva i države. To jest o teologiji kao području ljudskih istraživanja, interesa i verovanja koje može oblikovati i uticati na stvarnost u kojoj živimo, i insistirati na njenoj promeni.

3. Biljana Stojković (Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu):

Biološki determinizam u društvenoj praksi

78 Uprkos svim biološkim znanjima, i danas, postoji tendencija zloupotrebe biologije u različite svrhe konzervativnih i desničarskih društvenih ideologija. Posebno je upečatljiva primena prirodnjačkog mehanizma prirodne selekcije u konstrukciji neoliberalnih principa političke ekonomije. Pokušaj da se ljudska društva razumeju kroz prirodne mehanizme, kao i da se etički imperativi izvlače iz činjenica prirode, predstavlja osnovnu prirodnjačku pogrešku. Mora se naglasiti da ovoj grešci podleže ogroman broj društvenih teoretičara.

4. Nenad Veličković (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu):

Kako se transformiše obrazovni sistem?

O procedurama za utvrđivanje okvira za sadržaj udžbenika (konkretno čitanki) i za njihov izbor, te o mogućnostima da se utiče na standarde i planove i promene eventualne loše odluke prilikom izbora.

Seminar se sastojao od predavanja i radionica. Polaznici su u bili u obavezi da pročituju bar polovinu tekstova koji se tiču seminara.

Preporučena literatura:

Dean Duda (prir.), *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (Zagreb: Disput, 2006).

Dean Duda, "Hrvanje s anđelima", *Reč* 66/12, 2002, str. 79-107. PDF fajl dostupan na <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/66/79.pdf>

Dean Duda, "Nadziranje značenja: što je kultura u kulturalnim studijama", *Reč* 64/10, 2001, str. 235-253. PDF fajl dostupan na <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/64/235.pdf>

Zoran Grozdanov, "Teologija iz konkretnoga", u Zoran Grozdanov (ur.), *Jürgen Moltmann. Teologija: silazak u vražje krugove smrti* (Rijeka: Ex libris, 2014), str. 31-60.

Jürgen Moltmann, "Raspeti bog u kontekstu", u Zoran Grozdanov (ur.), *Jürgen Moltmann. Teologija: silazak u vražje krugove smrti* (Rijeka: Ex libris, 2014), str. 13-30.

Biljana Stojković, "Darvinizacija psihologije: za i protiv", u Hilari Rouz i Stiven Rouz (prir.), *Avaj, jadni Darwin* (Beograd: Clio 2009), str. 335-349.

Nenad Veličković, "Svezame, zatvori se", u Nenad Veličković, *Dijagnoza – patriotizam* (Beograd: Fabrika knjiga, 2010), str. 127-170.

Sadržaj i program seminara osmislili su Dejan Ilić, Ana Kolarić, Neda Radulović-Viswanatha i Robert Kozma (Grupa 484), koji je, sa Isidorom Grubački, bio i organizator seminara. Ovde objavljujemo tekstove nastale na osnovu održanih predavanja (sa fotografijama koje je na Andrevlju napravila Neda Radulović-Viswanatha).

79

Fabrika knjiga i Grupa 484

Dean Duda (Autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

KULTURALNI STUDIJI I TRANZICIJA

DEAN DUDA

Lijepi pozdrav svima! Iznimno mi je drago da smo se uspjeli dogovoriti i uskladiti, i da sljedećih dana možemo zajedno raditi. Pretpostavljam da iz sažetka izlaganja i materijala koji ste dobili nekako naslućujete konture naše današnje teme, osobito nakon Dejanove (Ilić) najave: historijat znanja koje je uokvireno idejom kulturalnih studija i njegova “konvertibilnost” u našim uvjetima, odnosno korist u analizi tranzicijskih procesa i njihovih ishoda ili vrlo jednostavno: aktualnog stanja u kojem se nalaze kulture i društva u postjugoslavenskom okviru.

Dakle, kulturalni studiji (kulturni studiji ili kako je u Srbiji uobičajeno: studije kulture) i tranzicija. Ne bih na početku problematizirao naslovne pojmove, iako je to, naravno, moguće, štoviše u određenim okolnostima i prijeko potrebno. Međutim, to bi nas, s obzirom na priliku u kojoj radimo, odvelo u lagodno akademsko žongliranje pojmovima, školama, paradigmama i bibliografijom, što uvijek možemo učiniti i usput i naknadno. S druge strane, s tematikom tranzicije, osobito u humanistici i susjednim područjima, većina je vas upoznata na prošlogodišnjem seminaru. Stoga mi se bitnijim čini upućivanje u problematiku koju držim važnom, analitičku energiju koju bi mogla potaknuti i interes koji bi kod vas sve to moglo izazvati jer dolazite iz različitih struka, drukčijih epistemoloških rasporeda s različitom hijerarhijom problema. Radije bih da pokušamo misliti iz ukratko ocrtane ili naznačene problematike kulturalnih studija i, zatim, to možda povezivati sa znanjem kojim raspolazete.

Zato bih radije krenuo nekako s kraja. Naime, čini mi se da su kulturalni studiji mogući u postjugoslavenskim uvjetima jedino kao kulturalni studiji tranzicije, i ako to nisu, onda smo uvelike, da is-

koristim poznatu izreku, “uzalud krečili”. Ključan argument za ovakav zaključak “na brzinu” jest zapravo historijski i nalazim ga u logici koja spaja društvenu dinamiku (konkretno: britanskog društva poslije Drugoga svjetskog rata kao inicijalnog okvira nastanka kulturalnih studija, osobito od ranih 1960-ih do kasnih 1980-ih) i potrebu za znanjem koje će aktivno razmatrati njezin ritam, transformacije i aktere koji u svemu tome sudjeluju, zdušno potpomažu, nezainteresirano promatraju ili su pak brutalno isključeni.

Naime, ako govorimo o postjugoslavenskom, pa čak i o ranijem kasnojugoslavenskom kontekstu, kao predmetu analize, onda kulturalni studiji ne mogu biti sami sebi svrhom kao još jedan akademski žeton kojim dokazujemo da smo dio svijeta i osporavamo vlastitu perifernu poziciju uključujući se u tzv. međunarodnu razmjenu znanja, nekakav zalog naše modernosti i suvremenosti u nizu novih studijskih programa kojima se akademija u ponudi voli praviti važna, osobito nakon bolonjske reforme. Kulturalni studiji nisu epistemološki verificirana apstraktna matrica ili tipski model analize koji se može bez poteškoća seliti iz jednog konteksta u drugi, preuzimati ili jednostavno nakalemiti, uz zajamčen uspjeh.

82 Praksa kulturalnih studija – napominje Lawrence Grossberg u tekstu “‘Birmingham’ in America?” kojim otvara knjigu *Bringing It All Back Home* (Duke University Press, Durham & London 1997.) – “uključuje njihovo neprestano redefiniranje kao odgovor na promjene geografskih i historijskih okolnosti, kao i na promjene političkih zahtjeva” (5), dakle Birmingham kao metonimija projekta nastalog početkom 1960-ih i američki kontekst, u Grossbergovu slučaju, kao teren na kojem se redefiniraju uvidi, razmatraju specifične okolnosti i uključuju nešto drukčiji politički zahtjevi. Dakle, ulazak u kulturalne studije uz nužnu osjetljivost na dinamiku konteksta i različitu hijerarhiju ili važnost određenih problema – da sažmem neke od ideja Stuarta Halla (“Race, culture, and communications: looking backward and forward at cultural studies”, *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture, and Society* 5 (1): 10-18.) – znači da kulturalni studiji nastoje stvoriti trajnu napetost i izazvati promjenu na granicama između intelektualnoga i akademskog života, zahtijevajući nova pitanja, nove modele i nove načine proučavanja, da se kreću na osjetljivoj crti između intelektualne strogosti i društvene važnosti, i da u nastojanjima za kritičkom analizom promjena u kulturi, pokušavaju, koliko je god moguće postaviti središnja, neodgodiva i uznemirujuća pitanja o društvu i kulturi na najstroži intelektualni način kojim raspoložu. Zato mi je problematika važnija od akademskog ili školskog uvođenja, a obuhvaća sve ono što smo u različitim pokušajima, u različitim strukama i na različite načine uglavnom pokrivali označiteljem “kultura”.

A “kultura” je pritom i “obična”, i “visoka”, i “niska”, i “popularna”, i “sveukupan način života”, i “idealna”, “dokumentarna”, i “socijalna”, i “poprište sukoba”, i “arena borbe oko značenja” – referiram, naravno, na niz određenja iz materijala koji ste dobili u zborniku *Politika teorije*. Osobito bih u tom nizu, računajući na problematiku tranzicije, istaknuo tri važna tezična uvida Richarda Johnsona iz uvrštene rasprave “Što su uopće kulturalni studiji?": *prvi* – da su kulturalni procesi tijesno povezani s društvenim odnosima, osobito s klasnim odnosima i klasnim formacijama, podjelama prema spolu, rasnim strukturiranjem društvenih odnosa (naša tranzicija preferira nacionalno, ali nismo ni ovako jako daleko) i dobnom opresijom kao oblikom ovisnosti; *drugi* – da kultura podrazumijeva moć i pomaže stvaranju nejednakosti u sposobnostima pojedinaca i društvenih grupa da odrede i ostvare svoje potrebe; i *treći* – (koji proizlazi iz prva dva) da kultura nije ni nezavisno niti izvana određeno područje, nego poprište društvenih razlika i sukoba. Johnson svoje uvide izvlači iz marksističkog kategorijalnog aparata i analitičkog iskustva, a to je jedna od najvažnijih točaka našeg motiva o korisnosti i konvertibilnosti kulturalnih studija u uvjetima tranzicije. Toj ćemo se točki ubrzo posvetiti nešto više.

Kulturalni studiji, vratimo se osnovnoj liniji izlaganja, barem onako kako bih htio da o njima danas razgovaramo u postjugoslavenskom kontekstu, imaju odnosno moraju imati nešto smisleniji razlog. Razlog im je da uspostave neke odnose, promisle neke usporedbe, neka očekivanja i ishode između “starog” i “novog” poretka, da analitički promotre gdje smo bili i dokle smo stigli u ritmu tranzicijske dinamike koju, već s obzirom na to kako ćemo imenovati proces, nužno “politiziraju”, ili nešto mekše: da spomenutu usporedbu “starog” i “novog” sistematski i promišljeno izvode s određenim “političkim ulogom”, ako baš hoćete, na tragu triju Johnsonovih linija. U tom smislu, baviti se kulturalnim studijima tranzicije ili “reducirati” kulturalne studije u jugoslavensko/postjugoslavenskim uvjetima na tranziciju, već uključuje političko stajalište o promjeni političkog, kulturnog ili socioekonomskog poretka. To je političko stajalište već upisano u deskriptivne kategorije koje aktiviramo u analizi, bilo da se radi o “restauraciji kapitalizma”, “kapitalističkoj kontrarevoluciji”, “izgradnji građanskog društva”, “kapitalizmu na europskoj polupreiferiji ili periferiji”, “postsocijalizmu”, pa i dijagnostičkim općenitostima ili partikularnostima poput “tekuće modernosti”, “odbjeglog svijeta”, “refleksivne modernizacije” ili “prekarnosti”, ukratko problemskog kompleksa koji se relativno komotno može ilustrirati naslovom jedne kasne knjige Richarda Hoggarta: *The Way We Live Now* (1995).

Naravno, možemo krenuti i lakšim putem, i potrošiti energiju na analizu tv-serija, reklama, reprezentacije različitih identiteta u medijima, raširiti

se u sva područja popularne kulture, razmatrati nove tv-žanrove, strip, tabloidnu renesansu, komercijalne televizije, popularnu muziku, društvene mreže, hipstere i bicikliste, baviti se svakovrsnim “tekstovima” koji iskaču iz šarene tranzicijske medijske i pop-kulturne torbe, posegnuti za semiotikom, strukturalizmom i poststrukturalizmima, i tako udovoljiti minimumu akademskih potreba, simulirati vremenu prilagođenu akademsku atraktivnost i zamišljati da su to, eto, kulturalni studiji u našoj izvedbi i varijanti. Ali to bi uvelike značilo da se bavimo simptomima, a ne razlozima, značilo bi da grebemo po površini ako ne namjeravamo u nekom od sljedećih koraka postaviti središnje i neodgodivo pitanje o smjeru transformacije i tranziciji, o (ponavljam) “starom i “novom” poretku.

84 Na primjer, u nekom tipu deskriptivnih prioriteta jugoslavenskog raspadanja redovito je čelno mjesto zauzimala “nacionalna država”, slijedila ju je “parlamentarna demokracija”, a treće mjesto je pripadalo “tržišnoj privredi”. U tom je ritmu nestajao, s jedne strane, zajednički jugoslavenski okvir (više ili manje totalitaran u svojim fazama), a s druge pak – socijalizam (socijalističko samoupravljanje). Vrijedi li danas još uvijek takav redoslijed? Jesu li se u međuvremenu prioriteti promijenili? Je li, a čini mi se da jest, nakon što smo se nacionalno izdovoljili i parlamentarno više puta izabrali, osnovni generator našeg svijeta, nakon nacije i demokracije, ostala ta eufemistički imenovana “tržišna privreda” koju napokon zovemo njezinim pravim imenom: kapitalizam? Jesu li snaga sukoba, dubina promjene i ambalaža u koju je sve to upakirano – da se vratimo preko Johnsonovih teza, banalnom i jeftinom leksičkom primjeru – vidljivi već u činjenici da su (nekadašnji) radnici postali samo “posloprimci”, a (novi) vlasnici tek “poslodavci”? Tržišna privreda, poslodavci i posloprimci vs. kapitalizam, radnici, vlasnici – koliko je tu ulazaka u problem?

Vratimo se središnjem i neodgodivom pitanju, štoviše: zahtjevu, o smjeru transformacije i tranziciji, o (opet ponavljam) “starom” i “novom” poretku. Taj zahtjev s naličja znači da smo postavili i neka važna pitanja društvenim i humanističkim znanostima, da smo u interdisciplinarnom ili postdisciplinarnom okviru posegnuli za komparativnim znanjem koje uključuje dinamiku europskih društava (ili polja koja ih grade od kulturnog nadalje ili naposljetku) koja su već bila izložena sličnim, slabijim ili intenzivnijim, dakle: usporedivim, transformacijama i ishodima, i to od Velike Britanije do Grčke. Taj zahtjev znači da smo tim istim humanističkim i društvenim znanostima u lokalnoj varijanti postavili pitanje o njihovoj udjelu i sudioništvu u transformacijama, bijegu iz područja borbi koje prate svaku transformaciju, krivici za šutnju, proračunatoj podršci, posvemašnjoj nezainteresiranosti ili pak naknadnoj pameti koja se aktivira nakon što je stvar

prošla, ohladila se, “normalizirala” i tako stekla auru “objektivnog” akademskog predmeta koji se promatra s “objektivne” akademske pozicije.

Pritom ne isključujem ni umjetnost, dapače. Pogledat ćemo ovih dana zajedno *Bilyja Eliota* Stephena Daldryja, film o jednoj važnoj, presudnoj transformaciji, radije bih rekao: porazu, krajem prve polovice 1980-ih u vrijeme tačerizma. Socijalna transformacija, uvelike nalik postjugoslavenskoj tranziciji, zakrivena je u filmu pričom o uspjehu – emocije pršte do neba, tko ne pusti suzu bar na tri mjesta ima ledeno srce, a film je hegemonijski proizvod prve klase, dominantni ideologem za primjer, osobito kad su posrijedi snažne spona tačerstičke i Blairove “cool” Britanije.

U tom smislu, jedna historijska napomena kao svojevrsno opravdanje ili, ako hoćete, razložan argument. Kao što je većini uglavnom poznato, već spomenuti Richard Hoggart osnovao je na Sveučilištu u Birminghamu 1964. Centre for Contemporary Cultural Studies (Centar za suvremene kulturalne studije), akademsko mjesto s kojeg je uglavnom sve krenulo ili zadobilo problemsko-sistemsku vidljivost. Kada bih mimo mogućih pogrešaka, neodlučnosti ili varijacija u prijevodu pokušao uputiti o čemu se zapravo radi, inzistirao bih na pridjevu “contemporary”, dakle na “suvremenom” i vezao ga uz proučavanje kulture odnosno na proučavanje “suvremene kulture”. Fokus je usmjeren na društvenu, kulturnu i ekonomsku dinamiku procesa koji oblikuju transformacije u 1960-ima, na aktualne procese i zbivanja, na aktivni raspored stvari, dakle, ponavljam, na “način”, iz pogleda 1964., “na koji sada živimo”.

85

Njegova knjiga *The Uses of Literacy: Aspects of Working Class Life* iz koje preuzimam ideju “starog” i “novog” poretka, objavljena je prvi put u martu 1957. Knjiga ima otprilike slično naslovljena poglavlja u dvodjelnoj kompoziciji, a podnaslov odnosno pojašnjenje naslova jasno govori o aspektima života radničke klase. Prvi je posvećen “starom poretku” (An ‘Older’ Order) i obuhvaća vrijeme autorova djetinjstva, dakle tridesete godine (Hoggart je rođen 1918.), dok se drugi dio, u kojemu je riječ o “ustupanju mjesta novom” (Yielding Place to New), odnosi na eksploziju popularne kulture nakon Drugoga svjetskog rata. U prvom dijelu govori pomalo nostalgичni autobiografski subjekt, a u drugom istraživač kojega zanima stanje nakon “pada” i koji književnokritičkim analitičkim aparatom “čita” strukturu i značenje proizvoda popularne kulture (ilustrirani magazini, stripovi, karikature, komercijalne popularne pjesme, na različite načine upakirane seksualne teme itd.) i njihovu recepciju u kontekstu svakodnevnoga života radničke klase.

Nastajanje Hoggartove knjige obilježeno je inverzijom. Najprije je započeo s analizom vidova svakodnevnoga života radničke klase, a zatim je uvidio da mu nedostaje točka usporedbe, odnosno prikaz načina života koji je vladao prije

promjena što ih je opisao. Taj je stari poredak obilježen punim životom radničke zajednice. Hoggart pripovijeda o njezinoj vezanosti uz dom, o ulozi oca i majke, funkcioniranju susjedstva, ocrtavanju granica (“mi” i “oni”), samopoštovanju i oblicima svakodnevnih zabava. Zajednica počiva na stabilnom sustavu vrijednosti, uloge su jasno podijeljene, poštuju se moralna načela i pravila igre. Zna se kad je dan za kupovinu, kad se jede meso, od koga se može zatražiti savjet, tko se i kako zabavlja u pubu i do kojega se križanja djeca smiju igrati. I sve bi po prilici bilo skladno da nije došla masovna popularna kultura. Došlo je, doduše, i mnogo toga ozbiljnijeg, ne mislim u tonu nego u strukturnoj važnosti, od popularne kulture, ali je to ostalo izvan Hoggartova pogleda, eventualno negdje u perifernom vidu.

86 Hoggartova namjera da knjigu nazove *Zloupotrebe pismenosti* (*The Abuses of Literacy*), rječito govori o rezultatima analitičkoga čitanja “novoga poretka”. Nova kultura ne nudi puninu i bogatstvo nekadašnjega načina života, nego u toj “zemlji od šećerne vune” vlada barbarstvo u prekrasnoj ambalaži, hedonizam i zaglupljivanje. Mladići, primjerice, sudeći po njihovim frizurama, odjeći i izrazu lica žive u mitskom svijetu za koji, prema vrlo skromnom broju elemenata kojima raspoložu, misle da je američki način života. Neodgovorni, po čitav dan sjede uz juke-box, u prostoru koji se i kod nas nekad zvao “mliječnim restoranom”, uzdišu nad slikama golišavih glumica i luduju za filmom. Umjesto individualnosti i osobnosti, radije odabiru pomodnu uniformnost jer je u njihovu svijetu najveći grijeh biti staromodan. S druge pak strane, tekstovi u popularnim časopisima pokušavaju publiku držati u čvrstom zagrljaju, uvjeravajući je da joj ništa drugo nije potrebno. Oni proizvode uniformnost, pasiviziraju čitatelja i, unatoč tobožnjoj progresivnosti i nezavisnosti, popularni su časopisi “jedna od najkonzervativnijih snaga u današnjem javnom životu: u njihovoj je naravi da promiču istodobno konzervativnost i konformizam”, tvrdi Hoggart. Pismenost je, dakle, zloupotrebljena, a opća pasivizacija i pomodna uniformnost omogućuju lakšu manipulaciju. Tko se tome može usprotiviti? Budući da duh staroga i časnog zajedništva još nekako živi (u govoru, u radničkim klubovima, u radničkim listovima i svakodnevnim navikama), potrebno je sindikalnim aktivnostima, obrazovanjem, boljom i sadržajnijom organizacijom zajednice pružiti neki oblik otpora zaglupljivanju.

Hoggartova linija tumačenja veoma je bliska poziciji koja se obično naziva “kulturnim pesimizmom” i uvelike podudarna s Horkheimerovim i Adornovim tezama o kulturnoj industriji. Bez obzira na različiti stupanj intelektualne baždarenosti i tradiciju koja stoji iza Hoggarta, u osnovi se radi o intelektualnoj zabrinutosti za smjer u kojemu se stvari odvijaju, kao i za njihovu specifičnu težinu. Pritom se pad kulturnog standarda često dovodi u vezu s demokratizacijom, de-

mokratizacija, osobito obrazovanja, s tržišnom proizvodnjom kulturnih potreba i njihovim zadovoljenjem i tako dalje u krug. Međutim, vrijedi se zapitati kako to pada kulturni standard onima koji u procesu društvene transformacije tek dolaze do kulture koju im nudi model industrijskog kapitalizma. Greška u sistemu sigurno postoji. Što je pak s mogućom greškom u pristupu?

Gotovo šezdeset godina prošlo je od Hoggartove kritike i njegova diskurzivna konstrukcija danas može zazvučati i anakrono i pomalo konzervativno, iako njegove preporuke još uvijek zvuče veoma svježe. Međutim, otvorila je, odnosno uspostavila problematiku stanja stvari nakon transformacije, detektirala konture “novog poretka” i kulturne preferencije radničke klase u razdoblju društvene dinamike obilježene amerikanizacijom, medijskom industrijom i popularnom kulturom. Upravo se to, barem s mog stajališta, nametnulo kao razlog da se posegne za znanjem kulturalnih studija. Kao što znate, moja je struka književnost i upravo su transformacije u polju kulture i književnosti bile osnovni razlog okretanja kulturalnim studijima. Krenuti od književnosti, proći kroz kulturalne studije i vratiti se natrag u književnost, i to u vrijeme kad je hrvatska književnost odnosno lokalno književno polje proživljavalo ozbiljnu renesansu i kapitalističku transformaciju koja će se stišati s prvim znacima krize negdje oko 2009., ostaviti zanimljive posljedice i promijenjenu strukturu književnog polja.

87

Naime, ako društveni proces pretakanja, ugrubo govoreći, socijalizma u kapitalizam nužno donosi promjene u svim područjima, ako društvo, s analitičkoga stajališta, postaje svojevrsan laboratorij u kojemu se sve mora redefinirati i pojaviti u novom obliku, logično je da se pojavljuju nove artikulacije i novi akteri, da se mijenjaju postojeći aranžmani i sklapaju novi. Kako na socijalističkoj cijepnoj podlozi nastaje fleksibilni kapitalizam i što se pritom događa, vjerojatno je trebalo biti središnje pitanje lokalne varijante društvenih i humanističkih znanosti. Međutim, analiza nastupajućih promjena nije bila na njihovoj listi prioriteta, a zašto je tome tako bilo (i još uvijek uglavnom jest) – stvar je za neku buduću i opsežniju epistemološku raspravu. Vjerojatno su i same morale proći neku vrstu promjene (organizacijske, institucionalne) da bi o promjeni ponudile barem minimalnu količinu refleksije, a nedvojbeno su zakasnile i zato što su se tradicionalno oslonile na uobičajenu retoričku poštapalicu o potrebnoj povijesnoj distanci koja navodno omogućuje hladnu glavu i objektivniji pristup. Time su se zapravo samoinicijativno isključile iz društvenih procesa i bilo kakva utjecaja na njih. One su sve ono što kulturalni studiji nisu.

Naše osnovno pitanje ipak je usmjereno na korist kulturalnih studija u proučavanju tog procesa, na svojevrsan “problem alata”, odnosno način na koji

se u tranzicijskom kontekstu odvijaju promjene u književnom polju, koji elementi sudjeluju u njegovoj artikulaciji, što omogućuje njihovu vidljivost i što im u strukturi znanja o književnosti uopće može zajamčiti bilo kakvu relevantnost. Drugim riječima, ako je tranzicija, unatoč različitim prioritetima i ritmu, proces sveukupne transformacije, kako je u tom procesu sudjelovala književnost i što je o njezinu sudjelovanju zabilježila i promislila za nju institucionalno zadužena struka.

Odgovor nije pretjerano složen ako se u osnovnim crtama promotri logika promjene s jedne i pozicija struke s druge strane. Znanost o književnosti nije uopće bila spremna, niti zainteresirana za promjene književnoga polja u tranziciji. Štoviše, ona te promjene nije vidjela, niti ih je bila sposobna vidjeti. Naime, ta nova artikulacija književnoga polja, kao i uopće društvena vidljivost književnosti počela se osjećati negdje oko milenijske prekretnice kad je književno polje napokon iznašlo prikladan način funkcioniranja u novim uvjetima. Devedesete bi godine u tom smislu, zbog niza razloga, predstavljale svojevrsnu “odgođenu tranziciju”. Milenijski pomak sastoji se u činjenici da je na javnoj pozornici “Hrvata” zamijenio lik “potrošača”, odnosno da je javnu figuru nacionalno osviještenog domoljuba, koji je bio dominantan socijalni akter u 1990-im godinama, zamijenio na prijelazu tisućljeća *lifestyle* neoliberalnoga tranzicijskog potrošača. Gotovo je nepotrebno napominjati da malene kvartovske dućane zamjenjuju shopping centri i shopping mallovi, a klasične kino dvorane ustupaju mjesto kinoprikazivačkim multipleks centrima. Pristojna količina domaće produkcije televizijskih popularnih fikcija (sapunice, sitcom itd.) u posljednjih nekoliko godina jednako tako svjedoči o promjenama u području kulturne industrije. Za razliku od uvriježene književnopovijesne katalogizacije, gdje se dinamika novije hrvatske književnosti, barem u drugoj polovici 20. stoljeća, promatra kroz organizacijske modele intelektualne elite, najčešće generacije pisaca okupljenih oko književnih časopisa, tranzicijski mehanizmi dolaze iz posve drukčijeg područja. Da bi uopće došla do riječi, književnost se morala kostimirati u skladu sa zahtjevima novoga vremena, i to ponajprije onako kako ga vide hrvatski mediji kao tranzicijski dominantno mjesto oblikovanja i reprodukcije socijalne sfere.

Aktivirani popularnokulturni model koji je književnosti udahnuo tranzicijski život veoma je sličan ekonomiji klupske kulture i njezinoj kategoriji subkulturnog kapitala, što ga je Sarah Thornton (*Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*, Polity Press, Cambridge, UK, 1995.) izvela iz koncepcije kulturnog kapitala Pierrea Bourdieua. Nekoliko je karakteristika socijalne logike subkulturnog kapitala, bilo kao namjera ili kao ishod, prisutno u slučaju festivalske klupske inscenacije književnosti: 1) subkulturni kapital ne može se posve prevesti

u kategorije ekonomskog kapitala; 2) u njegovu definiranju i oblikovanju postoji sudioništvo svih zainteresiranih (publika, autori, organizatori, vlasnici klubova itd.); 3) zato nudi iluziju besklasnosti i jednakosti koja redefinira poziciju pisca i čitatelja, odnosno autora i njegove publike: na djelu je zapravo inicijalna demokratizacija književnosti, svojevrsna energija književnog populizma koja će potaknuti pojavu niza novih autora; i 4) njegovom cirkulacijom dominantno upravljaju mediji – što znači da se u novoj artikulaciji književnoga polja redefiniiraju uvriježeni oblici književnoga znanja, što s naličja znači da neki oblici književnog znanja nestaju, devalviraju, transformiraju se ili jedva preživljavaju (književna kritika je osobito zanimljiva u tom pogledu)

Budući da je spektakl najpoželjnija forma, književnost se doslovno morala inscenirati, a to znači da se morala uprizoriti kao javni, socijalni događaj, u ovom slučaju kao frekventni festival javnih čitanja u kafićima ili urbanim klupskim prostorima koji su, naravno, uvriježene lokacije svakodnevne popularne kulture. Ta praksa, iako poznata iz repertoara javnog života književnosti, ovaj se put dogodila u specifičnom kontekstu i imala je dalekosežan učinak. Budući da između popularne i medijske kulture, unatoč mogućim razložnim terminološkim dvojabama koje ovaj put hotimice preskačemo, postoji gotovo znak jednakosti ili barem visok stupanj podudarnosti (integriranosti, prožimanja), književnost je odjednom, okupiravši popularne prostore i prihativši organizacijske modele popularne kulture, ušla u medijsko polje u posve drukčijem liku. Književnost, dakle, nije dominantnoj formi tranzicijskog kapitalizma, njezinim medijskim prioritetima, pa, naravno, ni zajednici potrošača koji bi u perspektivi mogli postati čitateljima, zanimljiva kao tekst nego isključivo kao događaj. Dakle, da bismo došli do ovako opisanog stanja, moralo se proći kroz kulturalne studije i to iz dva dodatna razloga.

Kulturalni studiji područje su nezamislivo bez istraživanja popularne i medijske kulture, a to je znanje izvan dohvata akademskog proučavanja književnosti. Dakle, kulturalni studiji uvelike pokazuju mehanizme kapitalističke kulturne i književne industrije, što je za tekstocentričnu znanost o književnosti redovito nepoznato područje. To što je postojao stanoviti interes spram popularnog počevši negdje od 1970-ih, pa je akademija počela pisati o krimićima, shematičnosti, jednostavnoj fabuli, trivijalnoj, zabavnoj i žanrovskoj književnosti, daleko je od sustavnog pogleda u područje popularne književnosti – njezinu proizvodnju, njezine tekstove, njezinu recepciju i ulogu u življenoj kulturi, da se poslužim elementima kružnog toka kulture Richarda Johnsona. U okviru kulturalnih studija nije problem uspostaviti analitički niz: kapitalizam, književnost i kultura, što u znanosti o književnosti prolazi veoma teško, da ne kažem nikako.

90 Usput, jedan primjer za raspravu ili razmišljanje: zašto je u svim projektima “knjige/romana uz dnevne novine” na postjugoslavenskom području, prvi u nizu u pravilu bio roman Umberta Eca *Ime ruže*? Podsjećam, zagrebački *Jutarnji list* podijelio je na početku edicije taj roman u 150.000 primjeraka, a beogradske *Večernje novosti* u 300.000. Tako je u dva dana, jednog utorka i srijede u martu 2004. (projekt je bio istovremen!) veći dio postjugoslavenskog prostora doživio desant od 450.000 primjeraka *Imena ruže*. Koji je priželjkivani tranzicijski socijalni akter njegov pretpostavljeni čitatelj? Kojoj klasi pripada? Što bi to eventualno moglo govoriti o društvu? Ali mimo jednostavnih fraza o postmoderni, visokom i niskom, Aristotelu i Sherlocku Holmesu. Čija se tranzicijska klasna žudnja zadovoljava ili projicira tim romanom? Tko je vlasnik licence toga projekta i koja su pravila igre? Jesmo li se tih pravila pridržavali i što je roman na kiosku značio za roman u knjižari, a zatim i za izdavače, poslovno i egzistencijalno? Što bi na to rekao Hoggart, jer na kioscima nisu tek bezvezni časopisi i magazini, nego ozbiljnija literatura? Iskoristio bih priliku i uputio na važnost kioska, odnosno distribucijske mreže kioska – institucije bez koje nije moguće zamisliti popularnu kulturu od razdoblja industrijskog kapitalizma do danas. U tom je smislu kiosk kulturna institucija specifične klasne težine i u tom je odmjeravanju ravnopravan knjižnici, knjižari ili sveučilištu, ako hoćete. Kiosk je metonimija popularne kulture i popularnog prosvjetiteljstva, demokratizacije i intelektualne zebnje o padu standarda. Dakle, o kiosku uvijek s poštovanjem i ozbiljno!

Drugi dodatni, prije bih rekao nezaobilazni, razlog jest marksizam, odnosno marksističko znanje koje prožima najbolje dijelove kulturalnih studija. Kao što znate ili možete pretpostaviti, marksističko je znanje u 1990-ima gotovo izbrisano s akademske i analitičke karte. Odrekli su ga se ili porekli čak i oni koji su na njemu izgradili karijere i bavili se radikalnom kritikom kapitalizma. Kad je kapitalizam došao u njihovo i naše dvorište, nije bilo ni kritike, ni radikalnog, ni Marxa, ni marksista. Neki su zbrisani sistemskim radom pobjednika, drugi su se prilagodili. Kako god bilo, ishod je bio isti kao kad je Margaret Thatcher svojedobno prekrizila “klasu” jer je to boljševička kategorija i zato je, dopustite banalnost, od danas više nema. Kratkovidnost je karakteristična u oba slučaja, ali o tome nekom drugom prilikom. Kulturalni studiji su, barem u našim uvjetima, bili mogućnost da marksizam ostane prisutan, da se s njim ne izgubi veza, štoviše: da se veza čvršće uspostavi i da se nauči nešto novo iz iznimne živosti marksističkih tumačenja posljednja dva desetljeća. Usto, da se omogući čitanje i “konvertibilnost” ranijih plodnih rasprava za koje se mislilo da su, eto, završile u “ropotarnici povijesti”. Postoji li smislenija analiza i kritika kapitalizma i pripadne kulturne industrije

od marksističke? Teško. Što se više osvještavala logika tranzicijske varijante kapitalizma, to je marksizam bio korisniji. I obrnuto, što se više učilo iz marksističkih analiza suvremenog kapitalizma, to se bolje moglo gledati u naš europski periferni kapitalizam. Povijest humanistike često je povijest njezinih zaborava. Čini mi se da je ova tvrdnja neoboriva kad je posrijedi tranzicijski odnos prema marksističkom znanju, upravo zbog spomenutih Johnsonovih teza.

U završnom dijelu pokušat ću svemu rečenom nadodati nužnost historizacije, ne samo kao jedinstavnog smještanja problema u historijski kontekst, nego i kao problemskog polja iz kojeg vrijedi promatrati stvari. Pokušat ću uspostaviti minimalnu artikulaciju nekoliko bitnih točaka, odnosno dovesti u vezu neke elemente koje smo dosad prošli: kapitalizam, književnost, socijalizam, književnost i popularnu kulturu, ne bismo li tako zaokružili problem kulturalnih studija i tranzicije i možda dotaknuli nešto važno što smo u međuvremenu iz niza navedenih razloga zaboravili.

Eric Hobsbawm je razdoblje od Francuske revolucije do Prvog svjetskog rata nazvao “dugim 19. stoljećem”. Uslijedilo je “kratko 20. stoljeće” koje je dokrajčio pad Berlinskog zida. Spominjem ove promišljene historiografske odrednice ne samo zbog rasprave o dinamici i dubini transformacija, nego i zbog osjećaja da smo, unatoč novim okolnostima, zakoračili u novo 19. stoljeće: što zbog nacije, reartikulacije povratka u 1848. i autoritarnog populizma, što zbog gubitka nekih prava koja nisu pala s neba kao nečija milost nego su izborena na ulici i u političkoj borbi, što zbog socijalne države koja je obilježila desetljeća u Europi nakon Drugog svjetskog rata, a danas njezine tekovine nestaju pred našim očima pod neoliberalnim udarima. Sve se to, nažalost, uglavnom odvija pod prividom normalnosti.

Kako to “dugo 19. stoljeće” stoji s popularnom kulturom? Osnovna formativna logika popularnog u tim transformacijski presudnim desetljećima 19. stoljeća uglavnom je slična širom europskog sociokulturnog prostora, osobito u urbanim cjelinama i centrima. Popularna književnost, na primjer, kao ključna i relativno lakše izmjerljiva sastavnica polja popularnog, oblikuje se intenzivnije tijekom čitavog stoljeća, i to ponajprije zahvaljujući demokratskim stečevinama prosvjetiteljstva, legislativi vezanoj uz obavezno osnovno obrazovanje i skraćanju radnog vremena. Posljednja dva elementa uvelike mijenjaju socijalnu i kulturnu sliku europskih društava. Pismenost postaje masovna, nakladnička se djelatnost specijalizira, pojavljuju se jeftina, a 1930-ih i prva džepna izdanja, višestruko se povećavaju naklade. U Francuskoj, na primjer, prosječna naklada romana početkom 19. stoljeća iznosi 1000 primjeraka, sredinom stoljeća 5000, a popularni romani Julesa Vernea tiskaju se oko 1870. u nakladi od 30.000 primjeraka, napominje

Martin Lyons (“I nuovi lettori nel XIX secolo: donne, fanciulli, operai”, u: *Storia della lettura nel mondo occidentale*, ur. G. Cavallo i R. Chartier, Laterza, Bari 1998.)

To je vrijeme žanrovske dominacije romana, uvelike zbog poetičke nepreskriptivnosti i niske pozicije u dotadašnjoj književnoj hijerarhiji, uz postupno formiranje standardne žanrovske ponude popularne književnosti: ljubavni romani, melodrame i romanse, erotski i pornografski pripovjedni tekstovi, povijesni, pustolovni i ratni romani, vestern, špijunski, detektivski i kriminalistički romani, znanstvena fantastika, omladinska ili tinejdžerska proza, kao i niz hibridnih odnosno kontaminiranih popularnoknjiževnih oblika.

U tim transformativnim desetljećima 19. stoljeća pojavljuju se, pokazuje spomenuta Lyonsova analiza, i novi čitatelji: žene, djeca i radnici. Pismenost žena i muškaraca gotovo da se izjednačila već koncem stoljeća, osobito u urbanim područjima, razvija se specijalizirano polje tekstova/žanrova za žene (kuharice, odnosno kuhinjski priručnici, magazini, jeftini romani) koje tako osvajaju prostor čitateljske autonomije. Djeca opismenjena zahvaljujući obaveznom osnovnom školstvu, koje je često znalo biti predmetom negativnih roditeljskih reakcija i zabrana proizišlih iz nuždom uvjetovanih drukčijih životnih prioriteta, prakticiraju glasno čitanje nepismenim roditeljima. U složenom procesu “invencije djetinjstva” cvate dječja i, logično, omladinska književnost. Osnivaju se mreže javnih knjižnica, pa i radnici mogu barem infrastrukturno započeti i dijeliti neku vrstu “intelektualnog života”, da se poslužimo sintagmom Jonathana Rosea (*The Intellectual Life of the British Working Classes*, Yale University Press, New Haven 2001.). Ekspanzija dnevnog tiska i novih medija jednako je tako neizostavan element procesa modernizacije. U Velikoj Britaniji generacija koja se opismenila nakon uvođenja Zakona o obrazovanju 1870. počela je u 1890-ima kupovati dnevne novine i tjedne popularne magazine. *Daily Mail* počinje izlaziti 1896. i za četiri godine dostiže nakladu od milijun primjeraka, BBC nakon desetak godina emitiranja radio-programa 1935. ima pet milijuna licenciranih slušatelja, a 1939. njihov broj iznosi devet milijuna. Filmska industrija postaje u SAD-u oko 1920. četvrta najveća industrija poslije poljoprivrede, čelika i prometa. Čitav proces, kad smo već kod kinematografa, prati još jedna devetnaestostoljetna “invencija”, i to ona “slobodnog vremena”, odnosno dokolice i novih načina urbane zabave i razonode. Neki će povjesničari književnosti sofisticiranu modernističku književnost, kompliciranu i tešku, tumačiti kao reakciju na polje popularnog ili, ako hoćete, na učinke industrijske proizvodnje (s naličja: demokratizacije) kulturnog polja. Nerazumljivost ili razumljivost samo rijetkima jest neka vrsta elitističke reakcije. Dakle, neposredna književna proizvodnja kao da reagira jednako poput intelektualne elite zadužene za njezino tumačenje i akademsku reprodukciju.

Što pak ima socijalizam s ovakvom infrastrukturom popularnog? Je li posrijedi socijalistička varijanta popularne kulture ili je polje popularnog jedan od svojih višestrukih likova steklo u uvjetima socijalističke proizvodnje svijeta? Odnosno: je li polje popularnog nadređeno socijalizmu ili socijalizam gradi svoju "autentičnu" popularnu kulturu? Da ne izvodim stvar do paradoksa, rekao bih ovom prilikom da je prvo točno, a da ni drugo nije pogrešno.

Da bismo barem dijelom opravdali pretpostavku o socijalističkom iskustvu popularne kulture, pogledajmo infrastrukturne temelje nekih aspekata modernizacije u hrvatskim uvjetima, kao pokazni primjer jer bismo sličnu logiku pronašli i u ostalim jugoslavenskim republikama. U Zagrebu 1880. živi svega 29.584 stanovnika, 1921. njihov broj iznosi 110.000, 1931. u gradu živi 185.581 stanovnik, a 1981. grad broji oko 650.000 (sa širim područjem oko 850.000). Što se profesionalne strukture stanovništva tiče, udio poljoprivrednog stanovništva iznosi 1910. 78,6 posto, pred rat 1941. – 65,3 posto, 1953. – 56,4 posto, 1961. – 43,9 posto, 1971. – 32,3 posto, a 1981. – 15,2 posto. Pismenost, kao osnovni zalog participacije u polju popularnog, rapidno raste: 1880. nepismeno je 77,9 posto stanovništva, 1921. – 39,6 posto, 1948. – 15,6 posto, 1971. – 8,9 posto i 1981. – 5,6 posto, dok je u školskoj godini 1958/59. osnovnim školovanjem obuhvaćeno 97,4 posto obveznika, a iste 1959. nakon nekoliko ranijih refomi Sabor donosi Zakon o osnovnoj školi kojim je uvedeno jedinstveno osmogodišnje obavezno osnovno školovanje za djecu od 7 do 15 godina. Broj novina (odnosno medijskih proizvoda od dnevnih preko tjednih i dvotjednih do mjesečnih i povremenih) koje izlaze u Hrvatskoj 1960. obuhvaća 223 izdanja, a 1970. doseže brojku od 337, pri čemu svakako treba pridodati i izdanja iz ostalih jugoslavenskih republika na hrvatskim kioscima.

93

Ovi infrastrukturni podaci nisu tek alibi brojke, nego stanovita metodološka napomena. Jer kad bismo im, na primjer, iznova samo u hrvatskom kontekstu, pridodali gradnju filmskoga grada, odnosno tehničke baze hrvatske kinematografije u zagrebačkoj Dubravi početkom 1950-ih, osnutak Školske knjige i Leksikografskog zavoda 1950., prvo izdanje Klaićeva *Rječnika stranih riječi* 1951., gradnju i početak rada Radničkog sveučilišta "Moša Pijade" 1953., festival igranog filma u Puli iste godine, festivale zabavne glazbe (Zagreb 1954., Opatija 1958., Split 1960.), male Disneyjeve slikovnice u izdanju zagrebačke Mladosti, u biblioteci simptomatičnog naziva "Vesela družba", od 1958., pokretanje *Večernjeg lista* 1959., novu zgradu Jugotona početkom 1960-ih, 300.000 primjeraka naklade *Vjesnika u srijedu* početkom 1960-ih kad Marijan Košiček objavljuje najprije *Seksološki leksikon* (1962), a zatim i *Seksualni odgoj* (prvo izdanje 1963., drugo 1965.) – uspostavili bismo minimalni infrastrukturni niz potreban za proizvodnju popularnog i historijskom

komparacijom mogli bismo zaključiti da su se 1950-ih opismenile generacije koje će 1960-ih i kasnije veliki dio svojih potreba zadovoljavati u polju popularnog.

Uglavnom, tvrde znalci, pedesete, šezdesete i sedamdesete godine najdulje su i najpozitivnije razdoblje u razvoju SR Hrvatske, s prosječnim godišnjim porastom BDP-a od čak 6,7 posto. Hrvatska je u tridesetak godina prošla razvojni put koji su razvijene zemlje ranije prolazile u do tri puta duljem vremenu, ostale jugoslavenske republike dijele sličan ritam. Urbanost se povećava i gotovo se posve mijenja prijeratni odnos urbanog i ruralnog, zatim industrija, pismenost, kulturne industrije (tad se nisu tako zvale), modernizacija, intervencionistička država kao socijalna država koja vodi računa o svom teritoriju i populaciji – popisuje ga, šalje u školu, na sistematske zdravstvene preglede i cijepi (vakciniše), između ostalog.

94 Socijalističko društvo očevidno nadoknađuje svoje modernizacijske manjkove i čini to u ubrzanom obliku. Jugoslavenska komprimirana ili nadoknadna modernizacija, unatoč unutarnjih nerazmjera u razvijenosti republika ili njihovih pojedinih regija, ovjerovljena ulaskom u grupu srednje razvijenih industrijskih zemalja, nedvojbeno se odvija, vidi i iščitava u polju popularnog kao jednom od mogućih mjesta nastajanja socijalizma. Ali to polje popularnog, unatoč socijalističkom okviru unutar kojeg se zbiva, ima i svoju relativno autonomnu logiku. Upravo se u problemskom okviru više ili manje reguliranog tržišta, masovnosti, distribucije, medija, zabave i različitih razina kulturne kompetencije, uz režimske rituale, ideološku prismotru i debatu o vrijednostima, odvijaju procesi socijalističke modernosti karakteristični za polje popularne kulture. Zato ona nudi demokratičniju perspektivu u prisvajanju i transformaciji svakodnevnog života (rekao bi Ian Chambers u knjizi simptomatična naslova: *Popular Culture. The Metropolitan Experience*, Methuen, London & New York 1986.), oblikuje imaginarij napretka i mentalnu figuru modernosti. Drugim riječima, stvaraju se materijalna i simbolička dobra namijenjena najširoj publici, tj. tekstovi, zvukovi, melodije, slike, radijski žanrovi, tv-emisije i prakse koje u (kontroliranim) socijalističkim uvjetima ulaze u svakodnevni život potaknute različitim ritmovima i rasporedima socijalističke otvorenosti, ideologije i ekonomije.

I tu bih se zaustavio. Dobili smo europske i lokalne konture velike transformacije kroz “dugo” i “kratko” stoljeće, svojevrsnu infrastrukturu koja omogućuje uvid u “stari” i “stariji” poredak. Što je u odnosu na njih naš “novi” poredak, ostavljam za raspravu u kojoj računam na vaše neposredno iskustvo. Zahvaljujem!

BIOLOŠKI DETERMINIZAM U DRUŠTVENOJ PRAKSI

BILJANA STOJKOVIĆ

U poredna istorija prirodnih i društvenih nauka nedvosmisleno oslikava jake uticaje koje prirodnjačke paradigme imaju na razumevanje društva. Povezanost između prirodnjačkog i humanističkog aspekta saznavanja sveta je, međutim, reflektivna – cirkularna u pokušaju da se odgonetne u kojoj meri razumevanje prirodnih zakona oblikuje naše sagledavanje socijalnih kretanja, a koliko društvena ideologija utiče na formiranje temeljnih pretpostavki o prirodi. Prema Marksu i Engelsu, ideje i verovanja nisu primarni pokretači istorije: sve što pokreće čoveka mora proći kroz njegov um, ali um i idejni produkti nisu metafizički entiteti koji postoje van konteksta, već su zavisni od uslova u kojima nastaju.¹ Dakle, svi umni konstrukti, a samim tim i nauka o prirodi, jesu kontingentni vladajućim društvenim normama i percepcijama. Koliko god je naučna metodologija ideološki nepristrasna, društvena stremljenja utiru put interpretaciji činjenica, usmeravaju naučne zaključke i, ukratko, oblikuju naše temeljne pretpostavke o svemu što nas okružuje. Intelektualni okvir u kom se konstituiše nauka utiče na izbor podataka koje ćemo prikupljati i na determinisanje pravaca razvoja svake naučne discipline.² U daljem tekstu, opisaćemo tesnu međuzavisnost između našeg razumevanja prirode, s jedne, i društvenih odnosa, s druge strane, koristeći primer višedimenzionalne percepcije različitosti između ljudi.

Ljudska vrsta je specifična po tome što se u njoj preklapaju dva podjednako važna životna aspekta –

¹ Marx, K., and Engels, F., 1957: *On religion*. London: Lawrence and Wishhart.

² Stotz, K., and Griffiths, P.E., 2008: Biohumanities: rethinking the relationship between biosciences, philosophy and history of science, and society. *The Quarterly Review of Biology*, 88: 37-45.

96 čovek kao biološki i kao društveni organizam, sa svim karakteristikama kulture, svesti, morala, pitanja smisla, strepnji, emocija, koje se na različite načine mogu razumeti iz prirodnjačke i humanističke perspektive. Najčešći teološki odgovor na pitanje dualnosti čoveka podrazumeva natprirodno stvaranje ljudske duše gde se duhovnost nalazi van materije (biologije), a različitost između ljudi odražava svetost božje kreacije, kao, na primer, razlika između muškarca i žene – Adama i Eve. S druge strane, pokušaji materijalističkog objašnjenja ljudske dualnosti označeni su dubokim problemom redukcionističkog pristupa u kom se svaki kulturološki i socijalni aspekt pojedinca i čovečanstva sagledava kao manifestacija bioloških osobina naše vrste. Između dva ekstrema, dogmatski duhovnog i apsolutno prirodnjačkog, pronalazimo različita rešenja koja su obeležila ne samo društvene nauke, već i društvene ideologije uključene u oblikovanje socijalnih odnosa i brojne istorijske događaje. Dakle, pitanje “ljudske prirode” daleko je prevazišlo akademske okvire i odražava se na svakodnevni život od početaka civilizacije kakvu poznajemo. Kao biolog, prevashodno ću prikazati načine na koje je ova prirodno-naučna disciplina uticala na formiranje društvenih ideologija, a pre svega na socijalnu percepciju različitosti. Ipak, osvrnuću se i na situacije u kojima su politika i humanističke nauke (zlo)upotrebljavale biologiju u odbrani divljeg rasizma i nacionalizma i utemeljenju (kvazi)naučne diskriminacije zasnovane na pripadnosti određenoj socijalnoj grupi.

UTEMELJENJE DETERMINIZMA

Razlozi zbog kojih je, tokom istorije, biologija najčešće zauzimala stavove rigidnih podela među ljudima nisu nejasni i zalaze u domen filozofije nauke. Sve do druge polovine XIX veka, biologijom je dominiralo *tipološko* ili *esencijalističko mišljenje* zasnovano na aristotelovskoj prirodnjačkoj interpretaciji Platonove idealističke filozofije. Pojam *eidos* je za Platona označavao postojanje perfektne forme ili tipa u nekom idealnom univerzumu. U materijalizovanom obliku, međutim, vidljive i opipljive kopije eidosa uvek su nesavršene i odstupaju od ideala forme. Bezbrojne i raznovrsne opažajne stvari našeg (materijalnog) sveta nisu ništa stvarnije od senke nekog predmeta na zidu pećine, a stalne, nepromenljive ideje, na kojima počiva opažena raznovrsnost, jedine su apsolutne, stvarne i trajne. Aristotelova razrada Platonovog idealizma podrazumevala je izjednačavanje metafizičkog eidosa sa tzv. prirodnim stanjem. Toma Akvinski, dominikanski teološki filozof XIII veka, govori o esencijama kao o centralnim karakteristikama jednog eidosa. Svaki tip, koji bi u biologiji podrazumevao jednu vrstu organizama – na primer, čoveka kao vrstu, ima svoju esenciju (suštinu).

U filozofskom kontekstu koji je podupirao ranu biologiju, esencijalizam u razmatranju biološke raznovrsnosti imao je nekoliko posledica. Prvo, suština svakog tipa (vrste) jeste nepromenljiva, što je isključivalo svaku misao o evoluciji života. U judeo-hrišćanskoj filozofiji, koja zadobija neoplatonističke elemente, takvo stanovište bilo je jednostavno uklopljeno u biblijsku predstavu postanka sveta u kojoj je natprirodni kreator napravio sve tipove živih bića (sve vrste) na Zemlji po svojoj volji i sa nedokučivom svrhom. Tako stvoreni organizmi moraju biti savršeni, jer ih je kreirao savršeni entitet. Drugo, različitost između pojedinačnih jedinki unutar vrste objašnjavana je kao greška u materijalizaciji eidosa. Aristotel individualnu varijabilnost razume kao odstupanje od “prirodnog stanja” koje je posledica remetilačkih sila tokom razvića svake jedinke. Otuda su svi organizmi čudovišta (*terrata*) jer njihova materijalizacija vodi odstupanju od eidosa. Zanimljivo je da Aristotel nasleđivanje shvata kroz postojanje očevog semena, koje je “visoko prečišćena krv” sa kapacitetom da u potomstvu formira očevu strukturu od majčine krvi. U tom smislu, najbliži suštini čoveka jeste muškarac, dok bi žena nastajala kao rezultat velikog individualnog poremećaja u razviću – tj. žena je najveće čudovište!

Tipološko viđenje biološke raznovrsnosti dominiralo je biologijom tokom dugih vekova njenog razvoja. Sve do Darvina, tj. polovine XIX veka, neupitna doktrina predstavljena je koncepcijom “prirodne teologije” čiji su se temelji zasnivali na esencijalizmu. Jedan od primera ove koncepcije jeste pokušaj da se velika raznovrsnost ljudi uredi kroz klasifikovanje različitih ljudskih grupa. Ocem taksonomije i sistematike u biologiji smatra se švedski prirodnjak Karl fon Line (1707–1778). Prema njegovom viđenju, postoji čak tri vrste ljudi – *Homo europeus*, *Homo asiaticus* i *Homo afer*. U skladu sa esencijalističkim očekivanjima, Line navodi brojne fizičke osobine koje bi činile suštinu svake od ovih “vrsta”. Dodatno, on definiše i ponašajne i socijalne karakteristike koje leže u osnovi svakog tipa. Tako je “beli čovek” prilagodljiv, pouzdan, nežan i ponaša se prema zakonima i moralu, dok je “žuti čovek” ozbiljan, surov, isključiv, pohlepan i ponaša se prema sopstvenom mišljenju. “Crni čovek” je, pak, nefleksibilan, uvek srećan i vodi se svojim običajima.³ Može se primetiti da nije postojala svest o tome da se biološka svojstva ljudi nalaze u sasvim drugačijoj ravni od one kojoj pripadaju socijalne karakteristike u različitim ljudskim grupama. Drugim rečima, eksplicitno je povučen znak jednakosti između biologije i društva. Individualne razlike, posmatrane kroz esencijalističku prizmu grešaka u razviću eidosa, nisu mogle dobiti veliki značaj u razumevanju ljudske varijabilnosti.

97

3 Jobling, M.A., Hurles, M.E., Tyler-Smith, C., 2004: *Human evolutionary genetics: Origins, peoples and disease*. Garland Science Publishing, NY.

Još dva elementa esencijalizma zapečatila su način na koji će u budućnosti biti razmatran čovek. Prema ovom konceptu, svaki organizam sadrži prvobitnu informaciju idealnog tipa kom pripada, a njegovo razviće podrazumevalo bi ostvarivanje imanentnih esencijalnih svojstava svoje grupe. U tom smislu, pripadnost određenoj grupi u potpunosti predodređuje osobine i potencijale jedne osobe bez mogućnosti da ona izađe iz nametnutog okvira svoje esencije. Ovaj aspekt esencijalizma uklapa se u pojam *performacionizam* koji Majer koristi kao formalno filozofsko kodifikovanje takvog sistema mišljenja.⁴ Konačno, na osnovu načina nastanka tipova, kako u “platonovskoj viziji” tako i u hrišćanskoj interpretaciji, nameće se zaključak da između pojedinačnih eidosa postoji potpuni diskontinuitet, odnosno da postoji metafizičko jedinstvo grupe koje je suprotstavljeno drugim takvim entitetima.

98 Čitava struktura esencijalizma, koju smo ovde opisali, predstavljala je osnovu *biološkog determinizma* – opšte argumentacije po kojoj je svako svojstvo bilo kog organizma u potpunosti određeno njegovom biologijom, odnosno prirodnom esencijom. Primenjen na čoveka, determinizam bi podrazumevao svođenje svakog aspekta ljudske specifičnosti – od fizičkih svojstava do kulture, jezika, moralnosti ili strukture društva i običaja – isključivo na biologiju. Logično, esencijalne razlike između socijalnih, polnih ili etničkih grupa predstavljale bi nepremostivu prepreku u ostvarivanju drugačijih civilizacijskih uloga od onih koje su svakoj grupi predodređene. Na ovaj način postavljeni su temelji biološke uloge u rasnim teorijama i raznovrsnim mizantropskim ideologijama koje su preplavile čovečanstvo, kako u društvenim naukama, tako i u društvenoj praksi. Postalo je veoma jednostavno pronaći “naučni” legitimitet svakoj vrsti diskriminacije – diskriminaciji žena, nižih socijalnih kategorija, crnih ljudi, pripadnika jednog ili drugog naroda. Etikete superiornosti i inferiornosti određenih grupa prihvatane su kao odraz prirodnog stanja, jer rangiranje odražava biologiju, odnosno urođenu vrednost.

POČECI ANTROPOLOGIJE I PSEUDONAUČNIH DISCIPLINA

Prve antropolopške studije zasnivale su se na esencijalističkoj osnovi. Johan Fridrih Blumenbah, jedan od osnivača antropologije u XVIII veku, smatrao je da postoji pet različitih ljudskih rasa. Na osnovu kolekcije lobanja koje je proučavao, Blumenbah pronalazi da idealna lobanja, prema nekim kriterijumima različitih merenja, potiče sa Kavkaza i da je pripadala čoveku “bele rase”. Odatle potiče i naziv za bele ljude – “kavkazoidna rasa”. Dakle, eidos biti čovek je, svakako, belac. Blumenbah dalje proširuje ovu ideju kroz prizmu hrišćanstva. Kako navodi, ovaj nalaz morao bi značiti

4 Mayr, E., 1994: *Typological Versus Population Thinking*, in E., Sober (ed.), *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*. The MIT Press, Bradford Books 157-160.

da su Adam i Eva bili belci i da se mesto njihove kreacije (raj) moralo nalaziti u regionu Kavkaza (tzv. “azijska hipoteza”). Prema ranim antropolozima, nastanak drugih rasa objašnjava se “hipotezom degeneracije”. Zbog različitih uticaja sredine prilikom razvića, ljudi su se sve više udaljavali od svog eidosa u regionima koje su naknadno naselili. Zanimljivo je da sam Blumenbah nije smatrao svoje stavove rasističkim, jer je i kod “crnaca” pronalazio prirodne potencijale i talente.⁵ Ipak, svi kasniji rasistički ideolozi, uključujući i biologe, bili su veoma inspirisani njegovim radovima.

Praksa merenja lobanja, koju je pokrenuo Blumenbah, označila je početke nove discipline – kranimetrije. Među bogatom elitom belih muškaraca zapadne Evrope i Amerike, tokom XIX veka, nastala je nova prestižna moda kranijalnih merenja kako bi se dokazala sopstvena superiornost. Osnivač Pariskog antropološkog društva, Pol Broka, polazi od pretpostavke da veličina ljudske lobanje apsolutno odražava inteligenciju. Ukoliko je to tako, Broka smatra da se ljudske kategorije mogu rangirati po linearnoj lestvici umne vrednosti: mozak je veći kod muškaraca nego kod žena, veći je kod uglednih muškaraca u odnosu na osrednje, a svakako je većih dimenzija nego kod siromaha. Podrazumevalo se, takođe, da belci moraju biti umniji (glavatiji) od crnaca. U Nemačkoj, Karl Vogt dodatno proširuje Brokinu tezu navodeći da po intelektualnim sposobnostima odrasli crnac podseća na prirodu belog deteta, žene i senilnog belca. Ovakav redosled na lestvici umnosti smatran je neupitnim, pa se pred kranimetriju postavljao zadatak da dokaže ove unapred donete zaključke. I zaista, zainteresovana grupacija bogatih muškaraca posvetila je veliko vreme u pronalazenju formule na osnovu koje će biti moguće jasno odvojiti ove grupacije – po eksplicitnom tipološkom modelu. Međutim, svaki takav pokušaj neslavno je propadao. Nije postojala matematička formula, niti kombinacija kranijalnih mera, koje bi zadovoljile pretpostavku linearnog rasporeda determinisanih kategorija. Neki od ovih antropologa čak su i prihvatili primedbe kritičara metričkog pristupa po kojima bi se moralo uzeti u obzir da na veličinu mozga znatno utiče veličina tela. Analizama regresije dimenzija mozga na dimenzije tela, moguće je ustanoviti odnos između dve varijable i eliminisati uticaj jedne na drugu. Avaj, rezultati su bili još porazniji – u nekim sprovedenim studijama veći mozak je i dalje pripadao muškarcima, u nekim su primat zauzimali “crnci” ili su vodile žene, a u nekima je rezultat bio jednostavno – nerešen. Ovakva antropološka pomama i ubeđenost u sopstvenu superiornost pokrenula još jedan trend. Ugledni muški predstavnici bele elite zaveštavali su svoje mozgove kako bi nakon smrti bili izmereni i svrstani u sam vrh

99

⁵ Harris M., 2001: *The rise of anthropological theory: a history of theories of culture*. Rowman Altamira.

predodređenog niza. Pokazalo se da je i ta ideja bila porazna za grupno rangiranje.⁶ Da su bili živi kada im je mozak izmeren, mnogi od njih bili bi veoma posramljeni svojom veličinom!⁷

Pristupi u ovim antropološkim studijama pokazali su dve velike metodološke greške. Prvo, definisanje ljudskih grupa bilo je zasnivano isključivo na subjektivnim društvenim preferencijama i latentnim predrasudama. Zbog toga je, u svim sprovedenim merenjima, bilo moguće izvršiti jednostavnu supstituciju jednog identiteta drugim – žena sa decom, žena sa “crncima”, crnih ljudi sa “žutim”, “crvenim” ili sa kriminalcima, kako god je izgledalo prikladno. Fluidnost i prilagodljivost identiteta potrebama istraživača svedočila je o tome da oni predstavljaju samo trenutne veštačke konstrukte. Drugi problem bila je sasvim izokrenuta “naučna” metodologija. Naime, zaključci o razlikama unapred su formulisani, a jedini zadatak apologeta biološkog determinizma bio je da pronađu dokaze za zadatak “istinu”.⁸

100 Tokom vremena razvijeno je još nekoliko kvazinaučnih disciplina zasnovanih na esencijalizmu. Frenologija i fiziognomija doživele su vrhunac svoje popularnosti tokom XIX veka. Frenologija je, na primer, smatrana jedinom pravom naukom o umu. Osnovne postavke frenologije i fiziognomije zasnivaju se na uverenju da dimenzije različitih delova mozga, otisci u unutrašnjosti kranijuma, ili oblik i crte lica govore sve o unutrašnjem životu jedne osobe – o njenim osobinama, kapacitetima i potencijalima. Dakle, biološka konstitucija je ono što svaku osobu apsolutno predodređuje za društvene uloge i svrstava je u određenu socijalnu ili etničku kategoriju. Koliko su društveni uticaji frenologije bili ozbiljni govori i podatak o postojanju uvaženog Frenološkog društva u Edinburgu, kao i izdavanje frenoloških “naučnih” časopisa. Postoje podaci da su i policijske istrage Skotland

6 Gould, S.J., 1996: *The Mismeasure of Man*, W.W. Norton and Co., New York and London.

7 Istine radi, savremena nauka ne stoji na stanovištu da između veličine mozga i kognitivnih sposobnosti (inteligencije, tj. rezultata na IQ testu) ne postoji povezanost. Značajne korelacije između ove dve mere (korigovano za veličinu tela) pokazane su i u novijim studijama, koje su između ostalog koristile i magnetnu rezonancu za dobijanje slika moždane aktivnosti. Međutim, vrednost ove korelacije iznosila je svega oko 38 odsto, bez obzira na pol. Dakle, iako pokazuje neku pravilnost, za ovaj odnos je ustanovljeno preveliko rasipanje podataka da bi stara tvrdnja o linearnoj zavisnosti inteligencije od veličine mozga mogla biti podržana. Zapravo, aktivnost i anatomija mozga, kao i površina koja je značajno povećana naboranošću kore, imaju veći značaj za kognitivni kapacitet od jednostavne zapremine mozga.

8 Gould, S.J., 1996: *The Mismeasure of Man*, W.W. Norton and Co., New York and London.

jarda uzimale u obzir nalaze frenologa o fizičkim karakteristikama kriminalaca. Pristup u pravljenju “fotorobota” džeparoša, ubice, silovatelja, lopova itd., zasnivao se na esencijalističkoj matrici. Na osnovu preklapanja velikog broja fotografija osuđenih kriminalaca, na primer ubica, pronalazena su svojstva koja su im zajednička kako bi se dobila slika eidosa ove skupine ljudi. Neki frenolozi su smatrali da njihov zadatak, pored fizičkog identifikovanja devijantnih ličnosti, jeste i da se takve osobe stave pod poseban tretman i nadzor kako bi se, treniranjem određenih delova mozga, potencijalno smanjile društveno neprihvatljive tendencije. Zanimljivo je da su frenolozi sastavljali i slike idealnog lekara ili idealne domaćice. Žene su obeležene kao grupa koja ima nisko čelo, pa su im, stoga, nerazvijeni moždani delovi za uspeh u umetnosti i nauci, ali zbog većih mentalnih delića za religiju i brigu o deci, predodređene su da se posvete porodici.⁹ Jasno je kakve su mogle biti društvene posledice ovakvih fotorobota – kvazinaučno podržavanje društvenih predrasuda i uverenje u biološku predodređenost ljudi. Sasvim očekivano, frenologija je korišćena u dokazivanju superiornosti zapadnoevropskih naroda u odnosu na druge etnicitete i “rase”. Smatralo se, na primer, da su kavkazoidi “najlepši”, dok Maori ili Aboridžini nemaju deo mozga za visoku umetnost, te stoga nikada neće postati civilizovani.¹⁰ Fotoroboti Jevreja bili su zastupljeni u Evropi, dok su u SAD pravljene i slikovne predstave o istočnim Evropljanima koji su smatrani skupinom “nižih etniciteta”.

101

SOCIJALNI DARVINIZAM I EUGENIKA

Polovina XIX veka, tačnije 1859. godina, obeležena je dolaskom Darvina i potpunom promenom percepcije različitosti. Naime, u svojoj knjizi *Postanak vrsta*,¹¹ Darwin preokreće esencijalizam naglavačke – u antiesencijalizam.¹² Prema njegovoj koncepciji, individualna različitost je prirodno stanje, dok je metafizička esencija grupe – iluzija. Postulat o individualnoj varijabilnosti jeste neophodan preduslov za evoluciju kroz proces prirodne selekcije. Pošto u populaciji postoje razlike između jedinki u

9 Staum, M.S., 2003: *Labeling People: French Scholars on Society, Race and Empire, 1815-1848*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

10 *Ibid.*

11 Darwin, C. (1859): *On the origin of species*. Murray, London. Prevodi na srpski jezik: Darwin Č., *Postanak vrsta pomoću prirodnog odabiranja ili održavanje poolađivanih rasa u borbi za život*. Državna štamparija, Beograd, prevodilac M.M. Radovanović (1878); Prosveta, Beograd, prevodilac M.S. Nedić (1948); Nolit, Beograd, prevodilac N.S. Divac (1985); Niški kulturni centar, Niš, prevodilac N.S. Divac (2004)

12 Mayr, E., 1994: *Typological Versus Population Thinking*, u E., Sober (ed.), *Conceptual Issues in Evolutionary Biology*. The MIT Press, Bradford Books, 157-160.

brojnim svojstvima, neke jedinke će biti uspješnije od drugih, pa će samim tim bolje preživljavati i ostavljati veći broj potomaka. Potomci će, naravno, nasleđivati osobine od svojih roditelja. Posledica ovog procesa u narednim generacijama jeste povećanje učestalosti onih svojstava koja su povezana sa većim uspehom jedinki.¹³ Takva promena prirodnjačke paradigme, a posebno njena direktna suprotstavljenost hrišćanskoj viziji nepromenljivog sveta, naišla je na velika neodobravanja. Ipak, još za Darwinovog života, u naučnoj zajednici evolucija je prihvaćena kao činjenica prirode.

102 Paradoksalno, uprkos antiesencijalizmu kao osnovnom uporištu evolucione teorije, esencijalizam preživljava i prilagođava se novim standardima. Možemo reći da je svesrdno prihvatanje Darwinove teorije u humanističkim naukama dodatno unazadilo razumevanje društva i socijalne politike. Zapravo, prva primena Darwinove teorije, pre svega koncepcije “borbe za opstanak” i prirodne selekcije, odnosila se upravo na problem organizacije ljudskih društava. Herbert Spenser, poznati engleski filozof XIX veka, u mehanizmu prirodne selekcije pronalazi “prvi princip” koji može ujediniti različita polja nauke i filozofije. Budući da Darwinova teorija ne negira biologiju kao uzročnika razlika između jedinki, biološki determinizam u razumevanju ljudskih potencijala nije bio ugrožen. Ovog puta, individualna varijabilnost se razume kao posledica nasleđivanja “dobrih” i “loših” svojstava, zbog čega je svaka osoba predodređena svojim nasleđem. Veoma lako, klasne podele u engleskom društvu dobijaju nov “naučni” legitimitet, jer postojanje bogatih i siromašnih članova društva jeste odraz prirodne, biološki nasledne, superiornosti jednih u odnosu na druge. Spenser smatra da se evolucija društva može razumeti kroz prirodnu selekciju – eliminaciju siromašnih, ubogih, nepismenih i bolesnih, i favorizovanje bogatih, obrazovanih i uspešnih. Više bogatih potomaka označilo bi biološki kvalitetnije društvo. Začudo, nikome nije ozbiljno padalo na pamet da se bogatstvo i obrazovanje ne nasleđuju biološkim, već socijalnim mehanizmima. Dodatno, kapitalistička ideja slobodnog tržišta, kao motora društvenog progressa, savršeno se oslonila na princip ekonomske borbe kao legitimnog testa sposobnosti.¹⁴ Ni u jednoj fazi razvoja kapitalističke koncepcije, ekonomski teoretičari se nisu zapitali nad suštinskom manom svoje osnovne premise – u ovakvoj borbi pobednici su unapred poznati, jer su i startne pozicije, određene socijalnim mehanizmima, bitno različite. Lineovski stara percepcija o jedinstvu biologije i društva dobila je veliki zamah u novim filozofskim pogledima koji

13 Osobine koje povećavaju verovatnoću preživljavanja i reprodukcije jedinki koje ih poseduju, a u odnosu na druge jedinke koje imaju drugačija svojstva, označavaju se kao *adaptacije*.

14 Ovakav pristup razumevanju društvenog progressa u potpunosti je podržan savremenim neoliberalnim ekonomskim koncepcijama.

su označeni kao *socijalni darvinizam*. Prema rečima Ernsta Hekela, jednog od najuticajnijih biologa tog doba, i politika se može smatrati “primenjenom biologijom”.

Početak XX veka u nauci bio je obeležen pojavom genetike. Konačno smo razumeli principe nasleđivanja, a nasledni faktori su označeni kao *geni*. U ideološkom smislu, ova otkrića dala su materijalističku osnovu metafizičkoj esenciji svakog bića. Biološki determinizam se od novog oblika – *genetičkog determinizma*, razlikovao samo u materijalu koji leži u osnovi predodređenosti – nejasna materija naspram konkretnih naslednih jedinica. Razumevanje različitosti ljudi postaje ekstremno redukcioniističko – *genocentrično*. Iako je nastao nekoliko decenija pre ulaska genetike u naučnu misao, “program za poboljšanje ljudske vrste”, označen kao *eugenika*, dobija nov polet uvijen u autoritet nauke. Prema Frederiku Ozbornu, eugenika se može smatrati *socijalnom filozofijom*, to jest filozofijom sa socijalnim implikacijama.¹⁵ Otac ovog pokreta bio je Frensis Golton (1822–1911). Polazeći od premise da su sva ljudska svojstva određena nasleđem (*genima*), slično Spenseru, Golton sugerise jasan mehanizam kojim bi svako društvo moglo biti unapređeno. Usmerenu evoluciju društva on vidi kroz analogiju sa praksom veštačke selekcije koja omogućava dobijanje raznovrsnih sorti kultivisanih biljaka i domestikovanih životinja:

... ljudske prirodne sposobnosti su određene nasleđem, pod potpuno istim ograničenjima kao što su to forme i fizička svojstva čitavog organskog sveta. Uprkos ovim ograničenjima, pažljivom selekcijom nije teško dobiti trajne rase pasa i konja nadarenih naročitom snagom da trče, ili da rade nešto drugo, pa bi bilo praktično napraviti darovite rase ljudi pomoću razumnih brakova tokom nekoliko generacija.¹⁶

103

Prema Goltonu, civilizacija osujećuje prirodnu selekciju zato što ima tendenciju da štiti siromašne i slabe umesto da ih prepusti nestajanju. Na taj način, socijalne politike vrše “reverziju društva ka mediokritetima”. U daljem razvoju eugeničke ideje pojavljuju se dva osnovna pravca. Prema takozvanoj “pozitivnoj eugenici”, trebalo bi podsticati reprodukciju uglednih i bogatih ljudi kako bi njihova biološka svojstva, to jest “dobri geni”, postajala sve učestalija u populaciji. S druge strane, program “negativne eugenike” podrazumevao bi sprečavanje reprodukcije “nekvalitetnih” stanovnika, a posebno onih koji su društveno, moralno ili seksualno devijantni, men-

15 Frederick, O., 1937: Development of a Eugenic Philosophy. *American Sociological Review* 2: 389–397.

16 Galton, F., 1869: *Hereditary genius: an inquiry into its laws and consequences*. London: Macmillan.

talno ili fizički hendikepirani. Naravno, smatralo se da su sve ljudske osobine, počevši od fizičkih karakteristika do alkoholizma i kriminala, apsolutno determinisane genetičkim nasleđem. Fašistička ideologija Trećeg rajha, u potpunosti zasnovana na esencijalističkoj matrici, zdušno prihvata oba eugenička pravca. Kroz ideju biološke esencije etniciteta, ne samo pojedinci, već i čitavi narodi “kvarili” su kvalitet čovečanstva. Fašisti su naslednu superiornost dodelili sebi (tzv. “arijevcima”), pa je bilo potrebno, zarad očuvanja “čistoće rase i krvi” i unapređenja ljudske vrste, eliminisati one koji ne dosežu te kvalitete. Genocidi tokom Drugog svetskog rata bili su krvavo ostvarenje eugeničkog sna.

Manje je, međutim, poznato da su sve razvijene države zapada bile opsednute eugenikom od početka do sredine XX veka (čak i posle Drugog svetskog rata). U eugenički pokret uključili su se medicinski radnici, institucije države i socijalni reformatori. U Francuskoj i nordijskim zemljama, eugeničke ideje bile su ugrađene u projektovanje sistema dečjeg dodatka i programe socijalne pomoći, a sve u ime ekonomskog prosperiteta i društvenog progresa. Najbolje je proučen eugenički pokret u SAD. Na primer, tokom intenzivnih imigracija na američko tlo, uvedene su političke mere koje su ograničavale useljavanje “nižih rasa”. U njih su spadali i narodi istočne Evrope za koje se smatralo da imaju male nasledne kognitivne kapacitete, zbog čega su bili predviđeni za društvene uloge na samom dnu socijalne lestvice. Kako navodi Aleksandra Mina Stern, SAD ima duboko ukorenjenu istoriju eugeničke legislative i prakse.¹⁷ Pod okriljem takvih zakona, koji su pokrivali tzv. “zdravstvene intervencije neophodne za zaštitu društva od štetnih gena i socijalnih i ekonomskih troškova degenerisanog pula”, u SAD je sterilisano najmanje 60 hiljada ljudi, premda je moguće da ih je bilo i mnogo više.¹⁸ Najveći broj “reproduktivnih operacija” obavljen je u tzv. mentalnim institucijama gde su bili smešteni kako ljudi sa posebnim potrebama i mentalnim oboljenjima, tako i oni sa nekim drugim svojstvima (npr. napuštena deca uključena u neke kriminalne aktivnosti). Ljudi koji su zatvarani u ove institucije po različitim osnovama dobijali su psihijatrijske dijagnoze (makar i nizak IQ skor) kako bi se zadovoljili zakonski uslovi za sterilizaciju. Podaci iz Kalifornije govore, na primer, da se među sterilisanima nalazilo neproporcionalno puno mladih žena koje

17 Stern, A.M., 2015: *Eugenic Nation: Faults and Frontiers of Better Breeding in America*. University of California Press.

18 Između 1907. i 1937. godine, 32 države u SAD usvojile su zakone o sterilizaciji, a najveći broj operacija je urađen kasnih tridesetih i ranih četrdesetih godina XX veka. Tek početkom sedamdesetih godina, zakoni su povučeni i proglašeni zastarelim i diskriminatorским, posebno u odnosu na ljude sa posebnim potrebama.

su označene kao promiskuitetne, Afroamerikanaca, potomaka imigranata iz Meksika, Italije, Španije, Japana, kao i muškaraca i žena čije je seksualno ponašanje bilo neusklađeno sa društvenim normama (recimo homoseksualci). Stern navodi da je verovatnoća da će “pacijent” u ovim kalifornijskim ustanovama biti sterilisan bila 3,5 puta veća za ljude sa imenom meksičkog porekla. Istorija eugenike u SAD još jednom je pokazala razarajući uticaj društvenih predrasuda na status i ljudska prava pojedinaca i raznovrsnih socijalnih grupa.

Uticaj metafizičkih afiniteta na načine poimanja sveta vidljiv je i u odnosu između religije i eugenike. Mnoge istaknute pristalice eugeničkog programa bili su ujedno ugledni članovi crkava, pa čak i misionari na vrhuncu kolonijalnog doba. Veoma živopisan primer preklapanja ovih ideja vezuje se za jednog od najvećih genetičara XX veka Ronalda Fišera (1890–1962). Ovaj naučnik bio je zaslužan za konstituisanje osnovnih principa genetike, statistike i evolucione teorije. Jedna od njegovih najznačajnijih naučnih knjiga, međutim, sadrži čak jednu trećinu eugeničkih poglavlja o “propadanju civilizacije” i načinima da se ovaj proces spreči kroz fertilitet “prosperitetnih” i “superiornih” socijalnih grupa.¹⁹ Fišer je bio duboko religiozan čovek, pripadnik Anglikanske crkve. Prema njegovom viđenju, čoveku je bog dao sposobnost da izvršava svetu zamisao kroz slobodnu biološku intervenciju u društvu. Zadatak čoveka Fišer je video kroz eugeničku prizmu očuvanja permanentnosti civilizacije, to jest sprečavanja njene degradacije. U tom smislu, kreacija naše vrste nije ni završena, a u njoj učestvuje i sam čovek praktikujući svoju slobodnu volju datu od boga (govorio je da “mi živimo u šestom danu stvaranja”).²⁰ Za mnoge religiozne intelektualce takvi stavovi nisu bili prihvatljivi, jer se kose sa inherentnim determinizmom u “postanju”. Fišer svoju intelektualnu doktrinu konstituise kroz navodni *indeterminizam*. Ipak, polazeći od natprirodne svrsishodnosti kreacije, proces suštinski jeste deterministički, samo je u njega ugrađena aktivnost čoveka. Eugenika bi, kako je smatrao Fišer, morala biti zajednički temelj za ujedinjenje religije i nauke da bi se obezbedio biološki progres čovečanstva. Istoričari navode da je Fišer utemeljio čitav svoj život na eugeničko-hrišćanskoj ideji. Oženio se ćerkom veoma uticajnog i bogatog evangeliste i misionara, sa kojom je, kao izuzetan predstavnik ljudske vrste (po sopstvenom viđenju), imao čak devetoro dece.²¹

105

19 Fisher, R.A., 1930: *The genetical theory of natural selection*. Oxford: Clarendon Press.

20 Moore, J., 2007: R. A. Fisher: a faith fit for eugenics. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 38: 110-135.

21 *Ibid.*

NAUČNE KRITIKE I DRUŠTVENE SUPROTNOSTI

Zanimljivo je da su godine uspona eugenike tekle uporedo sa razvojem drugačije naučne ideje u samoj biologiji. Naime, brojni eksperimenti su pokazali da svojstva organizma zavise i od genotipa i od životnih uslova u kojima se organizam razvija. U biologiji, sposobnost jednog genotipa da u različitim životnim sredinama razvije različite osobine označena je pojmom *fenotipska plastičnost*. Uprkos brojnim ideološkim preprekama, o kojima će još biti reči, razvoj biološke nauke doveo je do nedvosmislenog odbacivanja ideje da na vrednosti i oblike karakteristika bilo kog organizma utiču isključivo geni. Uticaj životne sredine na razviće organizma ostvaruje se preko efekata sredinskih faktora na regulaciju aktivnosti gena. Ova regulacija može se ostvariti na različitim nivoima "čitanja" genetičke informacije, a uključuje u sebe veoma kompleksne interakcije između različitih gena u genotipu i veoma važne epigenetičke uticaje. Kada ova saznanja primenimo na probleme širokog spektra ponašajnih svojstava čoveka, jasno nam je da ogromna plastičnost nedvosmisleno ukazuje na to da životna sredina, počev od intrauterinog razvića, preko uslova odrastanja, vaspitanja, obrazovanja, ali i celog društvenog konteksta tokom čitavog života, u velikoj meri utiče na razvoj inteligencije, formiranje životnih stavova, izgradnju autonomnih moralnih vrednosti ili na bilo koju drugu osobinu ljudskog ponašanja. Drugim rečima, svaka osoba je integrisano jedinstvo biološkog i socijalnog, organskog i psihološkog, nasleđenog i stečenog.

Saznanja biologije, još u vreme uspona eugenike, jasno su ukazivala da eugenički programi ne mogu biti biološki opravdani. Ne zanemarujući ulogu gena u kreiranju individualne različitosti ljudi, postalo je jasno da se društveno poželjne osobine mogu razvijati samo u povoljnom socijalnom okruženju. Bihejvioristička psihologija je, može se reći, prepoznala ove zakonitosti kroz insistiranje na stimulisanju individualnosti kroz vaspitanje i obrazovanje. Pored toga, sam Fišer je matematički pokazao, a kasnije je to nesporno dokazano molekularno-biološkim metodama, da najveći broj osobina nije pod uticajem samo jednog gena, već da veliki broj gena učestvuje u njihovom razviću. U tom smislu, u zavisnosti od kombinacije, svaki gen može imati različit efekat na osobine, pa je samim tim teško zamislivo lako ostvarivanje ciljeva koje eugeničari priželjkuju.

Iako je koncepcija fenotipske plastičnosti imala veliku empirijsku podršku, nije bila široko prihvaćena u "zapadnjačkim" naučnim krugovima. Razlozi su bili jednostavno – ideološki. Percepcija prirodne datosti je na najbolji način štitila moralne osnove društvene segregacije, superiornosti pojedinih socijalnih grupa, kapitalističke političke ekonomije i eugeničkih programa. Koliko je vladajuća društvena ideologija uticala na pravce razvoja nauke, govori i suprotnost biološkom

determinizmu koja se rađala na drugom ideološkom polu sveta – u Sovjetskom Savezu. *Sredinski determinizam* ili *socijalni konstruktivizam* nastaje pod okriljem komunističkog političkog programa. Ovde se podrazumeva da su ljudska svojstva u potpunosti rezultat društvenih okolnosti i da biologija u tome nema nikakvog udela. Umesto biološke datosti, nauka u SSSR odlazi u drugu krajnost negirajući bilo kakvo biološko nasleđe, a “gen” proglašava “buržoaskom konstrukcijom” koja nema dodira sa realnošću. Takvo viđenje prirode savršeno se poklapalo sa vladajućom ideologijom, a negovano je čeličnom rukom naučne cenzure Trofima Denisoviča Lisenka u periodu između 1925. i 1964. godine. Ako među ljudima nema bioloških razlika, već se svaki oblik ponašanja formira u zavisnosti od društvenog konteksta, onda svako može biti vaspitan i naučen da prihvati kolektivistički pogled na svet i podredi se opštem dobru, interesima društva i države.²² Iako koncepcijski zauzimaju dva ekstrema, oba determinizma – biološki i sredinski, imaju problem sa razumevanjem i prihvatanjem individualnosti u jednom društvu. Različitost je podignuta na nivo unapred definisanih socijalnih grupa i određena je ili specifičnim genima, ili nametnutim društvenim kontekstom. Konačno, posledice su veoma slične – neprihvatanje individualne različitosti negira ljudska prava i vodi ugnjetavanju “drugacijih”.

SAPIENT PARADOKS

107

Možda se najbolja demonstracija neodrživosti determinizma, pre svega biološkog, u razumevanju čoveka kao društvenog bića može pronaći u kompleksnom fenomenu označenom kao *sapient paradoks*. Naime, biološka nauka je nedvosmisleno utvrdila da je anatomski savremeni čovek (*Homo sapiens sapiens*) nastao pre oko 200 hiljada godina na afričkom kontinentu. Nastanak naše vrste označen je, između ostalog, dugovremenom evolucijom mozga koju možemo pratiti kroz evolucionu niz fosila naših predaka (australopitekusa, habilisa i erektusa). Po evoluciji dimenzija i specifične anatomije tela i mozga, postepeno smo se odvajali od drugih vrsta primata. Analize su utvrdile promene u brojnim genima koji učestvuju u razviću našeg mozga, a u odnosu na genetičke varijante naših najbližih srodnika – šimpanzi, od kojih smo se odvojili pre oko 6 miliona godina. Današnja metodologija (kako molekularno-genetička, tako i matematička) omogućava nam da procenimo približno vreme nastanka specifičnih ljudskih varijanti ovih gena, kao i praćenje genetičke varijabilnosti unutar naše vrste. Sve u svemu, od nastanka čoveka do danas, nije zapaženo ništa posebno novo u molekularnoj osnovi razvića mozga koji imamo. Drugim rečima, isti biološki temelj svog mozga posedujemo već dugo vremena.

22 Stojković, B., Tucić, N., 2012: *Od molekula do organizma: molekularna i fenotipska evolucija*. Službeni glasnik, Beograd.

U čemu je paradoks? Iako su još nama predačke vrste, *H. habilis*, *H. erectus* i drugi, nesporno imale sposobnost pravljenja oruđa i oružja, pa čak i primitivne rituale koji su označavali začetke kulturne i socijalne organizacije, kod anatomski savremenih ljudi je to podignuto na viši nivo. Ipak, tokom najvećeg dela svog postojanja, čovek je živeo u malim zajednicama lovaca-sakupljača u kojima nije bilo moguće uspostavljanje kompleksnije socijalno-kulturne mreže. Period od pre oko 12 do 14 hiljada godina, kada je prošlo poslednje ledeno doba, označen je kao *neolitska revolucija* zbog neverovatnog skoka u promeni načina života.²³ Postajemo sedentarni, pravimo stalne i sve brojnije naseobine, uzgajamo i selekcionišemo biljke i životinje i, od nama presudne važnosti, otvaramo put ka ubrzanju evolucije kulture, odnosno tehnologije, umetnosti i akumulacije znanja. I, od tada nismo usporili. Samo u poslednjih nekoliko vekova, od industrijske revolucije, način života i spoznaja sveta drastično su promenili svoje oblike. Postindustrijsko, digitalno doba, tokom svega nekoliko decenija, izmenilo je društvene okolnosti do neprepoznatljivosti.

108 Antropološki, sapient paradoks se ogleda u ogromnoj disproporciji između biološke i kulturne evolucije čoveka. Biološke potencijale svog mozga stekli smo, kako nam genetički podaci govore, pre najmanje 150 hiljada godina. Na nepromenjenoj kognitivnoj osnovi, međutim, ostvarujemo neverovatno ubrzanje promena kulturnih i društvenih aspekata svog postojanja. Ukoliko bismo napravili sažetak ove dramatične istorije, mogli bismo reći sledeće: biološka evolucija mozga omogućila je odvajanje “kulturnog” čoveka od sopstvene biologije i potpuno nezavisne puteve kulturne evolucije. Akumulacija znanja i društvene spoznaje prenose se učenjem i kulturnom transmisijom, a ne biološkim mehanizmima, kroz generacije. U kritici adaptacionističkih bioloških objašnjenja, dva važna evolucionarna biologa Stiven Džej Guld i Ričard Luontin pokazuju da mnoga svojstva organizama ne evoluiraju kroz mehanizme prirodne selekcije, već predstavljaju “spandrele” – sporedne produkte toka evolucije.²⁴ U tom kontekstu se može posmatrati i nastanak kulture. Evolucija velikih mentalnih sposobnosti čoveka nije bila “namenjena” kulturi kakvu poznajemo. Kultura se, slikovito govoreći, otrgla od biologije i nastavila svoj nezavisni život.

Sapient paradoks nam pokazuje da redukcionistički pristup u razumevanju društva predstavlja ništa drugo do prirodnjačku grešku etičkog natu-

23 Gamble, C., 2007: *Origins and Revolutions: Human Identity in Earliest Prehistory*. Cambridge University Press, New York.

24 Gould, S.J., and Lewontin, R.C., 1979: The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme. *Proc. Roy. Soc. London B*, 205: 581–598.

ralizma. Pozivanje na, često pogrešno, viđenje prirodnih zakona u konstrukciji socijalnih i moralnih normi, logički je pogrešno u samoj svojoj suštini. Stiven Džej Guld izjednačava biološki determinizam sa *teorijom ograničenja* u društvenoj praksi.²⁵ Deterministi polaze od trenutnog civilizacijskog statusa bilo koje socijalno konstruisane grupe smatrajući ga merilom onoga gde one moraju biti u biološko-društvenoj hijerarhiji. Posledice takvog gledišta Guld je opisao na sledeći način:

Malo je tragedija većih od sprečavanja života i malo nepravdi dubljih od osporavanja mogućnosti za borbu ili čak nadu – i to ograničenjima koja su nametnuta spolja, a lažno se tvrdi da se nalaze unutra.

Drugim rečima, teorija krutih ograničenja jeste ideologija uvijena u autoritet (kvazi) nauke.

Kroz istoriju nauke i filozofije dobro su poznati pogubni efekti koje su izmešane koncepcije imale u društvenoj praksi. Ipak, još uvek nismo naučili da organizacija ljudskih društava, religijske, etičke i estetske norme, ili bilo koji drugi aspekt društvene zajednice, nisu biološki, već kulturni fenomeni. Svi savremeni pokreti, vođeni ksenofobijom, nacionalizmom, mizoginijom i sličnim mizantropskim tendencijama, u svojoj suštini sadrže tipološki pogled na različitost i zahtevaju unifikujuće jedinstvo oko sopstvenog metafizičkog eidosa. Neophodni otkloni društvene teorije od biologije, kao i biologije od ideoloških pritisaka, još uvek nisu dostignuti.

109

25 Gould, S.J., 1996: *The Mismeasure of Man*, W.W. Norton and Co., New York and London.

Biljana Stojković (Avtorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

TEOLOGIJA I DRUŠTVENA PROMJENA: POKUŠAJ POSTAVLJANJA PITANJA

ZORAN GROZĐANOV

I.

Danas pred vama, mladim studentima, stojim sa strahom i drhtanjem kako bih vam progovorio o temi koja je vrlo opravdano postala vrlo nepopularna na našim prostorima posljednjih dvadesetak godina – o temi uloge kršćanstva, crkve, na javnome prostoru. Ta nepopularnost posebno je izražena kod onih koji se nazivaju “lijevim” intelektualcima ili aktivistima. Oni se, u velikoj mjeri kod nas, zalažu za gotovo potpuno ukidanje onoga religijskog na javnom prostoru. Razlozi takvome stavu su mnogoznačni, no najčešće se fokusiraju oko jedne sržne točke – štetnosti religijskoga govora na javnome prostoru koja se očituje u konzervativnim, prečesto i isključivim stavovima, a takvi stavovi unazađuju naša društva. I tu štetnost zaista možemo uočiti na mnogo razina – od uloge crkve, posebno pravoslavne, u ratu koji se odvijao na ovim prostorima prije više od dva desetljeća, od seksualnih skandala koji su potresali temelje Vatikana, do post-tratne uloge Crkve (obiju većinskih crkava, i Katoličke i Pravoslavne) u kojoj se visoki predstavnici tih dviju institucija nisu libili produbljivati mržnju veličajući zločince i time, uglavnom implicitno, opravdavati njihov zločin. Veličali su ih gotovo do razine svetaca. Također, što je posebno slučaj u Hrvatskoj, još jedna “rana” nanesena na javnome prostoru svakako je bila i uloga crkvenih predstavnika prilikom dviju velikih javnih rasprava, pa i referenduma, koji su se događali posljednjih godina – javne rasprave o zdravstvenom odgoju u školama te referenduma o ustavnoj odredbi braka kao zajednice muškarca i žene.

U prvoj javnoj raspravi, ministarstvo obrazovanja je željelo u školski sustav uvesti obavezno zdravstveno obrazovanje, a jedan modul tog obrazovanja, vrlo minoran u čitavom kurikulumu, onaj o spol-

nom obrazovanju, predstavljao je trn u oku kršćanskih aktivista i mnogih crkvenih predstavnika. Ta javna rasprava, da sad ne ulazimo u njezine detalje budući da ona nije glavni predmet našega zanimanja, u Hrvatsku je uvela jedno potpuno drugo značenje bivanja vjernikom na javnom prostoru. Naime, rekao bih da se prvi put od samostalnosti te države, na javnom prostoru, više ili manje organizirano, pojavilo nekoliko vrlo snažnih katoličkih paracrkvenih udruga koje su javni prostor razumjele kao prostor nametanja religijskih argumenata u svrhu izmjene zakonodavstva, obrazovnoga kurikulumu itd. Naravno, u demokratskim procesima ne možemo govoriti o nametanju, već o izglasavanju volje većine. No, na jednoj drugoj razini, normiranje onoga što zagovornici tih vrijednosti nazivaju “kršćanskim vrednotama”, u nekom obliku zaista se može nazvati nasiljem na javnome prostoru budući da, tvrdim, religijske vrednote treba dosljedno podvrći kritici, a normiranje nekakvih “kršćanskih vrednota” predstavlja kontradikciju u sebi.

Naime, religija se sve više smatra “sveobuhvatnim svjetonazorom”, što svaka, barem monoteistička religija i jest, a ta se sveobuhvatnost ne tiče samo privatnog, u svoj dom ili vjersku zajednicu ograničenog identiteta, već i onog identiteta koji se treba živjeti na “javnome prostoru”, na poslu, u školi, u društvu i u politici. No, potrebno je postaviti pitanje, na koji način se razumije taj identitet, a sad govorimo o kršćanskom identitetu, koji treba iznijeti na javni prostor? Koje su to sržne točke razumijevanja vlastitoga identiteta i vlastite vjere, koje ćemo, posljedično tome, i iznositi na javni prostor. Drugim riječima, ono što čini mene protestantom, nekoga drugoga pravoslavcem, trećega katolikom, odredit će i način iznošenja vlastitoga identiteta u “javne rasprave”. Također, što je vrlo značajno pitanje, na koji način pomiriti sve te identitete u jednoj liberalnoj demokraciji u kojoj bi država trebala biti nepristrana prema svakom svjetonazoru?¹

Te razine kritike, odnosno stava, da religiju naprosto treba protjerati iz javnoga prostora vrlo su složene i zahtijevaju zaista vrlo sustavnu i duboku analizu – analizu mogućnosti unošenja religijskih argumenata na javni prostor. Nadalje, da se vratimo par desetljeća unatrag, potrebno je analizirati i sustavno razmontirati povezivanje nacionalnog i religijskog identiteta u kojemu ovaj drugi identitet nužno gubi utakmicu i postaje još jedno sredstvo opravdanja, u našim nesređenim državama s vrlo nerazvijenom demokratskom kulturom, nacionalnih interesa koji i nisu previše humani, posebno prema onima koji ne pripadaju “mojemu” nacionalno definiranom krugu. Iako bismo mogli ovdje tematizirati na koji se način ono religi-

¹ O tim temama vrlo kompetentno i pregledno govori i Miroslav Volf, *Flo-urishing: Why We Need Religions in a Globalized World*, Yale University Press, New Haven, 2016.

jsko, a pod religijskim ovdje prvenstveno mislim kršćansko, treba odnositi prema nacionalnom, fokus mojega rada će se nalaziti na drugom području, onome području koje je gotovo posve zanemareno u našim teologijama i kršćanskome djelovanju. To područje možemo nazvati “teologijom društvene promjene”, “socijalnim aspektom kršćanstva”.

II.

Glasovi koji ono religijsko žele izmaknuti iz područja javnoga djelovanja nisu novi. Tako je još 1965. godine, danas umirovljeni harvardski teolog, u svojoj klasičnoj knjizi odnosa sekularnog i kršćanskog *Sekularni grad: sekularizacija i urbanizacija iz teološke perspektive*, napisao:

Napor prisiljavanja sekularnih i političkih pokreta našega vremena da budu ‘religiozni’, kako bi se osjećali opravdani u hvatanju za našu religiju, u konačnici predstavlja izgublenu bitku. Sekularizacija traje i nastaviti će se, a ako želimo razumjeti i komunicirati s našim dobom, moramo ga naučiti voljeti u svojoj nepovratnoj sekularnosti. Moramo se, kako je to Bonhoeffer napisao, naučiti govoriti o Bogu na sekularni način te pronaći nereligiozno tumačenje biblijskih pojmova. Nećemo ništa postići ako se hvatamo za naše religijske i metafizičke verzije kršćanstva u nadi da će se jednoga dana religija ili metafizika vratiti. *One zauvijek nestaju, a to znači da se moramo pustiti i utonuti u novi svijet sekularnoga grada.*²

113

Harvey Cox ovdje govori, kao i mnogi u to vrijeme nakon Drugoga svjetskog rata, o porazu religije pred sekularizacijom i novome definiranju religije na javnome prostoru.

Takav stav ponajviše ishodi iz stava Dietricha Bonhoeffera, kojega i Cox spominje u gornjemu citatu, njemačkoga teologa pogubljenog u nacističkom logoru Flossenburg zbog sudjelovanja u organizaciji atentata na Hitlera. Bonhoeffer je u svojoj zatvorskoj ćeliji pisao pisma koja su kasnije objavljena u svesku pod naslovom *Otpor i predanje*. U mnogim tim pismima, Bonhoeffer je jasno naglasio kako sekularizacija (iako je on nije nazivao tim imenom) označava korištenje svih potencijala čovjeka te je kršćanstvo treba pozdraviti i snažno se repositionirati. Odnosno, bolje kazano, treba pronaći svoje uporište na drugačijemu mjestu od onoga kojega je stoljećima imalo – a to uporište se ponajprije odnosi na snažnu prisutnost kršćanstva na jav-

² Vidi Harvey Cox, *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, novo izdanje, 2013. (naglasci Z.G.)

nome prostoru i u institucijama vlasti i u korištenju resursa kršćanstva koje donosi cjelovitu sliku čovjeka, društva, politike... Sekularizacija je sav taj proces prekinula i izmjestila definiciju čovjeka, i društva i politike, pa i kozmosa iz ralja onoga religijskoga te je sve te definicije podvrgla žestokoj kritici. Kao posljedica toga, sekularizacija je i antropologiju i odnose u društvu i politici *desakralizirala*, odnosno obezbožila. Sredinom prošloga stoljeća, ovakav stav Harveyja Coxa, što se oslanja na Bonhoeffera, vladao je teološkom mišlju, napose onom zapadne Europe i SAD-a. Religija, koja je suvišna u određivanju i definiranju javnoga prostora, ali i samoga čovjeka, povlači se u područje ljudske unutrašnjosti te je relevantna i mjerodavna samo za vlastitu egzistenciju. I to samo ukoliko se ta egzistencija tiče onoga strogo privatnog, vlastitih uvjerenja o smislu života i etičkih normi. Na javnome prostoru religija je izgubila svoj kapacitet i svoj kategorijalni aparat budući da se javni prostor definira kao onaj u “kojemu Boga nema” (Bonhoeffer).

Međutim, u posljednjih dvadesetak godina na globalnom planu dogodilo se nešto što je stubokom izmijenilo takvu percepciju odnosa religije i javnoga prostora. Tako će u novome predgovoru knjizi *Sekularni grad* iz 2013. godine, Harvey Cox napisati:

114

Danas, pola stoljeća kasnije, otvarajući ovaj plod mojega mladenačkog entuzijazma, nekoliko puta sam se osmjehnuo i više no jednom sam podignuo obrve. Poput svih drugih, što sam stariji to sam oprezniji, no tada uopće nisam bio oprezan tako da sam zatreptao na ambicioznost knjige i njezinu lakomislenu drskost. No, uviđam da sam bio previše zaveden prevladavajućim akademskim konsenzusom toga vremena, konsenzusom koji kaže da religija nestaje i da će to nestajanje sve više napredovati jer će svaka država napredovati prema ‘modernom’ dobu... Povratak religije treba zahvaliti činjenici da određeni duboko ukorijenjeni religiozni impulsi nikada nisu umrli. Nekoć su se nalazili ispod radara, onkraj pogleda kulturne elite, no danas se sve više potvrđuju i postaju vidljivi.³

Povratak religije na globalnoj razini ponajprije je uzrokovan terorističkim napadima na Tornjeve blizance 2001. godine. Taj događaj je pokazao kako religijski motivi, koliko god ubilački bili, mogu utjecati na oblikovanje društva i politike te da se oni “duboko ukorijenjeni religijski impulsi”, koji su desetljećima bili zatomljeni na javnome prostoru, vraćaju puno većom silom no što bi to bilo poželjno.

3 Nav. dj., str. xiii-xiv.

U bivšoj Jugoslaviji smo pak imali gotovo pa dijametralno oprečnu situaciju. Sekularizacijski procesi nikada se nisu odvijali onako kako se to događalo u zapadnoj Europi. Religija jest bila potisnuta u privatni prostor, ali ne zbog “prirodnih procesa” sekularizacije već zbog ateističkoga režima koji je zabranjivao javno iznošenje vjerskih uvjerenja, a kamoli sudjelovanje religijskih argumenata u oblikovanju društva i politike. Bio je to

represivni režim koji je više u javnosti nego u svakodnevnom životu nasilno ‘ušutkavao’ pluralnost i razlike, posebno nacionalne i konfesionalne (vjerske) razlike te je isključivao religiju iz područja društvenoga odlučivanja.⁴

To ušutkavanje religijskih identiteta završilo je uspostavljanjem nacionalnih država u kojima je religija imala veliku ulogu, ponajprije onu očuvanja nacionalnih identiteta u stoljetnim borbama za neovisnost država i njihova ugnjetavanoga položaja u sklopu većih državnih tvorevina posljednjih stoljeća. Tako ide službena priča.

Ona neslužbena i nedovoljno istražena bi mogla glasiti da se koncepcija religijskoga uvelike preklapala s konceptom nacionalnoga, pa i onda kada je bila u podređenome položaju, te da se dobar dio, barem onaj prevladavajući dio religijskoga identiteta toliko vezao uz nacionalnu pripadnost da je samo čekao trenutak svoje konačne pobjede i izlaska na javnu scenu. U tome kontekstu, religija se pojavila ne samo kao nositeljica nacionalnih identiteta, zajedno sa svim zakonodavnim pravima koja joj zbog toga pripadaju, već se pojavila i kao ona kojoj je u prvome planu bila zaštita nacionalnih interesa. Zbog takvoga poimanja religije i odnosa prema novonastaloj zbilji, imali smo intenzivnu zloupotrebu religijskih simbola u tom posljednjem ratu. Ukoliko je religija nositeljica nacionalnog identiteta, onda bi svakako njezin primarni cilj bio zaštita tog naroda od “tuđih” identiteta. Naravno, ovo što govorim je, čak i pretjerano, generaliziranje. Uvijek je bilo onih koji nisu svoju religiju vezali uz naciju i njezine interese, no prevladavajući sklop mišljenja kretao se uglavnom na toj liniji.

Da ponovimo, na području bivše Jugoslavije, religija se nije pojavila na javnoj sceni zbog posljedica “privatizacije” religije kakva se događala u zapadnoj Europi, zbog neumitnoga sekularizacijskog procesa koji je tekao stoljećima. Naša područja, zapravo, sekularizaciju nisu ni doživjela (tek je danas počinju doživljavati), već se uloga religije kretala od potpune zabrane do potpunoga priznavanja, povlastica, pa i velikoga utjecaja na politiku i društvo.

4 Ivan Šarčević, “Kako preobraziti naš stari svijet?”, Pogovor u: Miroslav Volf, *Javna vjera: kršćani i opće dobro*, Ex libris, Rijeka, 2013., str. 176.

III.

Međutim, ono što je znakovito, a to predstavlja i dio mojega izlaganja ovdje pred vama, nakon smirivanja međunacionalnih sukoba, kada religija više nije morala biti uključena u ratna zbivanja (potpirivajući ili smirivajući ih, no to predstavlja temu o kojoj bismo mogli zaista vrlo široko raspravljati, od pogubne uloge mnogih svećenika do ljekovite uloge bosanskih franjevaca, šibenskoga biskupa Srećka Badurine itd.), u novonastalim okolnostima postratne zbilje, okolnostima podizanja ekonomskog standarda stanovništva, borbe za socijalnu pravедnost u zemljama koje su baštinile socijalizam, ali su ga također nepovratno uništile divljim privatizacijama 1990-ih godina, uloga religije nije se prilagodila tim novim okolnostima.

Dakle, s jedne strane imamo uspostavljene države, religije kao nositeljice, "čuvarice" nacionalnih i etničkih identiteta, a s druge strane izbijanje u prvi plan poglavito socijalnih tema koje su tištile sva ta društva, kao posljedica i ratnih pustošenja, ali ponajviše zbog pljačke državnoga vlasništva koja je uslijedila za rata i nakon rata. U toj tranzicijskoj borbi za pozicioniranje i postavljanje pitanja koja će služiti i kao kritika takve državne politike i kao zaštita onih obespravljenih, religija i njezine institucije uvelike su pogubile smjer svojega djelovanja te su se najčešće postavljale kao institucije koje legitimiraju postojeću državnu socijalnu i ekonomsku politiku. Ta legitimacija posebno se odnosi na socijalna pitanja koja su u Hrvatskoj, od strane religijskih institucija, ostala gotovo potpuno netaknuta.

Zanimljivo bi bilo analizirati odnos religijskih institucija na Balkanu prema socijalnim i ekonomskim pitanjima. Pogotovo ako usporedimo bavljenje tim pitanjima s pitanjima koja su, posve neočekivano, u Hrvatskoj izbila u prvi plan posljednjih godina – pitanja usko razumljenog morala i kršćanskoga identiteta koji se testira u odnosu prema pobačaju i homoseksualnim odnosima. Da budemo poštteni, socijalni problemi, pitanja korupcije, svakako imaju mjesta u dokumentima i izjavama primjerice Hrvatske biskupske konferencije, no postavlja se vrlo ozbiljno pitanje: zbog čega se o socijalnim problemima tek pišu i daju izjave, a o problemima pobačaja, homoseksualnih parova podržavaju referendumima, grmi s propovjedaonica i izravno se ulazi i u političku bitku za ostvarivanje svojih interesa?

U svojemu odličnom članku i istraživanju, "Religion and Inequality: the lasting impact of religious traditions and institutions on welfare state development", Jason Jordan, profesor na Sveučilištu Drew u SAD-u, analizirao je stupanj religioznosti u društvima koja njeguju socijalnu jednakost i u onima u kojima su socijalne razlike (pre)goleme. Rezultati tog istraživanja potvrđuju mnoge predrasude o religiji kao nečemu u čemu siromašni pronalaze utjehu, kada one druge, "svjetovne" utjehe nema, no taj tekst postavlja i vrlo važno pitanje koje se pogotovo odnosi na ova

naša područja. Naime, Jordan se ne pita samo koji je utjecaj socijalne nejednakosti na porast religioznosti (što je nepobitna činjenica, pogotovo ako uzmemo u obzir da se najbrže rastuće kršćanske zajednice nalaze u siromašnim predjelima Afrike, Azije, Južne Amerike, dok u bogatoj zapadnoj Europi i SAD-u religija gotovo pa i odumire), već i obratno, na koji način religioznost, odnosno religijske institucije, utječu na državne politike, na glasačko tijelo koje odabire politike koje u svojem programu imaju jasnu politiku socijalnog raslojavanja.

Tako će, primjerice, u društvima u kojima religija nema veliku ulogu na javnome prostoru, odnosno u kojima religijska uvjerenja ne utječu na odabir glasačkoga tijela (tu on posebno spominje skandinavske i visoko razvijene zemlje zapadne Europe), socijalno raslojavanje biti puno manje no u zemljama 'juga' (Španjolska, Italija, Portugal, a mogli bismo tu dodati i Hrvatsku) u kojima je religija vrlo snažna te uvelike utječe na preferencije glasača. U zemljama 'juga', u društvima koja su naglašeno religiozna,

veliko mnoštvo siromašnih i radničke klase daju prvenstvo tradicionalnim društvenim i religijskim vrednotama nad ekonomskim interesima. Podrivajući glasačku bazu socijaldemokratskih stranaka, visoki stupanj religioznosti promiče konzervativniju ekonomsku politiku koja za posljedicu ima visoku razinu nejednakosti u prihodima.⁵

117

Drugim riječima, društva koja njeguju vrlo visok stupanj religioznosti uglavnom biraju one političke opcije koje će im jamčiti očuvanje tradicionalnih vrijednosti (braka, kriminaliziranog pobačaja, zabrane umjetne oplodnje itd.), što su stranke desnice, a ne one koje će im osigurati socijalnu jednakost i zaštitu, pa i pod cijenu umanjivanja religijskoga utjecaja u društvu (što su stranke ljevice). Jordan će na jednom mjestu u članku čak napisati da stranke ljevice predstavljaju "prijetnju" tim visokoreligioznim društvima, budući da te stranke ne žele toliki utjecaj Crkve i religijskih institucija na društvo, čime se stranakama desnice otvara vrlo širok prostor za manipulaciju religijskim osjećajima.

Ove tvrdnje pokreću zaista vrlo široku raspravu i postavljaju zaista bezbrojna pitanja: od onih uobičajenih koja navode da biti vjernikom u društvu isključivo znači biti predan "tradicionalnim kršćanskim vrednotama" zaštite braka, obitelji, pa i po cijenu socijalne jednakosti, do onih puno većih i važnijih pi-

⁵ Jason Jordan, "Religion and inequality: the lasting impact of religious traditions and institutions on welfare state development", u: *European Political Science Review*, 2015/8, str. 26.

tanja – zbog čega kršćanske institucije u središtu svojega djelovanja nemaju jasno naglašenu socijalnu dimenziju i zbog čega se, stoljećima, ono kršćansko povezuje gotovo isključivo s “konzervativnim” vladama, koje najčešće provode neoliberalnu ekonomsku politiku što stvara velike socijalne nejednakosti? Postavljanje takvih pitanja zaista ima smisla i u ovim našim društvima (koja nisu bila uključena u Jordanovu analizu) u kojima se gotovo preslikava situacija europskoga juga, a u novije vrijeme i u zemljama istočne Europe.

Naši teolozi se tim pitanjima zapravo i ne bave. Nažalost teologa, a na sreću onih koji ta pitanja smatraju vrlo važnima ne samo za kršćanski identitet nego i za identitet određenoga društva, to je pitanje bolje od mnogih teologa postavio Viktor Ivančić. On je u svojem tekstu “Raspjevano kršćanstvo”, analizirajući “Molitvu o otkazu” koju je objavila Anglikanska crkva na početku posljednje ekonomske krize, došao do zaključka da religija, umjesto da poziva na jasan socijalni bunt zbog kršenja mnogih ljudskih i radničkih prava izazvanih krizom, poziva na “Molitvu o otkazu” kojom se poziva vjerničku pastvu da izdrži ova nemila vremena. Naime, napisat će Ivančić,

118

kršćanski i tržišni fundamentalizam sjajno se nadopunjuju. Isusovi posthumni službenici nude duhovnu utjehu kad nema one socijalne. Kršćanska nada i pozivi na skrušenost nastupaju kao zamjena za prognanu socijalnu državu i devastirane egzistencije. ‘Usred tuge, ljutnje, nesigurnosti i boli’ (citat iz “Molitve o otkazu”, op. Z.G.), nije vrijeme za skepsu i preispitivanje, nego za povratak vjeri i pojačanu sposobnost trpljenja.⁶

Ivančić u ovom tekstu otvara vrlo široko područje postavljanja pitanja i istraživanja koje ću ja, ovom prigodom, svesti na sljedeće: ima li kršćanska vjera, dominantna na našim prostorima u različitim njezinim varijacijama, unutarnjih resursa za postavljanje socijalnih problema u središte svojega poslanja i djelovanja?

IV.

Kako bih pitanja postavio još šire, upotrijebit ću djelo njemačkoga protestantskog teologa Jürgena Moltmanna koji je svojim dvjema knjigama *Teologija nade* i *Raspeti Bog* zacrtao program “nove političke teologije”, odnosno, za naše potrebe, ukazao na to da je u svojoj srži kršćanska vjera nužno društveno i politički angažirana (možda čak i primarno) te da je pitanje obespravljenih u socijalnim, političkim i religijskim su-

⁶ Viktor Ivančić, “Raspjevano kršćanstvo”, u: *Isti, Jugoslavija živi vječno: dokumentarne basne*, Fabrika knjiga, Beograd, 2011., str. 317.

stavima prvo i ključno pitanje sve kršćanske teologije. Koristim upravo Moltmanna, jer je njegovo djelo, napose *Teologija nade*, ključno utjecalo na čitavu latinoameričku teologiju oslobođenja koja u svoje središte upravo postavlja siromašne, obespravljene i žrtve raznih ekonomskih, političkih, društvenih i religijskih sustava.⁷ I ta teologija oslobođenja, sa svojim konceptima i programom djelovanja, na velika je vrata ušla na religijski globalni prostor imenovanjem pape Franje koji je kao svoj program naveo “Crkvu siromašnih i za siromašne”.

Također, treba upotrijebiti Moltmanna jer nas on vraća i na sam početak ovoga teksta – njegove knjige također su nastale 1960-ih i s početkom 1970-ih godina, u vremenu sekularizacije i “smrti Boga” na društvenom i političkom planu. Za razliku od gore navedenoga Coxa, on ne proglašava pobjedu sekularizacije i nepovratni gubitak religijskoga utjecaja već pokušava, unutar tih procesa sekularizacije, iznova definirati ulogu kršćanske teologije i vjere. Ta nova definicija odnosi se prvenstveno na društveni i politički plan kršćanske vjere, onaj plan koji je sekularizacijom gotovo pa u to vrijeme pao u zaborav i beznačajnost. Moltmann ne žali za “dobrim starim vremenima” religijske moći u društvu (dapače!) već društvenu i političku relevantnost kršćanske vjere smješta na rubove, na mjesta na kojima je industrijsko društvo, društvo neograničenoga ekonomskoga i tehnološkoga napretka tih desetljeća smjestilo svoje žrtve.

Središte Moltmannova teološkog programa nalazi se u analizi središta kršćanske teologije, utjelovljenja Boga u Isusu Kristu. Moltmann svoju teologiju piše prvenstveno onima kojima je i posvetio svoju *Teologiju nade*, onima koji su zbog svojih uvjerenja i djelovanja završili u zatvorima. No, za razliku od velikoga broja teologa koji pripovijest o Isusu Kristu smještaju isključivo u kontekst spasenjskoga učinka utjelovljenja za pojedinačnu ljudsku egzistenciju, Moltmann obrće tu perspektivu i promatra “Isusov povijesni proces”, kako ga je nazvao, odnosno samu Isusovu povijest kao jedinu i isključivu “povijest Boga”.

Tako će na samome početku svojega djela *Raspeti Bog*, Moltmann napisati da se na raspetom Kristu odlučuje o tome “što je kršćanska Crkva, a što nije nikakva kršćanska Crkva”.⁸ Također, napominje on, “nastaviti danas teologiju križa

7 O utjecaju Moltmanna na latinoameričku teologiju oslobođenja vidi primjerice moj intervju s jednim od vodećih teologa oslobođenja, Jonom Sobrinom: “Siromašnih nema u kalendaru”, u: Drago Bojić (ur.), *Naši razgovori: 30 godina Svjetla riječi, Sjetlo Riječi*, Sarajevo, 2013., str. 145-152 te na <http://www.e-novine.com/intervju/intervju-drustvo/94909-Ubijaju-nas-ner-smo-strani-potlaenih.html> (pristupljeno 20. siječnja 2016.)

8 Jürgen Moltmann, *Raspeti Bog: Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*, Ex libris, Rijeka, 2005., str. 10.

znači prijeći preko brige za osobno spasenje i pitati o oslobođenju čovjeka i njegovom novom odnosu prema stvarnosti vražjih krugova u njegovu društvu”.⁹ Na koji način Moltmann postavlja u novi odnos srž kršćanske vjere, objavu Boga i društveni angažman kršćana i Crkve koji se, prema njemu, jedino i isključivo testiraju na križu?

120 Kao prvo, Moltmann Isusov križ promatra u njegovoj povijesnoj dimenziji – kao posljedicu konkretnog Isusovog djelovanja. Tako će Moltmann u svojem iscrpnom prikazu tog “Isusovog povijesnog procesa” ustvrditi kako je križ logična posljedica njegova djelovanja koje karakteriziraju dvije društvene dimenzije. Te dvije dimenzije odnose se na “sukobe” koje je Isus imao sa svojim suvremenima, napose s političkom vlasti i s religijskom vlasti. Međutim, ti sukobi nisu bili vođeni ni potaknuti nekakvim “revolucionarnim” djelovanjem, niti sukobom oko interpretacija određenih dogmi onoga vremena ili političkih sustava onoga vremena. Ta slika “revolucionarnog” Isusa pomalja se svako toliko u uglavnom ljevičarskoj literaturi, koja pokušava povezati ranokršćanske korijene i ljevičarske ideje o socijalnoj jednakosti. Za razliku od toga, Moltmann drži da je srž Isusova “sukoba” s vlastodršcima, a točnije kazano, njihov sukob s njim, bio potaknut Isusovim postavljanjem konkretnog čovjeka s konkretnim potrebama i problemima u središte svojega javnoga djelovanja. Na taj način, da parafraziramo Moltmanna, interesi čovjeka, oni materijalni, duhovni, društveni, i zalaganje za rješavanje problema tog konkretnog čovjeka koji je uvijek žrtva raznih ekonomskih, političkih, društvenih i religijskih moći, postaju religijski i politički problem.

Kršenje određenih religijskih normi, koje je Isus činio, ostvarivalo se kroz okretanje konkretnom čovjeku u konkretnim problemima, a ne na razini “sukoba tumačenja” određenih dogmatskih i religijskih postavki. Tako će Moltmann Isusovu smrt na križu obilježiti kao smrt “buntovnika” i “bogohulnika” te će te dvije dimenzije navesti kao ključne uzroke njegova raspeća. No, kako bi te dvije dimenzije doveo u odnos i postavio ih sržnima za svoju teologiju, Moltmann je slijedio misao, sržnu za cjelokupnu kršćansku teologiju, da se narav i karakter Boga, dakle, tko on jest, u potpunosti i jedino može spoznati u njegovoj objavi, dakle, u Isusovu životu i smrti.

Prikazujući Isusov život onako kako ga je prikazao, kao žrtvu religijskih i političkih moći svojega vremena, Moltmann je na vrlo jasan način pokazao da se srž kršćanske vjere, kršćanske teologije nalazi upravo u neprestanom konfliktu sa silama našega doba. I to upravo zato što se kršćanska vjera mora nužno identificirati s marginaliziranima i ugnjetenima. Ili, kako bi to Moltmann napisao:

9 Nav. dj., str. 12.

Kršćanski se identitet može razumjeti samo kao akt identificiranja s raspetim Kristom zato što je i ukoliko je netko prihvatio navještaj da se u njemu Bog identificirao s onim bezbožnima i od Boga napuštenima, kojima je i sam pripadao.^{I^o}

Drugim riječima, povijest Isusa jest povijest Boga, jedina i konačna povijest Boga, a povijest Isusa je povijest marginaliziranoga, koji se marginaliziranima bavio i koji je zbog tih marginaliziranih i ubijen. Zbog toga je Moltmann križ postavio u središte kršćanske teologije jer križ ne predstavlja nikakvu utjehu “onozemaljskoga” života, već nužnu posljednicu borbe za konkretnoga čovjeka. Stoga će Moltmann jasno napisati da

moderna kritika religije može napasti čitav svijet religioznoga kršćanstva, ali ne i taj nereligiozni križ... naprotiv, onaj Raspeti predstavlja razapinjanje cjelokupne religije... štovanja političkih moćnika i njihove politike sile.^{II}

Takav teološki program, kojega smo ovdje vrlo šturo opisali otvorio je široko polje tumačenja što je i tko je marginaliziran te gdje se nalazi odgovor kršćanske vjere na marginalizaciju onih koji su iz tog društva, iz ekonomskih, političkih, rodni, religijskih, društvenih razloga isključeni. Već je u svome djelu spomenuti Moltmann dao naznake za svoju definiciju marginaliziranih našega vremena: siromašnih, političkih zatvorenika, žrtava nasilja, dakle svugdje ondje gdje nastupa politička moć ili bilo koja druga. A tamo gdje nastupa moć, nastupa i isključenje i pravljenje granica vlastitoga identiteta.

121

Moltmann je teologiju prije svega gotovo u potpunosti *materijalizirao* te je u onome konkretnome naglasio ne samo činjenicu siromaštva, nasilja itd., već je, posredstvom ovako postavljene teologije, u tom siromaštvu, žrtvama nasilja vidio jedino prisustvo Boga. Centar političke i religijske moći pomaknuo je sa stvarnih mjesta izvršenja te moći na margine, na one koji su tom moći najviše pogođeni i isključeni. U našem exjugoslavenskom prostoru, to premještanje moći i zalaganje za marginalizirane ogledalo bi se u zaštiti i davanju prava žrtvama rata, bez obzira čije su žrtve, u dovođenju u pitanje sustava koji je proizveo toliko siromašnih ljudi zbog privatizacija, u dovođenju u pitanje sustava koji žene smješta na margine društvenoga odlučivanja itd.

Njegov teološki program je tih godina izvršio ogroman utjecaj, ne samo u unutarnjim, akademskim raspravama teologa, već i na širu društvenu sferu,

I^o Nav. dj., str. 29.

II Nav. dj., str. 49.

onu koja se odnosi na ulogu religije u sekulariziranome svijetu. Tako je odmah po objavi engleskoga izdanja knjige *Teologija nade* dospio na naslovnicu uglednoga *New York Timesa* koji se zapitao je li Bog zaista mrtav nakon ove knjige. Drugim riječima, je li religija neumitno nestala sa javne scene, kako su svi akademski profesionalci tih godina govorili?

No, najveći utjecaj koji je ta teologija izvršila ogleda se u teologiji oslobođenja. Teologija oslobođenja je pokret nastao u Latinskoj Americi te je svoj programatski vrhunac, barem u tom početnom razdoblju doživio na konferenciji lationameričkih biskupa u Medellinu 1968. godine. U to vrijeme, teologija oslobođenja se fokusirala na politički i društveno ugnjetavane ljude, narode, u najčešće totalitarnim i vojnim režimima Latinske Amerike. Danas, teologija oslobođenja je vrlo raznolika te se proširila i na mnoge druge kontinente, pogotovo Aziju i Afriku, koji su u tu teologiju unijeli vlastita iskustva društvenih i političkih ugnjetavanja.

Osnovna postavka teologije oslobođenja može se, ukratko, opisati riječima “oca” te teologije, Gustava Gutierrea (njegova knjiga *Teologija oslobođenja* smatra se “Biblijom” toga pokreta):

122

Ako postoji neka konstanta u teologiji oslobođenja, ona se sastoji u protivljenju naivnom optimizmu progresivnih teologija koje grijeh ne smještju na mjesto koje mu pripada u povijesti čovječanstva. Naime, ne radi se samo o grijehu kao privatnoj i intimnoj stvarnosti i potrebi za samo nekim ‘duhovnim’ otkupljenjem, bez da se dovodi u pitanje društveni poredak u kojemu se živi.¹²

Ovaj segment dovođenja u pitanje društvenoga sustava koji proizvodi siromašne, ugnjetene, marginalizirane središte je teologije oslobođenja. Naime, centar moći se tu potpuno mijenja – moć se više ne nalazi u institucionalnom izvršenju te moći već u dovođenju u pitanje tih institucija, bez obzira radi li se o političkim ili religijskim institucijama. Stoga toliko proklamirana “Crkva siromašnih”, koja svoje glasove danas dobiva s vrhova religijskoga odlučivanja Katoličke crkve, ni u kom slučaju ne znači

¹² Gustavo Gutierrez, “Nasilje jednoga sustava”, u: Z. Grozdanov-N. Reck (ur.), *U potrazi za Crkvom Koncila: antologija tekstova Conciliuma 1965-2015*, Ex libris-Synopsis, Rijeka-Sarajevo, 2016., str. 192-193. Sama teologija oslobođenja, zajedno s mnogim njezinim najvažnijim akterima, Gutierrezom, Boffom, Sobrinom itd. našla se vrlo brzo na udaru Kongregacije za nauk vjere koja je osudila postavke te teologije, budući se, po mišljenju Kongregacije, previše oslanja na marksističku analizu društvenih procesa te ne naglašava dovoljno Isusovo božanstvo.

“pojačanu brigu za siromašne”,¹³ već upućivanje na uzrok njihova siromaštva te aktivnu borbu protiv postojećih sustava koji te ljude dovode u situaciju u kojoj ne mogu više ni o čemu ovisiti nego o milosrđu aktivnih građana ili humanitarnih organizacija.

V.

Drugim riječima, da zaključim i otvorim razgovor o ovim dimenzijama religijskoga djelovanja u društvu, Moltmann i teologija oslobođenja nas uče da uloga religijskih institucija u društvu i politici najčešće ide za tim da, na neki način, “podriva” svoju institucionalnost i svoju moć. Jer, ne poznajem instituciju i sustav koji ne proizvodi “siromašne”. Neoliberalni kapitalizam proizvodi veliki broj socijalno ugroženih ljudi. Komunistički sustav proizvodi neistomišljenike koji bivaju isključeni iz društva naprosto zato jer drugačije misle. Crkva, koja god, proizvodi također neistomišljenike koje se time marginalizira. Nacionalna Crkva proizvodi žrtve ukoliko su drugačije etničke ili vjerske pripadnosti, te opravdava i zločine nad njima, što se dogodilo u posljednjem ratu. I da ne nabrajamo dalje, a mogli bismo u nedogled. To podrivanje svoje institucionalnosti i svoje moći čini, ako ćemo na tragu gore opisanih teologija, upravo zato što bi im čovjek trebao biti u središtu zanimanja, a čovjek, sa svojim višestrukim identitetima, poviješću, željama, nadama, uvijek izmiče “institucionaliziranju” i uvijek ispada, na ovaj ili onaj način, žrtvom tog sustava, pa makar i najboljeg sustava kojeg možemo zamisliti. Radi li se u ovim teologijama o “teologiji revolucije”, možda i anarhije? To pitanje ćemo ostaviti otvoreno, no ključno je, čime bih htio i završiti, to što se, za razliku od naših nacionalnih teologija, teologija nacionalnog identiteta, jasno definiranih granica, obrana kršćanskih vrijednosti zbog kojih nužno proizvodimo žrtve, pa i u ime kršćanstva, srž kršćanske vjere i teologije nalazi upravo s one strane “bodljikave žice” svih tih identiteta i vrednota koje radikalno dovode u pitanje.

123

¹³ Pojam siromašnih također je višeznačan. Iako se najčešće taj pojam referira na materijalno siromašne ljude, Jon Sobrino je pojam siromaštva definirao tako da je uključio sve one koji se nalaze na rubovima. “Siromašni su oni koji su u blizini smrti. To može biti zato što su muškarci, žene, djeca, no sama činjenica da im život predstavlja težak teret čini ih siromašnima. Koje su to zbiljnosti koje nas čine da budemo u blizini smrti? Mogu biti ekonomske, ako nemate dovoljno sredstava za život, posao. Također, siromašni su oni koje drugi preziru, marginalizirani. Zatim, siromašni su oni koji su beznačajni. Silama ovoga svijeta, kao što su političke sile, ekonomske, crkvene, vojne, mediji, njima su siromašni beznačajni, oni su njihovo tržište. Također, ključno je što su siromašni nepostojeći.” Na <http://www.e-novine.com/intervju/intervju-drustvo/94909-Ubijaju-nas-ger-smo-strani-potlaenih.html> (pristupljeno 21. siječnja 2016.).

Žoran Grozdanov (Autorka fotografije: Neda Radulović-Viswanatha)

Tekst koji slijedi uređena je verzija predavanja koje sam održao u julu 2015. godine na Andrevlju, na Fruškoj gori, studentima beogradskih fakulteta, okupljenih oko programa koji vodi Dejan Ilić. Pošto je Dejan urednik ovog izdanja, uskratiću priliku njegovoj skromnosti da izbacuje odlomke iz mog teksta pa ću preskočiti razloge zašto mi saradnja s njim predstavlja izazov i zašto je doživljavam kao priznanje. Uglavnom, dan je vani na sljemenju Fruške gore sunčan i sparano, vazduh težak od komaraca, klima u konferencijskoj sali radi dobro, tehnika je uspješno povezana, oko tridesetak slušalaca odmorno i zainteresovano za temu:

SVINJE, ŠKOLA I KNJIŽEVNOST

NENAD VELIČKOVIĆ

SVINJE, ŠKOLA I KNJIŽEVNOST

Bosna i Hercegovina je država, iznutra kad se gleda, prilično komplikovana. Sastoji se iz dva entiteta. Jedan se zove Republika Srpska. Tamo su uglavnom Srbi u većini i tamo se vodi *srpska* politika. Drugi dio je Federacija Bosne i Hercegovine i ona je sastavljena od deset kantona, od kojih su četiri uglavnom većinski hrvatsko stanovništvo, a šest većinski bošnjačko. Ovakva je podjela dogovorena u Dejtonu, '95. godine. Ona je sastavni dio mirovnog sporazuma. Da bi se rat završio, svi su pristali da Bosna bude tako podijeljena. U tom Dejtonu je dogovoreno još, između ostalog, i da će obrazovanje, koje nas danas zanima, biti u nadležnosti Republike Srpske i svakog od deset kantona. Republika Srpska ima svoje ministarstvo i svaki kanton ima svoje. Ali pošto to još nije bilo dovoljno komplikovano, onda je Federacija također napravila svoje.

To *Federalno* ministarstvo, važno nam je zbog udžbenika. Međutim, pošto 12 nije sretan broj, u konačan zbir ulazi i Odjeljenje za obrazovanje Vlade

Brčko Distrikta, koji je vrlo posebna i neobična administrativna jedinica unutar Bosne i Hercegovine.

U KAKVOJ SU VEZI BOJE I JEZIK?

Dakle, 13 tijela odlučuje o tome kakvo će obrazovanje biti, od zakona o obrazovanju, do planova i programa, od politike zapošljavanja i politike školovanja nastavnika, do udžbenika – koji će biti dozvoljeni, a koji neće. To sad izgleda ovako malo komplikovano, ali u suštini nije. Naime, pošto su u ratu '92-'95. u Bosni i Hercegovini pobijedili nacionalisti – bošnjački, srpski i hrvatski – oni su, kao pobjednici, sve ovo skupa malo pojednostavili. Tako da praktično danas u Bosni i Hercegovini naporedo postoje tri obrazovna sektora. Ja ih zovem *sektori*, misleći na ono kako je Berlin bio podijeljen poslije rata. Sektor, dakle, još nije *unaučen* termin. Na mapama se ova podjela, pa onda i obrazovni sektori, obično predstavlja bojama, plavom, zelenom i crvenom. Zeleno na mapi su opštine gdje su *Bošnjaci* u većini, pa u njima škole rade po bošnjačkom, takozvanom *federalnom* planu i programu. (To ću objasniti kasnije.)

Tu bošnjačka djeca uče na *bosanskom* jeziku. (Zašto na *bosanskom*, a ne na *bošnjačkom*, to ću isto objasniti kasnije.)

126

Plavo su *hrvatske* opštine i tu *hrvatska* djeca uče na *hrvatskom* jeziku, a crveno su *srpske* opštine i tu uče djeca na *srpskom* jeziku. Naravno, ovo *srpski jezik* je važno da se ima na umu, zato što je u setu ljudskih prava, između ostalog, i jedno koja kaže da svako ima pravo u školi učiti na svom jeziku. Činjenica oko koje nema potrebe da gubimo vrijeme jeste da su bosanski, srpski i hrvatski samo različiti nazivi za jedan te isti jezik, što je u svojoj knjizi *Jezik i nacionalizam* dosta lijepo objasnila Snježana Kordić.

Ja tvrdim, na osnovu toga, da je pravo na školovanje na maternjem jeziku u Bosni i Hercegovini zloupotrijebljeno. Naime, nacionalisti, i jedni i drugi i treći, ne prevode istu lekciju na tri različita jezika, nego na istom jeziku pričaju tri različite lekcije.

To se dobro vidi na primjeru usmene književnosti, gdje jedni čitaju pjesme o Marku Kraljeviću, drugi o Aliji Đerzelezu a treći o Mijatu Tomiću. Mnogo takvih primjera analizirao sam u knjizi *Školokrečina*.

ZAŠTO RODITELJI GUTAJU DJEČIJE SUZE?

To je bila tema mog doktorata, koji sam odbranio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, prije pet godina. Da živite u Sarajevu i da studirate književnost, nastavni smjer, vjerovatno bih vam predavao, između ostalog, i srpsku književnost. Na fakultetu sam od '99; prije toga sam radio nešto po novinama, bio književnik, za naše pojmove mo-

žda čak i uspješan, jer je dosta knjiga u vrlo kratkom vremenu objavljeno, prevedeno, a bogami se i prodalo.

Kao književnik pisao sam za novine, između ostalog, i o obrazovanju, jer je moja ćerka prolazila tada kroz školu, *sektorski* zamišljenu. To je bilo jako zanimljivo. Recimo, bila je možda drugi ili treći razred. Vratila se s nastave i pita: “Tata, jesu li svinje domaće životinje?” Meni upitnik iznad glave: “Kako jesu li, naravno da jesu!”, a onda ona tuš: “A zašto ih nema u *Mojoj okolini*?”

Je l’ vi znate zašto svinja nema u udžbeniku poznavanja prirode i društva u lekciji o domaćim životinjama? Zato što muslimani (a većina *Bošnjaka* su muslimani) ne jedu svinjetinu, pa onda ni ne uzgaja svinje, te stoga svinja nije domaća životinja. Ja se iznerviram, ustanem da idem u školu, supruga kaže: “Nemoj tako iznerviran da se svađaš tamo, nećeš ništa postići”, i onda se ja sjetim da sam književnik i napišem tekst. Objavim ga u sedmičniku *Dani*, tada dosta čitanom i uticajnom magazinu. Izađe jedan tekst na tu temu, izađe drugi. Nakon trećeg, dođe ćerka i kaže, skoro plačući: “Tata, molim te, nemoj više pisati o mojoj školi za novine.”

Nisam pitao zašto, sve mi je bilo jasno. Naučio sam tada da su roditelji ucijenjeni. Ucijenjeni su brigom za svoju djecu. Kao i na svaku ucjenu, ni na tu se ne mora pristati. Ali mnogi pristaju jer je lakše. Nadaju se da neće dugo trajati, ili misle da ljudi u školi znaju šta rade, ili vjeruju da je to u interesu djeteta. Ja sam pristao jer sam znao da mogu da popravljam takve stvari koje škola pokvari. Možda je to razlog zašto još uvijek nema neke kritične mase roditelja koji bi pokrenuli reformu škole: roditelji koji vide problem imaju znanja i resurse da ga sami riješe, pa tako i rade. Privatno, i svako za sebe. Uglavnom, postoje različiti razlozi zašto su roditelji pasivni, i zašto ne traže da se školstvo reformiše.

127

MRTVE ŽIVOTINJE I KNJIŽEVNI KANON

Međutim, tih par tekstova koje sam napisao učinili su da me 2006. godine pozovu u jedan tim koji je imao zadatak da u devet mjeseci pročita sve udžbenike maternjeg jezika odobrene za upotrebu u Bosni i Hercegovini, i srpske i hrvatske i bošnjačke čitanke, i one takozvane *Naše jezike*. Ukupno oko 80. Nas je u ekipi bilo petoro. Nismo svi sve čitali, podijelili smo se. Ja sam vidio njih 40-ak sve skupa. Naša analiza je objavljena u dokumentu, brošuri, pod naslovom *Čemu učimo djecu*.¹ To imate na internetu.

Radeći na tome shvatio sam kolika je količina loših stvari koje se u nastavi književnosti događaju. Te loše stvari su bile veliki broj tekstova koje djeca ne

1 Husremović, Powell, Šišić i Dolić, *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*, ured. Dženana Trbić, Fond Otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 2007.

moгу da razumiju, jezik koji djeci nije prilagođen, dosadan likovni izgled stranica, nepovezanost tema sa dječijim interesima i životnim iskustvom, veliki broj morbidnih, tužnih priča. U jednoj priči umre ptica, u drugoj umre krava, u trećoj umre mama, u četvrtoj... samo umiru; i među njima priče stare po 100–200 godina, koje su se našle u čitanci po inerciji ili zbog toga što pripadaju kanonu. Taj kanon je veliko zlo u čitankama. Srbi su, naravno, insistirali na tome da naguraju što više *srpskih* pisaca i njihovih djela u čitanke, Bošnjaci *bošnjačkih*, Hrvati *hrvatskih*. Za većinu odabranih tekstova nije postojao niti jedan jasan razlog zašto je u čitanci, osim tog *nacionalnog ključa*. Nigdje to ne piše, i niko to ne zna, i nemate koga da pitate zašto je taj tekst tu, šta bi sad nastavnik ili nastavnica trebalo s njim da radi, i šta bi dijete iz toga trebalo da izvuče. Otkrili smo – a mene je u tom trenutku najviše to zanimalo, i time sam se ja možda u tom timu najviše i bavio i oko toga najviše vremena trošio na tim sastancima – da su interpretacije jako loše, nekompetentne, da je gotovo pravilo da se pitanja i zadaci nakon književnog teksta ne bave njegovom suštinom, da se uopšte ne postavlja pitanje o čemu taj tekst govori, zašto je napisan, kakve veze ima s djetetom koje ga čita.

KAKO DOKTORIRATI NA ZAVOĐENJU I PODVALJIVANJU?

128 Ta me analiza navela da prijavim doktorsku tezu u vezi s tim. Naslov je dosta komplikovan i dug, da mogu, skratio bih ga sad na tri riječi: *Indoktrinacija nastavom književnosti*.²

Indoktrinacija – to znate šta je: nametanje stavova prikrivenim putem tako da onaj ko će taj stav na kraju prihvatiti nije ni svjestan kako je do toga došao. Nije imao priliku da do tog stava dođe postavljajući dobra i teška pitanja i dobijajući dobre i poštene odgovore. Onaj ko indoktrinira ustvari zavodi, ili još bolje, podvaljuje.

Pročitao sam ukupno 24 čitanke, ali su mi osnovne jedinice u analizi bile lekcije, odnosno: književni tekst, ilustracije vezane za taj tekst, pitanja vezana za tekst, biografija autora – sve to zajedno je jedna jedinica, a takvih sam analizirao preko 1.400. Najviše me zanimalo koje se vrijednosti nude, kako se one obrađuju. Zaključak do kojeg sam došao jeste da i srpske, i hrvatske, i bošnjačke čitanke afirmišu patriotizam, ljubav prema zavičaju, svoju (islamsku ili pravoslavnu ili katoličku) vjeru, jezik kao sredstvo prepoznavanja i identifikacije a ne komunikacije. Univerzalne vrijednosti, kakve su pravda ili socijalna jednakost, pravo na život, pravo na izbor, pravo na slobodu govora – u čitankama se rijetko promovišu.

2 Puni naziv: N. Veličković, *Ideološka instrumentalizacija književnosti u bosanskohercegovačkim udžbenicima bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika i književnosti (na primjerima iz čitanki od petog razreda osnovne škole do četvrtog razreda srednje škole)*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, mart 2010.

Ali u najvećem broju jedinica, od tih 1.400, nije bilo nikakvih vrijednosti. Ništa. Nula. Ničega. U procentima, otprilike: 30 odsto nacionalizma, 5 odsto univerzalnih vrijednosti, i 60 odsto ničega.

Čitate, i nije vam uopšte jasno šta će to sve tu. Jedan od zaključaka je bio – kad se pitate danas zašto se sve manje čita, zašto je knjiga sve manje važna u našim životima, zašto izumiru knjižare, zašto nema dobrih emisija o literaturi, zašto je nastava na fakultetima sve lošija, zašto studenti dolaze sve manje pripremljeni i osposobljeni da čitaju i da misle o tome što pročitaju – da razlog za to nisu internet, facebook, sportski ili rijaliti programi, nego nastava književnosti, kojoj to uopšte i nisu ciljevi. Naše društvo u školi ne uči đake da čitaju i da misle o pročitanim.

IZVRTANJE ČITANKI NAOPAČKE

I zato sam predložio ljudima u *Sorosu*, koji su finansirali ono istraživanje i objavili rezultate u knjizi *Čemu učimo djecu*, da pokušamo da napravimo potpuno drugačije čitanke. Takve kojima ne bismo mi sami mogli dati prigovore kakve smo dali ovim drugima. Oni su pitali ko bi to radio, a ja sam predložio da se napravi autorski tim, od *mojih* bivših studentica i studenata koji su u međuvremenu dobili posao u osnovnim školama, i već imali pet, šest, sedam godina prakse i iskustva, rada u razredu. Iskustva i znanja koje ja nisam imao.

Napravili smo tim u kome smo jedni od drugih mogli da učimo.³ I krenuli na posao...

Prije svega, morali smo da zadovoljimo određene ciljeve koji su navedeni, dosta smušeno i nejasno, konfuzno, u nastavnom planu i programu, a pri tome da koristimo tekstove koji su u tom dokumentu propisani kao obavezni.

Plan i program je sam po sebi problem, jer su ga radili ljudi koji su očito imali jedan cilj – da u njega utrpaju koliko je moguće djela i tema podesnih da se preko njih formira ili učvrsti kolektivni identitet. Kako? Tako što bi djeca čitajući tekstove, govoreći o temama u tim čitankama, odgovarajući na pitanja u vezi s pročitanim, zaključila da je pripadanje konkretnom kolektivu stvar izvan svake sumnje dobra i poželjna.

Tu smo se našli pred problemom; šta da radimo s tekstovima ciljano odabranim da postignu jedan efekat koji mi upravo ne želimo da postignemo. Da

³ Mi smo, da pomenem ovdje sva imena na koje će se to *mi* odnositi u ovom tekstu: Srđan Arkoš, Lamija Begagić, Elvedina Brulić, Asim Đelilović, Namir Ibrahimović, Sanja Jurić, Željko Malinović, Klaudija Mlakić Vuković, Dijana Pupiće, Azra Rizvanbegović, Amer Tikveša, Dženana Trbić, Boriša Gavrilović.

ih ne uvrstimo nismo mogli, jer bismo odmah ispali iz igre. Šta smo uradili? Evo jedan primjer. Recimo, od 30 pisaca na spisku obaveznih samo je jedna žena. To je očito u neskladu sa zahtjevom da udžbenik bude rodno korektan. (I dokaz da Ministarstvo nema problem s kontradikcijama ove vrste.) Mi smo onda mimo spiska, jer to nije zabranjeno, uvrstili u čitanku još deset autorica, od kojih niti jedna nije u planu i programu. A većina ih je i živih. Ukratko, radili smo tako da smo ignorisali zahtjeve tzv. skrivenog kurikuluma. A to smo mogli jer smo sve vrijeme bili fokusirani na vrijednosti, na pitanja: šta bi dijete koje čita moglo da misli ili da se pita nakon čitanja, ponukano tekstom. I onda smo postavljali neka od tih pitanja, i nudili neka gledišta, nadajući se da će djeca shvatiti zašto su prijateljstvo, iskrenost, poštenje, hrabrost, pravičnost važni...

SVEZAME, OTVORI SE! 5

130 Trenutak da kreiramo našu čitanku, bitno drugačiju od postojećih, bio je povoljan, jer je Bosna i Hercegovina 2003. godine prešla sa tzv. osmogodišnjeg na tzv. devetogodišnje osnovno školovanje. Drugim riječima, umjesto osam godina, osnovna škola je sad trajala devet, a to znači da je za svaki razred i za svaki predmet trebalo napraviti nove udžbenike. Federalno ministarstvo, objasniću kasnije zašto i odakle ono, raspisalo je konkurs 2003. za udžbenike za prvi razred, 2004. za drugi, dok 2007, kad naš tim istrčava na teren, nije došao na red peti razred.

Napravili smo čitanku koju smo prema jednom stihu Marka Vešovića nazvali *Svezame, otvori se*. Tu čitanku smo, prema uslovima konkursa, u tri primjerka poslali na adresu Federalnog ministarstva u februaru i čekali rezultate do kraja aprila. Rezultati su objavljeni krajem aprila – poslije ću vam reći kako izgleda ocjenjivanje, kako se bira udžbenik – i naša čitanka je dobila dovoljan broj bodova i mogla je da ide u škole.

Ona je bila potpuno različita od svih drugih. Potrudili smo se da bude sa što više slika, da ima glavni dio teksta i margine, da se na marginama daju one informacije koje pomažu da se tekst razumije ali istovremeno i one informacije koje pomažu da se taj tekst *vрати* u život. Kad đak pročita nešto u čitanci, da se pita i shvati kakve veze to što je pročitao ima s njim, s njegovim ili njenim životom. Namjera nam je bila da povežemo književnost sa iskustvom djeteta koje tu književnost u svojoj čitanci čita. To je vrlo često težak zadatak, jer su obavezna djela koja moraju da se nađu u čitankama takva da ih djeca koja imaju deset ili jedanaest godina teško mogu razumjeti. Recimo, pjesmu *Bosna žubori*⁴ ne shvataju često ni nastavnici.

⁴ *Bosna žubori; nad pitomim krajem / Anđeo mira širi laka krila / I lahor pirka, ko da sitnom cvijeću / Mistične priče šapće večer mila. // Bosna žubori i ko rujne kose / Cvijetne tiho obalice ljubi, / Pa tamo*

Da preskočim strip, ili internet, kojima smo posvetili dosta prostora i pažnje, da objasnim na jednom *književnijem* primjeru kako smo radili. Usmena književnost je, vidjeli smo, jedna od kritičnih tačaka obrazovanja. Krijući se iza njene *kultur(al)ne* vrijednosti, svaki nacionalizam priča priču o svom identitetu, svojoj prošlosti, svojim neprijateljima. Mi smo krenuli od Herakla, i od jedne zanimljive teze da postoji sličnost između Herakla i Marka Kraljevića. Herakle ima batinu, Marko ima buzdovan. Herakle je ogrnut lavljom kožom, Marko je ogrnut vučjom. Herakle se napije pa pravi gluposti, Marko se napije pa i on isto tako. Marka vila zadojila, onoga koza božja othranila. A slični su isto tako i Marko i Budaline Tale. Junaci se drugačije zovu, ali imaju očito slične osobine. To je poenta. Oni su *izmišljeni* da bi pobjeđivali neprijatelja snagom i hrabrošću, ali snaga i hrabrost nisu jedine vrline i neprijatelj ne mora biti onaj ko se drugačije zove ili ko govori drugim jezikom ili vjeruje u drugog boga. Naglasak nije na *junaci*, nego na *izmišljeni*. Tu je književnost. A ne u istoriji, koju inače djeca naopako uče iz tih izmišljotina.

Ili, recimo, Ana Frank. I njen *Dnevnik* je u programu. U drugim čitankama obično bude onaj odlomak u kome ona piše o tome kako se zaljubila u rođaka, nakon kojeg autori pitaju đake “kad si se ti prvi put zaljubio i kako to izgleda” i “da li Ana vodi dnevnik emotivno”... Mi smo odlomak (u kome ona govori o anti-semitizmu) ilustrovali jednim originalnim dokumentom, jednim od uputstava koje su dobili službenici zaduženi za izdavanje dokumenata u opštinama u Njemačkoj. Tu su nacrtani kružići, bijeli, crni i pola bijeli – pola crni, koji predstavljaju ljude: oca, majku, bake, djedove. Crna boja znači Jevrej – što je loše, jer je krv *prljava*, bijela boja znači Nijemac – što je dobro, jer je krv arijevska, *čista*. Dođete vi u opštinu i kažete “ja bih ličnu kartu”, a službenik pogleda u taj papir, pa u tvoj rodni list, pa u matične knjige, pa ako ti se pojavi jedna crna fleka u tri koljena unazad, ne da ti ličnu. A bez lične karte ne možeš da radiš, a ako ne radiš ne možeš plaćati kiriju, onda ti uzmu stan, pa te pošalju u geto gdje je život jeftiniji, a kad izađeš iz geta da prosiš naokolo jer si gladan, i jer smrdiš, zato što u getu nema vode da se kupaš, onda te pošalju u Aušvic da ne prosjačiš i ne smrdiš okolo, daju ti tamo da radiš, a ako ne radiš, jer si slab, ili bolestan, ili star, ili dijete, onda te uguše plinom i spale u krematoriju, da ne jedeš džabe.

Tako djeca mogu shvatiti zašto se i od koga Ana Frank krije, ko hoće da je odvede i ubije samo zato što nema čistu krv, zato što je drugačija. A kad to shvate, više ne moramo da pričamo o Aušvicu, možemo i o njihovom komšiluku. Ko je *naš*,

*negdje, poput moje misli, / Kraj tvog se dvora u daljini gubi. // Bosna žubori a s barčicom mojom /
Nestašno sitni igraju se valji; / Ah, čini mi se, moj anđele, tako / Da ljubav tvoja srcem mi se šali.*

ko nije, ko smo *mi* a ko su *oni*, zašto smo *mi* bolji od *njih*, zašto su *oni* gori od *nas*, zašto je u redu da *mi* imamo više prava od *njih*... Ali da ne prepričavam, sve su te čitanke dostupne na internetu, pa pogledajte.

FEDERALNO MINISTARSTVO I KOORDINACIJA MINISTARA

132 Sad da objasnim šta ovdje radi Federacija, kad smo rekli da je obrazovanje u nadležnosti kantona. Ključna riječ za taj ilegalni transfer odgovornosti je *koordinacija ministara*. Tu *koordinaciju* čini deset ministara obrazovanja, po jedan iz svakog kantona, federalni ministar i jedna zaposlenica Federalnog ministarstva. Za to njihovo udruživanje nema pravnog osnova, to je politička odluka. Iako je objavljena u *Službenom listu*, ta odluka nema uporišta u zakonu, jer kantonalni zakoni to ne predviđaju. *Koordinacija* se sastaje svaka dva ili tri mjeseca, u Sarajevu ili u Mostaru, i donese neke odluke koje onda, kad se ti ministri vrate, postanu na *dobrovoljnom* osnovu obavezujuće za kantone u kojima su oni ministri. Tu *koordinaciju* čine šest *Bošnjaka* i četiri *Hrvata*. *Hrvatski* ministri dođu, uzmu dnevnicu 300 maraka, to je 150 eura, kažu "mi se sa svim slažemo, šta god se mi dogovorimo" i onda odu u svoje *hrvatske* kantone i tamo prave *hrvatske* udžbenike. Njih ne zanima šta ostatak te grupe radi u *bošnjačkim* kantonima. A ovih šest *bošnjačkih* ministara onda donosi odluke koje se odnose na *bošnjačke* škole. Ta koordinacija ministara nije, međutim, samo pravni fantom, nego i stručni. Stvarni posao oko obrazovanja, konkretno čitanke, rade službenici tog Ministarstva, ja ću ih u nastavku zvati *ministarstvo*, ljudi koji su diplomirali književnost, zaposlili se u ministarstvu i onda došli u priliku da kao tehničko osoblje biraju recenzente, formulišu pravilnike, sastavljaju tekstove konkursa, ali čija se imena nikako ili rijetko pojavljuju u javnosti. Pažnja javnosti usmjerena je na ministre, koji potpisuju odluke i govore u medijima, ali budu i prođu. Realno, obrazovnu politiku provode *anonimusi*. Oni su osmislili pravila izbora čitanke, na konkursu na koji smo se i mi prijavili. Platili smo tzv. kotizaciju 800 eura, novac kojim će ministarstvo platiti kopiranja, poštarinu, dnevnice i honorar za rad recenzenata.

Rukopis čitanke (za 5. razred) poslali smo pod šifrom u tri primjerka u februaru 2008. godine. Prema planu ministarstva u aprilu su objavljeni rezultati, u junu su nakon roka za žalbe rezultati postali zvanični, do sredine avgusta su se udžbenici štampali. Prve primjerke nastavnici nisu mogli vidjeti prije kraja avgusta. Imali su nekoliko dana da izaberu čitanke po kojoj će raditi, nakon što su već napisali planove rada za narednu školsku godinu, ali su odluku donosili naslijepo, na osnovu spiska odobrenih udžbenika, rangiranih po broju osvojenih bodova. Ljudi su, logično, uglavnom birali onu sa vrha. Nama tu tada ništa nije bilo sumnjivo. Bili smo zadovoljni što je jedan radikalno drugačiji pristup ipak ušao u škole.

PUT ČITANKE OD ŠTAMPARIJE DO UČIONICE

Međutim, ovdje bih trebao reći i nešto o tome kako se biraju udžbenici.

Ne samo tako što nastavnik kaže “ja hoću ovaj udžbenik”. Često se aktiv nastavnika maternjeg jezika sastane i izabere jedan za cijelu školu. Tu često odlučuje, u ime mlađih, onaj ko je najstariji u aktivu. To je jedan način. Drugi je da direktor, kome je prije toga izdavač poklonio DVD player ili televizor, ili nešto slično, kaže “ja ću ovaj udžbenik”, ili da ministar kaže, po stranačkoj direktivi, “ja ću ovaj za cijeli kanton”. Motivi su, prema tome: inercija (što manje novih stvari u čitanci, što manje promjena), korupcija i ideologija. Postoji i četvrti argument, vrlo podao; ministar kaže “imamo mi 10 odsto siromašne djece, i djece palih boraca, koja imaju pravo na besplatne udžbenike”. Onda ministar kupi od izdavača kojeg favorizuje stranka udžbenike *siromašnoj* djeci, a onda, da bi udžbenici bili isti u razredu ili školi, nastavnici nemaju izbora nego da izaberu te iste.

Pod tim okolnostima našu je čitanku izabralo, recimo, 3 odsto nastavnika u cijelom tom bošnjačkom dijelu, što je strašno malo.

Uradili smo analizu, pokazali šta sve ne valja, javnost se složila, mi nedostatke popravili, ponudili novi koncept, dali bolja tumačenja, povezali to sve sa iskustvom djece, prilagodili jezik djeci, ispunili sve norme, recenzenti rekli ok, izašli na tržište, stavili to u knjižaru, i na kraju nastavnici rekli “mi to nećemo”.

Zašto? Zato što je korupcija moćnija od kvaliteta. A korupcija se ne suzbija jer radi za ideologiju.

133

PINOKIO VEDAD SPAHIĆ (SVEZAME, OTVORI SE! 6)

Naredne godine ministarstvo raspisuje konkurs za čitanku za šesti razred. Mi se, naravno, sad i ohrabreni iskustvom koje imamo, ponovo prijavljujemo, predajemo rukopis u februaru, nestrpljivo čekamo rezultate, koji se u aprilu objavljuju, i vidimo da naša čitanka nije dobila dovoljan broj bodova. Iako je bila bolja nego čitanka za 5. razred.

Tada činimo nešto što niko nikad prije nije uradio. Sigurni u to da koncept koji smo osmislili vrijedi, sigurni zato što imamo iskustvo – učili smo o tome, eksperimentisali, radili istraživanje, oslanjali se na statistike, probali, vidjeli funkcioniše – odlazimo u Mostar, gdje je inače sjedište Federalnog ministarstva. Tražimo i dobijamo sve recenzentske formulare, za svaki rukopis, od svakog recenzenta, za svaki od jedanaest rukopisa čitanki. I kopije svih jedanaest rukopisa.

A svaki formular, ili da ga nazovem upitnik, ima desetak, petnaest stranica; zavisi od dužine komentara. Upitnikom se ocjenjuje sedam područja (da li je rukopis usklađen s nastavnim planom i programom, sa savremenim naučnim

spoznajama, s pedagoškim standardima, sa didaktičko-metodičkim, da li je jezički korektan, koliko je dobro vizuelno-grafički riješen i da li je etički prihvatljiv), unutar kojih su konkretna pitanja, ukupno 35 pitanja, na koja recenzent odgovara i daje ocjenu od 1 do 5, tako da čitanka maksimalno može dobiti 105 bodova.

Podijelimo se, i počnemo da čitamo. I zblanemo se. Pitanje u upitniku, na primjer, da li slika ima veze s tekstom; ako je priča, odlomak iz priče *Pinokio* – sad izmišljam – pored odlomka slika Pinokija. Ima li veze slika s tekstom? Ima. U našoj čitanci ima slika Pinokija pored teksta o Pinokiju. Ima li slika veze s tekstom? Nema, ocjena: 2. Druga čitanka: pored teksta o Pinokiju – slika fikusa. Ima li slika veze s tekstom? Ima, ocjena: 5. I tako manje-više kroz sva pitanja. Pogledamo ko je to od tri recenzenta tako radio. Čovjek se zove Vedad Spahić. Radi kao profesor metodike i bošnjačke književnosti na Univerzitetu u Tuzli. Moj kolega, dakle, prof. dr nama daje sve dvice za stvari koje trebaju biti petice, a čitanci (da li slučajno tuzlanskog izdavača?) koja je sramno loša, daje sve petice, iako bi trebale biti dvice.

Kako mi to znamo? Tako što imamo pred sobom i rukopise i njegove ocjene. To nikad prije niko nije radio, a nije ni poslije, nažalost.

Uradili smo analizu njegovog ocjenjivanja i, uopšte, cijelog tog sistema. Objasnili smo i dokumentovali šta je, gdje je, ko je i zašto je problem. Pitali smo javno recenzente i ministarstvo zašto udžbenik koji je dobio pozitivne ocjene u jednoj godini sad odjednom biva drastično niže ocijenjen. Tvrdili smo da nešto u kriterijima i postupku ministarstva nije dobro. Nemoguće je da tri recenzenta jedne godine kažu “ovo valja”, a onda tri recenzenta sljedeće godine kažu “to ništa ne valja”.

Tražimo od ministarstva da ispita cijeli proces ocjenjivanja. Ministarstvo to odbija. Objavljujemo primjere iz najbolje ocijenjene čitanke. Naprimjer ovo: “Radio je medij star tek nekih dvadesetak godina. Prvi radio-prenos je izveden 1915. Uz pomoć radio-valova emitiraju se različite vrste radio-programa za djecu i odrasle: kulturni, zabavni, obrazovni i informativni. Radiom se proizvodi, emitira i prima zvuk.” Čista budalaština. Ili ovo: “Strip je verbo-vizualni medij. Koristi riječ i sliku koji se međusobno dopunjuju i čine strip. Pri tome neke slike u stripu imaju tekst, a neke nemaju. Moguće je da u jednom dužem stripu bude niz slika bez teksta. Međutim, strip može biti i bez riječi, doduše takvi stripovi su dosta rijetki. Važniji dio stripa je slika. Poznata je definicija stripa kao priče u slikama. Da bi se dobio strip, mora postojati sekvenca zasebnih slika. Sekvenca slika je najvažnija osobina stripa.” I tako dalje. Budalaština do budalaštine.

“Srpsko prokletstvo je genetskog porijekla. Glupost, primitivizam, smrad, zatucanost, zov tuđe krvi, hereditarne su kategorije u biću srpskog naroda. Ovaj postulat mora biti temeljom buduće edukacije bosanske mladeži.”

Ova rasistička izjava nije iz čitanke, nego iz jednog tuzlanskog časopisa, *Žrnj od Bosne*, koji je izlazio u ratu. Taj tekst je objavio i potpisao 1995. godine današnji recenzent Federalnog ministarstva obrazovanja prof. dr Vedad Spahić.

Činjenica koja zaslužuje posebnu pažnju jeste da neko ko napiše ovakvu stvar dobija priliku da 15 godina iza toga – tad je on bio novinar, u međuvremenu je završio fakultet, doktorirao i postao i on *dr*, pa kao *dr* – dobija pravo da recenzira udžbenike. Ali on to, dokazali smo, ne čini stručnim argumentima, nego sad to jasno vidimo, prikrivenim ideološkim kriterijima. Njegovoj ideološkoj, nacionalističkoj koncepciji obrazovanja, da ne kažem rasističkoj, naravno da ne odgovara udžbenik koji tu njegovu koncepciju dovodi u pitanje.

Mi to postavimo ministarstvu kao pitanje, i službeno i javno, međutim, ono nas potpuno ignoriše. Dogovorimo se da potražimo pravnu pomoć. Advokat nas uputi da pokrenemo krivičnu prijavu protiv Spahića zbog zloupotrebe službenih dužnosti. To može bilo ko, stvar ide po službenoj dužnosti, on pripremi prijavu, ja potpišem, i to ode tako. Nakon tri godine advokat dobije pismo od suda koji od nas traži, da bi se uopšte taj postupak nastavio, da kažemo koja je adresa profesora Vedada Spahića, da bi mu sud uručio poziv. Do danas nemam informacija o tome kako je postupak završen.

135

KAKO SE V.S. PRETVORILO U S.V. (SVEZAME, OTVORI SE! 7)

Idemo dalje. Nova godina, nova nafaka, kako se to u Bosni kaže. Ne odustajemo. Konkurs za 7. razred. Mi opet pišemo čitanku... Zbog galame koju smo digli u medijima i prozivanja Spahića a posredno i ministarstva, sad ministarstvo imenuje petoro recenzentata. Taktika je zametanje tragova; jedan Vedad lako se uhvati, dvojica već malo teže. Korigovana su i pravila: i dalje se sabiraju ocjene tri recenzenta, jer se ne računaju ocjene onog ko rukopisu dodijeli najviše bodova i onog ko dodijeli najmanje.

Tu se u toj petočlanog garnituri među recenzentima pojavi novo lice u sapunici; ne prof. dr nego *obična* nastavnica iz osnovne škole, Staka Vujičić, koja, međutim, postupi na isti način kao i prof. dr Vedad Spahić. Našoj čitanci, koja je još bolja nego prethodne dvije, jer i mi s vremenom učimo, upiše pretežno loše ocjene. Iako to ne utiče na rezultat, jer naša čitanka bude opet među izabranima i dobija dozvolu da se koristi u školama, nas sad zanimaju njeni argumenti. U komentarima u upitniku ona je napisala da naša čitanka ništa ne valja, da je to bezvezni pristup, da djeca to neće čitati, da ona ne bi s tim nikad radila...

Zaključimo da očito nije problem samo prof. dr koji s akademske visine bez argumenata ideološki profilira udžbeničku politiku. Problem su sada i nastavnice poput Stake Vujičić, one možda i veći. Obradujemo se mi njoj na kraju, jer

je prepoznamo kao glasnogovornicu svih onih nastavnica i nastavnika koji su prezrivo odbacili našu čitanku za 5. razred. Za razliku od njih, ona je za iznos od oko 2.000 eura, koliki je bio honorar za recenzente, jedina u javnom prostoru rekla šta misli o našoj čitanci, ocijenila je, obrazložila, napisala i potpisala.

Opet Mostar, paket, kutija, autor, recenzentski upitnici, rukopisi... I gledamo mi šta je nastavnica Staka Vujičić radila. Evo, recimo, čemu je ona dala peticu: u vezi sa pričom Ćamila Šijarića *Hrt* – inače jako lijepa priča – kažu one iste autorice čitanke iz Tuzle, koja je i ove godine opet najbolje ocijenjena:

“Smatra se da kultura i karakter jednog naroda ima veliki uticaj na prirodu i karakter rase pasa koju je taj narod uzgojio. Šta smo o prirodi i karakteru hrta saznali iz ove priče?” Tako se tumači priča. Ili ovo:

“Svetozar Ćorović rođen je u Mostaru”... Tačno, samo što pored njegove biografije stoji fotografija Alekse Šantića. Ili ovo:

“Govor je jedno od osnovnih izražajnih sredstava scenskih izvođača, glumaca i glumica. Kada se glumci i glumice scenski izražavaju putem govora, oni svoju pažnju posebno usredsređuju na govor likova.”

A nastavnica sa trideset godina iskustva tome daje peticu.

136

ISKUSTVO NASTAVNIKA KAO UPORIŠTE TRADICIONALIZMA

Mi onda prevedemo one formulare prema kojima su ocjenjivali recenzenti, dakle i Staka Vujičić, na *dječiji* jezik. Preformulišemo pitanja, tako da ih djeca lako razumiju. Uzmemo 120 čitanke za 7. razred, i podijelimo ih u osam sarajevskih škola, u petnaestak razreda. Kažemo djeci: kome se čitanka sviđa može da je zadrži, kome se ne sviđa može da je vrati. Zamolimo ih samo da kad ih pregledaju, prelistaju, pročitaju, da za desetak, petnaest dana odgovore na pitanja koja im dajemo uz čitanku. Od 95 odgovora koje smo dobili, 89 su svi suprotni onome što je nastavnica Staka Vujičić rekla.

Evo kako to izgleda:

Staka kaže: “Interpretativnim pitanjima nije ostvarena motivacija za učenje i shvatanje datog teksta.”

Đak: “U udžbeniku Svezame mi se većinom sve sviđa. Posebno bih skrenula pažnju da je u udžbeniku sve objašnjeno, sve što je spomenuto je spomenuto u nekom tekstu. Udžbenik je prilagođen našem uzrastu i objašnjava koja rješenja koja udžbenik daje su takođe prilagođena nama. Čitajući udžbenik, mnogo stvari me zanimalo, pa sam i sama odlučila da malo više saznam o tome. Mene je to zanimalo, a mislim da bi i drugu djecu mojih godina. Ja mislim da je udžbenik dobar i da se treba koristiti.”

Staka: “U manjoj mjeri rukopis potiče aktivno učenje, upravo zbog demotivacije.”

Đak: “Dopao mi se novi izgled i dizajn čitanke. Korice su interesantne. Takođe, dopalo mi se objašnjenje. Interesantna mi je igra ‘ko želi biti odlikaš’, način da se kroz zabavu može dosta toga naučiti, a ujedno sve ovo navedeno čitanku čini zanimljivijom, ljepšom i interesantnijom učenicima. To je bolji način da se lakše savlada gradivo.”

Staka: “Izbor i sadržaj ilustracija nije na zavidnom nivou, neznatan ih je broj i ne prate uvijek sadržaj teksta. Stiče se loša slika i daje se negativan signal odgoju.”

Đak: “Slike, tekstovi, objašnjenja, zanimljivosti, nije naporna, zanimljiva je, ima objašnjenja riječi nepoznatih, lijepo je dizajnirana knjiga.”

Ovoga ima još, ukupno 85 odgovora, još jedna kutija.

Imamo, dakle, na jednoj strani nastavnicu s trideset godina iskustva, koja govori uopšteno, ne daje argumente za to o čemu govori, koja je stala ispred đaka i u njihovo ime... Kad kažem Staka, sad mislim na taj tip nastavnica, ne više na nju konkretno, koji čute o tome šta rade u svojim učionicama, ne javljaju se u javnosti, ne pišu, ne objavljuju, ne govore, osim kad koriste autoritet da govore u ime djece, ispred te djece, šta ta djeca vole, šta hoće, šta im treba, i šta im ne treba. A na drugoj strani imamo djecu koja joj to pravo nisu dala, kojoj takav zastupnik ne treba, i koja misle sasvim suprotno o onome što ih se tiče i zanima.

Naravno da smo sve to objavili, i naravno da opet nije bilo reakcija.

137

ZAŠTO NE MOŽE GUZICA U ČITANKU? (SVEZAME, OTVORI SE! 8)

Ponovo nova školska godina, novi konkurs. Čitanka za 8. razred. I ona, kao i čitanka za sedmi, bude ocijenjena dobro, ali najbolja opet bude onog izdavača iz Tuzle. Tu smo se malo natezali s jednim prof. dr iz Zenice. Njemu je smetalo, osim ilustracije za jednu pjesmu Radmile Lazić, i to što se u čitanci pominje guzica. A pominje se u vezi s prijevodom onog čuvenog katrena Fransoa Vijona, kojeg je Kolja Mićević preveo na 365 različitih načina, što je *ludilo* svoje vrste. Neki su od tih prevoda loši, neki nisu, ali tih prvih 23 su stvarno zanimljivi, tu se Mićević još drži originala. Katren ima rimu aaaa, dakle rimuju se sva četiri stiha. Lirski subjekt u tom katrenu kaže da je rodod iz Pariza, da je bio mangup, da se nalazi sad u zatvoru, odakle će ga sljedećeg dana odvesti na vješanje.⁵ Ali on ne pominje

5 I) *Ja sam Fransoa, to mi kazna, / iz Pariza kraj Pontoaza, / a vrat u omči će da sazna / šta Guzica mi težj prazna.* II) *Ja sam Fransoa, to mi smeta, / sred pariskoga rođen sveta, / a ispod štrika šija kleta / saznaće teret mog Dupeta.* III) *Ja sam Fransoa, jad me hvata, / uz pariska sam rođen vrata, / a tom će omčom od po hvata / tur znati teret ispod vrata.* IV) *Ja sam Fransoa, kletu momče, / život mi sred Pariza poče, / a vrat moj znaće ispod omče / kol'ko mi težj tur siročje.* V) *Ja sam Fransoa, biće krhko, / Parizom nekada sam trk'o, / a kad ga stegne uže mrko / znaće vrat šta mi težj prkno.* Itd.

vješanje, nego kaže da će mu sutra vrat znati koliko mu je teška guzica. Mićević zbog dužine, ili zbog rime, nekad koristi dupe, nekad je stražnjica, nekad guzica, nekad tur... Izaberemo mi 8 od tih 23 prevoda, da pokažemo šta je prevođenje, šta su sinonimi, da objasnimo da vulgarizam nije sam po sebi nešto loše, nego samo u kontekstu u kome nosi agresiju i cilja da povrijedi. Imamo, ukratko, neke svoje razloge i svi su oni didaktički utemeljeni.

Kaže prof. dr iz Zenice: ne može guzica u čitanku. Kreće prepiska.

“Zašto ne može guzica u čitanku?”

“Zato što škola nije mjesto gdje se takve riječi trebaju govoriti.”

“Ali jeste mjesto gdje se o takvim riječima treba govoriti, a to ne može bez da ih se izgovori.”

Kaže on: “Ja to neću potpisati”. Drugim riječima, ili guzica van a njegov potpis unutra, ili čitanka bez potpisa recenzenta ne može da se štampa. Na tu sam ucjenu odgovorio da nemamo kud nego da postupimo po njegovom zahtjevu, ali da ćemo zato čitanku štampati bez mog imena među autorskim. A da ćemo on i ja kao dva dr-a nastaviti raspravu u novinama. Onda on popusti. Ostanemo i ja i guzica u čitanci.

138

LIJEVI MINISTAR SA DESNOM POLITIKOM

U međuvremenu se promijenio federalni ministar. Dođe na čelo ministarstva političar zvani Damir Mašić, kao član Socijal-demokratske partije, čija je kao politika *zajedništvo, socijalna pitanja, kontranacionalizam*. Mi se obradujemo, ponadamo se da će sad neko dovesti stvari u red, barem ove koje su direktna posljedica nacionalizma – korupciju, neznanje, niske standarde... Prva stvar koju je on donio kao program svog djelovanja bila je da broj čitanke koje će odobriti ministarstvo svede na jedan. Mi odemo na razgovor s njim, on nas primi ne znam kako ljubazno, kaže odlučan je da radi dobro, zna za nas, poštuje to što činimo...

Mi mu kažemo: “Ako je istina to što govorite, onda evo šta možete da uradite. Provedite kontrolu u vašem ministarstvu, vidite ko je sve učestvovao u korupciji koja je trajala tri godine prije”... Uostalom, to im je bio slogan na izborima, borba protiv korupcije. “Evo vam Vedad Spahić”, kažemo mi, “evo način ocjenjivanja, evo koliko je novca u igri bilo oko čitanke, hajde da vidimo ko je tu šta zaradio.”

Ne bi on da to radi, nema vremena, kaže, ima važnijeg posla.

“Dobro, ako nećete to, hajde da promijenimo ove listove, ova pitanja recenzentata. Tu se najviše mulja.”

On sav sretan, hoće. I ja mu pošaljem u jednom dugom mejlu analizu – to mi je uzelo 20 dana da uradim... (Inače, možda sad pričam kao da uživam u

svemu ovome. Ali puno je zanimljivije pisati priče, romane, satiru... Ovo troši vrijeme i živce užasno. Satima čitate birokratske gluposti, dosadan jezik, mrtve rečenice. Ja se trudim da me to zabavlja, ali, iskreno, dosadilo mi je. Pun mi je špajz onih kutija, rukopisa, upitnika... Koji su ionako besmisleni. Da smo normalni ljudi, sve bi se bez njih moglo. Međutim, pošto ne može, vi se onda trudite da napravite taj formular da bude barem pristojan, iako duboko u sebi znate da je to glup posao. Ali radite.)

Napravimo, dakle, mi analizu upitnika, sugerišemo kako da se ocjenjuje. Predložimo jedan naoko mali detalj, ali zapravo jako bitan – da petica bude ocjena za čitanku koja nema grešku. Pojednostavljeno rečeno, i da recenzent koji ocijeni nešto u čitanci dvojkom, na primjer u našoj, po tom osnovu po kojem daje dvojkicu mora navesti brojeve stranica na kojima se nalaze razlozi za dvojkicu. Drugim riječima, veći broj grešaka – niža ocjena.

Priložili smo i prijedlog tabele u koju recenzent upisuje brojeve stranica gdje su greške. Pa se onda te tabele objave, pa onda mi više ne idemo u Mostar, nego ministarstvo objavi sve to na internetu i onda mi to kontrolišemo i provjeravamo. I kad neki V.S. ili neka S.V. ocijeni nešto peticom, a mi (ili bilo ko drugi, sad je to svima dostupno, pa i nastavnicima koji nisu V.S.V.) pronađemo greške, kao što smo ih i pronalazili, onda ministarstvo, ili neko tijelo koje će se za tu svrhu oformiti, napravi reviziju ocjenjivanja, unese u tabele konačan broj svih grešaka i prema tome napravi rang-listu. Ako ništa, imamo bolje utemeljene ocjene.

Kaže ministar Mašić, “to ćemo napraviti, to mi se sviđa”.

Mi sretni, radimo čitanku za 8. razred. Pojave se ocjene u februaru – nama opet šarene. Mi sad znamo da ne mogu biti, tražimo da vidimo formulare ocjenjivanja, ove s našim tabelama, gdje se broje greške. Ispostavi se – nisu promijenili upitnike. Slagao ministar.

Mi objavimo prepisku, tj. samo naša pisma njemu, naše prijedloge i, između redova, njegova obećanja. I od tada, šta god on uradi, da izjavu u novinama, ili negdje, u vezi s udžbenicima, mi to na jednom portalu koji smo pokrenuli u međuvremenu za obrazovanje, koji se zove Školegijum, analiziramo i komentarišemo. I kad se prošle godine kandidovao na zadnjim izborima – u septembru je krenula ta kampanja – mi smo počeli da objavljujemo sve tekstove koje smo objavljivali ranije, da vidi izborna tijela s kakvim lažljivim jezikom ima posla. Ništa što u kampanji kaže ne treba mu vjerovati, jer sve što je u prošloj rekao, o kvalitetu, korupciji, obrazovanju, slagao je.

I propadne njegova stranka na izborima. Naravno, nisu propali zbog naših tekstova, ali volimo da vjerujemo da smo i mi tome malčice doprinijeli.

TAČNA DIJAGNOZA I POGREŠAN LIJEK (SVEZAME, OTVORI SE! 9)

Čitanka za deveti razred, na konkursu nakon što je on postao ministar, nije prošla. Nije prošla iako je dobila najviše bodova od svih pet koje smo napravili. Nije, jer ministar Mašić nije slagao u vezi s najglupljim obećanjem koje je dao: da će se odobravati samo jedan udžbenik. Pogađate li koja je čitanka od jedanaest rukopisa bila najbolja, i kao takva jedina odobrena za korištenje? Naravno, tuzlanska.

A ta za deveti razred još je najgora iz te serije. Evo opet da se malo nas-mijemo, definicija lirske pjesme u toj čitanci:

“Lirska pjesma je kraće književno djelo napisano najčešće u stihu, iskazuje različita osjećanja i misli. U nekim su pjesmama jače iskazana osjećanja, a u nekima misli. Najčešća je pojava da su i osjećanja i misli međusobno čvrsto isprepletana.”

Mi smo tražili da se uradi tzv. *superrecenzija*. U obrazloženju zahtjeva, na 20 stranica, uradili smo ponovo analizu u kojoj smo poredili dva rukopisa, naš i tuzlanski, i ocjene recenzenata, po svakoj stavci, za oba.

140 Pokazali smo, kao za Vedada Spahića ranije, gdje su recenzenti griješili, gdje su lagali, gdje su i šta sve previđali, gdje su bili subjektivni. Ministarstvo je oformilo tim od troje *superrecenzenata*. Dvije *superrecenzentice*, pokazaće se, iz iste klape kao i recenzenti, ignorisale su većinu naših prigovora. Treći *superrecenzent* je izdvojio svoje mišljenje, i stao na našu stranu. *Superrecenzentice* su uglavnom ponovile i metod i argumente recenzenata. Ili su bez obrazloženja presudile da nismo u pravu, ili su priznale da jesmo, ali bez rekapitulacije bodovanja.

Sve što smo dobili od ministarstva bila je pouka o pravnom lijeku – da se obratimo Kantonalnom sudu u Mostaru. Tužbom, jer je to bio *pravni lijek*. Čitamo našu priču prevedenu na pravni jezik, čini nam se odlično. Čista pravnička logika, iz aviona se vidi da konkurs mora da se poništi... Pošaljemo mi to, svi sretni, spremimo se da čekamo par mjeseci presudu u našu korist, možda i godinu, jer spor je sud u Bosni. Međutim, nakon sedam dana stiže odgovor. Kaže Sud u Mostaru da nije nadležan i da je pouka ministarstva pogrešna. Zašto Sud nije nadležan? Zato što nema pravnog puta do *Koordinacije* ministara. Zašto tog puta nema? Zato što su nelegitimno tijelo, fantomsko, političko; nema ih u zakonu. Tako smo na kraju priče o pet čitanki saznali da se o zakonitosti udžbeničke politike stara tijelo na koje se zakon ne može primijeniti.

NE, NIJE TUŽAN KRAJ

Svih pet čitanki spakovali smo u jednu kutiju, koju od tada poklanjamo nastavnicima ili školskim bibliotekama. Sve su i na internetu, na adresi *citanka.ba*.

Sad, kad je tranzicija s osmogodišnje na devetogodišnju školu završena, bilo bi zanimljivo uporediti udžbenike prve sa udžbenicima druge. I to je nešto što upravo sada činimo. Analiziramo udžbenike za devetogodišnji plan i program, za nacionalnu grupu predmeta (pored književnosti i jezika, još i vjeronauka, geografija i istorija). Ono što smo radili 2007., radimo ponovo 2015. i 2016.

Za razliku od prethodne, sada obraćamo pažnju i na vrijednosti, odnosno na oblike indoktrinacije. Prvi rezultati su očekivani: sve je ostalo uglavnom isto. Reforma sa osmogodišnjeg na devetogodišnje osnovno školovanje nije donijela nikakvu promjenu. Ta reforma nije bila jeftina, dodatno su opterećeni roditelji, nastavnici, administracija, štampani su novi udžbenici, potrošen silni novac, ali suština nije dotaknuta. Sve mane koje su imali udžbenici i nastava osmogodišnje škole, sačuvane su i u devetogodišnjoj.

Ovdje bih mogao i da završim. Da li mi je žao što sam trošio vrijeme i energiju na čitanke, analize, recenzente, ministarstvo? Nije. Vjerujem, danas čak i više nego prije deset godina, da je to važan i društveno koristan posao, čak mislim da mi je to obaveza kao nekome ko je zaposlen na fakultetu gdje ima sve potrebne uslove i resurse da se time bavi. Da li je bilo uzalud? Nije. Uveli smo u raspravu o obrazovanju neke drugačije standarde, ideje, koncepte, rješenja. U nekom drugom odnosu političkih snaga sve to moglo bi imati veću težinu. Recimo, 2011. novoizabrani kantonalni ministar obrazovanja pozvao nas je da uradimo analizu nastavnih planova i programa u Kantonu Sarajevo.

Mi smo poziv prihvatili i nakon tri mjeseca objavili analizu. (I taj dokument isto imate na Internetu. *Skolegijum.ba*, *Biblioteka*.) Tu smo na nekih 40 stranica pokazali da nastavni planovi i programi u Kantonu Sarajevo ništa ne valjaju. Npr., loša je tzv. *korelacija*, veza između sadržaja. Recimo, roman *Želena busenja* Edhema Mulabdića tiče se početka Prvog svjetskog rata u Bosni, to je u 6. razredu, a djeca Prvi svjetski rat uče u osmom. Glupo. Taj nastavni plan koji smo analizirali ima oko hiljadu stranica. To nije napravila jedna ekipa koja je saradivala i dogovarala se. Ne. Nego ovamo geografi, onamo hemičari, na trećem mjestu istoričari... Niko se ni s kim ništa ne dogovara. *Ja u klin, ti u ploču* metod. Nema nu-

meracije kako treba, ne slaže se ništa ni sa čim. Ciljevi nisu precizno definisani, čak su ponegdje kontradiktorni.

Dali smo našu analizu u javnu raspravu, poslali je u sve škole, i 85 odsto učesnika potvrdilo je našu dijagnozu. Ali je onda kantonalni ministar dao ostavku. Ne, nije tu tužan kraj. Naslijedio ga je jedan još poletniji i revolucionarniji. I njemu smo pokazali šta smo radili i dokle smo došli, objasnili mu zašto bi sad trebalo da se radi novi plan i program. Pita on kako. Kažemo, prema savremenim standardima. Fokusiraćemo se na ishode. Naprimjer, ishod za predmet maternji jezik je ono što se dogovorimo da dijete nakon devetog razreda treba da zna, može, želi, hoće... Na kraju smo predložili ovo:

142 (Čitanje) Čita tečno i sa razumijevanjem tekstove različitih vrsta i složenosti na oba pisma (ćirilica i latinica); U stanju je samostalno odabrati i preporučiti tekst; obrazlaže svoj izbor (gradi svoj čitalački ukus i interesovanja); Razumije da je jezik struktura i poznaje osnovne zakonitosti po kojima je uređena; Pronalazi, odabire, povezuje i procjenjuje kvalitet i pouzdanost informacija dobijenih iz različitih izvora; Usvaja nove riječi i izraze i primjenjuje ih u govoru i pisanju; Razlikuje vrste tekstova (administrativno/pravni, novinarski, naučni, didaktički, književni...) i analizom ustanovljava svrhu i namjenu teksta. (Kako su i zašto napisani.); Pokazuje dobro razumijevanje pročitano; sumira, pojašnjava značenje pozivajući se na tekst, argumentira stav o pročitano; Povezuje napisano sa svojim iskustvom, vremenom i okruženjem u kojem živi; Prepoznaje stereotipe i predrasude u tekstu, i načine na koje pisac nastoji uticati na nečije stanovište; razvija empatiju i uočava moralne vrijednosti tekstova i sadržaja.

(Pisanje) Razumije ulogu i mogućnosti pisma u jezičkoj komunikaciji; Koristi oba pisma u pisanju (i ćirilicu i latinicu); Vlada pravopisnim i gramatičkim pravilima i standardima jezika i primjenjuje ih u pisanju; Prikuplja, procjenjuje i organizuje ideje i informacije od važnosti za tekst koji piše; Piše tako da formu i stil prilagođava namjeni pisanja i publici kojoj se obraća; Strukturira tekst poštujući osobenosti odabrane forme; Tekst samostalno revidira, unapređuje, uređuje i lektorise; U tekstu iskazuje i dobro argumentira sopstveno stanovište, uzimajući u obzir i druga stanovišta, pravilno upućujući na izvore, ne služeći se plagiranjem; Vlada programima za obradu teksta i prezentacije sadržaja; U različitim formama predstavlja rezultate svog osobnog ili timskog rada i stvaralaštva (eseji, grafičko-vizuelne prezentacije, performansi, književni i dramski nastupi, filmske projekcije, školska web-stranica, školski list...).

(Govor i slušanje) Uspješno učestvuje u svakodnevnoj govornoj komunikaciji; Razlikuje i koristi jezičku i nejezičku komunikaciju; Razumije poziciju govornika i slušaoca (kao govornik vodi računa o razumljivosti i jasnoći iskaza, drži se teme, koristi se neverbalnom komunikacijom da prenese informaciju slušaocima; kao slušalac poštuje govornika, ne upada u riječ, postavlja pitanja i traži pojašnjenja, sumira); Posjeduje preduslove važne za kvalitete iskaza; poznaje jezik, upućen je u temu, vlada retoričkim vještinama (pauza, intonacija, ponavljanje, naglašavanje...); Prilagođava iskaz namjeri,

kontekstu i publici kojoj se obraća, razlikuje različite razloge govorenja: pružanje ili traženje informacija, uvjeravanje sagovornika, izražavanje emocionalnih stanja, logičko izvođenje, rasprava, debata, prezentacija i dr; Uspješno javno govori i nastupa u školskim tijelima i na drugim javnim skupovima.

(Mediji) Razumije specifičnosti različitih medija: televizije, filma, radija, interneta, pozorišta, kompjuterskih igara, stripa; Poznae osnovne faze proizvodnje medijskih sadržaja; Poznae neophodne tehničke predušlove za njihov nastanak i ko je sve odgovoran za konačni rezultat; Odabire i prati medijske sadržaje prilagođene svom uzrastu i interesima; U stanju je da obrazloži svoj izbor i ocijeni kvalitet izabranog sadržaja; Poznae etičke principe povezane sa korištenjima medija, te načine i alate da medije koristi na siguran način; Samostalno proizvodi različite medijske forme; U kreativnom radu primjenjuje stečena znanja i vještine vezane za maternji jezik i specifičnosti medija.

Da bi se ovo postiglo na kraju devetog razreda, treba od nečeg krenuti na početku prvog. Treba isplanirati korake, idući unazad: da bi dijete u 9. razredu znalo ovo, mora u 8. znati ono. Da bi u 8. to, mora u 7. ovo... I tako do prvog.

Krenemo mi na taj posao sa velikim entuzijazmom – i drugi ministar da ostavku. Odustane. Zaključio čovjek pametno da nema podršku za reformu ni u vladi, ni u ministarstvu, ni u sindikatu... I sve stane.

I stoji već godinu i po dana, koliko već dugo Kanton Sarajevo nema ministra obrazovanja. A sve radi normalno, plate se dijele, odluke se pišu... Samo naš posao zakovan. Zašto? Zato što se nikome u vlasti i na pozicijama ne isplati da stvarno reformiše plan i program. Prvo, suočiće se sa 70 odsto nastavnika koji će biti protiv toga, jer ta reforma podrazumijeva da moraju drugačije da rade, da ne mogu više ovako kako su do sad. Drugo, morali bi se temeljito mijenjati planovi i programi nastavnih smjerova na fakultetima. To opet nije u interesu univerzitetskih profesora, većina se time uopšte ne bavi i nikad nije to smatrala važnim. Ali ključna stvar je da vlast ne želi reformu, jer njenu ideologiju hrani upravo ovakav model obrazovanja. Ona će kaobajagi nešto reformisati, ali će ponovo napraviti isto. Kao što je urađeno s ovom devetogodišnjom školom, umjesto osmogodišnje.

Pa ipak, iako sve to znam, govorio sam ovdje iskreno uvjeren da smo uradili dobre stvari i za školu i za literaturu. Nekome se može to uvjerenje učiniti naivnim, a cijela stvar beznačajnom, ali nije loš osjećaj u poslu kojim se bavim učiniti jednu dobru alternativu mogućom i stvarnom. Najzad, pokazali smo da čitanka ne mora nužno biti grob književnosti. Ili, u nekom širem kontekstu: da je moguće zamišljati obrazovanje bez indoktrinacije. Za početak je potrebno samo ne žmiriti pred svinjama.

Nena Velicković (Autorka fotografije: Nena Radulović-Viswanatha)

FAŠIZAM: PONEKAD STRAHUJEM...

Ponekad strahujem da
ljudi misle da će fašizam stići u iznošenom kostimu
koji krasi rugobe i čudovišta
dobro poznata iz beskrajnih repriza nacizma.

PONEKAD STRAHUJEM

MICHAEL ROSEN

Izabrao i s engleskog preveo Dejan Ilić

Fašizam ti stiže kao prijatelj.
On će ti povratiti čast,
učiniće te ponosnim,
sačuvaće ti kuću,
daće ti posao,
očistiće ti kraj,
podsetiće te na tvoju nekadašnju veličinu i sjaj,
obračunaće se sa izdajnicima i podmitljivcima,
ukloniće sve što je drugačije od onoga što veruješ da
tebi pristaje...

On ne ide uokolo da obznani:
“Naš program podrazumeva naoružane ljude,
masovna hapšenja, iseljavanja, rat i progone.“

LJUDI BEŽE

Ljudi beže od rata:
Stric moga oca i njegova žena
bežali su od rata.
Bežali su s jednog kraja Francuske na drugi njen kraj.
Ali vlasti dele ljude:
neki koji su bežali bili su u redu;
a neki, kao stric moga oca i njegova žena,
nisu baš bili u redu:
nisu se rodili u Francuskoj.
Pa su ih stavili na spisak
i oduzeli im sve što imaju.
Njih dvoje su čuli da ljude kao što su oni
smeštaju u voz i šalju na istok.
Pa su se izvukli i bežali s kraja na kraj Francuske
ponovo.
Dobro su uradili,
sad su bili bezbedni,
trebalo je samo da čekaju.
Dok su oni čekali,
vlasti iz tog mesta bile su poražene,
njih dvoje su uhvatili, stavili na voz,
smestili u tranzitni logor, pa opet na voz,
u drugi logor,
gde su ih ubili.
Ljudi beže od rata.
Nekad pobegnemo.
A nekad ne.
Nekad nam pomognu.
A nekada ne.

MADIONIČAR

... i pojavio se mađioničar
i rekao,
“Dame i gospodo, veština izvođenja trikova
sastoji se u tome da se stvari promene pred vašim očima
a da vi ne znate kako ili zašto.
Mi vam pokažemo stvari i u trenutku
one nestanu i ponovo se pojave na drugom mestu
ili se ponovo pojave kao nešto drugo sasvim drugačije.
Dame i gospodo, gledajte pažljivo, vidite,
prsti se ne odvajaju od šake,
hoću da mi kažete šta imam ovde:
Jeste, to je kriza bankarskog sistema, punokrvna
međunarodna kriza bankarskog sistema, hvala.
Sada, gledajte pažljivo, ne skrećite pogled
i evo tek što smo izgovorili reč,
pogledajte ponovo, šta sad imam?
Krizu raspodele javnog novca.
To je, dame i gospodo,
sama suština izvođenja trikova.
Hvala.”

147

MADIONIČAR, PONOVO

“... Dame i gospodo,
dozvolite da vam pokažem nešto drugo.
Vi znate i ja znam da se izvođenje trikova
često sastoji u odvlačenju pažnje.
Mi vam kažemo da gledate jednu stvar
dok radimo nešto sasvim drugo.
Dakle, ako kažem, molim vas gledajte
u ovo što imam ovde, vi ćete biti
podozrivi, je l da?
Pa dobro, ipak ću pokušati.
Evo ga ovde deficit. Molim vas, pratite deficit.
Uradiću sve što mogu da deficit
nestane.
Da bih to uradio, moraću
tamo da premestim nešto novca.
Neki ljudi imaju mnogo.
Neki ljudi jedva da nešto imaju.
Mogu li to da promenim?
I tako, sad ste zbunjeni.
Da li pratite deficit
ili pratite novac?
Podsećam vas, ako ne učinim da deficit nestane
doživeću neuspeh.
Smanjuje se...
Obećao sam da ću...
ali, dame i gospodo,
istini za volju,
nisam učinio da nestane.
O bože...
Ali, dame i gospodo,
šta ako je sve to bila nameštaljka?
Dok ste vi pratili deficit
u nadi da ćete me razotkriti,
pogledajte šta sam ovde uradio sa novcem.
Uzeo sam novac od onih koji jedva da ga imaju

i dao ga onima koji imaju mnogo.
A vi to niste primetili
jer ste pratili deficit.
Dakle, dame i gospodo,
možda nisam učinio da deficit nestane,
ali sam svakako premestio novac.
Ja to nazivam uspehom.
Šta vi mislite?
Hvala mnogo.
Bili ste divna publika.”

“VAŽAN GOVOR O TOME ZAŠTO TREBA POĆI U RAT, UDARNA VEST”

“Možemo bombama da pogodimo ušice igle.
Ne možemo uvek da pronađemo iglu.
Ali ipak bacamo bombe.
I one padaju vrlo precizno.
Na... hm... na šta god.
Što je dobro, zar ne?”

“Biće civilnih žrtava.
To je tačno.
Ali te žrtve biće manje važne od naših civilnih žrtava
... hm... da.
Mislim da se oko toga svi slažemo.”

150

“Svaki put kad bomba iz nekog našeg aviona padne
na narod na Bliskom istoku,
narod s Bliskog istoka nam sve više
veruje... hm... da.
Učinićemo svaki napor da okupimo ljude
i razgovaramo o tome kako da zaustavimo
ubijanje
što se ne odnosi na naše ubijanje drugih.
I narod s Bliskog istoka
u tome nas podržava.
Oduvek nam je bio veoma zahvalan.
Voli nas.
Uvek nas je voleo.
Još od... hm... Kitchenera...
i Gordona.
Veliki ljudi. Mnogo su ih voleli.”

“Veoma nas potresa... hm...
stradanje izbeglica.
Da, biće izbeglica
zbog naših bombardovanja
svesni smo toga,

ali nama možete verovati
da ćemo ih... hm... vratiti nazad,
gde ćemo ih bombardovati.
Možete nam verovati da ćemo to uraditi.”

Hteo bih nešto da kažem o Rusiji.
Ne verujemo Rusiji.
Oni kažu da ubijaju ljude Islamske države.
Ako to rade, onda to rade na pogrešan način.
Ako to ne rade, onda bi trebalo da rade.
Da.

I Asad.
Asad je najgora osoba koja je ikada
kročila zemljom.
On ubija nedužne civile.
Zamislite!
Činimo sve što možemo
da njegove neprijatelje uklonimo s lica zemlje.
To je ono što mi radimo
i znamo zašto to radimo.
I niko od nas ne želi da Rusi to rade
umesto nas.

151

Par reči o Jeremyju Corbinu.
Može vam se učiniti da je on slabić, zaludan, pacifista.
I on to jeste.
On je veoma, veoma slab.
Veoma, veoma zaludan.
I veoma, veoma pacifista.
On je takođe i sumanutu ubica.
Izuzetno opasan.
On bi mogao Britaniju da baci na kolena
dok trepnete.

On i njegove pristalice marksisti
naklonjeni su teroristima.

S rukom na srcu
kažem da mi s ove strane stola
baš nikada nigde nismo bili naklonjeni
teroristima.
Vi ćete se recimo setiti
da mi nikada ni na koji način nismo
imali nikakva posla
sa severnoirskim protestantskim paramilitarnim grupama
direktno, indirektno, preko posrednika
ili krišom preko naših tajnih službi.
Nikad. Nijednom. Oduvek. Ili uvek.

Ni sa bilo kojim teroristima u Libiji.
Ili u Siriji.
Ne, u stvari, sa Sirijom je drugačije.
Oprostite mi, znam da hoćete.
U Siriji smo bili naklonjeni umerenim teroristima.
Oni umereno seju strah.
152 Ima ih oko 70.000.
U trenutku kada bombardujemo Islamsku državu
70.000 umerenih terorista istrčava
iz svojih kuća i
kreće na Assada da ga uhvati.
Možda im se na putu ispreče neki Rusi.
Da.
Shvatili smo to.
Ali... hm... još ne znamo šta da uradimo
u vezi sa tim.
Ali 70.000 umerenih terorista
će to već nekako rešiti.
Rusija nije onaj veliki medved koji je nekada bila.
Ne, stvarno, to je sad tek jedan isfronclani plišani meda.
Isfronclani.
Oprostite mi na površnosti u ovom trenutku velike, velike ozbiljnosti.

Kad smo kod toga:

Nijedna vlada ne donosi olako odluku da krene u rat...
zato se nama to tako često događa
... hm... ne olako.
Zato vas molim
da budemo ujedinjeni u ovome.
Jer, tamo napolju niko nije ujedinjen.
Hvala.
Glasajte za rat.
Moramo nekako da održavamo ovu ekonomiju.
Keynes nije bio u pravu.
Ali ima smisla upotrebiti Keynesa za ubijanje.
Pumpanje industrije oružja podstiče rast.
Vidite, sve se uklapa.
Nevolja je kad se ne uklapa.
A kad su tu nevolje, sipamo naftu na uzburkano more.
Naftu? Ko je pomenuo naftu?
Ja nisam.
Pomešali ste me s nekim.
Hvala.
Napred s bombama!
Uzdravlje.

SIROMAŠNI KRIVE SIROMAŠNE

[ovde treba da stoji “znak za ironiju” da neko ne pomisli da zaista mislim ovo što kažem]

Dok naše vođe razmišljaju koja će im od dve referendumske opcije
garantovati sigurnu poziciju,
dajte nam, molim vas, sate i sate i sate
ljudi koji govore da su siromašni zbog izbeglica.
Dajte nam, molim vas, sate i sate i sate
tih istih ljudi koji ništa ne kažu o krahu banaka iz 2008,
za koji će jedan ministar torijevac reći da je “doneo bedu milionima ljudi”;
dajte nam sate i sate tih istih ljudi koji nikada ne govore o štednji
vlade koja namerno i otvoreno kreše plate;
dajte nam sate i sate tih ljudi koji nikada ne govore o milijardama sklonjenim
u poreske rajeve;
dajte nam sate i sate tih ljudi koji nikada ne govore o ceni ratova
čiji je jedini učinak da ljude pretvaraju u izbeglice.
Dajte nam, molim vas, ljude u medijima koji opravdavaju sve te stvari
jer: “Ljudi tako misle”, kao da nema
154 drugih ljudi koji misle nešto drugo,
kao da ti ljudi iz medija nemaju pristup nijednom drugom izvoru
informacija
koje bi otkrile da ne uspevamo da podelimo svetske resurse
ni približno ravnomerno,
pa radio i TV programi samo slažu jedan preko drugog
slojeve glasova siromašnih koji krive siromašne
iznova i iznova i iznova.
Od velike je važnosti da niko ni reč ne kaže o bezobrazno bogatim ljudima
koji dele svetske resurse u svoju sebičnu korist.

Pesme su izabrane sa autorovog bloga i iz knjige – Michael Rosen, *Don't Mention the Children* (Grewelthorpe, Ripon: Smokestack Books, 2015).

Michael Rosen je profesor dečje književnosti na koledžu Goldsmiths Londonskog univerziteta. Radio je i predavao i na čuvenom Institutu za obrazovanje u Londonu. Pored stručnih tekstova i komentara, piše poeziju i prozu, kao i priče za slikovnice. Više o Rosenu na <https://www.facebook.com/michael.rosen.5496>

UČENJE ARITMETIKE: PRIČA O JEDNOM EKSPERIMENTU¹

L.P. BENEZET

S engleskog prevela Slobodanka Glišić

U proleće 1929. godine pokojni Frenk D. Bojnton, nadzornik škola u Itaki u Njujorku i predsednik Odeljenja za školski nadzor, poslao je nekolicini svojih prijatelja i kolega nadzornika članak o modernom programu državnih škola. Njegova teza bila je da nas neprestano mole da nastavnom programu dodamo nove predmete (časove posvećene bezbednosti, zdravlju, štedljivosti i slično), ali niko ne predlaže da se neki predmet izbaci iz programa. Svoj članak zaključio je izazovom koji je otprilike ovako glasio: “Čikam vas da mi pokažete kako možemo da izbacimo bilo šta od ove građe.” To me je, naravno, podsetilo na čuveno Makendruovo poređenje nastavnog programa američkih osnovnih škola s tavanom u kući porodice Džouns. Džounsi nikad nisu ništa izbacili iz kuće u kojoj su stanovali pedeset godina.

Sačekao sam mesec dana i onda napisao Bojntonu pismo na osam strana u kojem sam mu rekao šta se, po mom mišljenju, može izbaciti iz sadašnjeg nastavnog programa. Navodim dva pasusa:

Pre svega, čini mi se da u osnovnim školama gubimo mnogo vremena na baktanje sa stvarima koje bi trebalo izostaviti ili odložiti dok deci ne bude potrebno da ih uče. Kad bi bilo po mome, iz prvih šest razreda izostavio bih aritmetiku. Ako baš hoćete, dozvolio bih deci da vežbaju razmenu novca služeći se tobožnjim novcem – jer kad bi dete od jedanaest godina inače koristilo aritmetiku osim u razmeni?

¹ Prvobitno objavljeno u *Journal of the National Education Association*, Volume 24, Number 8, November 1935, str. 241-244. Tekst je originalno izašao u tri nastavka, i ovde se daje u toj prvoj verziji, u tri dela, sa svim referencama i napomenama o tome.

Mislim da je besmisleno osam godina terati decu da rešavaju aritmetičke zadatke onakve kakvi se obično daju u osnovnoj školi. Kakvu potrebu može imati desetogodišnje dete za dugačkim deljenjem? Ceo predmet aritmetike mogao bi se odložiti do sedmog razreda, a onda bi ga normalno dete moglo savladati za dve godine.

Pošto sam napisao pismo, shvatio sam da ne radim dobro svoj posao ako u tu stvar zaista verujem a ne sprovodim je. U to vreme bio sam već pet godina nadzornik u Mančesteru i izložen oštroj kritici zato što sam praktično proterao aritmetiku iz nastavnog programa prvog, drugog i prve polovine trećeg razreda. Upis u prvi razred bio je 1924. godine za 20 odsto veći nego upis u drugi, jer otprilike jedna petina dece nije mogla dovoljno dobro da savlada aritmetiku da bi prešla u drugi razred pa je bila primorana da ponavlja godinu. Upis u prvi razred 1929. godine nije bio veći od upisa u treću godinu.

156 Pored toga, brinula me je nesposobnost prosečnog deteta u našim razredima da koristi engleski jezik. Deca koja su imala sopstvene ideje bila su bespomoćna kad ih je trebalo prevesti na dovoljno razumljiv engleski. Jednog dana posetio sam jedno odeljenje osmog razreda u pratnji stenografinje čiji je zadatak bio da doslovno zapisuje odgovore koje mi daju deca. Pokušavao sam da navedem čak da mi sopstvenim rečima kažu da je u slučaju kad imamo dva razlomka s istim brojiteljem onaj s manjim imeniteljem veći. Navodim tipične odgovore.

“Manji broj u razlomku uvek je najveći.”

“Ako su oba brojitelja ista, a imenitelji su da je jedan manji od onog drugog, onaj koji je manji veći je.”

“Kad imate jednu stvar i podelite je na delove, manji deo biće veći. Hoću da kažem da će onaj koji možeš da поделиš na najmanje delove biti najveći delovi.”

“Imenitelj koji je najveći najmanji je.”

“Ako su oba brojitelja isti broj, manji imenitelj je najveći – veći – od ona dva.”

“Ako imaš dva razlomka i jedan razlomak ima najmanji donji broj. On je podeljen na delove i jedan ima više delova. Ako su dva razlomka jednaka, donji broj je bio manji od onog drugog u drugom razlomku. Najmanji ima najveći broj delova – imao bi najmanji broj delova, ali bi oni bili veći od onih koji su podeljeni na više delova.”

Prosečni laik bi pomislio da pred sobom ima grupu glupaka, ali uveravam vas da su to tipični pokušaji četrnaestogodišnjaka iz bilo kojeg kraja zemlje da svoje ideje izraze na

engleskom. Problem nije bio u deci, a ni u nastavniku; problem je bio u nastavnom programu. Ako je tok učenja zahtevao da deca savladaju dugačko deljenje pre nego što završe četvrti razred, a razlomke pre nego što završe peti, nastavnik je takvim zadacima morao posvetiti silne časove i pri tom zanemariti vežbanje govornog engleskog jezika. Isti eksperiment izveo sam i u školama u Indijani i Viskonsinu i dobio potpuno iste rezultate kao u Nju Hempširu.

U jesen 1929. godine odlučio sam da sprovedem sledeći eksperiment: sve do sedmog razreda deca uopšte neće formalno učiti aritmetiku nego će pre svega učiti da čitaju [*read*], rasuđuju [*reason*] i prepričavaju [*recite*] – to su bila moja nova Tri R. A pod prepričavanjem nisam mislio na doslovno ponavljanje reči učitelja ili lekcija iz udžbenika. Mislio sam na to da treba da govore engleski jezik. Odabrao sam pet odeljenja – tri treća razreda, jedno odeljenje sastavljeno od učenika trećeg i četvrtog razreda i jedno odeljenje petog razreda. Pitaoh nastavnike da li su voljni da se upuste u eksperiment. To su bili mladi nastavnici, sa četvorogodišnjim iskustvom u proseku. Pažljivo sam ih odabrao, ali sam još pažljivije odabrao škole. Tri od četiri školske zgrade (dva odeljenja bila su u istoj zgradi) nalazile su se u okruzima gde gotovo da nije bilo roditelja koji je engleski govorio kao maternji jezik. Roditeljima sam poslao obaveštenje o predstojećem eksperimentu i zamolio ih da razgovaraju sa mnom ako imaju neke primedbe. Niko se nije pobunio. Naravno, to sam i očekivao kad sam im poslao obaveštenje. Da sam izabrao druge škole u gradu, s decom čiji su roditelji završili srednju školu ili fakultet, bio bih obasut negodovanjem i eksperiment nikad ne bi bio ostvaren. Nekoliko puta sam razgovarao s nastavnicima i oni su s oduševljenjem prihvatili novi plan.

Deca u tim odabranim odeljenjima podsticana su na usmene sastave. Pričala su o knjigama koje su pročitala, o događajima koje su videla, posetama u koje su išla. Prepričavala su filmove koje su gledala i spontano izmišljala priče. Bilo je prijatno ući u ta odeljenja. Deca su bila zadovoljna i raspoložena. Više nisu morala pod pritiskom da uče tablice množenja i bore se s dugačkim deljenjem. Zaista su uživala u časovima provedenim u školi.

Na kraju osmog meseca poveo sam sa sobom stenografkinju i obišao sva odeljenja četvrtog razreda u gradu. Pošto imamo polugodišnje prelaženje iz razreda u razred, deca koja su na početku eksperimenta bila u višem trećem razredu sada su bila u nižem četvrtom razredu. Razlike su bile neverovatne. Kad sam u tradicionalnim četvrtim razredima tražio da mi ispričaju šta su čitala, deca su oklevala, stidela se i snebivala. U jednom četvrtom razredu nisam mogao da nađem nijedno jedino dete koje bi priznalo da je počinilo greh čitanja. Niko se nije dragovoljno javio da govori, a kad sam pokušao da ih prozivam, prozvano dete bi ustalo, odmahnuo glavom i po-

tom ponovo selo. U četiri eksperimentalna četvrta razreda deca su se praktično borila za priliku da ispričaju šta su čitala. Svaki put kad bi se čas završio, desetine ruku još su mahale kroz vazduh, a lišca dece bi se pokunjila zato što nismo stigli da čujemo šta imaju da kažu.

Godinama sam primećivao da rano uvođenje aritmetike u nastavu otupljuje i gotovo uspavljuje dečju sposobnost rasuđivanja. Imao sam jedan zadatak koji sam postavljao, ne jedanput nego stotinu puta, šestim, sedmim i osmim razredima. Ovako je glasio: “Ako mogu da pređem sto jardi u minutu (a mogu), koliko milja ću istom brzinom preći za jedan sat?”

U devetnaest od dvadeset slučajeva odgovor je bio šest hiljada i ako bih pokazao odobravanje i nasmešio se, razred bi se zadovoljno opustio. Ali ako bih rekao: “Aha. To znači da razdaljinu odavde do San Fransiska i natrag mogu da pređem za jedan sat”, deca bi odreda počela da se smeju i izgledala bi bleskasto.

158 Zato sam nastavnicima u eksperimentalnim odeljenjima rekao da očekujem da deca što više u praksi procenjuju visine, dužine, površine, razdaljine itd. Na kraju školske godine posetio sam eksperimentalno odeljenje sastavljeno od učenika trećeg i četvrtog razreda, a tada već četvrtog i petog. Na tabli sam nacrtao grubu mapu na kojoj sam prikazao zapadni kraj jezera Ontario, istočni kraj jezera Iri i reku Nijagaru. Zatražio sam da pogode šta sam nacrtao i nisam se iznenadio kad su prepoznali lokaciju. Onda sam tri mesta duž reke obeležio slovima “K”, “NV” i “B”. Đaci su bez teškoća prepoznali Nijagarine vodopade i Bafalo, ali ih je zbunjivalo slovo “K”. Neki su mislili da je Kvebek, a drugi su znali da nije. Konačno sam im rekao da je to Kvinstaun. Onda sam nacrtao poprečni presek vodopada, sa tvrdim slojem stena u gornjem delu i mekim slojem koji reka razjeda u donjem delu i oni su mi rekli šta je to i da kamenje malo-pomalo otpada s ivice. Opisali su mi kako se taj proces odvija. Zatim sam im rekao da su 1680. godine belci prvi put videli vodopade i da su se oni tada nalazili oko 2500 stopa niže nego danas. Pitao sam ih kojom brzinom se vodopadi povlače uzvodno. Ta deca, koja godinu dana nisu imala formalne časove aritmetike, ali su učila da razmišljaju, odgovorila su mi da je prošlo 250 godina otkad su belci prvi put videli vodopade, što znači da se uzvodno povlače brzinom od deset stopa godišnje. Zatim sam im rekao da su naučnici utvrdili da su vodopadi prvobitno počinjali kod Kvinstauna, a da je sada Kvinstaun deset milja dalje nizvodno i pitao sam ih koliko godina su se vodopadi povlačili. Odgovorili su da je vodopadima trebalo 250 godina da se povuku za otprilike pola milje, što znači 500 godina za milju, to jest 5.000 godina za sadašnju razdaljinu od Kvinstauna. Mapu sam nacrtao tako da se vidi da je razdaljina od Nijagarinih vodopada do Bafala otprilike dvostruko veća nego između

Kvinstauna i Nijagarinih vodopada. Pitao sam decu mogu li da pogode koliko bi vremena trebalo da se vodopadi povuku do Bafala i isuše jezero. Rekla su da se to neće dogoditi u sledećih deset hiljada godina. Kad sam ih upitao kako su to izračunala, odgovorila su mi da mapa pokazuje da su Nijagarini vodopadi udaljeni od Bafala dvadesetak milja i da je to dva puta veća razdaljina od one između Kvinstauna i Nijagarinih vodopada!

Desilo se da sam nekoliko dana posle tog događaja s dvojicom kolega nadzornika posetio jedan veliki grad u Novoj Engleskoj. Naš domaćin zainteresovao se za slučaj s Nijagarinim vodopadima koji sam mu opisao i predložio je da od učenika petog razreda u jednoj njegovoj školi zatražim da reše isti zadatak. Drugi nadzornici sedeli su kao publika, a ja sam stao pred učenike petog razreda u takozvanoj pokaznoj školi, to jest školi koja služi za praktičnu obuku nastavnika i u koju uvek šalju posetioce.

Nadzornik domaćin: Dečaci i devojčice, da li biste voleli da vam nadzornik Benezet iz Mančestera u Nju Hempširu postavi neka pitanja o Nijagarinim vodopadima?

Deca sa zadovoljstvom prihvataju ideju.

Gospodin Benezet: (Crta mapu na tabli.) Deco, šta je ovo što sam nacrtao na tabli? 159

Deca: Velika jezera.

G. B.: Dobro. Koja jezera?

Dete: Ontario i Iri.

G. B.: Dobro. Koja je to reka?

Dete: Sent Lorens.

G. B.: To jeste tačno. Reka je Sent Lorens. Ali ovde je drukčije zovu. Zovu je Nijagara. Šta znate o reci Nijagari?

Drugo dete: Tamo su Nijagarini vodopadi.

Treće dete: Nijagarini vodopadi su povezani s rekam Nijagarom.

G. B.: Aha! Kako su povezani?

Dete: Voda curi niz vodopade i ulazi u reku Nijagaru.

G. B.: Rekao bih da je to baš veliko curenje. Da li je neko od vas video Nijagarine vodopade?

Troje podiže ruke.

G. B.: Koliko su visoki vodopadi? Imate li pojma? Da li su viši od ove učionice?

Deca: Jesu (s oklevanjem).

G. B.: A koliko je visoka ova učionica?

Nagađanja o visini kreću se od 11 do 40 stopa. Učionica je zapravo visoka 16 stopa. Na kraju g. Benezet odustaje od pitanja kolika je visina vodopada.

G. B.: Dobro, nije važno koliko su vodopadi visoki. Na ovoj mapi jedno mesto sam označio slovima “NV”, a drugo slovom “B”. Šta “NV” znači?

Deca: Nijagarini vodopadi.

G. B.: Šta označava slovo “B”?

Drugo dete: Bej [bey, zaliv].

G. B.: Ne. Setite se da Nijagarini vodopadi nisu samo ime vodopada nego se i jedan grad tako zove [Niagara Falls].

Dete: Baltimor.

Posle duže pauze nadzornik domaćin, koji sedi u dnu učionice, kaže razredu da je ime obeleženog grada i ime jedne životinje.

Dete: Bafalo [buffalo, bivo, bufalo, bizon].

G. B.: Tako je. A ovde je još jedan grad i njega ću označiti slovom “K”. To nije Kvebek, nego je Kvinstaun. Ljudi koji su pažljivo proučavali to područje kažu da su se vodopadi nekad davno nalazili kod Kvinstauna. Sad mi recite: kad kažem da ću vam pokazati poprečni presek jabuke, šta to znači?

Nisu sigurni.

G. B.: Recimo da ste nožem presekli jabuku napola. Šta vam pokazujem kad držim jednu polovinu?

Dete: Pola jabuke.

Drugo dete: Srce jabuke.

Treće dete: Jabuku iznutra.

G. B.: Recite mi, da li je reč “presek” nova reč za većinu vas?

Hor poletno odvrća da “nije”.

G. B.: Dakle, poprečni presek jabuke znači presek pravo kroz jabuku. Zašto vam to govorim?

U međuvremenu, g. Benezet je na tabli nacrtao poprečni presek Nijagarinih vodopada.

Dete: Zato što je to poprečni presek vodopada.

G. Benezet sad objašnjava da tu postoje dve vrste stena i pita koja je tvrđa. Konačno se odlučuje za gornji sloj. On onda pokazuje kako su donje stene potkopane i kako su na kraju tvrde ostale da vise kao polica. Postale su suviše teške i otpale su; i vodopadi su se zato pomerili unazad za nekih deset stopa.

G. B.: E sad, kad su ih 1680. godine (ispisuje datum na tabli) belci prvi put videli, vodopadi su se nalazili niže od mesta na kojem su danas i procenjuje se da su se otad pomerili uzvodno za otprilike 2500 stopa. Pre koliko vremena su belci prvi put videli vodopade?

Dete: Pre četiristo godina.

Drugo dete: Pre dvesta godina.

Treće dete: Pre trista godina.

Nagađanja se kreću između 110 i 450 godina. Jedan dečak kaže da je to bilo otprilike u vreme kad je Kolumbo doplovio u Ameriku; drugi kaže da je to bilo u vreme hodočasnika i puritanaca.

G. B.: Pa dobro, kako ćemo to saznati?

Jedno vreme vlada opšta zbunjenost. Konačno:

Dete: Oduzećemo 1930 od 1680.

G. B.: Lepo.

G. Benezet na tabli ispisuje:

1680

1930

G. B.: Sad pogledajte i recite mi koliko je to godina. Pokušajte da mi odgovorite pre nego što oduzmemo cifru po cifru.

Treba napomenuti da nijedno dete nije primetilo pogrešan položaj dve grupe cifara. Nagađaju: 350, 200, 400 godina.

G. B.: Hajde da oduzmemo cifru po cifru.

Dete: Nula od 0 jednako je 0. Tri od 8 jednako je 5. Devet od 6 jednako je 3. Odgovor je 350 godina.

G. B.: Koliko vas misli da je 350 godina tačan odgovor?

Podiže se oko dve trećine ruku. Na kraju, dvoje-troje misli da je odgovor pogrešan.

G. B.: Dobro, ispravite odgovor.

Dete: Treba da bude 9 od 16 jednako je 7.

G. Benezet zapisuje 750. Kad pita koliko njih se slaže da je odgovor tačan, skoro sve ruke se dižu. Ali ovog puta lokalni nadzornik je zakoračio ka vratima u dnu učionice mašući rukama u očajanju zbog neznanja koje pokazuju njegovi odlični đaci. Posle izvesnog vremena, pošto g. Benezet izgleda pomalo zbunjen, i deca postaju pomalo zbunjena. Jedna devojčica, Elsi Miler, konačno prilazi tabli, obrće brojke, oduzima i kaže 250 godina.

G. B.: Tako je. Ako su se tokom 250 godina vodopadi povukli za 2500 stopa, za koliko se stopa godišnje povlače uzvodno?

Dete: Za dve stope.

G. Benezet se pravi da je zadovoljan odgovorom i pita ko se sve s tim slaže. Ruke opet diže skoro ceo razred.

G. B.: Ima li neko drukčiji odgovor?

161

Dete: Osam stopa.

Drugo dete: Dvadeset stopa.

Konačno Elsi Miler ponovo ustaje i kaže da je odgovor deset stopa.

G. B.: Šta? Deset stopa? (*Glumi da je veoma iznenađen.*)

Na to ceo razred prsne u grohotan smeh. Elsi Miler ne odustaje od svog odgovora i g. Benezet je poziva da priđe i dokaže ga. Kaže da se čudi što je Elsi tako tvrdoglava kad su svi protiv nje. Ona konačno dokazuje svoju tvrdnju i g. Benezet priznaje razredu da su svi drugi grešili.

G. B.: Dakle, za koliki deo milje su se vodopadi povukli u poslednjih 250 godina?

Deca nagađaju: 3/2, 3/4, 2/3, 1/20, 7/8 – samo ne 1/2. Čuje se zvono i čas se završava.

Zapazićemo da je lokalni nadzornik na početku pomenuo Nijagarine vodopade i tako dao deci mali nagoveštaj kakav onoj iz Mančestera nije dat. To im je pomoglo da prepoznaju mapu. Deca iz Mančestera, koja nisu učila tablice, ali su često govorila o razdaljinama i dimenzijama, znala su da 2500 stopa iznosi oko pola milje, a đaci iz većeg grada, iako su im tablice još bile sveže u glavi, gotovo da nisu imali pojma kolika je udaljenost između dve date tačke.

162 Toliko sam bio oduševljen dotadašnjim uspehom eksperimenta da smo u jesen 1930. počeli da ga sprovodimo u još šest-sedam odeljenja. Formalna aritmetika je izostavljena iz nastavnog programa i naglasak je stavljen na izražavanje na engleskom jeziku, rasuđivanje i procenjivanje razdaljina.

Jednog dana otpočeo sam eksperiment vezan za izražavanje na engleskom. Ispred učenika 7-B razreda okačio sam kopiju slike Frederika Voa na kojoj je prikazan beli medved kako plovi na maloj santi leda. To sam uradio u odeljenju s tradicionalnom nastavom, u školi u kojoj je samo mali broj dece bio stranog porekla. Zatražio sam da zapišu sve što osećaju dok gledaju sliku. Četrdeset pet minuta kasnije okačio sam istu sliku u još jednom 7-B razredu, ovog puta eksperimentalnom, u školi gde je najviše troje dece imalo roditelje kojima je engleski bio maternji jezik. Zatim sam okupio nastavnike sedmog razreda iz celog grada i pročitao im deset najboljih radova iz prvog i deset najboljih iz drugog odeljenja. Pitao sam ih da li uočavaju neku razliku. Jedan nastavnik je rekao da je jedna grupa oko godinu i po do dve ispred druge po zrelosti izražavanja i svi su se s tim složili. Rekao sam nastavnicima: “Ako vam kažem da je jedna grupa iz škole ‘A’, a druga iz škole ‘B’, iz koje od njih su, po vašem mišljenju, bolji radovi?”

“Oh, iz škole ‘A’, nema sumnje”, odgovorili su navodeći ime škole koju pohađaju deca u čijim se porodicama govori engleski.

“Pa”, rekao sam, “upravo je obrnuto.” Zažamorili su u neverici. Zatim

smo analizirali radove i izbrojali prideve koje su koristili tradicionalno podučavani đaci. Bilo je ih je ukupno četrdeset: prijatno, lepo, plavo, zeleno, hladno itd. Kad smo izbrojali prideve koje je koristila druga grupa (broj radova bio je otprilike isti), ustanovili smo da ih ima 128, među njima i veličanstveno, moćno, jedinstveno, uzvišeno itd. Mali Grci, Jermeni, Poljaci i frankofoni Kanađani daleko su prevazišli svoje suparnike kojima je engleski bio maternji jezik.

Zatim sam sproveo još jedan sličan test. U deset različitih odeljenja petog razreda okačio sam istu sliku – pejzaž s rekom koja teče kraj Mančestera. Pet odeljenja imalo je tradicionalnu nastavu, a pet eksperimentalnu. Priča se ponovila: deca iz eksperimentalnih grupa daleko su se tečnije izražavala. Koristila su reči za koje đaci iz drugih grupa nisu ni čuli. Pored toga, provera pravopisa pokazala je da su najslabije grupe među onima koje su bile eksperimentalne dostigle najbolji rezultat tradicionalnih grupa. Najveće iznenađenje priredilo je odeljenje u čijem sastavu su bili razredi 5-B i 5-A. Mlađi đaci, iz 5-B razreda, učili su po eksperimentalnom nastavnom programu, bez aritmetike, a druga polovina odeljenja po tradicionalnom. Oni iz 5-A razreda imali su najslabiji rezultat od svih deset grupa, a mlađa grupa 5-B bila je druga po uspehu. Njih je četiri meseca podučavao isti nastavnik, ali različitim metodima.

Sad smo bili spremni za eksperimentisanje u mnogo širem obimu. U jesen 1932. godine otprilike polovina odeljenja trećeg, četvrtog i petog razreda u gradu radila je po novom nastavnom programu. Neki direktori škola bili su pomalo sumnjičavi i tražili su dozvolu da se časovi klasične aritmetike odlože do početka šestog, a ne do početka sedmog razreda. Četiri škole dobile su dozvolu da udžbenik aritmetike počnu da koriste u 6-B razredu. Otprilike u to vreme profesor Gaj Vilson sa Bostonskog univerziteta zatražio je dozvolu da isproba naš program. Jedna naša nastavnica srednje škole spremala je magistarski rad na Bostonskom univerzitetu i u okviru njega dobila zadatak da iz aritmetike testira 200 dece šestog razreda u mančesterskim školama. Deca su podeljena u dve približno jednake grupe: 98 iz eksperimentalnih odeljenja i 102 iz tradicionalnih, ili otprilike toliko. Sva su išla u šesti razred. Pola njih nije imalo časove aritmetike sve do šestog razreda, a druga polovina ih je imala sve vreme, počevši od 3-A razreda. Na ranijim testovima tradicionalno obučavani učenici imali su bolje rezultate, što se moglo i očekivati jer ti testovi nisu zahtevali rasuđivanje, nego su se svodili na četiri osnovna procesa i manipulaciju njima. Međutim, već sredinom aprila, sva odeljenja su praktično bila na istom nivou, a kad je u junu dat poslednji test, jedna od eksperimentalnih grupa pokazala se najboljom u gradu. Drugim rečima, ta deca, koja nisu od početka morala da uče kombinacije, tablice i takve stvari, bila su u stanju da već posle jedne

školske godine dostignu nivo koji su tradicionalno podučavana deca dostigla posle tri i po godine učenja aritmetike.

UČENJE ARITMETIKE II:² PRIČA O JEDNOM EKSPERIMENTU

Ovo je drugi deo članka o eksperimentu koji je od 1929. godine sproveden u Mančesteru u Nju Hempširu. U prethodnom delu, objavljenom u novembarskom broju Journala, g. Benzet je dao sledeće objašnjenje: u nekim školama u Mančesteru deca su u prvih šest razreda učila aritmetiku isključivo kroz praksu, to jest tako što su procenjivala visine, površine i slično; formalna aritmetika nije uvođena sve do sedmog razreda. Na testovima datim i tradicionalno i eksperimentalno podučavanim grupama pokazalo se da su ove druge bile u stanju da u roku od jedne školske godine dostignu nivo koji su tradicionalno podučavana deca dostizala nakon tri i po godine učenja aritmetike. Pored toga, pošto su nastavnici u eksperimentalnim grupama imali vremena da se posvete učenju dece umeću "čitanja, rasuđivanja i prepričavanja", ona su se više zainteresovala za čitanje, razvila su bogatiji rečnik i tečnije su se izražavala.

164 U jesen 1933. godine osetio sam da sam spreman za veliki skok. Znao sam da mogu da branim svoj stav dokazima koji će zadovoljiti svaku razumnu osobu. U skladu s tim, odbor naših nadzornika dao je nacrt novog načina izučavanja aritmetike. Ja sam želeo da do kraja nastavimo istim putem jer smo na primeru četiri odeljenja dokazali da se to može uraditi bez ikakve štete, ali drugi nadzornici bili su oprezniji od mene pa sam i ja shvatio da bi sad trebalo da se nosim s duboko uvreženim predrasudama obrazovanog dela naših građana. Zato je napravljen kompromis i mi smo 1. septembra 1933. godine predložili da se aritmetika uči na sledeći način:

I razred – Nema formalnih predavanja iz aritmetike. Da bi mogla da koriste udžbenike, a i u skladu s potrebama koje se javljaju, deca uče da prepoznaju i čitaju brojeve do 100. Uputstva o tome ne daju se u nekom određenom periodu ili u neko određeno vreme, nego nailaze spontano, u zavisnosti od zadataka postavljenih na časovima čitanja ili kad je potrebno pozvati se na određene stranice teksta.

U međuvremenu, deca stiču osnovnu ideju o poređenju i procenjivanju, i to tako [sic] što počinju da shvataju oprečne reči kao što su: više/manje, mnogo/malo, više/nije, duže/kraće, ranije/kasnije, uže/šire, manje/veće itd.

Čim postane izvodljivo, deca uče da prate datume na kalendaru. Beleže praznike i rođendane, kako školskih tako i vanškolskih drugova i svojih rođaka.

² Prvobitno objavljeno u *Journal of the National Education Association*, Volume 24, Number 9, December 1935, str. 301-303.

II razred – Nema formalnih predavanja iz aritmetike.

Nastavlja se upotreba komparativa na isti način na koji je to rađeno u prvom razredu.

Deca počinju da određuju vreme. Uče da prepoznaju sate i polusate.

Nastavlja se i prepoznavanje brojeva stranica. Deca uče da prepoznaju svaki broj na koji prirodno naiđu u knjigama korišćenim u drugom razredu. Ako neka knjiga koja se koristi u tom razredu ima indeks, deca uče šta on znači i kako da nađu stranice naznačene u njemu. Deca će prirodno naučiti da broje tokom igara koje igraju. Takođe će lako i bez formalnih predavanja shvatiti šta znači “polovina”, “dvostruko”, “dva puta” ili “tri puta”. Ako značenja tih reči ne shvate prirodno i uzgredno, učitelj neće posvetiti nijedno formalno predavanje njihovom objašnjavanju.

Već stečenom znanju o danima u mesecu dodajemo i imena dana u nedelji i meseci u godini.

Učitelj se obaveštava da li u svom životu izvan škole deca dolaze u dodir s novcem. Ako dolaze, uči ih značenju reči “cent”, “petoparac”, “desetoparac” i “dolar”. Na isti način, i samo uzgredno, može ih naučiti i značenju reči “pinta” i “kvarta”.

165

III razred – Formalnih predavanja iz aritmetike nema, ali kad deca prilikom čitanja naiđu na brojeve, učitelj im objašnjava njihovu vrednost.

Pre nego što se školska godina završi, deca će naučiti da je “desetoparac” vredan 10 centi, “dolar” 10 desetoparaca ili 100 centi, “pola dolara” 5 desetoparaca ili 50 centi itd. Naučiće da 4 četvrtine dolara ili 2 polovine dolara vrede koliko jedan dolar.

Svoju već postojeću sposobnost da prepoznaju sate i polusate dopuniće umećem da u svakom trenutku kažu koliko je sati. Prva uputstva ne obuhvataju oblike kao što su 10 minuta do 4 ili 25 minuta do 3. Najpre uče da kažu 3 sata i 50 minuta, 2 sata i 35 minuta itd. U vezi s tim uče i da jedan sat ima 60 minuta.

Vreme je i da nauče da nedelja ima 7 dana, a dan 24 sata. Takođe uče da godina ima 12 meseci, a mesec oko 30 dana.

Uputstva vezana za brojanje usklađena su sa sve većim obimom korišćenih udžbenika i stranica na koje je potrebno da deca budu upućena. Brojeve prepoznaju kroz igru. U tome im mogu pomoći i brojevi registarskih tablica. Na primer, učitelj im usmeno saopšti broj automobila (sa najviše četiri cifre) koji će većina dece najverovatnije videti, a kasnije traži da identifikuju automobil.

Deca se podstiču da donesu na čas brojeve svojih kuća, automobilskih tablica i telefona i pozovu razred da ih prepoznaju.

Nastavlja se korišćenje poređenja, naročito onih u kojima postoje odnosi između “pola”, “dvostruko”, “tri puta” i slično.

IV razred – Još nema formalnih predavanja iz aritmetike.

Uz pomoć lenjira od jedne stope i štapa od jednog jarda deca uče šta su inč, stopa i jard. Često im se zadaje da u praksi procenjuju dužinu raznih predmeta u inčima, stopama i jardima. Na primer: svaki učenik treba na papiru da napiše kolika je, po njegovoj proceni, visina nekog drugog deteta ili širina prozora ili dužina učionice, a onda se te procene proveravaju pravim merenjem.

Deca uče da očitavaju termometar i objašnjava im se šta znače 32 stepena, 98,6 stepeni i 212 stepeni.

Upoznaju termine “kvadratni inč”, “kvadratna stopa” i “kvadratni jard” kao jedinice za merenje površine.

Deca počinju da u praksi pomalo razmenjuju tobožnji novac (ili pravi ako je dostupan), isključivo u apoenima od po pet centi. Sav taj rad obavlja se mentalno. Svaki problem vezan za razmenu novca koji ne mogu da reše ako ne ispišu brojke na papiru ili tabli suviše je težak i odlaže se za malo stariji uzrast.

Do kraja godine deca će često procenjivati površine, razdaljine itd. i zatim merenjem proveravati te procene. Deca uče termine “pola milje”, “četvrt milje” i “milja” i upoređivanjem razdaljina ili njihovim merenjem pomoću automobilskog brzinometra stiču ideju o tome kolike su te različite razdaljine.

Pred kraj godine deca uče da raspoznaju vremenske intervale – sekunde, minute i dane. Uče i kakav je odnos između funti i unci.

V-B razred – Ni sada nema formalnih predavanja iz aritmetike, ali se od dece traži da broje po 5, 10, 2, 4 i 3. U početku to rade mentalno, bez brojki napisanih na papiru ili tabli. To prirodno vodi do tablica množenja sa 5, 10, 2, 4 i 3 koje im se tim redom zadaju pre kraja polugodišta.

Deca u praksi razmenjuju tobožnji novac, ili pravi ako je dostupan, do visine od jednog dolara, ali ovog puta koriste i cente.

Nastavlja se neformalni rad iz prethodnih razreda na procenjivanju razdaljina, površina, vremena, težina, zapremina i sličnog. Razvija se sposobnost pogađanja ili procenjivanja kroz igru. Svako dete u razredu zapisuje svoju procenu, a zatim se ona proverava merenjem.

Deca upoređuju vrednost razlomaka i sama uočavaju da je $1/3$ manja od $1/2$, a veća od $1/4$ itd., da je razlomak manji ako je imenitelj veći. To se ilustruje konkretno ili putem slika.

Pred kraj polugodišta deca dobijaju udžbenik *Praktični zadaci iz mentalne aritmetike za IV razred*. Rešenja tih zadataka podrazumevaju poznavanje denominacije, koju deca nisu učila, i upotrebu tablica i kombinacija, što takođe još nisu učila. Ipak, deca će, zahvaljujući svom prirodnom osećaju za brojeve, biti u stanju da daju tačne odgovore. Nastavnik neće putem formula i tablica posebno objašnjavati rešenje nekog zadatka onima koji ga brzo i prirodno ne shvate. Svrha udžbenika posvećenog mentalnoj aritmetici jeste da stimuliše brzo razmišljanje i odvrti decu od zastarelog metoda korišćenja prstiju kao pomoći prilikom obavljanja posla u glavi. Ako neka deca ne razumeju zadatke brzo i lako, nastavnik će jednostavno preći preko toga jer zna da će im se moć rasuđivanja verovatno razviti u narednih godinu-dve dana. Važno je da deca ne steknu ideju da se neki nepromenljiv metod ili formula može koristiti kao zamena za razmišljanje. Rešavanje zadataka navedenih pod rubrikama Septembar, Oktobar i Novembar završava se krajem polugodišta.

V-A razred – Od dece se traži da broje po 6, 7, 8 i 9. To rade mentalno, bez tablica napisanih bilo na papiru bilo na tabli. Posle izvesnog vremena to ih prirodno dovodi do tablica množenja sa 6, 7, 8 i 9. Deci se skreće pažnja na činjenicu da je na tablici množenja sa 9 druga cifra uvek manja od prethodne druge cifre za jedan (18, 27, 36 itd.) i objašnjava im se da je to zato što je sabiranje po 9 isto kao kad bismo sabrali 9 i 10 pa oduzeli 1, i tako redom. Na sličan način im se pokazuje da je sabiranje po 8 isto što i sabiranje po 10 minus 2, pa je druga cifra u svakom sledećem rezultatu za 2 manja od druge cifre rezultata dobijenog sabiranjem po 10 (48, 56, 64). Na sličan način im se pokazuje da je sabiranje po 7 isto kao sabiranje po 10 minus 3. Pošto nauče tablice, nastavnik proverava da li umeju da izračunaju rezultate bilo kojim redom, to jest da li im nije neophodno da krenu od početka tablice i prelaze je dok ne dođu do traženog rezultata. Deca uče da je 2 puta 3 uvek jednako 3 puta 2.

Deca pomalo dobijaju ideju o relativnoj vrednosti razlomaka $1/2$, $1/4$, $1/5$ i $1/10$. U tome im pomažu konkretni primeri; recimo, kad dete zapamti da su dva novčića od četvrt dolara jednaka polovini dolara, lako je pokazati mu da je dva puta $1/4$ jednako $1/2$, ili dva puta $1/10$ jednako $1/5$.

Zadaci iz udžbenika *Praktični zadaci iz mentalne aritmetike* navedeni pod rubrikama od Decembra do Juna zaključno rešavaju se tokom polugodišta. Ako deca

ne shvate zadatak brzo i lako, nastavnik se ne zadržava na njemu da bi im objasnio metod i preporučio neku formulu za njegovo rešavanje. Naravno, pošto se u zadacima javljaju i novi termini (četvrt bušela, galon itd.), nastavnik uzgred objašnjava njihovo značenje.

VI-B razred (20-25 minuta dnevno) – U ovom razredu počinju formalna predavanja iz aritmetike. Kao osnova koristi se prvih 108 strana III knjige Strejerove i Aptonove *Aritmetike*.

Uče se procesi sabiranja, oduzimanja, množenja i deljenja. Nastavnik nastoji da izbegne čisto mehaničko učenje. Deca treba da razumeju zašto se koriste ti procesi. To naročito važi za oduzimanje. Izbegavaju se zadaci s dugaćkim brojevima koji bi ih zbunili. Od početka se insistira na tačnosti, a ne na brzini ili opširnosti i, kad je to moguće, procesi se odvijaju mentalnim putem, a ne pisanim. Pre nego što se otpočne rešavanje zadatka vezanog za bilo koji od četiri osnovna procesa, od dece se traži da procene ili pogode kakav će biti odgovor, a zatim se upoređuje konačni rezultat sa predviđenim. Nastavnik pazi da se učenje aritmetike ne izopači u mehaničku manipulaciju lišenu razmišljanja.

168

U ovom razredu uče se razlomci i celi brojevi s razlomcima. Opet se vodi računa o tome da se deci ne daju zadaci koji su teško razumljivi i komplikovani.

VI-A razred (25 minuta dnevno) – Rad u ovom razredu temelji se na drugom poglavlju (str. 109-182) III i prvih 50 strana IV knjige Strejerove i Aptonove *Aritmetike*.

Ponovo se prelaze dotad naučene tablice množenja i tablice mernih brojeva. Nastavnik ima na umu da su glavni ciljevi rasuđivanje i procenjivanje, a ne samo lagodna manipulacija brojevima.

Kao i u prethodnom razredu, pre nego što počnu da rešavaju neki zadatak, deca (pojedinačno) procenjaju kakav bi odgovor trebalo da bude i proveravaju da li se konačni rezultat slaže s tom procenom.

VII-B razred (25 minuta dnevno) – Rešavaju se zadaci iz poslednjeg dela IV knjige Strejerove i Aptonove *Aritmetike*, počevši od 51. stranice.

Ponovo se prelaze tablice mernih brojeva, uključujući i merne jedinice američkog novca koje se nalaze u poslednjem delu IV knjige. Pored date tablice dužinskih mera, deca uče i da milja ima 1760 jardi, pola milje 880 jardi, četvrt milje 440 jardi itd.

Nastavnik izostavlja zadatke iz knjige ako oni, zbog dužine sadržanih brojeva, navode decu da prilikom upotrebe četiri osnovna procesa zanemare proces rasuđivanja, koji je, na kraju krajeva, glavna svrha zadataka.

Velika pažnja posvećuje se mentalnoj aritmetici pa se, između ostalog, od dece traži da rešavaju zadatke bez pomoći brojeva napisanih na papiru ili tabli. To je daleko važnije od tačne primene četiri osnovna procesa.

VII-A razred (30 minuta dnevno) – Rešavaju se zadaci sa prvih sto stranica V knjige Strejerove i Aptonove *Aritmetike*, s tim što se izostavljaju sledeće stranice: 1-10, 28, 71-77. Kad god je moguće, rad se obavlja mentalno.

Većina stranica koje se izostavljaju u ovom razredu ponovo se javlja u VI knjizi.

Nastavlja se praksa procenjivanja verovatnog odgovora i provere da li se rezultat slaže s procenom.

Nastavnik opet vodi računa o tome da je sposobnost ispravnog razmišljanja o zadatku daleko važnija od nepogrešive primene četiri osnovna procesa.

VIII-B razred (30 minuta dnevno) – Rešavaju se zadaci iz drugog dela V knjige Strejerove i Aptonove *Aritmetike*, počevši od 101. stranice (izostavljaju se stranice 127-134), a koriste se i prve 32 stranice VI knjige.

169

Nastavlja se praksa preliminarnog procenjivanja i davanja približnog odgovora pre nego što se pristupi rešavanju zadatka. Sposobnost da se približno i spremno pogađa odgovor biće jedan od najvažnijih ciljeva koje treba postići u učenju aritmetike.

Deca obnavljaju znanje tablica mernih brojeva. Stalno se primenjuje praksa procenjivanja dužine, visine i površine poznatih predmeta i proveravanja tih procena stvarnim merenjem.

VIII-A razred (30 minuta dnevno) – Udžbenik za ovaj razred je VI knjiga Strejerove i Aptonove *Aritmetike*, počevši od 35. stranice, s tim što se izostavljaju sledeće stranice: 36, 46-48, 57-59, 80-82, 92-93, 104, 158-188, 194, 203-204, 206-208.

Neophodno je da se u ovom razredu sažme sve što je naučeno iz aritmetike, ali razvijanje sposobnosti da se unapred približno odredi i proceni verovatni rezultat ostaje i dalje važan cilj.

Deci se objašnjavaju razlozi za primenu raznih procesa; na primer, zašto se prilikom deljenja razlomaka tačan odgovor dobija obrtanjem delitelja i mno-

ženjem itd. Sposobnost inteligentnog tumačenja zadatka i objašnjavanja kako ga treba rešavati daleko je važnija nego sposobnost sabiranja dugačkih kolona brojeva bez greške.

Nastavnik će imati na umu da će neki učenici teško razumeti veliki deo postupaka vezanih za geometrijska merenja (od 80. do 100. strane zaključno). Naravno, u tim postupcima zaista se koriste geometrijske formule, ali se ne objašnjavaju geometrijski razlozi za njihovo funkcionisanje, i neka deca neće biti u stanju da shvate smisao svega toga. Zato je dobro imati modele u učionici i izvoditi eksperimente kao što je punjenje cilindra vodom čija je količina tri puta veća od sadržine kupe s jednakom bazom i visinom itd.

Opet se najveći dao rada odvija mentalno. Zadaci se biraju tako da ilustruju principe i daju priliku za praktično rasuđivanje više nego za praktičnu manipulaciju velikim brojkama ili komplikovanim razlomcima.

UČENJE ARITMETIKE III:³ PRIČA O JEDNOM EKSPERIMENTU

170 Ovo je treći i poslednji deo članka nadzornika L.P. Benezeta, u kojem on opisuje eksperiment iz aritmetike koji je sproveden u školama u Mančesteru u Nju Hempširu. Prva dva dela (iz novembra 1935, str. 241-244 i decembra 1935, str. 301-303) izazvala su mnoge povoljne komentare. Vilijam Makendru kaže da je to "moćno i dobro štivo, naučni članak koji nije nimalo dosadan kao što je to inače slučaj s takvom vrstom pisanja". Helen Ajus Šermerhorn iz Nju Džersija, koja se posle dugogodišnjeg rada na obrazovanju odraslih vratila podučavanju mlađih srednjoškolaca, piše: "Bila sam zapanjena promenama koje su se desile, razvojem velikog broja novih aktivnosti koje, iako sve dobre same po sebi, previše opterećuju decu. Loš uspeh iz engleskog jezika ne može se opravdati; premalo vremena posvećuje se veštini ovladavanja jezikom. Nadam se da će se velike stvari desiti pod uticajem članka g. Benezeta." U pismu g. Berča, nadzornika škola u Lorensu u Kanzasu, kaže se da su u prethodne dve godine škole u Lorensu menjale program iz aritmetike. G. Berč predlaže da se na sastancima zaposlenih u školstvu organizuju diskusije o Benezetovim člancima i mogućnostima primene njegovih metoda u lokalnim uslovima.

Da li i vaša škola na sličan način koristi te članke? Bilo bi zanimljivo da pozovete ugledne građane vaše zajednice na okrugli sto i pročitate im članke kako biste videli kakav je njihov stav.

Ja sam, naravno, vrlo dobro znao da me najteži zadatak tek čeka. Sad je trebalo pokazati konzervativnijim nastavnicima šta pokušavamo da uradimo i ubediti ih da je to moguće uraditi. Išao sam iz odeljenja u odeljenje, iz dana u dan, testirao, pitao, davao primere.

³ Prvobitno objavljeno u *Journal of the National Education Association*, Volume 25, Number 1, January 1936, str. 7-8.

Imali smo i posetioce. Došla su dva nadzornika iz Masačusetsa, nadzornik iz jednog velikog masačusetskog grada s pet direktora škola i dva instruktora iz Bostonske učiteljske škole. Videli su šta pokušavamo da uradimo i bili iznenađeni sposobnošću rasuđivanja i govora koju su pokazala deca čiji umovi nisu bili umrtvljeni dosadnim, jednoličnim bubanjem tablica i kombinacija. Ali bilo je i gundanja po gradu. I nezadovoljstvo je konačno provalilo na jednom sastanku odbora. Predloženo je da se podnese zahtev za odbacivanje novog metoda učenja aritmetike i vraćanje na stari. Predlog je odbačen glasovima devet prema četiri, ali je imenovana komisija od tri člana koja je trebalo pažljivo da razmotri problem. Sa dva člana odbora i stenografkinjom posetio sam četiri škole u našem gradu i tri u gradu udaljenom nešto manje od trideset milja.

Najubedljiviji test bio je vezan za zadatak koji sam postavio u najmanje šest različitih odeljenja. Četiri su činila deca koja su učila aritmetiku na stari formalni način, a druga dva bile su grupe podučavane po novom metodu. Svi su bili učenici višeg petog razreda koje je za mesec dana čekao prelazak u 6-B razred.

Doslovno prenosim odgovore koje su dali učenici iz jednog tradicionalnog odeljenja i iz jedne eksperimentalne grupe. Nacrtao sam na tabli mali dijagram i rekao: "Ovo je drvena motka zabijena u blato na dnu jezera. Iznad blata ima vode i deo motke štrči u vazduh. Jedna polovina motke je u blatu, od ostatka $\frac{2}{3}$ je u vodi, a deo od jedne stope štrči u vazduh. Koliko je dugačka motka?"

171

Prvo dete: "Pomnožimo $\frac{1}{2}$ sa $\frac{1}{3}$ i na to dodamo jednu stopu."

Drugo dete: "Saberemo jednu stopu i $\frac{2}{3}$ i $\frac{1}{2}$."

Treće dete: "Saberemo $\frac{2}{3}$ i $\frac{1}{2}$ i onda dodamo jednu stopu."

Četvrto: "Saberemo sve i vidimo koliko je motka dugačka."

Sledeće dete: "Jedna stopa jednako je $\frac{1}{3}$. Dve trećine podeljene na 6 jednako je 3 puta 2 jednako je šest. Šest i 4 jednako je deset. Deset i 3 jednako je 13 stopa."

Primitićete da nijedno dete nije shvatilo osnovnu stvar, da je $\frac{1}{2}$ motke zarivena u blato, a druga polovina je iznad blata i da je $\frac{1}{3}$ te polovine jednaka jednoj stopi. Deca su se usredsredila samo na manipulaciju brojevima nadajući se da će nekako doći do pravog odgovora. Zatim sam pitao: "Da li neko zna na koji način možemo odrediti koliko je dužina?"

Sledeće dete: "Jedna stopa jednako je $\frac{3}{3}$. Dve trećine i $\frac{1}{2}$ pomnoženo sa 6."

Moje naredno pitanje bilo je: "Zašto množiš sa 6?"

Dete je nasumično odgovorilo: “Delim.”

Možda je u mom glasu osetilo izvestan naglasak na reči “množiš”. Onda sam dao nagoveštaj koji bi im, da su uopšte bili u stanju da rasuđuju, pokazao kako da reše zadatak. “Koliki je deo motke iznad blata?” upitao sam. Naravno, nadao sam se da će odgovoriti: “Pola motke je iznad blata.”

Prvo dete je odgovorilo: “Jedna stopa i $\frac{2}{3}$.”

Pokazao sam sumnju, pa je drugo dete reklo: “Jedna stopa i $\frac{1}{3}$.”

Zatim sam rekao: “Drukčije ću postaviti pitanje. Koliki deo motke je u blatu?”

“Dve trećine”, reklo je prvo dete.

“Jedna polovina”, reklo je drugo.

“Jedna polovina”, reklo je treće.

“Koliki je onda deo motke iznad blata?” upitao sam misleći da će sad odgovor biti jedna polovina.

172

“Dve trećine”, reklo je sledeće dete.

“Jedna stopa i $\frac{2}{3}$ ”, reklo je sledeće.

“Jedna polovina je u blatu”, rekao sam. “Dakle, koliko je dugačka motka?” Odgovori koje sam dobio glasili su: “Dve stope.” “Jednu stopu i pola stope.” “Pola stope.” “Jednu stopu.” “Jednu stopu.” “Jednu stopu.” I digao sam ruke.

Te nedelje postavio sam isti zadatak odeljenju petog razreda iz našeg grada koje je radilo po novom programu, to jest deca nisu formalno učila sabiranja, množenje i deljenje velikih brojeva, nego je naglasak bio na mentalnom radu i rasuđivanju. Ponovo sam nacrtao dijagram i rekao: “Ovo je jezerce s kamenitim dnom, blatom i vodom i sa motkom zabijenom u blato. Polovina motke je u blatu, od ostatka dve trećine motke je u vodi, a deo motke od jedne stope iznad vode. Koliko je dugačka motka? Kako ćete rešiti ovaj zadatak?”

Prvo dete: “Moraćemo da utvrdimo koliko stopa ima u blatu.”

“I šta još?” upitao sam.

Drugo dete: “Koliko je stopa u vodi i onda ih saberemo.”

“Kako ćeš da postupiš i dođeš do toga?” upitao sam treće dete.

“U jardu ima 3 stope. Jedan jard je u blatu. Jedan jard ima 36 inča. Ako je $\frac{2}{3}$ preostalog dela u vodi, a jedna stopa u vazduhu (jedna stopa jednako je dvanaest inča), deo u vodi je kad sa dva pomnožiš deo u vazduhu i to onda mora biti 2 stope ili 24 inča. Ako su 3 stope iznad blata, a 3 stope u blatu, to znači da je motka dugačka 6 stopa ili 72 inča. Sedamdeset dva inča jednako je 2 jarda.”

Iznenadilo me je što ta devojčica sve mere pretvara u inče. U stvari, za nju je zadatak bio toliko jednostavan i tako lako rešiv da nije mogla da veruje da treba samo da kaže da je motka dugačka 6 stopa. Morala je da ih pretvori u 72 inča i u dva jarda da bi zadatak učinila dovoljno teškim i tako opravdala to što sam ga postavio.

Sledeće dete je nastavilo: “Jedna polovina motke je u blatu, a jedna polovina mora biti iznad blata. Ako su $\frac{2}{3}$ u vodi, onda je $\frac{2}{3}$ i jedna stopa jednako 3 stope, plus 3 stope u blatu jednako je 6 stopa.”

Toj deci, koja su naučila da koriste glavu umesto olovke, zadatak se činio veoma jednostavnim.

Komisija je podnela izveštaj odboru i odbor ga je prihvatio i ocenio da je nadzornik na pravom putu. Da bi umirio negodovanje nekih roditelja, samo je predložio da učenje tablica počne malo ranije.

Razvoj sposobnosti rasuđivanja jedan je od važnih rezultata novog programa učenja aritmetike. Kad sam nedavno čuo da se majka deteta iz 5-B odeljenja žalila zbog takvog načina učenja aritmetike, posetio sam to odeljenje zajedno s direktorom i pokušao da utvrdim šta deca umeju ili ne umeju da urade. Dao sam im nekoliko zadataka kako bih proverio njihovu sposobnost za mentalnu aritmetiku i iznenadio se tačnošću odgovora i brzinom kojom su ih davala. Onda sam im dao zadatak koji je zahtevao pomalo rasuđivanja. Nacrtao sam dve slavine i kofu ispod njih. Rekao sam da svaka slavina pojedinačno može da napuni kofu za dva minuta i pitao ih koliko vremena treba da se ona napuni ako iz obe istovremeno teče voda. Uveren da će mi deca reći četiri minuta, bio sam veoma zadovoljan kad mi je tri četvrtine razreda odgovorilo da je potreban jedan minut. Zatim sam izmenio zadatak i rekao da ću jednu slavinu zameniti manjom, koja može da napuni kofu za četiri minuta. Pitao sam koliko je vremena potrebno da se kofa napuni ako iz obe slavine istovremeno teče voda. Nekolicina dece je rekla tri minuta, ali su se nagađanja velike većine kretala između jednog i dva minuta, a omiljeni odgovor je bio minut i po. Zatim sam pitao koliki deo kofe će biti

pun posle jednog minuta i deca su bez ikakvih teškoća odgovorila da će se napuniti tri četvrtine kofe. Moje sledeće pitanje je glasilo: “Koliko je tačno vremena potrebno da se napuni kofa?” Prvo dete koje sam prozvaao dalo mi je tačan odgovor – jedan minut i dvadeset sekundi. Direktor je bio zadivljen i zamolio me je da isti zadatak postavim osmom razredu. Učinio sam to. Ta deca, podučavana po starom metodu formalne aritmetike, nisu se ni približno dobro pokazala kao njihova mlađa braća i sestre.

U nekoliko delova grada dao sam test koji je obuhvatao pet jednostavnih zadataka. Evo ga:

1. Dva dečaka istovremeno startuju u trci od Mančestera do Vest Konkorda, udaljenog 20 milja. Jedan prevaljuje 4 milje na sat, a drugi 5 milja na sat. Koliko vremena je potrebno da obojica stignu u Vest Konkord?
2. Muškarac može da vesla 4 milje na sat u mirnoj vodi. Koliko dugo će veslati od Hila do Konkorda (međusobno udaljenih 24 milje u jednom pravcu) i natrag ako reka teče na jug brzinom od 2 milje na sat?
3. Isti muškarac opet vesla od Hila do Konkorda, ali to radi u proleće, kad je voda visoka, a struja dvaput brža nego ranije. Koliko mu treba da stigne do Konkorda i vrati se?
- 174 4. Remus može da pojede celu lubenicu za 10 minuta. Rastus za 12. Oni se međusobno takmiče tako što svaki dobija po pola lubenice. Koliko je vremena potrebno da cela lubenica bude pojedena?
5. Razdaljina između Bostona i Portlanda vodenim putem iznosi 120 milja. Tri parobroda istovremeno kreću iz Bostona za Portland. Jedan putuje 10 sati, drugi 12, a treći 15. Koliko vremena je potrebno da sva 3 stignu u Portland?

Čini se da su zadaci dosta laki, ali savetujem vam da ih postavite deci. Siguran sam da đaci iz starijih razreda srednje škole, iako se pripremaju za ispit iz matematike koji treba da im omogući upis na koledž, neće dostići prosek od 70 odsto. Dobio sam prilično apsurdne rezultate. Sledećeg dana zadao sam četvrti i peti zadatak drugom razredu i dobio skoro savršene rezultate; za razliku od toga u devetom razredu, koji je učio po starom programu iz aritmetike, pokazano znanje bilo je žalosno. Od dvadeset devet učenika u razredu samo šest je tačno rešilo peti zadatak.

Rezultati našeg novog programa već su bili očigledni. Upravnik Odseka za engleski jezik u našoj Centralnoj gimnaziji (čiji je kapacitet 2.450 učenika) rekao mi je da se đaci, koji su se u školu upisali 1. februara 1935, iznenađujuće tečno izražavaju na časovima engleskog i da su vični maternjem jeziku. Nedostatak samo-

pouzdanja je nestao. Deca više nemaju svezane jezike i nisu nesposobna da rečima izraze nove ideje.

Nisam iznenađen. Očekivao sam takav izveštaj. Setite se kako su užasan engleski jezik govorili u odeljenjima osmog razreda, što sam doslovno zapisao i naveo u prvom članku. Pet godina kasnije ušao sam u istu učionicu. Isti nastavnik je bio starešina, a neka deca bila su mlađa braća i sestre đaka iz prethodne grupe, ali se metod rada radikalno promenio. Sa stenografski zapisanim nekadašnjim odgovorima u ruci, postavio sam toj novoj grupi ista pitanja koja sam pet godina ranije postavio njihovoj starijoj braći i sestrama. Evo nekih od tih odgovora i uveravam vas da oni nisu “šlag sa torte”.

“Kad brojitelji bilo kojeg od dva razlomka ostanu isti, razlomak s manjim imeniteljem je najveći.”

“Dokazali smo princip da kad je imenitelj manji – ne, kad je imenitelj veći, razlomak je manji.”

“Kad je imenitelj veći, razlomak će biti manji ako je brojitelj isti.”

“Kad je brojitelj manji, razlomak je manji ako je imenitelj isti.”

“Kad je imenitelj veći, razlomak će biti manji, pod uslovom da brojitelj ostane isti.”

“Kad je imenitelj veći, pod uslovom da brojitelj ostane isti, razlomak postane manji.”

175

Zatim sam sproveo eksperiment za koji mislim da je najubedljiviji od svih. Pročitao sam tipične odgovore date pet godina ranije u istoj učionici (naravno, nisam rekao da je to bila ista učionica), i sadašnji osmaci prštali su od smeha dok su prepoznali greške u rasuđivanju i izboru reči svojih prethodnika. To je za mene bio znak koji me je najviše ohrabrio i koji je proricao šta možemo očekivati kad sadašnji osmi razred pređe u više razrede srednje škole.

KRIZA U OBRAZOVANJU

HANA ARENT

S engleskog prevela Slobodanka Glišić

I

Opšta kriza koja je svuda i u gotovo svim sferama zahvatila moderni svet različito se manifestuje, pogađa različite oblasti i ima različite oblike u raznim zemljama. U Americi se u svom najkarakterističnijem i najupečatljivijem vidu javlja kao kriza u obrazovanju koja, doduše, nije ništa novo, ali je, bar tokom protekle decenije, postala politički problem prvog reda i gotovo svakodnevna tema u novinama. Svakako nam nije potrebna velika mašta da bismo shvatili kakve opasnosti nosi stalno opadanje elementarnih standarda u celokupnom školskom sistemu, a na ozbiljnost problema ukazuju i bezbrojni uzaludni naponi nadležnih obrazovnih institucija da se tome stane na put. Ipak, u poređenju s političkim iskustvom drugih zemalja u dvadesetom veku, s revolucionarnim nemirima nakon Prvog svetskog rata, koncentracionim logorima namenjenim istrebljivanju ljudi, pa čak i velikim slabostima koje se još od kraja Drugog svetskog rata šire Evropom iako se čini da se stvari kreću nabolje, ovu krizu u obrazovanju pomalo je teško shvatiti tako ozbiljno kako ona zaslužuje. Zaista smo u iskušenju da je posmatramo kao lokalnu pojavu, nepovezanu s velikim problemima veka, da krivicu svalimo na osobenosti života u Americi za koje se teško može naći pandan u drugim delovima sveta.

Međutim, kad bi to bilo tačno, kriza u našem školskom sistemu ne bi postala političko pitanje i obrazovne institucije ne bi bile nesposobne da ga s vremenom reše. Ovde svakako nije reč samo o zagonetnom pitanju zašto Džoni ne ume da čita. Pored toga, uvek smo u iskušenju da poverujemo da se suočavamo sa specifičnim problemom, svedenim na istorijske i nacionalne granice i važnim samo za one koje neposredno pogađa. Pokazalo se da je u naše vreme

baš to uverenje pogrešno. Sa sigurnošću možemo reći da je u ovom veku zavlдало опште правило да оно што је могуће у једној земљи може у скорој будућности бити подједнако могуће готово и у свакој другој.

178 Pored tih opštih razloga iz kojih, kako mi se čini, treba preporučiti laiku da se pozabavi problemima u oblastima o kojima, u stručnom smislu, možda ništa ne zna (a pošto nisam profesionalni pedagog, to je moj slučaj kad govorim o krizi u obrazovanju), postoji još jedan, čak uverljiviji razlog da se čovek pozabavi kritičnom situacijom iako nije u nju neposredno umešan. To je prilika, proistekla iz same činjenice da je reč o krizi – koja otklanja privid i briše predrasude – da se istraži i ispita sve što je ostalo lišeno suštine, a suština obrazovanja je natalitet, činjenica da se ljudi rađaju u svetu. Nestanak predrasuda naprosto znači da smo izgubili odgovore na koje se obično oslanjamo a da nismo ni svesni da su oni prvobitno bili odgovori na pitanja. Kriza nas prisiljava da se vratimo na sama pitanja i zahteva da damo ili nove ili stare odgovore, ali, u svakom slučaju, da donesemo direktne sudove. Kriza postaje katastrofa samo kad na nju odgovorimo unapred donetim sudovima, to jest predrasudama. Takvim postupanjem ne samo što zaoštavamo krizu nego i gubimo kontakt sa stvarnošću i priliku za razmišljanje koju ta kriza pruža. Ma koliko se opšti problem jasno pokazao u krizi, nikad nije moguće potpuno odvojiti univerzalni element od konkretnih i posebnih okolnosti u kojima se javlja. Iako kriza u obrazovanju možda pogađa ceo svet, neosporno je da u Americi ima najekstremniji oblik, a ima ga verovatno zato što je samo u Americi mogla da postane važan činilac u politici. U stvari, u Americi obrazovanje igra drukčiju i, politički, neuporedivo važniju ulogu nego u drugim zemljama. Tehnički gledano, objašnjenje za to naravno leži u činjenici da je Amerika oduvek bila zemlja imigranata; očigledno je da se strahovito teško stapanje najrazličitijih etničkih grupa – koje nikad nije bilo potpuno uspešno, ali je uvek uspevalo više nego što se očekivalo – može postići samo uz pomoć školovanja, obrazovanja i amerikanizacije dece imigranata. Pošto im engleski uglavnom nije maternji jezik, ta deca moraju da ga nauče u školi, a to znači da škole moraju da preuzmu funkcije koje u nacionalnoj državi obično obavlja porodica.

Međutim, još je važniji uticaj koji to stalno doseljavanje ima na političku svest i stanje duha nacije. Amerika nije naprosto kolonijalna zemlja kojoj su potrebni imigranti kako bi naselila teritoriju, a da pri tom njena politička struktura ostane nezavisna od njih. Za Ameriku je odlučujući faktor oduvek bio moto odštampan na novčanici od jednog dolara: *Novus Ordo Seclorum* (Novi svetski poredak). Imigranti, došljaci, garancija su da zemlja predstavlja novi poredak. Smisao tog novog poretka, tog osnivanja novog sveta nasuprot starom, bio je i jeste oslobađanje od siromaštva i tlačanja. Ali, istovremeno, njegova veličina leži u tome što se nikad nije izolovao od

spoljnog sveta – kao što je to na drugim mestima bio običaj kad su osnivane utopije – kako bi mu suprotstavio savršen model, niti je težio da jača imperijalne pretenzije, a ni da se postavi kao nekakav neprikosnoven uzor. Odnos prema spoljnom svetu od početka je više karakterisalo to što je nova republika, koja je planirala da ukine siromaštvo i ropstvo, dobrodošlicom dočekivala sve siromašne i porobljene sveta. Džon Adams je 1765. godine, dakle pre donošenja Deklaracije nezavisnosti, izgovorio sledeće reči: “Oduvek posmatram naseljavanje Amerike kao početak velikog plana i nakane Proviđenja da prosvetli i oslobodi porobljeni deo čovečanstva širom sveta.” Amerika je otpočela svoj istorijski i politički život u skladu s tom osnovnom namerom ili osnovnim zakonom. Izuzetna zainteresovanost za ono što je novo, ispoljena u skoro svim aspektima američkog svakodnevnog života, i istovremena vera u “beskrajno savršenstvo” – u čemu je De Tokvil video kredo običnog, “neukog čoveka” i što se, kao takvo, pojavilo skoro sto godina pre nego što je otpočeo razvoj drugih zemalja na Zapadu – trebalo je u svakom slučaju da dovedu do toga da se veća pažnja posvećuje i veći značaj pripisuje došljacima po rođenju, to jest deci koju su, kad prerastu detinjstvo i kao mladi ljudi treba da se uključe u zajednicu odraslih, Grci jednostavno nazivali **οἱ ὕεοι** (novi). Međutim, postoji još nešto, nešto što je odredilo značenje obrazovanja, a to je da se ta strast prema novom pojmovno i politički razvila u osamnaestom veku iako se pojavila znatno ranije. Otuda je, još na početku, izveden obrazovni ideal – obojen rusozinom i zapravo pod direktnim uticajem Rusoa – po kojem obrazovanje postaje političko sredstvo, a sama politička aktivnost je shvaćena kao oblik obrazovanja.

179

Od antičkih vremena do danas, uloga obrazovanja u svim političkim utopijama pokazuje u kolikoj meri se čini prirodnim da se stvaranje novog sveta započinje s onima koji su po rođenju i prirodi novi. Što se politike tiče, to naravno povlači za sobom pogrešno razumevanje stvari: umesto da se u ubeđivanju i rizikovanju da u tome ne uspemo pridružimo ravnima sebi, mi preduzimamo diktatorsku intervenciju zasnovanu na apsolutnoj superiornosti odraslih i pokušavamo da proizvedemo novo kao gotovu stvar, to jest kao da je novo već postojalo. Otuda je u Evropi verovanje da moramo početi od male dece ako želimo da stvorimo nove uslove ostalo najvećim delom monopol revolucionarnih pokreta tiranskog tipa koji su, kad osvoje vlast, oduzimali decu roditeljima i indoktrinirali ih. Obrazovanje ne treba da učestvuje u politici jer u politici uvek imamo posla s onima koji su već obrazovani. Ko god želi da obrazuje odrasle zapravo želi da bude njihov čuvar i spreči ih da budu politički aktivni. Pošto ne možemo da obrazujemo odrasle, reč “obrazovanje” loše zvuči u politici; pretvaramo se da je to obrazovanje, a u stvari glavna svrha je prisila bez upotrebe sile. Onaj ko stvarno želi da putem obrazovanja stvori

nov politički poredak, to jest ni silom ni prinudom, a ni ubeđivanjem, mora doći od stravičnog platonovskog rešenja: izгона svih starijih ljudi iz države koju treba osnovati. Ali čak se i deci koju želimo da obrazujemo kao građane utopijske sutrašnjice zapravo poriče buduća uloga u političkom telu jer, sa stanovišta novih, sve novo što stariji svet predloži nužno je starije od njih samih. U ljudskoj prirodi je da se svaka nova generacija razvije u stari svet, tako da pripremanje nove generacije za nov svet može samo značiti da želimo da došljacima uskratimo šansu za novo.

180 Ništa od toga nije prisutno u Americi i upravo zato je ovde teško ispravno prosuđivati o tim pitanjima. Politička uloga koju obrazovanje doista igra u zemlji doseljenika, činjenica da škole ne služe samo amerikanizaciji dece nego utiču i na njihove roditelje, da u stvari pomazemo da se došljaci otarase starog sveta i uključe u novi, jačaju iluziju da se nov svet gradi putem obrazovanja dece. Naravno, stvarna situacija je potpuno drukčija. Svet u koji se deca uvode star je čak i u Americi, drugim rečima, to je već postojeći svet koji su izgradili živi i mrtvi, a nov je samo za one što su tek stigli kao imigranti. Ali ovde je iluzija jača od stvarnosti pošto potiče direktno iz osnovnog američkog iskustva da se nov poredak može uspostaviti, i to s punom svešću o istorijskom kontinuumu jer izraz "Novi svet" dobija značenje u odnosu na Stari svet koji je, ma koliko dostojan divljenja iz drugih razloga, odbačen zato što nije mogao da nađe rešenje za siromaštvo i tlačenje. Što se tiče samog obrazovanja, iluzija nastala iz strasti prema novom proizvela je najozbiljnije posledice tek u našem veku. Pre svega, omogućila je da skup modernih obrazovnih teorija koji vodi poreklo iz Centralne Evrope i čini neverovatnu papazjaniju smisla i besmisla sprovede, pod parolom progresivnog obrazovanja, radikalnu revoluciju u celom sistemu obrazovanja. Ono što je u Evropi bilo eksperiment, što je probavano tu i tamo, u pojedinim školama i obrazovnim institucijama, da bi zatim postepeno širilo svoj uticaj na neke oblasti, u Americi je pre otprilike dvadeset pet godina potpuno i gotovo preko noći uništilo sve tradicije i ustanovljene metode podučavanja i učenja. Neću zalaziti u detalje niti se baviti privatnim školama, a naročito ne katoličkim parohijskim školskim sistemom. Važno je to što su, u ime određenih teorija, dobrih ili loših, sva zdravorazumska pravila gurnuta u stranu. Takav postupak je uvek poguban, naročito u zemlji koja se u političkom životu u tolikoj meri oslanja na zdrav razum. Kad god zdrav ljudski razum ne uspe u pokušaju da pruži odgovore na politička pitanja ili od tog pokušaja odustane, suočeni smo s krizom; jer ta vrsta razuma je zaista zajedničko čulo zahvaljujući kojem se mi i naših pet individualnih čula uklapamo u jedan svet, zajednički svima nama, i uz čiju pomoć se krećemo u njemu. Nestanak zajedničkog čula u današnje vreme najsigurniji je znak današnje krize. U svakoj krizi deo sveta, nešto što nam je svima

zajedničko, biva uništeno. Propast zajedničkog čula upire, poput rašlje, u mesto gde se takvo urušavanje desilo.

U svakom slučaju, na pitanje zašto Džoni ne ume da čita ili na načelnije pitanje zašto školski standardi prosečne američke škole toliko zaostaju za prosečnim standardima gotovo svih zemalja Evrope, ne možemo, nažalost, jednostavno odgovoriti da je Amerika mlada zemlja i još nije uhvatila korak sa standardima Starog sveta; naprotiv, treba reći da je Amerika, u toj posebnoj oblasti, “najnaprednija” i najmodernija zemlja na svetu. A to je tačno u dvostrukom smislu: nigde obrazovni problemi masovnog društva nisu postali tako akutni i nigde najmodernije teorije iz domena pedagogije nisu tako nekritički i slepo prihvaćene. Otuda kriza u američkom obrazovanju s jedne strane najavljuje propast progresivnog obrazovanja, a s druge strane predstavlja strahovito težak problem jer je nastala u uslovima masovnog društva i kao odgovor na zahteve tog društva.

U vezi s tim moramo imati na umu još jedan, opštiji činilac – iako on svakako nije uzrok krize, ali ju je u velikoj meri zaoštrio – a to je jedinstvena uloga koju pojam jednakosti igra i oduvek je igrao u američkom životu. Taj pojam podrazumeva mnogo više nego što su jednakost pred zakonom, ukidanje klasnih razlika ili čak ono što označavamo izrazom “jednake šanse”, mada su one veoma važne jer je u Americi pravo na obrazovanje jedno od neotuđivih građanskih prava. To pravo je odlučujuće uticalo na strukturu državnog školskog sistema – naime, u Americi srednje škole u evropskom smislu postoje samo kao izuzeci. Obaveza pohađanja škole važi sve do šesnaeste godine tako da svako dete mora da upiše srednju školu, što znači da je ona u osnovi neka vrsta nastavka osnovne škole. Pošto praktično nema srednje škole, pripreme za koledž moraju da obave sami koledži; posledica toga je da su im nastavni programi hronično opterećeni, a to, zauzvrat, utiče na kvalitet njihovog rada.

181

Na prvi pogled može nam se učiniti da ta anomalija proističe iz same prirode masovnog društva budući da u njemu obrazovanje više nije privilegija bogatih klasa. Ako bacimo pogled na Englesku, gde je, kao što svi znamo, odnedavno srednje obrazovanje takođe dostupno svim klasama stanovništva, videćemo da je taj zaključak pogrešan. Jer tamo, na kraju osnovne škole, đaci od jedanaest godina moraju da polažu veoma težak ispit koji uspeva da savlada samo deset procenata učenika spremnih za srednje obrazovanje. Tako stroga selekcija ni u Engleskoj nije prihvaćena bez otpora; u Americi bi bila naprosto nemoguća. U Engleskoj je cilj “meritokratija”, a jasno je da ona opet uspostavlja oligarhiju, ovog puta ne bogatih ili zaslužnih po rođenju, nego talentovanih. Ali to znači da će se, iako ljudima u Engleskoj cela stvar možda nije sasvim jasna, tom zemljom, čak i pod socijalističkom upravom, i dalje vladati kao što se vladalo od pamtiveka, to jest ni monarhistički ni demokratski, nego

će tu funkciju obavljati oligarhija ili aristokratija, ovo poslednje u slučaju da se za-uzme stanovište da su najnadareniji istovremeno najbolji, što ne mora biti tačno. U Americi bi takva, gotovo fizička podela dece na nadarene i nenadarene bila neprihvatljiva. Meritokratija je, ništa manje nego bilo koja druga oligarhija, suprotna principu jednakosti u egalitarnoj demokratiji.

To znači da razlog za tako akutnu krizu u američkom obrazovanju leži u političkoj klimi zemlje koja se bori da uspostavi jednakost ili da što više izbriše razlike između mladih i starih, nadarenih i nenadarenih i, konačno, između dece i odraslih, naročito učenika i nastavnika. Očigledno je da se takvo uspostavljanje jednakosti zapravo može postići na račun autoriteta nastavnika i na račun obdarenih đaka. Međutim, takođe je jasno, bar svakome ko je ikad došao u dodir s američkim obrazovnim sistemom, da taj problem, proistekao iz političke orijentacije zemlje, ima i velike prednosti, ne samo u humanom nego i u obrazovnom smislu; u svakom slučaju, tim opštim činionicima se ne može objasniti kriza u kojoj se sada nalazimo niti se mogu opravdati mere koje su do nje dovele.

II

182 Šematski prikaz nastanka tih pogubnih mera pokazao bi da se one oslanjaju na tri osnovne i dobro poznate pretpostavke. Prva je da postoje dečji svet i društvo uspostavljeno među decom koja su samostalna i mora im se prepustiti, koliko god je to moguće, da sama vladaju. Odrasli su tu samo da im pomognu da vladaju. Autoritet koji pojedinačnom detetu govori šta treba i šta ne treba da radi u rukama je same njegove grupe, a posledica toga je, između ostalog, da odrastao čovek bespomoćno stoji pred detetom i nema kontakt s njim. Jedino što može da mu kaže jeste da radi ono što mu se dopada i zatim spreči najgori ishod. Tako se kidaju istinske i normalne veze između dece i odraslih zasnovane na činjenici da su ljudi svih doba života uvek istovremeno prisutni u svetu. Suština ove prve osnovne pretpostavke leži u tome što se u obzir uzima samo grupa, a ne i pojedinačno dete.

Naravno, samom detetu je u grupi daleko gore nego što mu je bilo pre. Jer autoritet grupe, čak i dečje grupe, uvek je znatno jači i u većoj meri tiranski nego što najstroži autoritet pojedinačne osobe ikad može biti. Pojedinačno dete, ako stvari posmatramo s njegovog stanovišta, praktično nema nikakve šanse da se pobuni ili uradi nešto na svoju ruku; ono se više ne nalazi u situaciji u kojoj se neravnopravno bori sa bez sumnje apsolutno nadmoćnom osobom, ali ipak može da računa na solidarnost druge dece, to jest svojih vršnjaka; umesto toga, dete se nalazi u već po definiciji beznadežnom položaju manjine, koju čini ono samo, suprotstavljene većini, koju čine svi drugi. Malo je odraslih ljudi koji mogu da istraju

u takvoj situaciji, čak i kad je ne podupiru spoljna sredstva prisile; deca su za to potpuno nesposobna.

Dakle, kad se oslobodi autoriteta odraslih, dete nije oslobođeno nego je podvrgnuto mnogo strašnijem i istinski tiranskom autoritetu, tiraniji većine. U svakom slučaju, rezultat je da su deca takoreći izgnana iz sveta odraslih. Ili su prepuštena sama sebi ili su izložena tiraniji sopstvene grupe, protiv koje, zbog njene brojčane nadmoći, ne mogu da se pobune, s kojom, zato što su deca, ne mogu razložno da se dogovore i od koje ne mogu da pobegnu u neki drugi svet pošto je svet odraslih za njih zatvoren. Reakcija dece na taj pritisak može biti konformizam ili maloletnička delinkvencija, a često i mešavina te dve stvari.

Druga osnovna pretpostavka o kojoj treba razmisliti u sadašnjoj krizi ima veze s podučavanjem. Pedagogija se, pod uticajem moderne psihologije i načela pragmatizma, razvila u nauku podučavanja uopšte, to jest potpuno je zanemarila gradivo koje deca treba da uče. Nastavnik je, kako se mislilo, čovek koji može da predaje bilo šta. On se obučava da podučava, a ne da vlada nekim određenim predmetom. Takav stav je, kao što ćemo videti, po svojoj prirodi vrlo blisko povezan s osnovnom pretpostavkom vezanom za učenje. Otuda je prethodnih decenija potpuno zanemareno obučavanje nastavnika da predaju sopstveni predmet, naročito u državnim srednjim školama. Pošto nastavnik ne mora da zna sopstveni predmet, neretko se dešava da od svog razreda više zna u onoj meri u kojoj mu je to potrebno da bi održao sledeći čas. To, zauzvrat, znači ne samo da učenici moraju sami da se dovijaju nego i da najlegitimniji izvor nastavnikovog autoriteta kao osobe koja, kako god okreneš, ipak više zna i više može da uradi od njih nije više delotvoran. Dakle, neautoritarni nastavnik, koji želi da se uzdrži od svih metoda prisile jer je u stanju da se osloni na sopstveni autoritet, više ne može da postoji.

Ali ta štetna uloga koju pedagogija i koledži za nastavnike igraju u sadašnjoj krizi postala je moguća samo zbog moderne teorije učenja. To je, jednostavno rečeno, logična posledica oslanjanja na treću osnovnu pretpostavku u našem kontekstu, pretpostavku koje se moderni svet vekovima drži i koja svoj sistematski pojmovni izraz nalazi u pragmatizmu. Ta osnovna pretpostavka glasi da možemo znati i razumeti samo ono što smo sami uradili, a njena primena u obrazovanju primitivna je koliko i očigledna: učenje treba zameniti činjenjem koliko god je to moguće. Razlog što je postalo nevažno da nastavnik ovlada sopstvenim predmetom bio je zapravo želja da se on natera na neprestano demonstriranje aktivnosti učenja da ne bi, kako se to kaže, prenosio "mrtvo znanje" nego stalno pokazivao kako se ono proizvodi. Svesna namera nije prenošenje znanja nego upućivanje u veštinu, a rezultat je neka vrsta pretvaranja učilišta u institucije za

stručno obrazovanje, nesposobne da omoguće deci da normalno savladaju standardni nastavni program, ali uspešne u njihovom osposobljavanju da voze auto, kucaju na pisačoj mašini ili, što je za “umeće” življenja još važnije, da se slažu s drugima i budu popularni.

Međutim, ovaj opis je pogrešan, ne samo zato što očigledno preuveličava stvari da bi istakao suštinu nego i zato što ne uzima u obzir činjenicu da se u tom procesu posebna važnost pridaje što temeljnijem brisanju razlike između igre i rada – u korist ovog prvog. Za igru se veruje da je najživlji i najprikladniji način ponašanja deteta u svetu, jedini oblik aktivnosti koji se spontano razvija iz njegove egzistencije kao deteta. Samo ono što se može naučiti kroz igru dostojno je te životnosti. Misli se da je igra aktivnost karakteristična za dete; učenje u starom smislu, prisiljavanjem deteta na pasivno ponašanje, teralo ga je da odustane od sopstvene inicijative zasnovane na igri. Blisku vezu između te dve stvari – zamenu učenja činjenjem i zamenu činjenja igrom – direktno ilustruje učenje jezika: dete treba da uči putem govora, to jest činjenja, a ne proučavanjem gramatike i sintakse; drugim rečima, strani jezik treba da uči na isti način na koji je u ranom detinjstvu naučilo sopstveni jezik: kao da se igra i u neprekinutom kontinuitetu proste egzistencije. Nezavisno od pitanja da li je to moguće – moguće je samo donekle i samo ako je po ceo dan u okruženju gde se govori strani jezik – savršeno je jasno da takvim postupkom svesno nastojimo da starije dete što duže zadržimo na nivou malog deteta. Upravo ono što treba da pripremi dete za svet odraslih, postepeno sticanje navike da radi, a ne da se igra, ukinuto je u ime autonomije sveta detinjstva.

Kakva god da je veza između činjenja i znanja ili kakva god da je validnost pragmatičke formule, njena primena na obrazovanje, to jest na način na koji deca uče, teži da svet detinjstva učini apsolutnim isto onako kao što smo videli da se to čini u slučaju prve osnovne pretpostavke. Dete je i ovde, pod izgovorom da se poštuje njegova nezavisnost, izbačeno iz sveta odraslih i veštački zadržano u sopstvenom svetu; u meri u kojoj se to može nazvati svetom. Takvo zadržavanje deteta veštačko je zato što kida prirodnu vezu između odraslih i dece, koja se, između ostalog, sastoji u podučavanju i učenju, i zato što istovremeno protivreči činjenici da je dete čovek u razvoju, da je detinjstvo privremeni stadijum, priprema za odraslost.

Sadašnja kriza u Americi posledica je priznanja da su pomenute osnovne pretpostavke razorne i očajničkog pokušaja da se ceo obrazovni sistem reformiše, to jest potpuno promeni. Pri tom se – ako izuzmemo planove za ogromno povećanje kapaciteta za obuku u oblasti fizičkih nauka i tehnologije – samo obnavlja ono što je srušeno: podučavanje će opet biti u rukama autoriteta, igranje neće biti dozvoljeno za vreme časova i opet će se ozbiljno raditi, naglasak

će se prebaciti sa vannastavnih aktivnosti čiji je cilj ovladavanje veštinama na sticanje znanja propisanog nastavnim programom, a konačno se pominje i promena sadašnjeg programa za nastavnike, što znači da će nastavnici morati i sami nešto da nauče pre nego što im prepustimo decu.

Te predložene reforme, o kojima se tek raspravlja i tiču se samo Amerike, ne treba ovde da nas zanimaju. Neću govoriti ni o pitanju koje je više tehničko iako je, dugoročno gledano, možda važnije, a to je kako reformisati nastavne programe osnovnih i srednjih škola u svim zemljama da bi mogli da odgovore potpuno novim zahtevima savremenog sveta. Za našu argumentaciju važna su dva pitanja. Koje je aspekte modernog sveta i krize u njemu zaista otkrila kriza obrazovanja, to jest koji su pravi razlozi što se već decenijama stvari rade na način tako upadljivo kontradiktoran zdravom razumu? I drugo, šta iz ove krize možemo da naučimo o suštini obrazovanja – ne u smislu učenja na greškama, na onome što nije trebalo uraditi, nego u smislu razmišljanja o ulozi obrazovanja u svakoj civilizaciji, o tome da je ono obaveza koju postojanje dece podrazumeva u svakom ljudskom društvu. Počecemo od drugog pitanja.

III

Kriza u obrazovanju bi u svakom vremenu pobudila ozbiljnu zabrinutost čak i da nije odraz, kao što ova današnja jeste, opštije krize i nestabilnosti u društvu. Jer obrazovanje spada u najelementarnije i najneophodnije aktivnosti ljudskog društva, koje nikad ne ostaje takvo kakvo je nego se stalno obnavlja rađanjem, dolaskom novih ljudskih bića. A ti došljaci nisu dovršeni ljudi nego su u stanju postajanja. Otuda dete, subjekt obrazovanja, ima za pedagoga dvostruki aspekt: novo je u svetu koji mu je stran i u procesu je postajanja; ono je novo ljudsko biće i ljudsko biće u postajanju. Taj dvostruki aspekt nije očigledan sâm po sebi i ne važi za životinjske oblike života; on korespondira s dvostrukim odnosom, odnosom prema svetu s jedne i životu s druge strane. Stanje postajanja svojstveno je svim živim bićima; u odnosu na život i njegov tok, dete je čovek u procesu postajanja baš kao što se i za mače može reći da je mačka u procesu postajanja. Ali dete je novo samo u odnosu na svet jer taj svet je bio tu i pre njega, nastaviće da bude tu i nakon njegove smrti i u njemu će provesti svoj život. Kad dete ne bi bilo došljak u tom ljudskom svetu, kad bi bilo samo još nedovršeno stvorenje, obrazovanje bi bilo samo funkcija života i ne bi moralo da se sastoji ni od čega drugog osim od brige za održanje života i one praktične obuke u življenju koju sve životinje pružaju svojim mladima. Međutim, ljudski roditelji nisu pozvali svoju decu u život samo putem začeca i rađanja nego su ih istovremeno uključili u svet. Putem vaspitanja i obrazovanja oni preuzimaju odgovornost za obe stvari, za život i razvoj

deteta i za opstanak sveta. Te dve odgovornosti nisu podudarne; i te kako mogu doći u sukob jedna s drugom. Odgovornost za razvoj deteta okreće se u izvesnom smislu protiv sveta: detetu su potrebni posebna zaštita i briga da mu spoljni svet ne bi uradio ništa pogubno. Ali i svetu je potrebna zaštita da ne bi bio upropašćen i uništen napadom novih koji se sa svakom novom generacijom obrušavaju na njega. Pošto dete mora biti zaštićeno od sveta, tradicionalno mesto mu je u porodici, čiji se odrasli članovi svakodnevno vraćaju iz spoljnog sveta i povlače u bezbednost privatnog života između četiri zida. Ta četiri zida, unutar kojih se odvija privatni porodični život ljudi, štite od sveta, a naročito od javnog aspekta sveta. Oni okružuju bezbedan prostor bez kojeg nijedno živo stvorenje ne može da napreduje. To ne važi samo za detinji život nego i za ljudski život uopšte. Kad god je ljudski život neprestano izložen svetu, bez zaštite koju pružaju privatnost i bezbednost, vitalni kvalitet mu biva uništen. U javnom svetu, zajedničkom svima, ljudi su važni i važan je rad, to jest rad naših ruku kojim svako od nas doprinosi zajedničkom svetu; ali život kao život nije važan. Pošto svet ne može da bude obziran prema njemu, život se mora sakriti i zaštititi od sveta.

186 Sve što živi, ne samo vegetativni život, izranja iz tame i ma koliko snažno težilo da se probije na svetlost, neophodna mu je bezbednost tame da bi uopšte raslo. To zaista može biti razlog što deca slavnih roditelja često krenu rđavim putem. Slava probija četiri zida, osvaja privatni prostor i donosi sa sobom, naročito u današnjim uslovima, nemilosrdno bleštavilo javnog prostora koje preplavljuje privatne živote svih koji su mu izloženi i deca više nemaju bezbedno mesto gde mogu da rastu. Ali isto takvo uništavanje istinskog životnog prostora dešava se i kad pokušamo da samu decu preobratimo u neku vrstu sveta. Tada se među vršnjačkim grupama javlja nekakav javni život i, bez obzira na to što nije stvaran i što je ceo pokušaj neka vrsta obmane, ostaje činjenica da su deca – to jest ljudi u procesu postajanja, ali još nedovršeni – prisiljena da se izlože štetnoj svetlosti javnog života. Jasno je da, u meri u kojoj nastoji da uspostavi dečji svet, moderno obrazovanje uništava uslove neophodne za vitalni razvoj i rast. Ali zaista je čudno kad takvu štetu detetu u razvoju nanosi obrazovanje koje je proglasilo da mu je isključivi cilj da služi detetu i pobunilo se protiv nekadašnjih metoda zato što nisu dovoljno uzimale u obzir unutrašnju prirodu i potrebe deteta. Setimo se da je u *Veku deteta* zastupano stanovište da decu treba emancipovati i osloboditi merila poteklih iz sveta odraslih. Kako se onda moglo desiti da većinu elementarnih životnih uslova neophodnih za rast i razvoj deteta previđamo ili jednostavno ne priznajemo? Kako se moglo desiti da je dete sad izloženo nečemu što najviše od svega karakteriše svet odraslih, javnom aspektu tog sveta, iako smo upravo zaključili da je celokupno nekadašnje obrazovanje grešilo zato što je na dete gledalo kao na malog odraslog čoveka?

Razlog za to čudno stanje stvari nema direktne veze s obrazovanjem: prećemo ga naći u sudovima i predrasudama o prirodi privatnog života i javnog sveta i o njihovom međusobnom odnosu; ti sudovi i predrasude karakteristični su za moderno društvo od samog početka modernih vremena, a pedagozi su ih, kad su konačno i relativno kasno počeli da modernizuju obrazovanje, prihvatili kao same po sebi očigledne pretpostavke, nesvesni posledica koje to mora ostaviti na život deteta. To što se na život, to jest zemaljski život pojedinca i porodice gleda kao na najveće dobro osobenost je modernog društva, a ne nečeg što je prirodno dato; i ta osobenost je razlog što su sad, za razliku od svih prethodnih vekova, taj život i sve aktivnosti povezane s očuvanjem i razvojem oslobođeni skrivene privatnosti i izloženi svetlosti javnog sveta. To je istinsko značenje emancipacije radnika i žena, naravno ne kao osoba, nego u meri u kojoj ispunjavaju funkciju koja je neophodna u životnom procesu društva.

Taj proces emancipacije na kraju je uticao i na decu: upravo ono što je bilo istinsko oslobađanje za radnike i žene – jer oni nisu samo radnici i žene nego i osobe i stoga polažu pravo na javni svet, to jest pravo da vide i budu viđeni u njemu, da govore i da ih čuju – pokazalo se kao napuštanje i izdaja dece, koja su još uvek u stadijumu kad je jednostavna činjenica života i rašćenja važnija od faktora ličnosti. Kad sve više odbacuje razliku između onoga što je privatno i onoga što je javno, između onoga što može da napreduje samo kad je na skrovitom mestu i onoga što treba da bude svima pokazano na punoj svetlosti javnog sveta, to jest kad između privatnog i javnog sve više uvodi društvenu sferu u kojoj privatno postaje javno i obrnuto, moderno društvo otežava ispravno postupanje s decom, kojoj je po prirodi potrebna skrovitost da bi neometano sazrevala.

187

Iako je takvo narušavanje uslova za životni razvoj ozbiljno, sigurno je da je potpuno nenamerno; glavni cilj napora celokupnog modernog obrazovanja jeste dobrobit dece i, naravno, ta činjenica nije manje tačna čak i ako ti napori ne uspevaju uvek da doprinesu njihovoj dobrobiti onako kako se očekuje. Situacija je potpuno drukčija u sferi obrazovnih zadataka koji više nisu usmereni ka detetu nego ka mladom čoveku, došljaku i tuđincu, rođenom u već postojećem, njemu nepoznatom svetu. Za te zadatke su pre svega, ali ne i isključivo, odgovorne škole; one moraju da se bave podučavanjem i učenjem; neuspeh na tom polju gorući je problem u današnjoj Americi. Šta je pravi razlog za to?

Dete se obično prvo upoznaje sa svetom škole. Ali škola nije svet i ne sme se praviti da jeste; ona je institucija koju umećemo između privatnog domena kod kuće i sveta kako bismo uopšte omogućili prelazak iz porodice u svet. Pohađanje škole ne zahteva porodica nego država, to jest javni svet, i zato, u odnosu na dete, škola u izvesnom smislu predstavlja svet mada još nije istinski svet. U toj fazi obrazovanja

odrasli opet preuzimaju odgovornost za dete, ali sad to nije toliko odgovornost za vitalnu dobrobit bića koje raste koliko za ono što obično zovemo slobodnim razvojem karakterističnih kvaliteta i talenata. S opšteg i suštinskog stanovišta, to je jedinstvenost po kojoj se svako ljudsko biće razlikuje od drugih bića, kvalitet zahvaljujući kojem ono nije samo tuđinac u svetu nego i nešto što nikad nije bilo tu.

Dokle god se ne upozna sa svetom, dete se mora postepeno uvoditi u njega; dok god je novo, mora se voditi računa da to biće sazri u odnosu na svet takav kakav je. Međutim, kako god okrenemo, pedagozi su za mlade predstavnici sveta za koji moraju da preuzmu odgovornost iako ga nisu lično pravili i možda, tajno ili otvoreno, žele da je drukčiji. Ta odgovornost nije im slučajno nametnuta; nju podrazumeva činjenica da odrasli uvode mlade u svet koji se stalno menja. Onaj ko odbije da preuzme zajedničku odgovornost za svet ne treba da ima decu i ne sme mu se dozvoliti da učestvuje u njihovom obrazovanju.

U obrazovanju se ta odgovornost za svet javlja u obliku autoriteta. Autoritet pedagoga i kvalifikacije nastavnika nisu ista stvar. Iako je neophodno da autoritet ima izvesnu kvalifikaciju, ni najviša moguća kvalifikacija ne može da izrodi autoritet. Nastavnikova kvalifikacija sastoji se u upućenosti u svet i sposobnosti da uputi druge u njega, ali se njegov autoritet zasniva na preuzimanju odgovornosti za svet. U odnosu na dete, on igra ulogu predstavnika svih odraslih stanovnika, ukazuje na detalje i kaže detetu: to je naš svet.

Svi znamo kako danas stvari stoje s autoritetom. Kakav god stav imali prema tom problemu, očigledno je da u javnom i političkom životu autoritet ili ne igra nikakvu ulogu – jer nasilje i teror u totalitarnim zemljama nemaju naravno nikakve veze s autoritetom – ili igra krajnje osporavanu ulogu. Međutim, to jednostavno znači da ljudi u suštini ne žele ni od koga da traže i nikome da povere preuzimanje odgovornosti za sve drugo jer je s istinskim autoritetom, gde god je postojao, išla i odgovornost za tok stvari u svetu. Uklanjanje autoriteta iz političkog i javnog života može značiti da će se odsad od svakog podjednako očekivati da bude odgovoran za tok stvari u svetu. Ali može značiti i da se zahtevi sveta i poretka u njemu svesno ili nesvesno odbijaju, da se odgovornost za svet potpuno odbija, odgovornost za davanje naređenja ništa manje nego za slušanje naređenja. Nema sumnje da obe te stvari igraju ulogu u gubljenju autoriteta u modernom svetu i često istovremeno i nerazdrešivo deluju zajedno.

U obrazovanju, međutim, ne može biti takve ambivalentnosti u vezi sa sadašnjim gubitkom autoriteta. Deca ne mogu da odbace obrazovni autoritet kao da su pod represijom odrasle većine – mada u modernoj obrazovnoj praksi ima apsurdnih pokušaja da se tretiraju kao potlačena manjina koju treba osloboditi. Autoritet

su odbacili odrasli i to može značiti samo jednu stvar: odrasli odbijaju da preuzmu odgovornost za svet u koji su uveli decu.

Između gubitka autoriteta u javnom i političkom životu i gubitka autoriteta u privatnim i prepolitičkim domenima porodice i škole svakako postoji veza. Kako se sve više zaoštava nepoverenje u autoritet u javnoj sferi tako je, naravno, sve veća verovatnoća da ni privatna sfera neće ostati toga pošteđena. Postoji i dodatna činjenica, verovatno odlučujuća, a to je da naša politička misao od pamtiveka vidi autoritet roditelja nad decom, učitelja nad đacima, kao model na osnovu kojeg treba razumeti politički autoritet. A upravo je taj model, koji nalazimo već kod Platona i Aristotela, razlog što je pojam autoriteta u politici tako ambivalentan. Prvo, zasnovan je na apsolutnoj superiornosti koja je takva da ne može postojati među ljudima i, sa stanovišta ljudskog dostojanstva, ne sme nikad ni postojati. Drugo, zasnovan je, po ugledu na model obdaništa, na krajnje privremenoj superiornosti i stoga postaje kontradiktoran kad se primeni na odnose koji po svojoj prirodi nisu privremeni – na primer između vladara i podanika. Otuda je u prirodi same stvari – to jest i u prirodi sadašnje krize autoriteta i u prirodi naše tradicionalne političke misli – da se gubljenje autoriteta koje je počelo u političkoj sferi prenosi i u privatnu; i naravno nije slučajno to što se tamo gde je politički autoritet prvo potkopan, to jest u Americi, moderna kriza u obrazovanju najjače oseća.

189

U stvari, najradikalniji vid opšteg gubitka autoriteta nalazimo u njegovom prodoru u prepolitičku sferu, gde se činilo da autoritet određuje sama priroda i da je nezavisan od istorijskih promena i političkih uslova. S druge strane, svoje nezadovoljstvo svetom i gađenje prema stanju stvari moderni čovek najjasnije izražava kad odbija da, u odnosu na decu, preuzme odgovornost za sve to. To je kao da im roditelji svakodnevno poručuju: “U ovom svetu nismo sasvim bezbedni; i za nas je tajna kako treba da se krećemo u njemu, šta treba da znamo, kakvim veštinama da ovladamo. Morate pokušati da se sami snađete; u svakom slučaju, nemate pravo da nas pozivate na odgovornost. Mi smo nedužni, dižemo ruke od vas.”

Naravno, takav stav nema nikakve veze s revolucionarnom željom za novim poretком u svetu – *novus ordo seclorum* – koja je nekad nadahnjivala Ameriku; pre će biti da je reč o simptomu modernog otuđenja od sveta, koji se, iako ga srećemo svuda, u posebno radikalnom i intenzivnom obliku ispoljava u uslovima masovnog društva. Tačno je da su moderni obrazovni eksperimenti, ne samo u Americi, predstavljeni kao veoma revolucionarni, što je donekle otežavalo jasan uvid u situaciju i izazivalo izvesnu konfuziju u raspravama o tom problemu; jer naprotiv svemu tome stoji neosporna činjenica da Amerika, dokle god je bila istinski

nadahnutu tim duhom, nije ni sanjala da bi uvođenje novog poretka trebalo početi od obrazovanja nego je, naprotiv, ostajala konzervativna u toj oblasti.

Da bismo izbegli nesporazum treba reći i sledeće: čini mi se da je konzervativizam, u smislu konzervacije, neodvojiv od obrazovne aktivnosti, čiji je trajni zadatak da neguje i štiti dete od sveta, svet od deteta, novo od starog, staro od novog. Čak i time preuzeta sveobuhvatna odgovornost za svet svakako podrazumeva konzervativan stav. Ali to važi samo za oblast obrazovanja ili, bolje reći, za odnose između odraslih i dece, a ne i za oblast politike, gde delujemo među odraslima i jednakima sebi i zajedno s njima. U politici taj konzervativni stav – koji prihvata svet takav kakav je i nastoji samo da očuva status quo – može da vodi jedino ka destrukciji jer svet je, u celini i u detaljima, nepovratno prepušten zubu vremena ukoliko ljudi nisu odlučni da intervenišu, da stvaraju novo. Hamletove reči “iz svojega se iščasila zgloba vremena ova; kakva gnusna zloba da ja baš rođen beh da ovo doba učašim”¹ manje-više važe za svaku novu generaciju, samo što su u ovom veku možda dobile na ubedljivosti.

190 Mi se u osnovi uvek obrazujemo za svet koji jeste ili postaje iščašen iz zgloba jer je ljudsko postojanje utemeljeno u svetu koji su stvorili smrtnici da u ograničenom vremenu služi smrtnicima kao dom. Pošto su ga stvorili smrtnici, svet se troši; a pošto se njegovi stanovnici stalno menjaju, izložen je riziku da postane smrtan kao i oni. Da bi se sačuvao od smrtnosti svojih tvoraca i stanovnika, svet mora uvek iznova da se popravljja. Problem je jednostavan: obrazovanje treba da bude takvo da zaista omogući popravljjanje iako uspeh u tome nikad ne može biti zajemčen. Nadu uvek ulažemo u ono što je novo i što donosi svaka generacija; ali baš zato što nadu zasnivamo samo na tome, unišćemo sve ako toliko nastojimo da kontrolišemo to novo kojem mi, stari, možemo da odredimo kako će izgledati. Obrazovanje mora biti konzervativno upravo u ime onog što je novo i revolucionarno u svakom detetu; mora sačuvati tu novinu i uključiti je kao novu stvar u stari svet, koji je, bez obzira na sva revolucionarna dešavanja u njemu, sa stanovišta svake sledeće generacije prestareo i blizu uništenja.

IV

Istinski problem u modernom obrazovanju leži u tome što je, uprkos današnjoj modi da se govori o novom konzervativizmu, izuzetno teško postići čak i taj minimum konzervacije i konzerviranja bez kojeg obrazovanje u našem vremenu jednostavno nije moguće. Za to postoje jaki razlozi. Kriza autoriteta u obrazovanju blisko je povezana s krizom tradicije, to jest krizom u našem odnosu prema prošlosti. S

¹ Preveo Velimir Živojinović. (Prim. prev.)

tim aspektom moderne krize naročito se teško nose pedagozi jer je njihov zadatak da posreduju između starog i novog, što znači da sama profesija zahteva da izuzetno poštuju prošlost. Tokom mnogih vekova, to jest tokom perioda rimsko-hrišćanske civilizacije, nisu imali potrebu da budu svesni tog svog posebnog kvaliteta jer je poštovanje prema prošlosti bilo suštinski deo stanja duha Rimljana i to se u hrišćanstvu nije promenilo niti završilo, nego je samo prebačeno na druge osnove.

Suštinski važni činiooci rimskog pogleda na svet (mada to nije važilo za sve civilizacije, pa čak ni za zapadnu uzetu u celini) bili su: prošlost kao uzor, precizni kao primer koji potomci u svakoj situaciji treba da slede i verovanje da sve što je vredno počiva u onome što je bilo i da je stoga starost najbolje doba jer star čovek, budući da je gotovo predak, može da služi kao model za način življenja. Sve to je suprotno ne samo našem svetu i modernom dobu od renesanse nadalje nego i grčkom stavu prema životu. Geteov komentar da je starenje “postepeno povlačenje iz sveta pojavnog” izrečen je u duhu starih Grka, za koje su se bivanje i pojavljivanje podudarali. Rimljani su smatrali da starenjem i laganim nestajanjem iz zajednice smrtnika čovek postigne svoj najkarakterističniji oblik bivanja jer se samo tada, iako se, u odnosu na svet pojavnog, nalazi u procesu koji vodi ka nepojavljivanju, može približiti postojanju u kojem će biti autoritet za druge.

S tako nenarušenom tradicijom u pozadini, tradicijom u kojoj obrazovanje ima političku funkciju (a to je bio jedinstven slučaj), relativno lako možemo uraditi ono što je potrebno u obrazovanju, čak i ako ne zastanemo da razmotrimo šta stvarno radimo, a lako je zato što je specifični etos obrazovnog principa u saglasnosti s temeljnim etičkim i moralnim uverenjima šireg društva. Po Polibijevim rečima, obrazovati znači “omogućiti da vidiš da si dostojan svojih predaka”, a u tom poslu pedagog može biti “kolega s kojim se takmičiš” i “kolega koji ti pomaže” jer je i on, iako na različitom nivou, prošao kroz život s očima uperenim u prošlost.

Kolegijalnost i autoritet u ovom slučaju nisu bili ništa drugo do dve strane iste stvari, a nastavnikov autoritet bio je čvrsto utemeljen na sveobuhvatnom autoritetu prošlosti kao takve. Međutim, danas više nismo u tom položaju; i nema mnogo smisla u tome da se ponašamo kao da jesmo i da smo samo slučajno skrenuli s pravog puta, ali smo u svakom trenutku slobodni da nađemo put natrag. To znači da kakva god kriza da se desi u modernom svetu, ne smemo jednostavno nastaviti dalje niti se vratiti. Takvo vraćanje samo bi nas dovelo u istu situaciju iz koje je kriza i potekla. Povratak bi bio repriza – mada možda u drukčijem obliku jer su mogućnosti za besmislice i neutemeljene ideje koje se mogu našminkati kao poslednja reč nauke neograničene. S druge strane, prosto, nepromišljeno istraživanje na istom putu, bez obzira na to da li tako idemo dalje u krizu ili se rutin-

ski držimo slepog verovanja da ona neće zahvatiti baš određenu sferu života, znači predavanje toku vremena i može samo dovesti do propasti; preciznije rečeno, može nas još više otuđiti od sveta koji nam već preti sa svih strana. Kad govorimo o obrazovanju, moramo uzeti u obzir taj proces otuđivanja od sveta; čak i priznati da smo verovatno suočeni s automatskim procesom, ali ne smemo ni zaboraviti da su ljudska misao i delovanje u stanju da prekinu i zaustave takve procese.

Problem obrazovanja u modernom svetu proističe iz činjenice da ono po samoj svojoj prirodi ne može odustati ni od autoriteta ni od tradicije, a ipak se mora odvijati u svetu koji autoritet nije strukturirao niti ga tradicija drži na okupu. Međutim, to znači da se nastavnici i pedagozi, ali i svi mi, budući da zajedno sa svojom decom i mladima živimo u jednom svetu, moramo prema njima radikalno drukčije ponašati nego što se ponašamo jedni prema drugima. Moramo odlučno odvojiti oblast obrazovanja od drugih oblasti, pre svega od javnog, političkog života, da bismo samo u obrazovanju primenili koncept autoriteta i prema prošlosti zauzeli stav koji je za tu oblast prikladan, ali nema opštu važnost niti na nju može pretendovati u svetu odraslih.

192 U praksi, prva posledica toga bilo bi jasno uviđanje da je funkcija škola da uče decu kakav je svet, a ne da ih upućuju u umeće življenja. Pošto je svet star, uvek stariji od njih, učenje se neizbežno okreće ka prošlosti bez obzira na to što se življenje dešava u sadašnjosti. Pored toga, linija povučena između dece i odraslih značila bi da ne možemo ni odrasle obrazovati ni prema deci postupati kao da su odrasla; ali ne smemo dozvoliti da ta linija preraste u zid koji decu odvaja od zajednice odraslih, kao da ne žive u istom svetu i kao da je detinjstvo nezavisno stanje ljudske egzistencije u kojem su deca sposobna da žive po sopstvenim zakonima. Nema opšteg pravila koje bi odredilo kuda treba da ide linija podele između detinjstva i odraslosti; to se često menja u skladu s dobom deteta i razlikuje se od zemlje do zemlje, od civilizacije do civilizacije, ali i od pojedinca do pojedinca. Ipak, za razliku od učenja, obrazovanje mora imati predvidljiv kraj. U našoj civilizaciji taj kraj se verovatno pre podudara sa sticanjem diplome koledža nego sa sticanjem diplome srednje škole jer je profesionalna obuka na fakultetima i tehničkim školama, iako uvek ima veze s obrazovanjem, neka vrsta specijalizacije. Njen cilj više nije da uvede mladu osobu u svet uopšte nego da je uvede u određeni, ograničeni segment sveta. Obrazovanje nije moguće bez istovremenog podučavanja; obrazovanje bez učenja isprazno je i zato se veoma lako degeneriše u moralno-emocionalnu retoriku. Ali ne možemo sasvim lako podučavati nekog a da ga i ne obrazujemo i možemo učiti do kraja života a da ne postanemo obrazovani. Međutim, sve te pojedinosti treba prepustiti stručnjacima i pedagozima.

Ono što sve nas zanima i zato ne može biti prepušteno tako specijalizovanoj nauci kao što je pedagogija jeste odnos između odraslih i dece uopšte ili, još opštije i tačnije rečeno, odnos prema natalitetu: činjenici da svi dolazimo na svet rođenjem i da se ovaj svet neprestano obnavlja rađanjem. Obrazovanje je tačka u kojoj odlučujemo da li dovoljno volimo svet da smo spremni da preuzmemo odgovornost za njega i tako ga spasemo od uništenja koje bi, kad ne bi bilo obnavljanja, kad ne bi pristizali novi i mladi, bilo neizbežno. Obrazovanje je i tačka u kojoj odlučujemo da li dovoljno volimo svoju decu da ne želimo da ih izgnamo iz svog sveta i pustimo da se sami snalaze, i da li ih volimo dovoljno da im ne uskratimo šansu da preduzmu nešto novo, nešto što ne vidimo unapred, ali ih unapred pripremamo za zadatak obnove zajedničkog sveta.

Naslov originala: “The Crisis In Education”, u Hannah Arendt, *Between Past And Future. Eight Exercises In Political Thought* (Penguin Books, 2006), str. 170-193.

**MOŽE LI KRITIČKA
DEMOKRATIJA
OPSTATI?
PORTO ALEGRE I
BORBA ZA “PUNU”
DEMOKRATIJU
U OBRAZOVANJU**

LUIS ARMANDO GANDIN
MICHAEL W. APPLE

S engleskog preveo Đorđe Tomić

UVOD

Otvaranje puta do onoga što nazivamo “realnim utopijama” (Wright 2000) nije jednostavno, ali je suštinski važno ako želimo da rekonstruišemo naše ekonomske, političke i kulturne institucije tako da postanu mesta stvarne kritičke i demokratske transformacije. Za one koji već godinama rade na povezivanju pokreta unutar i oko obrazovanja sa širim društvenim pokretima za jednakost (vidi, na primer, Anyon 2005; Apple 2006; Apple, Au i Gandin 2009; Lipman 2011), razumevanje mogućnosti i ograničenja takvih veza je presudno važno.

Jedno fundamentalno pitanje nalazi se u osnovi svih pokušaja povezivanja obrazovnih projekata sa širim društvenim kritičkim pokretima i projektima. Pitanje glasi: kako zapravo treba da izgleda jedan društveno pravičan obrazovni sistem? U potrazi za odgovorom odmah se nameću jedan grad i jedna lokalna zajednica koji su na to pitanje odgovorili sprovođenjem stvarnih promena: to je lokalni obrazovni sistem u gradu Porto Alegre u Brazilu. U ovom članku ispitujemo strukturne promene sprovedene u lokalnom obrazovnom sistemu u Porto Alegreu tokom šesnaestogodišnje vladavine Narodne uprave (koalicije levičarskih partija na čelu sa Radničkom partijom koja je u ovom gradu bila na vlasti od 1989. do 2004) i dajemo preliminarnu ocenu sadašnjeg stanja u školama u Porto Alegreu. Između ostalog, pokušaćemo da odgovorimo na sledeća pitanja: Kako je došlo do pomenutih promena? Koji su bitni elementi iskustva iz Porto Alegra? Šta je izvršenim promenama postignuto? Šta je od njih ostalo? Šta nam to govori o izgledima za sprovođenje kritičkih reformi posvećenih socijalnoj pravdi?

Da bismo odgovorili na ta pitanja, prvo ćemo postaviti Porto Alegre u lokalni kontekst. Zatim ćemo ispitati zašto je obrazovni sistem u Porto Alegreu vredan proučavanja i šta su njegova dostignuća. Takođe, ispitaćemo neke od izazova sa kojima se reforma danas suočava i, konačno, ponovo posetiti Porto Alegre šest godina nakon što je Radnička partija sišla sa vlasti da bismo ustanovili šta je od reforme ostalo, a šta se promenilo.

KONTEKST I USLOVI ZA TRANSFORMACIJU OBRAZOVANJA

Porto Alegre je grad na jugu Brazila sa 1,4 miliona stanovnika, prestonica države Rio Grande do Sul i najvažniji grad u četvrtoj najvećoj urbanoj zoni u Brazilu u kojoj živi gotovo četiri miliona ljudi.

Od 1980. do 2004. gradom je upravljala koalicija levičarskih partija pod vođstvom Radničke partije (Partido dos Trabalhadores – PT, koju je 1979. osnovala koalicija sindikata, društvenih i lokalnih pokreta i drugih levičarskih organizacija). PT je pobeđivala na izborima tri puta zaredom. Radnička partija je izgubila lokalne izbore u oktobru 2004. i vlast je preuzela nova grupa partija centra. Kao što ćemo videti u nastavku, ta nova koalicija je izabrana nakon datog obećanja da neće menjati skup najvažnijih politika koje je sprovodila PT, što pokazuje da su 196 te politike organski ugrađene u život Porto Alegrea.

Kao i u svakom drugom velikom gradu u Brazilu, znatan broj stanovnika Porto Alegrea živi ispod granice siromaštva. Uprkos značajnom napretku u borbi protiv siromaštva u poslednjih osam godina, 2009. je zabeleženo da 25,7 odsto stanovnika grada i dalje živi ispod granice siromaštva (IPEA 2009). Zahvaljujući velikom “ruralnom egzodusu”, masovnoj seobi seoskog stanovništva u gradove, koja je posledica ne samo rasta broja radnih mesta u gradovima nego i potpune degradacija sela, broj stanovnika u brazilskim gradovima je naglo porastao. Industrijski bum četrdesetih i pedesetih godina i ekonomski rast početkom sedamdesetih (“ekonomsko čudo” u Brazilu) privukli su seosko stanovništvo u gradske zone. Sa okončanjem “ekonomskog čuda” krajem sedamdesetih godina, veliki deo stanovništva koje se preselilo u gradove ostao je bez posla i bez državne socijalne zaštite. Rast broja radnih mesta u industriji i sektoru usluga nije mogao pratiti ogromnu migraciju iz sela u grad. Veliki broj tih ljudi završio je u *favelama* koje su nicale na obodima gradova.

Tokom godina, zanemarivanje obrazovnih potreba te populacije je stvorilo ozbiljan problem. Sistem opštinskih škola je proširen i one se danas gotovo isključivo nalaze u *favelama* (ili *vilama*, kako ih zovu njihovi stanovnici) Porto Alegrea i zadovoljavaju potrebe stanovništva koje živi u ekstremnom siromaštvu. Do širenja

sistema opštinskih škola došlo je u mandatu Narodne uprave. Zapravo, izgradnja mnogih škola je direktan rezultat participativnog budžetskog procesa (koji čini deo participativnih demokratskih struktura koje je ustanovila Narodna uprava, a koje omogućuju delegatima da glasaju o usmeravanju sredstava iz gradskog budžeta. Za više informacija o tome vidi Abers (1998), Baiocchi (2005) i Santos (1998)). U više delova grada lokalne skupštine su kao prioritet odredile izgradnju škola. Činjenica da su u takvim susedstvima škole konačno i izgrađene svedoči o uspešnom organizovanju lokalnih zajednica i političkoj posvećenosti Narodne uprave.

Istorijski posmatrano, procesom donošenja odluka koje se tiču školstva u Brazilu dominirao je jedan izrazito centralizovan sistem. U većini država i gradova ne održavaju se izbori za imenovanje članova gradske ili državne uprave za obrazovanje (u pitanju je tradicionalno izrazito birokratska struktura čije pripadnike postavljaju organi izvršne vlasti) ili direktora u školama. Kurikulum obično utvrđuju gradske i državne uprave za obrazovanje. Resursima za obrazovanje upravljaju centralizovane državne agencije, a škole imaju veoma malu ili nikakvu finansijsku autonomiju.

U pogledu dostupnosti obrazovanja, Brazil je u poslednje vreme dramatično poboljšao inicijalni pristup školama (blizu 97 odsto dece školskog uzrasta započinje proces formalnog obrazovanja). Ali broj onih koji padaju godinu ili sasvim odustaju od daljeg školovanja zastrašujuće je veliki. To je početno stanje iz kog su proistekli ključni ciljevi projekta Narodne uprave u oblasti obrazovanja. Taj projekat je predstavljao oštar zaokret u odnosu na politike koje su u prošlosti donosile loše rezultate. U projektu Narodne uprave za izgradnju novih odnosa između države, škola i lokalnih zajednica obrazovanje ima centralnu ulogu. Obrazovna politika je bila organski povezana sa širim procesom transformacije grada i činila je njegov važan deo. To je presudno važno i zbog toga je Porto Alegre posebno važan za kritičku teoriju, politike i prakse obrazovanja. Transformacija obrazovanja je blisko povezana sa širim projektom dublje društvene promene.

Suočeni sa problemom isključenih pripadnika brazilskog društva, predlagači obrazovne politike u Porto Alegreu su razradili jasan i eksplicitan projekat transformacije. Građanska škola (što je bio naziv korišćen za predlog novog gradskog obrazovnog sistema koji su koristile dve od četiri administracije Radničke partije, a koji ćemo i mi ovde koristiti da opišemo strukturu transformisanog obrazovnog sistema) eksplicitno je konstruisana kao alternativa globalnoj ideologiji marketizacije koja dominira u sferi obrazovanja. Ideja građanstva je otvoreno iskorišćena kao protivteža neoliberalnom pogledu na znanje kao robu i učenike i roditelje kao potrošače. Cilj projekta Građanske škole bio je stvaranje *građanina*,

pri čemu je građanstvo redefinisano kao garancija prava ljudi na materijalna dobra neophodna za opstanak, simbolička dobra neophodna za razvoj subjektiviteta i politička dobra neophodna za društvenu egzistenciju (Azevedo 1999b, 16).

Prilikom formiranja grupe koja će upravljati obrazovanjem u Porto Alegreu, Narodna uprava i Gradski sekretarijat za obrazovanje (SMED) zaobišli su birokrate i administratore koji nisu posedovali iskustvo rada u školama. Grupu koja je inicirala projekat Građanske škole činili su nastavnici sa iskustvom učešća u društvenim pokretima i demokratskog angažovanja u nastavničkim sindikatima. Kao što je primetio bivši sekretar za obrazovanje u Porto Alegreu,

Građanska škola nije projekat neke grupe prosvetljenih administratora koji su jednostavno formulisali i sproveli 'novi predlog'. Ona nije građena ni spontano, bez jasno definisanih ciljeva. (...) Građanska škola je koristila i inspirisala se teorijskim/praktičnim doprinosima progresivnih akademskih stručnjaka, ljudi koji rade u državnim školama i iskustvima demokratskih i transformativnih borbi društvenih pokreta. Mnogi od graditelja Građanske škole učestvovali su u pokretima sindikata i lokalnih zajednica i bili u prvim redovima borbe za redemokratizaciju zemlje. (Azevedo 1999a, 12-13)

198

Politička predistorija koordinatora koji su radili na projektu Građanske škole bila je važan faktor za demokratsku komponentu projekta. Mnogi od učesnika imali su iza sebe godine iskustva u borbama koje su vodili kao lideri Sindikata nastavnika i radnika u obrazovanju države Rio Grando do Sul, jednog od najjačih i najvećih sindikata u zemlji. Njihovo iskustvo je stajalo iza jasno formulisane političke volje da se izgradi participativna i demokratska alternativa. SMED je imao veoma važnu ulogu u koordinaciji rada u školama i nametanju demokratskog programa, ali načela kojima se SMED rukovodio u svojim akcijama formulisana su *kolektivno*, uz aktivno učešće nastavnika, školskih administratora, osoblja, učenika i roditelja, kroz institucionalizovane forume za demokratsko odlučivanje.

U nastavku ćemo ispitati glavne osobenosti tog iskustva, jer upravo zahvaljujući njima je izgrađen društveno pravičan obrazovni sistem vredan proučavanja.

ZBOG ČEGA JE PORTO ALEGRE KLJUČNI PRIMER PROGRESIVNE OBRAZOVNE REFORME?

(1) *Za razliku od većine drugih reformi, iskustvo Porto Alegrea nije bilo participativno samo u fazi sprovođenja, već i u fazi definisanja politike i njenih ciljeva.*

Da bi se utvrdila načela na osnovu kojih će gradski obrazovni sistem Porto Alegrea dalje delovati, ustanovljen je demokratski, diskusioni, participativni forum nazvan Konstitutivna školska skupština. Taj projekat je realizovan kroz dugotrajni proces mobilizacije školskih zajednica. U njemu su primenjene dragocene lekcije iz procesa mobilizacije za participativno upravljanje budžetom, čime su ljudi na čije živote odluke o budžetu direktno utiču uključeni u njihovo donošenje. Cilj je bio razvoj načela kojima će se usmeravati politika opštinskih škola u Porto Alegreu.

Proces organizacije Konstitutivne školske skupštine je dugo trajao. Posao je započeo u martu 1994, trajao je 18 meseci i odvijao se u četiri faze: (1) organizacija tematskih grupa u školama; (2) regionalni sastanci; (3) centralni skup Konstitutivne školske skupštine; i (4) izrada internih školskih propisa. Teme obuhvaćene u diskusijama uključivale su upravljanje školama, kurikulum, načela zajedničkog života i evaluaciju.

Prva faza je obavljena na lokalnom nivou uz učešće predstavnika svih segemenata školskog sistema, a koordinisana je delovanjem novoosnovanog školskog saveta. U drugoj fazi škole su grupisane po gradskim regionima. U toj fazi svaki region je formulisao predloge koje će izneti pred Skupštinu. U trećoj fazi, regioni su izložili svoje predloge na Konstitutivnoj skupštini, nakon čega je kroz proces participativne demokratske rasprave 700 delegata (članovi SMED-a nisu imali pravo glasa) usvojilo 98 načela.¹ Tim načelima su definisane željene promene u sistemu obrazovanja u Porto Alegreu koje treba uvesti u školsku praksu. U četvrtoj fazi su izrađeni (ili prerađeni) interni školski propisi, na naglašeno participativan način. U toj fazi su načela usvojena na Konstitutivnoj skupštini materijalizovana u obliku propisa koji regulišu svakodnevni rad škola.

U konceptu građanske škole nema razdvajanja između procesa utvrđivanja ciljeva i rada na izgradnji mehanizama za sprovođenje tih ciljeva. Proces definisanja praktičnih ciljeva je i sam zamišljen kao inovativan mehanizam koji treba da proizvede promenu u odnosima između škola i zajednica. Normativni ciljevi na koje će školska praksa biti usmerena kolektivno su definisani kroz jedan visoko participativan proces. Ideja je bila da se uspostavi sistem uprave koji otvara kanale za istinski razvoj kolektivno ustanovljenih normativnih ciljeva, čime se zamjenjuje tradicionalni odnos distanciranosti državnih službenika koji upravljaju školama o kojima ne znaju gotovo ništa.

Konstitutivna skupština se opredelila za radikalnu demokratizaciju obrazovanja u opštinskim školama kao glavni normativni cilj gradskog obrazovnog

¹ Ova načela su navedena u Azevedo (2000).

sistema. Ta radikalna demokratizacija imala je tri dimenzije: demokratizaciju pristupa školama, demokratizaciju znanja i demokratizaciju upravljanja. Ta tri načela su usmeravala sve aktivnosti u gradskom sistemu Porto Alegrea. I ta tri načela su imala najviše uticaja na promenu strukture škola i odnosa između škola i SMED. Za realizaciju tih ciljeva trebalo je izgraditi nove mehanizme.

(2) Porto Alegre je problematizovao dominantne zdravorazumske stavove o siromašnim učenicima iz favela i njihovim zajednicama. Narodna uprava je razumela da materijalno stanje školskih zgrada i uslovi rada i usavršavanje nastavnika čine suštinski važan deo neophodne promene načina na koji država deluje u takvim susedstvima.

U vilama (ili favelama), gde je većina kuća napravljena od šper-ploče, kartona ili pocinkovanog lima, školska zgrada je najsolidnija građevina u čitavom kraju. Zato škola može postati mesto okupljanja zajednice, mesto gde se njeni pripadnici bave sportom ili učestvuju u kulturnim aktivnostima. Dok je u drugim školskim sistemima (Brazil ima sisteme državnih škola na nivou opština i na nivou država) škola obično potpuno odvojena od zajednice, uprava za obrazovanje u Porto Alegreu je neprestano iznalazila načine da proširi postojeće i stvori nove kanale za razvoj veza između škole i zajednice. Na taj način, škole su služile ne samo učenicima, već i zajednicama u kojima se nalaze. Kao što je lider jedne lokalne zajednice izjavio u intervjuu koji smo snimili za vreme mandata Narodne uprave:

Veoma smo ponosni na naše škole. Vodili smo tešku bitku na sednicama za participativno upravljanje budžetom da se škola izgradi. Dobili smo samo zahvaljujući tome što smo se dobro organizovali i zahtevali da bude sagrađena. Imamo veoma dobre odnose sa nastavnicima i upravom. Čitava naša zajednica koristi školu za sastanke, bavljenje sportom i sve vrste kulturnih aktivnosti. Vodimo računa o njoj, jer to je naša škola.

Kao što je naglasio lider lokalne zajednice, koncept škole kao kulturnog centra je još jedan indikator demokratizacije pristupa, ne samo za učenike nego i za čitavu zajednicu, čime se u školsku zgradu uvode aktivnosti za koje inače ne bi bilo odgovarajućeg mesta.

“Pažnja” koju zajednice posvećuju školama je evidentna. Dok se državne škole oštećuju, obijaju i vandalizuju, opštinske škole gotovo nikada nisu na meti takvih napada. Većina školskih zgrada nema nikakvih značajnijih problema, pa čak i one starije su u veoma dobrom stanju. To ne treba uzimati zdravo za gotovo. Širom zemlje, čak i u državnim školama u Porto Alegreu, nastavnici, učenici i roditelji se žale na materijalne uslove.

Intervjuisani učenici su potvrdili značajnu razliku između uslova u opštinskim i državnim školama. Kada smo ih pitali kako se osećaju u školi, jedan od učenika je izjavio, a ostali su potvrdili:

Ova škola je mnogo bolje organizovana nego škola u koju sam išao prošle godine. Hrana je veoma dobra. U onoj drugoj školi nismo imali ručak, već samo užinu. (...) Ova škola je i veoma čista. Toaleti su čisti i u njima uvek ima toalet papira i papirnih ubrusa za brisanje ruku. Toga nije bilo u staroj školi.

Stavke koje je naveo ovaj učenik mogu izgledati banalno, ali učenici dobro znaju da takvi materijalni uslovi mnogo govore o tome kako škola vidi i tretira učenike. U novoj školi učenici se osećaju dobrodošlim. Ali to nije sve:

Mislim da bi i druge škole trebalo da budu takve; škole u kojima učenici imaju dobre odnose sa upravom, nastavnicima, čistačima, kuvarima. Osećamo da svi oni brinu o nama. Ovo je kao neka privatna škola.

Učenici jasno pokazuju da shvataju da se ova škola razlikuje od drugih. To je škola u kojoj “brinu o njima”. Porede je sa privatnim školama, jer su prema dominantnom kulturnom modelu u Brazilu privatne škole najbolje škole koje postoje. U takvim školama nude se najbolji materijalni uslovi, za nastavnike se veruje da su najposvećeniji poslu, i organizuju se najviše vannastavnih aktivnosti. Ovim poređenjem učenici jasno pokazuju da shvataju da je njihova škola dobra i pokazuju ponos što je pohađaju. 201

To je veoma važno. Ali način na koji se tretiraju nastavnici takođe govori o ozbiljnosti društveno pravične obrazovne reforme. Da bi pripremili nastavnike za učešće u projektu, Narodna uprava i Sekretarijat za obrazovanje su sproveli proces “formiranja” (permanentno obrazovanje i usavršavanje nastavnika) na poslu i, što je takođe veoma važno, politiku većih plata.

Sekretarijat za obrazovanje je svake godine organizovao dva seminara na teme blisko povezane sa izazovima sa kojima se škole suočavaju. Za vreme seminara nema časova i svi nastavnici su pozvani da učestvuju. Jedan od seminara je održan u martu i za tu priliku su pozvani da učestvuju i brazilski eksperti za obrazovanje. Drugi je održan u julu kao internacionalni seminar. Ideja je bila da se pozovu najbolji među progresivnim istraživačima na polju obrazovanja da razgovaraju sa nastavnicima. Taj internacionalni seminar se smatra jednim od najboljih, ako

ne i najboljim seminarom organizovanim na temu obrazovanja u Brazilu. Seminar je privukao nastavnike ne samo iz gradskih škola, nego i iz privatnih i državnih škola, profesore i stručnjake iz čitave zemlje. Takvi seminari pomažu nastavnicima da steknu uvid u rezultate najnovijih progresivnih istraživanja na ovom polju, što u ono vreme u Brazilu nije bilo uobičajeno. Kontinuirano obrazovanje nastavnika u domenu teorije obrazovanja čini deo šire politike u Porto Alegreu.

Pored seminara, sekretarijat za obrazovanje je promovisao sastanke za "usavršavanje" (permanentno kolektivno obrazovanje nastavnika), po deset sastanaka svake godine, da bi nastavnici dobili priliku da uče na sopstvenim greškama i uspesima i razmatraju pedagoške probleme vezane za stvarnost školskog života. Nastavnički ugovori su takođe promenjeni tako da im ostave slobodnih pet sati nedeljno za planiranje i usavršavanje.

202 Drugi faktor koji je doprineo pažljivom i posvećenom radu nastavnika bila je politika plata. Nastavnici u državnim školama u Brazilu pogođeni su velikim padom plata koje su toliko niske da se nastavnici smatraju "novom klasom siromašnih". Narodna uprava je znala da je to veoma važno pitanje. Ako se nastavnici doslovno bore za opstanak, kako se od njih može očekivati da se uključe u proces participacije i transformacije koji od njih traži više profesionalnog zalaganja i promoviše raspravu o nepravdi u učionicama, a da pri tom ne uzmu u obzir i sopstvenu ekonomsku situaciju? Za vreme mandata Narodne uprave plate nastavnika u opštinskim školama bile su znatno veće od plata nastavnika u državnim školama, dva do tri puta veće. Ta razlika je i danas velika, jer plate nastavnika u državnim školama nisu povećavane. Nastavnik sa 18 godina radnog iskustva u opštinskoj školi i sa radnim vremenom od 40 sati nedeljno (Narodna uprava je u svom mandatu podsticala nastavnike da rade 40 sati nedeljno) zarađivao je (i danas zarađuje) isto ili čak i više nego profesor univerziteta. To pokazuje koliko su nastavnici u opštinskim školama bili (i jesu) dobro plaćeni.

Vrednovanjem rada nastavnika, promenom ukupnog okruženja u školama, uključivanjem šire zajednice u rad škole kao javne ustanove i insistiranjem na stavu da je svaki učenik jednako važan, školski sistem Porto Alegrea je uspešno ostvario cilj demokratizacije pristupa školi. Na taj način je učenicima obezbeđen nivo pristupa koji za njih pre toga nije bio moguć.

(3) U iskustvu iz Porto Alegrea na delu je bio srećan spoj mobilizacije civilnog društva i promena u državnim agencijama u cilju zadovoljavanja potreba lokalnih zajednica. To je klasičan primer "obrazovanja" same države, jednog trajnog procesa obrazovanja koji je rezultat kako razvoja i primene novih politika, tako i angažmana lokalnih organizacija i pokreta.

Institucija školskog saveta je bila centralni element demokratizacije procesa odlučivanja i upravljanja obrazovanjem u Porto Alegreu. Kao proizvod političke volje Narodne uprave i zahteva društvenih pokreta zainteresovanih za obrazovanje u gradu, školski saveti su ustanovljeni lokalnim zakonom u decembru 1992. i formirani 1993. kao najvažnija institucija unutar škola. U savetima, koji i dalje postoje, nalaze se izabrani nastavnici, školsko osoblje, roditelji, učenici i jedan predstavnik školske administracije. Saveti objedinjuju funkcije konsultovanja, razmatranja problema i nadzora. U školskim savetima polovina mesta je rezervisana za nastavnike i školsko osoblje, a polovina za roditelje i učenike. Jedno mesto je rezervisano za predstavnika školske uprave, obično direktora koga biraju svi pripadnici škole.² Pravila za roditelje i učenike koja određuju ko ima pravo glasa i ko može biti biran su jednostavna: učenici koji imaju 12 ili više godina i roditelji ili zakonski staratelji učenika koji imaju manje od 16 godina mogu glasati i biti birani u savet. Inkluzivnost je neobično široka, što za cilj ima izbegavanje infantilizacije dece.

Kao što je već rečeno, zadatak školskog saveta je da raspravlja o globalnim projektima škole, temeljnim načelima upravljanja, da vrši alokaciju ekonomskih resursa i nadzire sprovođenje odluka. Direktor/ka i njegov/njen tim su odgovorni za sprovođenje politika koje utvrdi školski savet.

U vezi sa resursima treba napomenuti da je pre Narodne uprave u Brazilu bio uobičajen proces strogo centralizovane kontrole budžeta. Svaki trošak, uključujući i uobičajene dnevne troškove, morao se upućivati na odobrenje centralnoj upravi. Tek nakon toga novac je upućivan školi ili bi centralna agencija sama obavila nabavku roba ili usluga. Takav sistem je "vezao ruke" školskim savetima koji nisu imali nikakvu autonomiju. SMED je promenio takvu organizaciju i ustanovio novu politiku koja nalaže da se školama tromesečno stavlja na raspolaganje određeni iznos. Prema mišljenju članova SMED-a, to je bila veoma važna mera. Tako je institucionalno osigurana finansijska autonomija škola, a školama je omogućeno da upravljaju troškovima u skladu sa ciljevima i prioritetima koje utvrđuju školski saveti. Osim što je donela autonomiju, ta mera je u roditelje, učenike, nastavnike i osoblje uključeno u rad saveta usadila osećaj društvene odgovornosti za raspolaganje sredstvima iz javnog budžeta. Tako su naučili da utvrđuju finansijske prioritete polazeći od načela solidarnosti (SMED 1999b).

Pored bavljenja finansijama, školski savet je zadužen da osigura istinsko ušesće školske zajednice u donošenju odluka, pa i u predlaganju školskog kurikula. Takođe, školski savet ima moć da nadzire sprovođenje svojih odluka preko

203

² Vratićemo se temi izabranih direktora u nastavku, zbog značaja koji ona ima za demokratsko oblikovanje obrazovanja u Porto Alegreu.

direktora/direktorke i njegovog/njenog tima (SMED 1993, 3). Kao školska struktura sa najvećim ovlašćenjima, školski savet je glavni mehanizam upravljanja unutar škole. Ovlašćenja saveta su ograničena samo zakonom i obrazovnim politikama koje su kolektivno utvrđene radom demokratskih foruma. Odluke o kurikulumu mogu biti predmet rasprave, a učešće roditelja, učenika i osoblja u tom procesu zajedno sa nastavnicima predstavlja važnu i delotvornu inovaciju u ovom modelu.

Iz gornjeg opisa bi trebalo da je jasno da učešće u radu školskog saveta zahteva određeni nivo tehničkog znanja. Da bi se poboljšao kvantitet i kvalitet učešća roditelja, SMED je promovisao opštinske sastanke školskih saveta. To je mesto gde roditelji, učenici, nastavnici i osoblje mogu dobiti potrebne alatke i steći znanje potrebno za upravljanje školom. To je takođe mesto gde se takvi predstavnici sastaju i razmenjuju svoja znanja i sumnje. U načelu, tako se osigurava šira perspektiva koja nadilazi korporativistički ili "lokalni" pogled na probleme. Takođe, SMED je ustanovio trajni program kontinuiranog obrazovanja za sve članove školskih saveta unutar škola, čime se obezbeđuje dodatni prostor za njihovo obrazovanje. Konačno, da bi se poboljšao nivo učešća, SMED je usvojio politike kojima se stimuliše organizacija pripadnika svakog segmenta u sopstvena udruženja ili sindikate, što je praksa koja doprinosi reprezentativnosti članova saveta.

204

Ta nova struktura ilustruje ključni element sprovedenih reformi i pokazuje da je država prihvatila stav da u slučaju da obrazovanje ne daje željene rezultate, onda glavni element koji treba menjati jeste sam način na koji država razmišlja o obrazovnim politikama i sprovodi ih. U načelu, država mora učiti od organizovanih društvenih pokreta i roditelja i učenika u školama.

Da ponovimo, takvo dijalektičko i dinamičko praktikovanje demokratije je krajnje neobično, naročito u sistemima koji imaju dugu predistoriju državnog upravljanja odozgo naniže, čak i kada je to upravljanje navodno usmereno na "progresivne" ciljeve. Pored školskog saveta postoji još jedna struktura koja je ustanovljena da bi osigurala demokratski prostor unutar opštinskih škola. U Porto Alegreu školska zajednica bira direktora direktnim glasanjem. Na taj način je osoba odgovorna za sprovođenje odluka školskog saveta i sama birana. Ista osoba je dužna da javno obrazlaže i brani konkretne projekte uprave za datu školu.

Otuda proističe viši nivo legitimnosti. Direktor/direktorka nije neko ko nužno zastupa interese centralne uprave pred školskim savetom, već osoba sa većinskom podrškom u datoj školskoj zajednici. Direktori su na taj način dublje usađeni u školske strukture i zbog toga SMED smatra da je moguće izbeći potencijalne probleme koji bi nastali ako bi za sprovođenje odluka školskog saveta bila odgovorna osoba koja nije direktno povezana sa projektom. Ali odgovornost za-

jednice se ne zaustavlja na tome. Kroz školski savet školska zajednica može nadzirati aktivnosti direktora/direktorke i pozivati ga/je na odgovornost za sprovođenje demokratski donetih odluka. Direktno biranje lica odgovornog za sprovođenje direktiva školskog saveta, koje je i samo direktno birano od strane školske zajednice, predstavlja mehanizam koji ima za cilj da generiše i još dublje usadi načela demokratskog upravljanja na lokalnom nivou škole.

(4) Iskustvo Porto Alegrea je pre svega bilo usmereno na uključivanje učenika i ostvarivanje akademskog uspeha. Ali, za razliku od mnogih drugih reformi, ovde je od početka bilo jasno da se ti ciljevi ne mogu ostvariti bez radikalne rasprave i promene predstave o tome šta se prihvata kao znanje, čije znanje čini deo formalnog i neformalnog školskog iskustva i kako se može razviti nov odnos između popularnog i akademskog znanja.

Radi demokratizacije pristupa kako školi tako i širem spektru znanja, SMED je 1995. izašao sa predlogom nove organizacije opštinskih škola. Umesto tradicionalne strukture razreda koji traju po jednu godinu (od prvog do osmog na nivou osnovnog obrazovanja), predložena je nova struktura u obliku formativnih ciklusa. Treba naglasiti da ideja o reorganizaciji kurikuluma i vremena u školama u cikluse umesto u razrede nije potekla iz Porto Alegrea. Ista ideja je primenjena u Belo Horizonteu, drugom gradu u kojem je Radnička partija bila na vlasti, pa i u drugim zemljama, na primer, u Španiji. Ista ideja je već razmatrana i na nacionalnom nivou, kao što pokazuje činjenica da su formativni ciklusi navedeni kao jedan od mogućih alternativnih oblika organizacije škola u Nacionalnim smernicama za obrazovanje i okvirnom zakonu o obrazovanju iz 1996. Program koji je sprovodila građanska škola nije po sebi nov, ali uvodi novu konfiguraciju koja, kako veruje SMED, osigurava znatno bolje uslove za demokratizaciju pristupa i znanja.

205

Administratori u Sekretarijatu su bili uvreni da se problem pristupa školama može rešiti na bolji način uvođenjem ciklusa. Kako smatra SMED, "struktura ciklusa osigurava bolji način rešavanja problema neuspeha učenika, jer njena obrazovna perspektiva poštuje, razume i istražuje socijalne i kognitivne procese kroz koje učenici prolaze" (SMED 1999a, II). Ideja je bila da uvođenjem drugačije koncepcije učenja/vremena građanska škola odustane od kažnjavanja učenika zbog "sporosti" u procesu učenja. U toj novoj konfiguraciji, uvažavanjem društvene prirode temporalnosti, tradicionalno postavljeni rok na kraju svake školske godine, kada učenici trebda da "dokažu" šta su "naučili", eliminisan je u korist jedne drugačije organizacije vremena.

Uvođenje ciklusa je takođe relevantno za demokratizaciju znanja. Kao što konstatuje SMED, "formativni ciklusi doprinose poštovanju ritma, vremena

i iskustva svakog učenika, čime se unapređuje kolektivna organizacija i interdisciplinarnost u školama” (SMED 1999a, 10). Uvođenje ciklusa je bilo sračunat pokušaj da se eliminišu školski mehanizmi koji za rezultat imaju isključivanje, neuspeh i odustajanje, a krivicu za ishod prebacuju na žrtve tih istih mehanizama.

206 Kako, zapravo, funkcionišu formativni ciklusi u građanskoj školi? Škola uključuje tri ciklusa od po tri godine. Tako se uobičajenom periodu predviđenom za osnovno obrazovanje dodaje jedna godina (godina obrazovanja u ranom detinjstvu, organizovanog unutar škola), čime se školovanje produžava na devet godina. Opštinske škole su tako odgovorne za školovanje dece stare od šest do četrnaest godina. Pomenuta tri ciklusa su zasnovani na “životnim ciklusima”: svaki odgovara jednoj fazi razvoja, to jest, detinjstvu, predadolescentskom i adolescentskom uzrastu. Ideja je da se u svakoj od godina ova tri ciklusa grupišu učenici približno iste starosti. Cilj je bio da se promeni uobičajena situacija sa kojom se suočavamo u većini škola za niže klase u Brazilu, stvarnost sa kojom je SMED morao da se suoči kada je Narodna uprava preuzela upravljanje gradom. Odmah su uvideli da učenici koji su više puta padali godinu završavaju u učionicama namenjenim znatno mlađoj deci. Organizacijom obrazovanja prema uzrastu, tako da učenici približno iste starosti budu u istoj godini ciklusa, SMED je pokušao da ponovo motiviše učenike koji su više puta padali i suzbije zdravorazumsko verovanje da postoje određeni preduslovi koji se moraju ispuniti i bez kojih razumevanje novih formi znanja u narednoj fazi školovanja nije moguće. Kao što je izjavio jedan od sekretara za obrazovanje, “umesto da kažnjava učenike zbog onoga što nisu naučili, građanska škola nastoji da valorizuje znanje koje su stekli” (Azevedo 2000, 129).

U školama koje primenjuju strukturu ciklusa učenici napreduju iz jedne godine u narednu godinu unutar istog ciklusa; ideja “neuspeha” je eliminisana. Uprkos toj pobedi, SMED je shvatio da eliminacija mehanizama isključivanja sama po sebi nije dovoljna za ostvarivanje cilja demokratizacije znanja. Zato je građanska škola uvela nekoliko mehanizama koji treba da osiguraju uključivanje učenika. Ustanovljene su progresivne grupe za učenike kod kojih postoji nesklad između uzrasta i stečenog znanja. Ideja je bila da se učenicima koji su u prošlosti doživeli više neuspeha ponude izazovi i stimulatívno okruženje u kojem mogu učiti sopstvenim tempom i nadoknaditi nastale zaostatke u akademskom formiranju. Takođe, progresivne grupe su mesto gde se učenicima koji dolaze iz drugih školskih sistema (iz gradskih ili državnih škola, na primer) i imaju iza sebe više neuspeha može posvetiti više pažnje da bi kasnije bili integrisani u cikluse koji odgovaraju njihovom uzrastu. Osnovna ideja je da škola mora menjati strukturu i prilagođavati se učenicima, a ne obratno, kao što je istorijski bio slučaj (Souza et al. 1999, 24-5).

Ideja o izgradnji nove strukture koja će više odgovarati potrebama učenika dovela je do stvaranja još jednog entiteta: laboratorije za učenje. To je prostor u kojem učenici sa ozbiljnijim problemima u učenju dobijaju individualnu pažnju, ali i mesto gde se nastavnici mogu baviti istraživanjem da bi popravili kvalitet redovne nastave. Za učenike sa posebnim potrebama postoje učionice za integraciju i učionice sa nastavnim resursima, “posebno projektovani prostori za istraživanje i pomoć učenicima sa posebnim potrebama kojima je neophodan dopunski i specifičan pedagoški rad u cilju integracije i prevazilaženja teškoća u učenju” (SMED 1999a, 50).

Transformacija kurikuluma je bila još jedan ključni element projekta za izgradnju “pune demokratije” u Porto Alegreu. Treba naglasiti da ta dimenzija nije bila ograničena samo na pristup tradicionalnom znanju. Izgrađeno je novo epistemološko razumevanje onoga što se prihvata kao znanje. Proces nije bio zasnovan na prostom usvajanju novog znanja unutar okvira netaknutog “jezgra ljudske mudrosti”, već na radikalnoj transformaciji. Projekat građanske škole je prevazišao tek epizodično pominjanje kulturnih manifestacija klasne, rasne, polne i rodno zasnovane represije. Te teme su uključene kao suštinski važan deo procesa konstrukcije znanja.

U građanskoj školi su problematizovani pojmovi “jezgra” i “periferije” znanja. Polazište u formulisanju korpusa znanja uključenog u kurikulum jesu kulture samih zajednica, ne samo u pogledu sadržaja, već i perspektive. Čitav obrazovni proces je usmeren na izvrtanje prethodnih prioriteta i organizovan tako da služi potrebama istorijski isključivanih grupa izloženih represiji. Polazište za taj novi proces konstrukcije znanja bila je ideja tematskih kompleksa. Takva organizacija kurikuluma omogućuje da čitava škola radi na centralnoj generativnoj temi iz koje različite discipline i područja znanja, kroz jedan interdisciplinarni napor, strukturiraju fokus svojih sadržaja.

Škole su ohrabrivane da pođu putem izgradnje tematskih kompleksa i prevođenja makro-diskusija u kurikulum. Takvi koraci su podrazumevali uvažavanje konteksta u koji je škola situirana kroz sprovođenje participativnog istraživanja radi prikupljanja tema važnih za zajednicu. Na osnovu obavljenog istraživanja izgrađeni su kurikulumi za svako polje znanja i njihov godišnji ciklus. Takvim procesom istraživanja koje su obavljali sami nastavnici u zajednicama u kojima se škole nalaze prikupljene su teme od značaja i/ili interesa za zajednicu. Posle prikupljanja izjava članova zajednice, nastavnici su na osnovu utvrđenog skupa kriterijuma birali najvažnije teme koje se mogu izvući iz dobijenih izjava. Najvažnije izjave je birao kolektiv nastavnika u raspravama koje su organizovane specijalno za tu svrhu, a na osnovu kojih su formulisani tematski kompleksi.

SMED je naglašavao da se discipline ili oblasti znanja ne smeju ignorisati ili sužavati unutar kurikuluma. Ovde su, zapravo, sva polja znanja podređena globalnoj ideji, tematskom jezgru koje je prilično kompleksno, jer predstavlja centar preokupacija i/ili interesa zajednice u kojoj se škola nalazi. Sve oblasti znanja i čitava škola, zapravo, usmeravaju se problematizacijom i raspravama o takvim tematskim kompleksima. Tematski kompleks obezbeđuje čitavoj školi centralni fokus koji usmerava kurikulum tokom vremenskog perioda koji može biti jedan semestar ili cela školska godina.

Pošto se utvrde načela i širi doprinos svakog polja znanja daljoj raspravi o tematskom kompleksu, formira se konceptualna matrica. To je mreža pojmova sa različitih polja znanja, mreža koja integriše izolovane činjenice ili informacije za koje nastavnici smatraju da su neophodne za pristup tematskom kompleksu. Koristeći tematski kompleks i konceptualne matrice, nastavnici su učestvovali u sastancima koji su u početku organizovani po oblastima znanja i godinama ciklusa da bi razvili detalje kurikuluma. Nastavnici su morali da “prouče” sopstvene oblasti znanja i odaberu koncepte koji će im pomoći da problematizuju tematski kompleks. Takođe su morali da sarađuju sa nastavnicima iz drugih oblasti da bi sastavili kurikulum koji je dovoljno integrisan i kompaktan da istovremeno obuhvati sve probleme sadržane u tematskom kompleksu.

208

Prema jednom od ključnih učesnika u procesu konceptualizacije u kontekstu projekta građanske škole, “tematski kompleks doprinosi percepciji i razumevanju stvarnosti i čini eksplicitnim pogled na svet učesnika uključenih u ovaj proces” (Rocha prema SMED 1999a, 21). Umesto polaznja od doprinosa svake pojedinačne discipline izgradnji korpusa znanja, tematski kompleks uvodi situaciju u kojoj se od svakog nastavnika očekuje da napravi korak nazad i razmisli šta znanje iz njegove oblasti može ponuditi kao doprinos boljem rešavanju centralnog problema koji je izabran kao tematski kompleks. Pošto su tematski kompleksi blisko povezani sa društvenim problemima, proces je stvorio situaciju u kojoj su nastavnici morali da tragaju za vezom između svojih disciplina i društvene stvarnosti kao celine. Konačno, budući da je polazište za tematske komplekse bilo opšte ili zdravorazumsko znanje, nastavnici su morali da razmišljaju i o odnosu oficijelnog i takvog zdravograzumskog znanja. Tako je ovaj pristup istovremeno usmeren na rešavanje tri problema tradicionalnog obrazovanja u Porto Alegreu i drugim delovima zemlje: fragmentacija znanja, “prividna” neutralnost školskih sadržaja i apsolutna prednost koju tradicionalne škole daju “naučnom/eruditskom znanju” u odnosu na lokalno znanje zajednica, naročito onih siromašnih.

Organizacija kurikuluma oko tematskog kompleksa zamišljena je u projektu građanske škole ne samo kao mehanizam generisanja alternativnog znanja

u okviru kurikuluma, već i kao oblik političke intervencije. Kao što su to formulirali Goroditch i Souza (1999, 78):

Izvođenje nastave korišćenjem tematskih kompleksa ne samo da stvara mogućnost selekcije znanja koje je značajno za učenike nego i otvara perspektivu razvoja alatki za analizu koja može pomoći učenicima da organizuju svet u kojem žive tako da ga mogu razumeti i delovati u njemu kroz kritičke, svesne i kolektivne društvene prakse.

U procesu demokratizacije sadržaja i organizacije kurikuluma, tradicionalna rigidna struktura disciplina znanja se razgrađuje i uspostavljaju se opšte interdisciplinarne oblasti. Takve oblasti nastave dobijaju imena društvenog izražavanja, bioloških, hemijskih, fizičkih, društveno-istorijskih i logičko-matematičkih nauka. Zahvaljujući korišćenju tematskih kompleksa učenici nisu morali da uče istoriju ili istražuju društvo i kulturu koristeći knjige koje se nikada ne bave njihovim stvarnim problemima i interesovanjima. Organizacijom znanja u tematske komplekse učenici su dobili priliku da uče istoriju polazeći od istorijskog iskustva sopstvenih porodica. Proučavali su važne društvene i kulturne sadržaje fokusiranjem na sopstvene kulturne stvarnosti, proizvode, istorije i živote i njihovim vrednovanjem. Do suštinske promene je došlo zato što fokus nije bio na "centralnom/oficijelonom" znanju organizovanom u skladu sa dominantnim klasnim i rasnim pogledima na svet, već na stvarnim problemima i interesovanjima učenika i zajednice. 209

Važno je napomenuti da su učenici i dalje učili istoriju Brazila i istoriju sveta, uključujući i kulturu "visokog statusa", ali su ih sada posmatrali kroz drugačija sočiva. Njihova kultura nije gurnuta u zaborav da bi učili o kulturi "visokog statusa". Umesto toga, razumevanjem sopstvene situacije i sopstvene kulture i njihovim vrednovanjem učenici istovremeno uče o situaciju isključenosti u kojoj se nalaze i dobijaju priliku da to promene. Izučavanjem problema (ruralni egzodus, život u ilegalnim naseljima itd.) i daljim podučavanjem o snazi samoorganizovanja (lokalna udruženja, uključivanje u kulturne grupe i aktivnosti, političke akcije itd.) građanska škola pomaže u izgradnji alternativa za zajednice koje žive u užasnim uslovima. Taj novi model koji znanje izvodi iz ciljeva problematizacije ideje "oficijelnog znanja" (Apple 2000) pomera centar diskusije na življeno iskustvo obespravljenih.

Takvo pomeranje onoga što se smatra jezgrom ili središtem znanja utiče ne samo na pedagošku koncepciju koja upravlja svakodnevnim aktivnostima u učionici, već se tako transformiše i način na koji škole funkcionišu u celini.

Nova koncepcija znanja je korišćena u čitavom školskom sistemu dok je trajao mandat Narodne uprave. Taj projekat je služio “isključenima” ne samo pružanjem drugačijeg formalnog obrazovanja za učenike, već i razvojem inovativne strukture koja je omogućila da istorijski isključene zajednice povrate dostojanstvo (materijalno i simbolički).

NEKI OD IZAZOVA

U prethodnim odeljcima smo se koncentrisali na ambiciozne politike i prakse primenjene u Porto Alegreu. Sada moramo postaviti pitanje kakva je današnja situacija u obrazovnom sistemu Porto Alegrea. Jedan od nas dvojice je pažljivo pratio situaciju i otkrio ohrabrujuće znakove koji pokazuju da mnoga od načela transformacije započete pod Narodnom upravom nisu nestala. Otvaranje škola za zajednice i etika brige za decu i njihove brojne probleme i dalje su prisutni u školama. Uloga škole kao središta zajednice koje njeni pripadnici shvataju kao nešto što im pripada i dalje je evidentna. Ipak, uočljivi su i ozbiljni izazovi sprovedenim politikama i praksama, izazovi koji ugrožavaju kvalitet iskustva društveno pravičnog obrazovnog sistema. Ukratko ćemo ispitati dva glavna problema sa kojima se opštinske škole danas suočavaju.

210

Prvi problem se tiče školskih saveta. U školama (četiri škole u različitim delovima grada) koje trenutno pratimo, situacija sa školskim savetima je obeshrabrujuća. U nekim školama nema dovoljno učenika ili roditelja koji učestvuju u sastancima. U školama u kojima su izabrani svi članovi saveta, oni se retko sastaju. Čak i kad se sastanu, njihov rad se svodi na ratifikaciju odluka koje je donela školska uprava ili potpisivanje budžeta i finansijskih izveštaja. U četiri pomenute škole ne vidi se da je savet aktivan ili da razmatra zaista važne odluke za školu. To je ozbiljan problem, jer školski savet je zvanični organ koji treba da zastupa interese roditelja i učenika. U savetima u posmatranim školama aktivna je tek nekolicina roditelja i učenika. Neki roditelji su aktivni, ali u školama koje smo posetili to predstavlja izuzetak. Veoma je važno dalje pratiti koliko je među njima raširen utisak da nemaju šta da doprinesu (“Šta ja znam o tome?” izjavila je jedna majka), o čemu su govorile mnoge majke uključene u školske savete u istraživanju koje još traje (Wilkinson 2007). U školskim savetima čiji rad je praćen ovim istraživanjem, umesto osnaživanja dolazi do sve naglašenije diskriminacije znanja majki. To je razlog za brigu, jer je u suprotnosti sa svrhom školskih saveta.

Drugi problem je vezan za kurikulum. Od trenutka kada je Narodna uprava ustanovila formativne cikluse, protivnici te inicijative su tvrdili da se najsiromašnijima tako pruža manje rigorozno obrazovanje, najviše zbog ukidanja

mogućnosti ponavljanja razreda. Postoje solidni dokazi da to nije bio slučaj dok je trajao mandat Narodne uprave (Gandin 2002). Rigorozna evaluacija u kombinaciji sa mehanizmom kao što je laboratorija za učenje značila je da izgrađeni kurikulum koji uzima u obzir znanje i brige zajednice garantuje da će učenici na kraju – možda različitim tempom – naučiti ono što se u školi uči. U nekoliko nedavnih poseta praćenim školama mogao se osetiti drugačiji ton. U jednoj školi u kojoj se većina nastavnika identifikuje sa politikama Narodne uprave pronašli smo dobar primer nečega što postaje ozbiljan problem. Javljaju se teškoće u transformisanju škole u mesto na kom će se deca suočavati sa intelektualnim izazovima i istovremeno se osećati zaštićeno i zbrinuto. Koordinator kurikuluma u toj školi je to jasno rekao:

Digli smo ruke od mnogih nastavnika i više ne verujemo da će se promeniti i ozbiljno posvetiti učenicima. Sada svu energiju usmeravamo na decu, jer im je potrebno da osećaju da verujemo u njih. Činimo sve što možemo da se osećaju dobrodošlim. Mnogi učenici nastavljaju da dolaze i kada završe školu.

Kao što smo već rekli, to nije nevažno, naročito u zajednicama u kojima droga, nasilje i policijski napadi uništavaju živote velikog broja dece i adolescenata. Ali to svakako jeste izazov u smislu izvođenja ozbiljnog školskog rada koji treba da im pruži znanje relevantno za njihove živote.

Ipak, u izricanju kritike moramo biti oprezni, jer su izbori sa kojima se direktori i koordinatori kurikuluma suočavaju izuzetno teški. Kao što pokazuje citat iz intervjua, mnogi od njih su svu svoju energiju uložili u stvaranje okruženja u kom se deca osećaju dobrodošlo i tretiraju se kao vredna ljudska bića, što nije slučaj sa drugim mestima na kojima se njihov život odvija. Jedan od nas dvojice je dokumentovao dileme (mada uz manje izraženu političku konotaciju nego u ovom primeru) sa kojima se suočavaju nastavnice koje pokušavaju da uravnoteže profesionalizam i roditeljsku brigu (Apple 1988), što nosi rizike kako za rad nastavnika tako i za učenike. Situacija je posebno teška u Porto Alegreu jer, paradoksalno, iako taj izbor nije uvek svesno načinjen, direktori škola i koordinatori kurikuluma koji se fokusiraju na “brigu” za učenike ne mogu u isto vreme dovoljno snažno preneti za obrazovanje važnu poruku da su sva deca sposobna da uče.

U posetama tim školama bilo je očigledno da nastavnici ne postavljaju visoke školske zahteve pred učenike. Ne prenose im čak ni poruku da potiču iz okruženja koje ih osuđuje na to da ostanu tu gde jesu. (Na primer, jedna nastavnica je rekla da učenicima ne daje domaće zadatke i da učenici ne nose školske

sveske kući, već ih ostavljaju zaključane u školi, jer se nastavnici plaše da ih neće vratiti ili će ih vratili oštećene i isprljane zbog teških uslova života kod kuće i nezainteresovanosti roditelja.) Usled odbijanja tradicionalnog nametanja sadržaja i freirovske rigoroznosti u izgradnji procesa znanja javlja se opasnost nastanka situacije u kojoj, kako to Freire formuliše, siromašni učenici ostaju “zatvoreni u geto sopstvenog jezika”. Freire nastavlja:

Preteranim romantizovanjem jezika učenika nastavnici propuštaju priliku da ih podstaknu na usvajanje različitih diskursa, uključujući i “standardni” diskurs dominantnog društva u kojem žive, zbog čega rizikuju da ostanu zarobljeni unutar pedagogije “dobrih namera” koja je samo naizgled progresivna. Čineći tako, nastavnici propuštaju da učenike uvedu u uzajamni proces oslobađanja. (Freire 1997, 305-6)

212 Ta opasnost je upravo ono protiv čega su se borili Narodna uprava i SMED svojim politikama razvoja kurikuluma. Međutim, sadašnja uprava sa političkog centra započela je proces koji treba da uvede centralno definisani minimalni sadržaj kurikuluma za svaku godinu ciklusa. To je očigledno u direktnoj suprotnosti sa stavom Narodne uprave koja je davala prednost lokalizovanom kurikulumu. Pažljivo praćenje predloženih promena je veoma važno za razumevanje opšteg usmerenja nove administracije kada su škole u pitanju. Takođe, važno je i kako će na ove predloge reagovati same škole i edukatori, zajednice i učenici koji su već transformisani kritičkijim demokratskim procedurama i praksama koje je uvela Narodna uprava.

Pomenuti problemi su ozbiljna prepreka. Očigledno, važno je nastaviti praćenje ovih škola da bismo videli kako će se razvijati situacija sa ovim i ostalim problemima kontinuiteta u iskustvu Porto Alegrea.

NAUČENE LEKCIJE IZ PORTO ALEGREA?

Kao što smo rekli na početku članka, nova koalicija centra je osvojila vlast 1. januara i tako okončala šesnaestogodišnju dominaciju Radničke partije i Narodne uprave u gradskoj većnici. Pobednički kandidat Jose Fogaca je u kampanji često ponavljao da će “zadržati ono što je bilo dobro i promeniti ono što nije”. Obećao je da neće ukidati participativni budžetski proces koji je opisao kao “veliko dostignuće našeg grada”.

Tokom kampanje je bilo napada na način na koji opštinske škole organizuju vreme za učenje. Opozicija Radničkoj partiji je tvrdila da obrazovanje u Porto Alegreu više nije dobro kao nekada zbog politike u školama koja ne predviđa mogućnost neuspeha. Fogaca je u svoju obrazovnu platformu uključio plan “revizije

sistema školskih ciklusa". Međutim, kada je ubrzo posle izbora sprovedena anketa među nastavnicima, velika većina njih se izjasnila da žele da ciklusi ostanu. Prema izjavi jednog od nastavnika koji su u to vreme radili u Sekretarijatu, to je bilo veliko iznenađenje za novu administraciju, pa su odlučili da sistem ciklusa zadrže.

Nova administracija se opredelila da ne interveniše i prepustila je školama da same odluče o organizaciji kurikuluma. Za razliku od administracije Radničke partije, nije nametala tematske komplekse i istraživanje lokalne zajednice kao ključne elemente razvoja kurikuluma. Mnogi nastavnici koji se identifikuju sa Narodnom upravom u takvoj novoj politici vide očiglednu političku nameru. Oni je tumače kao strategiju koja treba da eliminiše politike koje je uvela Radnička partija bez otvorenog ulaska u konfrontaciju. Time što školama ne prenosi jasne obrazovne politike, sadašnja administracija obesmišljava predloge prethodne uprave. Zapravo, velika većina škola je prešla na organizaciju kurikuluma koja ne uključuje korišćenje tematskih kompleksa.

Ipak, važno je i to što se iste škole nisu vratile tradiciji usredsređenoj na sadržaj, što je bio dominantan pristup pre nego što je Radnička partija došla na vlast. Mnoge škole koriste Freireove "generativne teme" (Freire 1993) koje učenici aktivno istražuju kroz projekte (vidi Hernandez i Ventura 1998). S jedne strane, može se tvrditi da projekti koji uključuju takve generativne teme nisu isto što i tematski kompleksi koje je Narodna uprava odabrala kao prioritet. Za Narodnu upravu, tematski kompleks je bio idealan način za izlaženje na kraj s problemom istovremenog čitanja reči i čitanja sveta. S druge strane, takav razvoj događaja bi se mogao tumačiti kao ubedljiv dokaz da su škole u Porto Alegreu naučile lekciju o potrebi da se kurikulum gradi lokalno i temeljno. Mada škole ne moraju nužno ponavljati i/ili prilagođavati ono što je Narodna uprava započela, činjenica je da su mnoga od njenih načela zadržana.

To je pokazatelj da je uprkos protivljenju nekih škola i grupa nastavnika još dok je mandat Narodne uprave trajao, većina škola po njenom odlasku zadržala istu osnovnu strukturu predloga reforme. Nastavnici su u intervjuima otvoreno govorili da im nedostaje uprava sa jasnom vizijom obrazovanja, čak i oni koji se nisu slagali sa svim načelima za koja se zalagala stara uprava.

Možda je jedna od najvažnijih lekcija iz Porto Alegrea to da su škole apsolutno nezaobilazne u procesu institucionalizacije promena i zaštite školskog sistema od internacionalne i federalne neoliberalne agende, što je veoma važno u doba neoliberalnih napada na sve što pripada javnoj sferi. Ali tih lekcija ne bi bilo bez još jedne veoma važne lekcije. Stvarne transformacije počinju onog trenutka kad država prestane da bude njihov generator. Stvarna promena će se dogoditi onda kad

nastavnici u školama počnu da žive premisu demokratije i zajedno sa učenicima i lokalnim zajednicama razvijaju sopstveni kurikulum (Apple i Beane 2007).

U dokumentarnom filmu *Žižek!* (2005), za vreme jednog predavanja u Argentini, Slavoj Žižek govori o utopiji:

Prava utopija nastaje onda kada više ne postoji način da se situacija razreši unutar koordinata mogućeg, kada nas nagon opstanka primorava da izmislimo novi prostor. Utopija nije slobodna igra imaginacije; utopija je stvar nužnosti; primorani ste da zamislite nešto drugo kao jedini mogući izlaz.

214 Izgleda da takva koncepcija utopije savršeno odgovara onome što se dogodilo u Porto Alegreu, tamošnjim društvenim i obrazovnim transformacijama. Iz stvarnih borbi u autoritarna vremena, iz nemogućnosti izgradnje društveno pravičnih odnosa u gradu u kojem dominiraju uobičajeni obrasci odnosa države i zajednice i institucionalni okviri, Narodna uprava je bila prinuđena da razmišlja i deluje utopijski. Morali sa da postavne neka od najvažnijih pitanja koja se mogu postaviti u doba vladavine neoliberalne i neokonzervativne agende i da na osnovu toga deluju. Šta bi se dogodilo ako bi se “puna” demokratija zaista primenila? Šta ako bi najsiromašniji građani mogli da odlučuju o tome gde treba investirati novac iz javnih budžeta? Šta ako bi najsiromašnija predgrađa dobila nove škole i najbolje plaćene nastavnike u državi? Šta ako bismo primenili pedagoško shvatanje da svako može da uči? Šta ako bi se ono što se smatra znanjem kritički revidiralo, a škola reorganizovala u skladu s tom idejom?

Obrazovni sistem Porto Alegrea je ponudio stvarnu alternativu navodnom konsenzusu o obrazovnoj reformi u kojoj dominira tržišni i menadžerski pristup i insistiranje na ekonomskoj odgovornosti, konkurenciji i mogućnosti izbora. Ali ono što je proisteklo iz “slobodne imaginacije” nije utopija; krajnji ishod je rezultat borbe da se izgradi društveno pravičan obrazovni sistem (vidi takođe Wright 2010). Naravno, bilo je dosta propusta i kontradikcija u sprovođenju projekta, ali ono što sistem nudi je radikalna ideja da je moguće odbaciti izgrađeni (i često nametnuti) konsenzus, što otvara prostor za novu društvenu i obrazovanu imaginaciju. To pokazuje da su nove obrazovne strukture zaista moguće unutar postojećih obrazovnih sistema – ako izgradimo društvene pokrete i političke saveze koji će pomoći da se prihvaćeno zdravorazumsko znanje dovede u pitanje i započne rad na izgradnji novog (vidi takođe Apple 2009).

Ovde treba ukazati na još jednu implikaciju koja se tiče istraživanja obrazovnih politika. Istraživanje politika – čak i istraživanje koje je kritički orijen-

tisano – odveć često je zasnovano na relativno kratkim vremenskim periodima. Za ostvarivanje trajnih promena potrebno je vreme. A njihovi efekti, naročito oni koji su direktno usmereni na suštinske promene odnosa između države i građanskog društva, interakciju između društvenih pokreta i školske stvarnosti, na politike znanja i fundamentalno mesto obrazovanja u procesu društvene promene, pokazuju rezultate tek posle niza godina. Ne samo da nam je potrebno više primera “stvarnih utopija” poput one u Porto Alegreu, već nam je potrebno i više istraživanja “duge revolucije” (Williams 1961) koju takvi primeri ilustruju i u kojoj učestvuju.

Nslov originala: Luis Armando Gandin & Michael W. Apple (2012)
Can critical democracy last? Porto Alegre and the struggle over ‘thick’ democracy in education, *Journal of Education Policy*, 27:5, 621-639. Dostupno i na <http://dx.doi.org/10.1080/02680939.2012.710017>.

Luis Armando Gandin je profesor sociologije obrazovanja na Fakultetu za obrazovanje Federalnog univerziteta Rio Grande do Sul, Brazil. On je glavni urednik časopisa *Educacao & Realidade*, jednog od najvažnijih časopisa o obrazovanju u Brazilu i urednik za portugalski jezik u Arhivi analiza obrazovnih politika (EPAA). Njegova poslednja objavljena knjiga je *The Routledge International Handbook of the Sociology of Education*, koju je uredio sa Michaelom W. Appleom i Stephenom J. Ballom.

215

Michael W. Apple je John Bascom profesor kurikuluma i obrazovanja i obrazovnih politika na Univerzitetu u Viskonsinu u Medisonu i priznati stručnjak i istaknuti profesor obrazovnih politika na univerzitetu East China Normal University u Šangaju. Njegove poslednje objavljene knjige su *Can Education Change Society?* i *Knowledge, Power, and Education*.

LITERATURA

- Abers, R. 1998. "From clientelism to cooperation: Local government, participatory policy and civic organizing in Porto Alegre, Brazil". *Politics & Society* 26, br. 4: 511-37.
- Anyon, Jean. 2005. *Radical possibilities: Public policy, urban education, and a new social movement*. New York, NY: Routledge.
- Apple, Michael W. 1988. *Teachers and texts*. New York, NY: Routledge.
- Apple, Michael W. 2000. *Official knowledge*. 2. izd. New York, NY: Routledge.
- Apple, Michael W. 2006. *Educating the 'right' way: Markets, standards, God, and inequality*. 2. izd. New York, NY: Routledge.
- Apple, Michael W., ur. 2009. *Global crises, social justice, and education*. New York, NY: Routledge.
- Apple, Michael W., i James A. Beane, ur. 2007. *Democratic schools: Lessons in powerful education*. 2. izd. Portsmouth, NH: Heinemann.
- Apple, Michael W., Wayne Au i Luis Armando Gandin, ur. 2009. *The Routledge international handbook of critical education*. New York, NY: Routledge.
- Azevedo, Jose Clovis. 1999a. "A Democratizagao da Escola no Contexto da Democratizagao do Estado: A Experiencia de Porto Alegre [Demokratizacija škole u kontekstu demokratizacije države: iskustvo Porto Alegrea]". U: *Escola Cidadã: Teoria e pratica* [Građanska škola: teorija i praksa], ur. Luiz Heron Silva, 12-30. Petropolis, Brazil: Vozes.
- Azevedo, Jose Clovis. 1999b. *Escola, Democracia e Cidadania [Škola, demokratija i građanstvo]*. U: *Escola Cidadã: Trajetorias* [Građanska škola: putanje], ur. Catia Simon, Dione Detanico Buseti, Emilia Viero, Lenira Weill Ferreira, 11-33. Porto Alegre, Brazil: Prefeitura Municipal de Porto Alegre - Secretaria Municipal de Educagao.
- Azevedo, Jose Clovis. 2000. *Escola Cidadã: Desafios, dialogos e travessias* [Građanska škola: izazovi, dijalozi i ukrštanja]. Petropolis: Vozes.
- Baiocchi, Gianpaolo. 2005. *Militants and citizens*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Freire, Paulo. 1993. *Pedagogy of the oppressed*. New York, NY: Continuum.
- Freire, Paulo. 1997. "Odgovor". U *Mentoring the mentor: A critical dialogue with Paulo Freire*, ur. Paulo Freire, 303-29. New York, NY: Peter Lang.
- Gandin, Luis Armando. 2002. *Democratizing access, governance, and knowledge: The struggle for educational alternatives in Porto Alegre, Brazil*. Doktorska disertacija. University of Wisconsin-Madison.
- Gandin, Luis Armando. 2009. "The citizen school project: Implementing and recreating critical education in Porto Alegre, Brazil". U: *The Routledge international handbook of critical education*, ur. Michael W. Apple, Wayne Au, Luis Armando Gandin, 341-53. New York, NY: Routledge.

Gandin, L.A. 2010. "The democratization of governance in the citizen school project: Building a new notion of accountability in education". U: *The Routledge international handbook of the sociology of education*, ur. Michael W. Apple, Stephen J. Ball, Luis Armando Gandin, 349-57. London: Routledge.

Gandin, L.A., and M.W. Apple. 2002. "Challenging neo-liberalism, building democracy: Creating the citizen school in Porto Alegre, Brazil". *Journal of Education Policy* 17, br. 2: 259-79.

Goroditch, Clarice, i Souza, Maria do Carmo. 1999. Complexo Tematico [Tematski kompleks]. U: *Escola Cidadã: Teoria e pratica* [Građanska škola: teorija i praksa], ur. Luiz Heron Silva, 76-84. Petropolis, Brazil: Vozes.

Hernandez, Fernando, and Montserrat Ventura. 1998. *A Organizaçao do Curriculo por Pro-jetos de Trabalho* [Organizacija kurikuluma u radnim projektima]. Porto Alegre: ArtMed.

IPEA. 2009. *Unequality and poverty in metropolitan areas*. http://www.ipea.gov.br/sites/000/2/comunicado_presidencia/comunicado_da_presidencia_n25_2.pdf.

Lipman, Pauline. 2011. *The new political economy of urban education: Neoliberalism, race, and the right to the city*. New York, NY: Routledge.

Santos, B.S. 1998. "Participatory budgeting in Porto Alegre: Toward a distributive democracy". *Politics and Society* 26, br. 4: 461-510.

SMED. 1993. *Projeto Gestao Democratica - Lei Complementar br. 292*. Neobjavljeni tekst.

SMED. 1999a. "Ciclos de formagao - Proposta politico-pedagogica da Escola Cidadã" [Ciklusi formacije – političko-pedagoški projekat građanske škole]. *Cadernos Pedagogicos* [Pedagoška kolekcija] 9, br. 1: I-III.

SMED. 1999b. *Zvanična veb-stranica SMED*. <http://www.portoalegre.rs.gov.br/smed> (pristupljeno 15. decembra 1999).

Souza, D.H., Mogetti, E.A., Villani, M., Panichi, M.T.C., Rossetto, R.P. i Huerga, S.M. R. 1999. *Turma de progressao e seu significado na escola* [Grupe progresije i njihovo značenje u školi]. U: *Turma de progressao: a inversao da logica da exclusao* [Grupe progresije: obrtanje logike isključivanja], ur. Silvio Rocha, Beatriz Didon-et Nery, 22-9. Porto Alegre, Brazil: SMED.

Wilkinson, Moira N. 2007. *Learning to participate: Poor women's experiences in building democracy in Porto Alegre, Brazil*. Doktorska disertacija, Columbia University.

Williams, Raymond. 1961. *The long revolution*. London: Chatto & Windus.

Wright, Erik O. 2010. *Envisioning real utopias*. New York, NY: Verso.

Žizek! 2005. *Dokumentarni film*. Zeitgeist Films.

JAVNO OBRAZOVANJE I AKADEMSKO TEZGARENJE

NENAD VELIČKOVIĆ

Prije nešto više od godinu dana na portalu radija Deutsche Welle, na našem jeziku, objavio sam kolumnu pod nazivom *Laža i reciklaža*,¹ a na temu Zimskog seminarara za profesore i nastavnike srpskog jezika u osnovnim i srednjim školama u Srbiji, koji organizuje Društvo za srpski jezik i književnost. Tekst, kolumnistički površan i književno stiliziran, poentirao sam pitanjem hoće li (đaci, nakon ovog seminarara, podstaknuti nastavnicima koji su mu prisustvovali) *prepoznati sličnost između uručivanja certifikata i udaranja dange u čelo, hoće li plagirane doktorate pripisati ministrima iz Stradije? Ili će cijeli ovaj seminar, u svojoj suštini, ostati ono što, tradicionalno, oduvijek jeste – salto iz epike u metodiku i iz nacionalizma u pragmatizam, na opšte zadovoljstvo grupice okupljenih oko bogate patriotske tezge?*

Tekst je prenijelo nekoliko internet-portala, ali reagovanja nije bilo. U međuvremenu sam na međunarodnom naučnom simpozijumu u Zagrebu razmijenio nekoliko rečenica na ovu temu sa direktorom srbijanskog Zavoda za unapređenje obrazovanja, dr Zoranom Avramovićem, koji mi je obećao omogućiti uvid u proces dobijanja certifikata za održavanje ovakvih seminarara. Nakon što to obećanje nije ispunio, a pogotovo nakon što su neka od predavanja sa seminarara o kojem sam pisao, dakle onog održanog na Filološkom fakultetu u Beogradu, od 15. do 17. januara, objavljena, pokušaću kolumnističke primjedbe podržati akademskom diskursu primjerenim argumentima.

Razlog zašto to činim jeste pokušaj da doprinesem razumijevanju uloge koju katedre nacionalnih književnosti i jezika imaju u javnom obrazovanju u

¹ Nenad Veličković, *Laža i reciklaža*, *Deutsche Welle*, 18.1.2015. Dostupno na: http://www.dw.com/bs/laža-i-reciklaža/a-18198673#_ftn1

Srbiji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i, pretpostavljam, u drugim zemljama u kojima su društveno angažovane na isti ili sličan način. Tu mislim na aktivnosti koje obuhvataju: školovanje budućeg nastavnog kadra, učešće u kreiranju nastavnih sadržaja, pisanje ili recenziranje udžbenika i stručnu podršku nastavnicima, a u šta spadaju i seminari stručnog usavršavanja.

Žimski seminar je najmasovniji program stručnog usavršavanja nastavnika i profesora srpskog jezika u Srbiji. Tradicionalno se održava u vrijeme zimskog raspusta, na Filološkom fakultetu u Beogradu. (Do sada 55 puta.) Organizator je Društvo za srpski jezik i književnost koje su osnovali 1910. godine Aleksandar Belić, Pavle Popović i Jovan Skerlić. Trenutni predsjednik je Aleksandar Milanović, zamjenica je Zorica Nestorović, potpredsjednici Zona Mrkalj, Veljko Brborić i Boško Suvajdžić. Glavna djelatnost društva mogla bi se opisati kao podrška *nastavnicima i profesorima koji se bave proučavanjem i nastavom srpskog jezika i književnosti*, s ciljem da ta nastava bude *istraživačka i stvaralačka*.²

Na seminaru održanom u januaru 2015. godine učestvovalo je, po slobodnoj procjeni (prema popunjenosti velike sale; na sajtu Društva nema spiska profesora koji su prisustvovali seminaru i dobili *Potvrdu o učešću!*), oko 1200 ljudi. Svi učesnici platili su obaveznu kotizaciju u iznosu od 4500 dinara (36,5 eura), što znači da je bruto prihod organizatora, za tri dana pružanja usluga stručnog usavršavanja, po osnovu kotizacije, iznosio oko 40.000 eura.

Seminar je trajao tri dana i sastojao se od prijedpodnevnih plenarnih izlaganja/predavanja i poslijepodnevnog rada u sekcijama. Niz od 11 plenarnih predavanja otvoren je izlaganjem prof. dr Ljiljane Bajić na temu *Između sna i jave u 'Bašti sljezove boje' Branka Ćopića*.³ Rad u sekcijama (dva dana) sastojao od dva časa dnevno, koja

² Prema: http://društvosj.fil.bg.ac.rs/?page_id=420&lang=lat

³ Četvrtak, 15. januar:

10.00–10.45 *Između sna i jave u Bašti sljezove boje* Branka Ćopića
(prof. dr Ljiljana Bajić)

10.45–11.30 *Savremena pitanja tvorbe reči u srpskom jeziku*
(prof. dr Božo Ćorić)

11.30–12.15 *O Svetom Savi u narodnoj književnosti* (prof. dr Boško Suvajdžić)

Petak, 15. januar:

9.30–10.15 *Srpski dijalekti danas* (akademik Slobodan Remetić)
10.15–11.00 *Imanentna metodika i proučavanje književnosti*
(prof. dr Aleksandar Jovanović)

11.15–12.00 *Etimologija u školskoj nastavi srpskog jezika: da li je potrebna i kako je dozirati?* (akademik Aleksandar Loma)

su polaznici birali u ponudi od ukupno 23.⁴ Za prisustvo seminaru nastavnici i profesori dobili su 18 bodova.

Subota, 15. januar:

9.30–10.15 Danilo Kiš – čemu književnost danas? (prof. dr Dragan Bošković)

10.15–11.00 O Vukovom Srpskom rječniku u nastavi (prof. dr Rajna Dragičević)

11.00–11.45 Predmetna nastava i međupredmetne kompetencije: konkurentski ili saradnički odnos (prof. dr Dragica Pavlović)

11.45–12.30 Da li je Vuk bio samouk? (Milovan Vitezović)

12.30–13.15 Srpski roman u 2014. godini (prof. dr Mihajlo Pantić)

4 Četvrtak, 15. januar:

Opšta mesta u Savinom žitiju Svetog Simeona (doc. dr Zorica Vitić)

Hamlet naš sagovornik (prof. dr Zorica Bečanović Nikolić)

Narodne epske pesme o Marku Kraljeviću: interdisciplinarni i integrativni pristup obrade (msr Aleksandra Bjelić; Dragana Cukić)

Noć skuplja od vijeka u Njegoševom pesničkom sistemu (dr Duško Babić)

Srpske pripovetke i priče o ratu u nastavi (msr Mladen Vesković)

Kreativno tumačenje pesničkih ciklusa i zbirki (dr Vukosava Živković i Valentina Vukmirović Stefanović)

Prefiksacija kao način tvorbe u nastavi srpskog jezika (msr Ana Randelović)

O nekim problemima klasifikacije glasova srpskog jezika (dr Ana Batas)

Jezičke igre u nastavi gramatike (doc. dr Vesna Lompar, Biljana Antić, Marija Marković i Saša Čorboloković)

Formulacije pitanja i “začkoljice” u testovima iz srpskog jezika za osnovnu školu (msr Katarina Begović)

Opšti standardi postignuća – obrazovni standardi za kraj opšteg srednjeg obrazovanja (primeri zadataka) (Ana Pejić, Kata Simić Mišić, Danijela Vujisić, Nenad Gugl)

Petak, 15. januar:

Metod usvajanja akcenta reči u nastavi (mr Aleksandra Antić)

Slika sveta srednjovekovnog čoveka u ogledalu staroslovenskog jezika (doc. dr Snežana Vučković)

Rusizmi i bohemizmi u nastavi srpskog jezika (msr Dragana Đurić)

Primena Rečnika SANU u nastavi srpskog jezika (msr Slobodan Novokmet i msr Marijana Bogdanović)

Ti su im bodovi važni i potrebni, jer prema Pravilniku o stalnom stručnom usavršavanju nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika (Sl. glasnik RS, br. 86/2015)

nastavnik, vaspitač i stručni saradnik dužan je da u toku pet godina ostvari najmanje 100 bodova iz različitih oblika stručnog usavršavanja iz stava 2. tačka 2. ovog člana, od čega najmanje 80 bodova iz odobrenih programa stručnog usavršavanja (čl. 22 tč. 2), pri čemu sat pohađanja obuke stručnog usavršavanja ima vrednost boda.⁵

Prema čl. 8 navedenog zakona najveći broj učesnika po grupi je 30 i za svaku grupu se angažuju najmanje dva realizatora, što praktično znači da plenarna izlaganja ne zadovoljavaju taj kriterij! A osim toga, za 1200 učesnika bilo bi potrebno organizovati najmanje 60 predavanja, u tri dana.

Očigledno je da Zimski seminar nije zadovoljavao kriterije Pravilnika jer je broj bodova koji se dodjeljuje veći od broja sati koje polaznici odslužaju.

Zašto ga je Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja ipak odobrio?

222 Računajući na javno iskazanu spremnost da sarađuje u vezi s temom tzv. *stručnog usavršavanja*, otvorenom u mom izlaganju na Simpozijumu u Zagrebu, pod njegovim moderiranjem, obratio sam se kolegi Zoranu Avramoviću, direktoru

Akcentat reči na morfološkom i sintaksičkom nivou u nastavi srpskog jezika (msr Nikola Radosavljević)

Umetnik u doba renesanse: gledati (ne) znači i videti (doc. dr Slavko Petaković)

U nebeskim sferama – Dositej Obradović, baloni i komete (mr Dragana Grbić)

Kad književnost peva: muzika u nastavi književnosti osnovnih i srednjih škola (ass. msr Mina Đurić)

Novi obrazovni standardi za kraj obaveznog obrazovanja za predmet Srpski jezik (prof. dr Zona Mrkalj)

Tumačenje romana *Seobe* pomoću podteksta iz *Knjige Propovednika* (prof. dr Olivera Radulović)

O kazivanju pesme *Plava grobnica* Milutina Bojića (Ratomir Rale Damjanović)

5 Jedanaest plenarnih predavanja u trajanju od 45 minuta (bez pauza!) plus četiri “rada po sekcijama” je ukupno petnaest. Ostala tri čini se da se odnose na pozdravne govore, razgovore s piscem i dodjele nagrada Društva.

Zavoda,⁶ molbom da mi stavi na uvid dokumenta kojima Zavod raspolaže, a u vezi sa Zimskim seminarom, slična onima koja sam tražio od Federalnog ministarstva obrazovanja u Sarajevu/Mostaru godinu dana ranije, i iz sličnog razloga – analize kvaliteta stručnog usavršavanja nastavnika jezika i književnosti u Kantonu Sarajevo.⁷

U nastavku prilažem cijelu našu prepisku:

-----Original Message-----

From: Nenad Veličković [mailto:omnibus@bih.net.ba]

Sent: Friday, December 04, 2015 7:30 AM

To: zoran.avramovic@zuov.gov.rs

Subject: zimski seminar

⁶ Prof. dr Zoran Avramović rođen je 1949. godine u Stalaću (Republika Srbija). Osnovnu i srednju školu završio je u Zemunu, a fakultetske studije na Univerzitetu u Beogradu. Diplomirao na Filozofskom fakultetu (odjeljenje za sociologiju), a doktorirao na Filološkom fakultetu u Beogradu sa doktorskom disertacijom pod nazivom *Politička misao Miloša Crnjanskog i njegovo književno stvaralaštvo*. Radio kao profesor na predmetima Sociologija kulture i Sociologija masovnih komunikacija na Filozofskom fakultetu u Kosovskoj Mitrovici i Fakultetu za kulturu i medije u Beogradu. Bio zamjenik ministra za Visoko i više obrazovanje u Vladi Republike Srbije 2000. godine. Na funkciji Državnog sekretara u Ministarstvu kulture i informisanja bio je od aprila do septembra 2013. godine. Objavio je 18 knjiga, dva udžbenika Sociologija i Kultura, preko 120 naučnih i stručnih radova u časopisima, zbornicima i knjigama kao i preko 160 radova različitog žanra (studije, istraživanja, polemike, kritike, eseje, recenzije). Podnio više od 30 saopštenja na naučnim nacionalnim i međunarodnim skupovima, koja su objavljena u izvodima ili u cjelini. Bio je urednik u tri značajna naučna časopisa. Uredio je monografije *Demokratija, vaspitanje, ličnost* (1997), *Dva veka obrazovanja u Srbiji* (2005). Uvršćen je u *Srpsku enciklopediju* (2010) u redakciji SANU i Maticе Srpske. Izvor: <http://www.zuov.gov.rs/direktor-zavoda/?lng=lat>

⁷ Namir Ibrahimović i Nenad Veličković, Spuštanje znanja: Analiza aktuelne prakse stručnog usavršavanja nastavnika BHS jezika i književnosti Kantona Sarajevo na primjeru seminara *Izazovi podučavanja bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti u suvremenom kulturnom i društvenom kontekstu*. Dostupno na: http://skolegijum.ba/static/biblioteka/54ee34667702c_Spustanjeznanja.pdf

Članak odgovara na nekoliko pitanja. Jedno je: Ko je i na osnovu kakvih i čijih potreba sačinio plan seminara? Odgovor: profesori fakulteta, na osnovu svojih trenutnih akademskih i finansijskih interesa.

Poštovani kolega Avramoviću,

Nadam se da ste dobro doputovali iz Zagreba i da možemo na ovaj, "elektronski" način nastaviti započeti dijalog, u kojem ste mi, između ostalog, obećali dostaviti potrebne podatke iz domena rada institucije na čijem ste čelu (Zavoda za unapređenje obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije).

U vezi sa beogradskim zimskim seminarom iz januara 2015 (Društva za srpski jezik i književnost) zanimaju me, za početak, dvije stvari:

Prva je prijava sa programom kojom je Društvo konkurisalo kod Zavoda, i na osnovu koje je Zavod Društvu odobrio da organizuje seminar. Možete li mi poslati taj dokument, u kojem pretpostavljam da se nalaze i najave tema i obrazloženja njihove važnosti za nastavnu praksu.

Druga je u vezi s prvim: izvještaj komisije na osnovu kojeg je ZUOV odobrio izvođenje seminara.

Ovo mi je potrebno kako bih analizirao odnos univerzitetskih profesora (na katedrama za jezik i književnost) prema potrebama nastave i kvalitetu programa i udžbenika u osnovnim i srednjim školama.

U radu čiji sam koncept izložio na simpoziju u Zagrebu, na sekciji koju ste Vi moderirali, planiram uporediti praksu u Srbiji (Beograd) sa praksom u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Mostar).

S poštovanjem,
Nenad Veličković

224

From: "Zoran Avramovic" <zoran.avramovic@zuov.gov.rs>

Subject: RE: zimski seminar

Date: 4 December 2015 at 11:43:52 GMT+1

To: "Nenad Veličković" <omnibus@bih.net.ba>

Колега Величковићу, примио сам вашу молбу. Одговорићу у току следеће недеље јер су ме притисле ових дана неке обавезе.

Поздрав

Проф. др Зоран Аврамовић

директор

Завод за унапређивање образовања и васпитања

Фабрисова 10

Београд

011/206 80 05

----- Original Message -----

From: "Zoran Avramovic" <zoran.avramovic@zuov.gov.rs>

To: "Olivera Todorovic" <olivera.todorovic@zuov.gov.rs>

Sent: Friday, December 04, 2015 11:42 AM

Subject: FW: zimski seminar

Оливера види како да му одговоримо. Пошаљи прво мени одговор.

Проф. др Зоран Аврамовић

директор

Завод за унапређивање образовања и васпитања

Фабрисова 10

Београд

011/206 80 05

-----Original Message-----

From: Olivera Todorovic [mailto:olivera.todorovic@zuov.gov.rs]

Sent: Friday, December 04, 2015 1:41 PM

To: Zoran Avramovic

Subject: Re: zimski seminar

Поштовани директоре,

Дотичног можете упутити на сајт Завода, Каталог област за Српски језик и књижевност:

<http://katalog2015.zuov.rs/Default.aspx?oblast=29#kompetencije>

Програме: 656, 665 и 673 изводи Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Формулари, извештаји и процене комисија до сада нису биле доступне за јавност.

Срдачан поздрав,

Olivera Todorovic

Rukovodilac CPR

Zavod za unapredivanje obrazovanja i vaspitanja

Fabrisova 10

+381 65 533 10 53

225

On 09 Dec 2015, at 13:45,

Zoran Avramovic <zoran.avramovic@zuov.gov.rs> wrote:

Колега Ненаде, шаљем одговор од нашег саветника.

Проф. др Зоран Аврамовић

директор
Завод за унапређивање образовања и васпитања
Фабрисова 10
Београд
011/206 80 05

From: Nenad Veličković <omnibus@bih.net.ba>

Subject: Re: zimski seminar

Date: 9 December 2015 at 17:43:56 GMT+1

To: Zoran Avramovic <zoran.avramovic@zuov.gov.rs>

Poštovani kolega Zorane,

Link na koji me uputila vaša saradnica je nešto što već imam, i što sam imao i u izlaganju u Zagrebu, ali do čega tamo, zbog nedostatka vremena, nismo došli.

Mene, da ponovim, zanima ono “što nije do sada bilo dostupno za javnost”, a to su procjene komisija.

Ako postoji pravni razlog da se procjene komisija ne daju na uvid naučnoj javnosti, za koju vjerujem da joj u ovom slučaju pripadam – onda bih molio Vašu saradnicu da me uputi na pravilnik gdje je to precizirano.

226

U Sarajevu sam do sličnih dokumenata došao dosta teško, nakon dva mjeseca birokratskog odugovlačenja; i dalje vjerujem da će Vaša spremnost da mi u ovom pitanju pomognete, iskazana u Zagrebu, skratiti i olakšati tu proceduru u Beogradu.

Vjerujem da imate mnogo posla, i da Vam ovo nije prioritet.

Dalje mogu nastaviti komunikaciju i sa Vašom saradnicom, ako je ovlastite da u ovoj stvari nastupa u Vaše ime, i u dobroj volji da mi traženu dokumentaciju pošalje.

Srdačno,

Prof. dr. Nenad Veličković
Filozofski fakultet Sarajevo

From: “Olivera Todorovic” <olivera.todorovic@zuov.gov.rs>

Date: 14. decembar 2015. 12.36.54 CET

To: <omnibus@bih.net.ba>

Poštovani profesore Veličkoviću,

Obraćam Vam se u dogovoru sa direktorom Zavoda prof. dr Zoranom Avramovićem.

Kao što Vam je poznato Zavod svake druge godine raspisuje Konkurs za odobravanje programa stalnog stručnog usavršavanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika u skladu sa važećim Pravilnikom kojim su definisane procedure i uslovi konkursa.

Zavod na osnovu Pravilnika pravi odgovarajuće formulare za procenu pristiglih programa. U cilju unapredjivanja sopstvenog rada formulari se permanentno doradjuju.

U prilogu Vam šaljem formular na osnovu kojeg su komisije procenjivale programe koji se nalaze u važećem Katalogu.

Srdačan pozdrav,
Olivera Todorovic
Rukovodilac CPR
Zavod za unapredivanje obrazovanja i vaspitanja
Fabrisova 10
+381 65 533 10 53

From: Nenad Veličković <omnibus@bih.net.ba>

Date: 16 December 2015 at 13:28:01 GMT+1

To: olivera.todorovic@zuov.gov.rs

Poštovana kolegice Todorović,

Zahvaljujem Vam na odgovoru, i priloženom formularu; slika postupka procjenjivanja programa je s njim svakako jasnija.

Međutim, to još uvijek nije ono što sam konkretno molio – dva dokumenta: jedan koji se odnosi na program (aplikaciju) Društva za srpski jezik (a u vezi sa zimskim seminarom, ono što su poslali kao prijedlog); i drugi, ocjenu tog prijedloga, na osnovu kojeg je program prihvaćen. Dakle, kopije tih dokumenata, iz kojih će se vidjeti i ko potpisuje prijedlog i ko potpisuje ocjenu.

Iz Mostara smo takvu dokumentaciju od Federalnog ministarstva dobili tek nakon pozivanja na Zakon o pristupu informacijama, i uz veliki otpor.

(Tekst koji se odnosi na taj slučaj možete pročitati ovdje: http://skolegijum.ba/static/biblioteka/54ee34667702c_Spustanjeznanja.pdf)

Nadam se da u ovom slučaju, već i zbog dobre volje Vašeg direktora da mi pomogne u prikupljanju činjenica relevantnih za temu koju u svom radu istražujem, to neće biti ishod.

Još jednom hvala,
s poštovanjem,
Nenad Veličković

227

Iako je Zavod javna ustanova i njegov rad treba biti transparentan, i uprkos tome što bi direktoru, kao naučniku, morala biti akademska obaveza da ne ometa istraživanja i ne sakriva činjenice koje su mu dostupne, tražene dokumente, do danas (18.2.2016) nisam dobio.

Avramović se, međutim, u javnosti i u svojim stručnim radovima, na nauku često poziva. Nauka je za njega autoritet čiji se glas mora slušati. Posebno u obrazovanju. Protiveći se uvođenju teme Srebrenice u srpske školske programe, rekao je između ostalog i ovo:

Moderno obrazovanje (programi, udžbenici, rad nastavnika, nastavna sredstva) utemeljeno je na naučnim saznanjima. Školski programi i udžbenici, kao i svi drugi elementi nastavnog procesa, zasnivaju se na rezultatima naučnih znanja kako o prirodi, tako o društvu i čoveku. Stavljanje Srebrenice u kontekst nastave previđa činjenicu da u aktuelnim polemikama o ovom zločinu učestvuju obični građani, političari, sudovi (i pravnici) i poneki naučnik. Dominantan je politički govor, a u demokratskim društvima takav stav nije relevantan za prosvetu.

228 Ako neko misli da Srebrenica treba da uđe u školske programe, onda: 1) taj događaj mora naučno da se istraži, 2) i svi drugi zločini bi imali mesto u nastavnom programu.

Šta je problem sa Srebrenicom? Teorija pojma genocid. Ako težimo istini o društvenim događajima, onda je najpouzdanija naučna istina. Istina svakodnevnice, političara i sudija je ispod istine koju utvrđuje nauka. Političari i sudije koriste pojmove koje nauka utvrđuje, a to znači da nije konačna reč suda o nekom događaju (jer primenjuje pozitivne propise), već reč nauke iz čijih teorijskih postavki se izvode oblici prakse. Kako sada stoje stvari, naučni pojam genocida (istrebljivanje svih kategorija jedne nacije sa svesnom namerom i planom) ne može da se primeni na slučaj Srebrenica.⁸

Stav da *nauka utvrđuje pojmove* je iskaz osobe koja nauku razumije i praktikira kao ideologiju. Takva nauka ne zasniva svoj autoritet na metodu nego na naučniku – osobi koja ima titulu (prof. dr. mr. sci. prim. itd.) i član je grupe osoba s istim takvim titulama. Onaj ko utvrđuje pojmove ne mora da utvrđuje činjenice. Zato naučnik Avramović nema problem s tim što *njegova nauka* ni 20 godina nakon masovnih zločina u Srebrenici nije

⁸ Zoran Avramović, Uterivanje genocida u školu, *Nova srpska politička misao*, II.4.2010. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/komentar-dana/uterivanje-genocida-u-skolu.html?alphabet=1>

ništa istražila i utvrdila, ali ima problem s onim što je sud na osnovu stotina, ili hiljada svjedočanstava, iskaza, materijalnih dokaza (dokumenata, fotografija), pa čak i priznanja okrivljenih o Srebrenici, zaključio. Njega kao naučnika zanimaju pojmovi, a ne činjenice. On misli da se nauka treba baviti *pravnim terminima* (iako njegova oblast nije pravna nauka), a ne činjenicama da je nekoliko hiljada zarobljenih ljudi u nekoliko dana ubijeno, zakopano, onda kratko vrijeme poslije toga ponovo kradom otkopano i kradom zakopano na drugom mjestu. Njega ne zanima kako je to bilo moguće i zašto se uopšte dogodilo, nego kako se to treba *naučno* nazvati. On se govoreći tako predstavlja kao *naučnik*, ali ga za tu temu i tu oblast kao naučnika ništa ne preporučuje, osim njegove titule i angažmana koji zahvaljujući njoj ima u obrazovnom sektoru.

Kao *naučnik* odgovoran za obrazovanje, dok izgovara rečenicu, naoko logičnu – *Ako neko misli da Srebrenica treba da uđe u školske programe, onda: 1) taj događaj mora naučno da se istraži, 2) i svi drugi zločini bi imali mesto u nastavnom programu* – on bi morao znati da u nastavnom programu neki zločini već imaju mjesto, i to uglavnom zločini vršeni nad Srbima. Također, on bi morao znati da ni svi događaji koji su ušli u školske programe nisu naučno obrađeni, osim ako pod *naučnom* obradom ne misli, a čini se da misli, na *ideološku* obradu.⁹

Pošto dokumenti međunarodnog suda nisu dostupni takvoj vrsti obrade, jer sadrže veliki broj utvrđenih činjenica i opisuju događaje s čvrstom kauzalnošću, *naučnik* Avramović nema interesa da se tim dokumentima bavi, pa ih jednim titovskim potezom ruke odbacuje kao politički govor koji u *demokratskim društvima nije relevantan za prosvetu*. Za njega nije konačna reč suda o nekom događaju (*jer primenjuje pozitivne propise*), već reč nauke iz čijih teorijskih postavki se izvode oblici prakse.

Glavni smisao ove, za njegov argument protiv *Srebrenice u školama*, ključne rečenice je jasan: ne treba vjerovati sudu nego nauci. A zašto? Zato što sud primjenjuje pozitivne propise (sic! Kakve bi druge trebalo da primjenjuje?), dok nauka iz teorijskih postavki izvodi oblike prakse (sic! Šta ovo uopšte znači? Kako se praksa izvodi iz teorijskih postavki? Kao svakodnevno ponašanje iz svetih knjiga?). Avramović, međutim (iz neznanja ili prepredenosti), previđa da teorijskim postavkama prethodi naučno utvrđivanje i povezivanje činjenica. Da bi se imale *teorijske postavke* o Srebrenici iz kojih bi se izvodili *oblici prakse* potrebno je najprije utvrditi šta se u Srebrenici desilo, da bi se o tome mogla imati neka teorijska postavka. A to njegova nauka propušta da učini.

Ima li on nešto protiv toga da se o Srebrenici govori u školama?

Nema, samo to što se govori treba biti naučno utvrđeno.

Kad će to biti naučno utvrđeno?

9 O čemu, barem što se književnosti tiče, čitalac može nešto više saznati iz moje knjige *Školokrečina*, Beograd, Fabrika knjiga, 2012.

Što se njega tiče, nikad. Njemu je dovoljno da, iako ne zna šta je u Srebrenici bilo, može da odlučuje o tome kako se to što ne zna treba zvati.

Zato njegova kvazilogika u zaključivanju o Srebrenici nije samo demagoška nego i duboko neetična, a kao takva i nenaučna. Ona je sasvim na liniji srpskog nacionalizma, koji koristi obrazovni sistem da bi manipulisao kolektivnim pamćenjem zajednice. Kad kaže da je svaka *istina koju utvrđuju političari i sudije ispod istine koju utvrđuje nauka*, on misli na nauku čiju istinu utvrđuje politika. I on tako misli bez velikog protivljenja u svojoj naučnoj zajednici, jer ona sama radije govori o *paradigmama* nego o istinama. I možda baš zato što tako misli vodi Republički zavod za kvalitet obrazovanja.¹⁰

Na inače vrlo preglednoj i korisnoj internet stranici Zavoda dostupna je informacija da su autori programa pod brojem 665, koji je akreditovalo Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, četvero profesora s Filološkog fakulteta u Beogradu,

230

¹⁰ Stavovi Zorana Avramovića, upravo zbog funkcije koju obavlja, zaslužuju obuhvatniju analizu, za koju ovdje nema prostora. Ta bi analiza mogla krenuti od teksta Dejana Ilića *Demokratija za obrazovanje* (Reč, 82-29, 2013), gdje se on zalaže za koncept obrazovanja koji će pojedincu garantovati moralnu autonomiju, ljudsko dostojanstvo, slobodu, jednakost, ravnopravnost, demokratska prava i socijalnu pravdu, ocjenjujući (negativno) netom donesenu Strategiju razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine. Ilić tu pokazuje zašto tržište i identitet ne mogu definisati obrazovne ciljeve i identifikuje Avramovića kao jednog od učesnika u raspravi o obrazovanju koji pomenutim vrijednostima pretpostavljaju nacionalni identitet. U tekstu na koji Ilić upućuje Avramović (*Problemi modernizacije obrazovanja u Srbiji*, *Nacionalni interes* 3/2011. Dostupno na: <http://www.nacionalniinteres.rs/ni-2011-broj-03.pdf>) iznosi neke od lajtmotiva svoje ideološke perspektive, koje će ponoviti i u članku *Globalistička iskušnja* (U zborniku *Prevaspitanje čovečanstva, Globalizam i obrazovanje za "Novo doba"*, Cetinje, Svetigora, 2014, str. 9-30). Ti lajtmotivi, koji ocrtavaju njegov pogled na obrazovanje, su: *građanizacija* (*ideja građanina zauzima ključno mesto. Slabi se korpus identitetskih vrednosti a ističu u prvi plan kompetencija, egoizam, lokalizam*, str. 27); *globalizacija*, koja vodi ka gubljenju tradicije (*Kakav je to čovek koji se pomalja na talasu globalizacije? On zaboravlja na svoj duhovno-nacionalni identitet i prepusta se materijalističkim uživanjima svetskog društva*, str. 14); *sumnja u univerzalne vrijednosti i u koncept ljudskih prava* (*reč je o instrumentalizaciji demokratije i ljudskih prava za političke interese najrazvijenijih zemalja*, str. 14; *mora se postaviti pitanje ko definiše ljudska prava*, str. 18); *te zabrinutost za nacionalnu državu* (*Ostvarivanje globalne demokratizacije silom demonstrirano je na najbolji način u procesu međunarodnog rasturanja SFRJ*, str. 16; *demokratska kolonizacija sveta*, str. 18).

Katedre za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima. Također se vidi da su realizatori, njih ukupno 25, uglavnom s iste katedre (tačno: 21, uz jednog s Filozofskog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici, jednog iz SANU i dvoje sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu).¹¹

11 Autori programa: prof. dr **Boško Suvajdžić**, vanredni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; prof. dr **Veljko Brborić**, vanredni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; prof. dr **Zona Mrkalj**, vanredni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; doc. dr **Aleksandar Milanović**, docent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima, koordinator programa.

Realizatori (predavači): prof. dr **Boško Suvajdžić**, vanredni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; prof. dr **Veljko Brborić**, vanredni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; doc. dr **Aleksandar Milanović**, docent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; prof. dr **Ljiljana Juhas-Georgievska**, redovni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; prof. dr **Dragana Vukićević**, vanredni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; mr **Ana Batas**, asistent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; mr **Balša Stipčević**, asistent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; prof. dr **Mihajlo Pantić**, redovni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; doc. dr **Slavko Petaković**, docent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; mr **Milan Aleksić**, asistent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; prof. dr **Valentina Pitulić**, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici; prof. dr **Rajna Dragićević**, redovni profesor Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; ma **Tomislav Matić**, master Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; dr **Vukosava Živković**, profesor Žemunske gimnazije; ma **Nikola Radosavljević**, master Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; ma **Slobodan Novokmet**, Institut za srpski jezik SANU; prof. dr **Olivera Radulović**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Novom

Nazvati ovakav angažman univerzitetskih profesora sukobom interesa ne bi bilo sasvim tačno. Oni ne daju sami sebi ovaj posao u ruke. Oni su uostalom plaćeni da se na fakultetima bave naukom i nastavom. Istina, njima niko ne brani da osnivaju ili se učlanjuju u firme (tzv. udruženja ili društva, npr. *za srpski jezik i književnost*) i da onda preko tih firmi nude svoju naučnu robu i mušterijama koje nisu studenti.

Odgovornim se čini samo Zavod, koji o svom posredništvu (ili bi tačnije bilo reći *podvođenju*, jer publiku pribavlja kombinacijom prinude i ponude) ne želi da položi račun. Zavod, kome je osnovna zadaća *unapređenje kvaliteta*, smatra da je kvalitet iza kojeg stoji katedra neupitan i osigurava mu visoku cijenu na tržištu (čak 18 bodova!), ali jasne kriterije nema.

A da kriterija nema može se utvrditi analizom nekoliko objavljenih materijala sa Zimskog seminara.¹² Od četiri koja se bave književnošću, dva su powerpoint fajlovi (*prezentacije*), a dva teksta u Word-u.

Prvi, *Priče sa ratnom tematikom u srpskoj književnosti*, Mladena Veskovića, doslovno je predgovor njegovoj antologiji srpske ratne priče, *Epitafija rata*, koju je upravo bio objavio, skraćen za završni pasus u kojoj se direktno referira na antologiju. (Pogovor je u knjizi datiran na novembar 2014. Dakle, dva mjeseca prije Zimskog seminara.)

232

Sadu; doc. dr **Jelena Jovanović Simić**, docent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; ma **Jovan Čudomirović**, master Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima; prof. dr **Branka Jakšić Prović**, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu; ma **Mina Đurić**, master Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima; doc. dr **Dragana Veljković Stanković**, docent Filološkog fakulteta u Beogradu, Katedra za srpski jezik sa južnoslovenskim jezicima.

Izvor: <http://katalog2015.zuov.rs/Program2015.aspx?katbroj=665&godina=2014/2015>

- 12 Ukupno deset, od čega četiri iz književnosti: *Umetnik u doba renesanse* (Slavko Petaković); *Priče sa ratnom tematikom u srpskoj književnosti* (Mladen Vesković); *Kreativno tumačenje pesničkih ciklusa i zbirki* (Vukosava Živković, Valentina Vukmirović Stefanović); *Žadaci prema obrazovnim standardima u oblasti Književnost* (Ana Pejić, Kata Simić Mišić, Danijela Vujisić, Nenad Gugl); i jezika: *Rusizmi i bohemizmi u nastavi srpskog jezika* (Dragana Đurić); *Prefiksacija kao način tvorbe u nastavi srpskog jezika* (Ana Randelović); *O nekim problemima klasifikacije glasova srpskog jezika* (Ana Batas); *Slika sveta srednjovekovnog čoveka u ogledalu staroslovenskog jezika (staroslovenski fontovi)* (Snežana Vučković); *Formulacije pitanja i "začkoljice" u testovima iz srpskog jezika za osnovnu školu (prezentacija)* i uručak (Katarina Begović); *Primena Rečnika SANU u nastavi srpskog jezika i književnosti* (Slobodan Novokmet, Marijana Bogdanović).

U tekstu nigdje ne obrazlaže kakve veze ta antologija ima s nastavnim planom i programom i šta bi nastavnici i profesori s tim njegovim izborom trebali da urade. Nema u tekstu korisnih klasifikacija, nema novih teorijskih pristupa ratnoj priči, nema problematiziranja teme rata u školskoj književnosti, nema ni trunke volje i napora da se antologija približi kontekstu školstva. Nema, što je najiritantnije, ni želje da se ranija i jedina prava namjena teksta sakrije. Kako onda objasniti prisustvo ovog predavača, ove teme i ovog teksta u programu Zimskog seminara, osim kao spregu ličnih interesa? Teško, bez relevantnih podataka (pozivna pisma i ugovori o angažmanu) koji bi bili dostupni javnosti.

A dostupni bi i javni morali biti, jer se radi o stvarima od opšteg društvenog interesa. Morale bi biti svima u nekoliko *klikova* dostupne informacije ne samo one najprizmenije, ko je kome i koliko za šta isplatio, nego i ono što je sistemski i dugoročno mnogo važnije: ko je zaključio da nastavnici i profesori od ove i drugih ponuđenih tema mogu imati koristi? I kakve koristi? I kako?

Drugi materijal – radionica *Kreativno tumačenje pesničkih ciklusa i zbirki* (Vukosava Živković, Valentina Vukmirović Stefanović) sastoji se od tri prijedloga za metodičku obradu tri nastavne jedinice: *Istorijski, legendarni i epski lik Marka Kraljevića* (1), *Prilozi za analizu Đulića* Jovana Jovanovića Zmaja (2) i Vasko Popa: *Uspravna zemlja* (analiza zbirke pesama).

U prvom su problematične najmanje dvije stvari.

Prva, izbor pjesama koje se obrađuju – *Marko Kraljević i brat mu Andrijaš* (bugarštice, teorijsko objašnjenje pojma), *Uroš i Mrnjavčevići* (tekst *Marko se proizvođa u junaka* Miodraga Pavlovića), *Marko Kraljević i vila* (mitološka bića), *Oranje Kraljevića Marka*, *Marko Kraljević ukida svadbarinu*, *Marko pije uz ramazan vino* (odnos Marka Kraljevića prema Turcima), *Marko Kraljević i Beg Kostadin* (pobratimstvo, moralna načela Marka Kraljevića), *Marko Kraljević i Mina od Kostura* (epski atribut junaka – verna ljubav) – selektivan je na način da izostavlja pjesme koje epskog junaka prikazuju u drugom svjetlu, kao nasilnika i moralno problematičnu osobu (npr. *Sestra Leke Kapetana*, ili *Kći kralja arapskoga*). Baviti se epskom poezijom u obrazovanju u 21. vijeku, a izostavljati feminističku perspektivu, slaveći patrijarhalnu etiku i istorijske stereotipe, ne samo da nije naučno nego je i intelektualno neodgovorno.

Drugo, način na koji autorice u tabeli paralelno porede istoriju, legendu i epiku, u vezi s Markom Kraljevićem, ispod je svih naučnih standarda. U koloni koja se odnosi na istoriju ne navode niti jedan relevantan izvor (!), pa tako u rubrici “duhovne karakteristike” stoji: “staje uz turskog sultana, u bici na Rovinama iako se bori na turskoj strani, *dušom je bio za hrišćane*” (istakao N.V.), a u rubrici *Smrt Marka Kraljevića*: “U bici na Rovinama 1395. godine. *Baš kao što je i želeo, Gospod je hrišćanima bio pomoćnik*” (istakao N.V.).

Kako neko s ovako poremećenim shvatanjem istorijske faktografije dobije priliku da bude predavač na republičkom seminaru za prosvjetne radnike, to bi se moglo saznati iz recenzija projekta. Ali, one su službena tajna direktora Avramovića, ako uopšte postoje.¹³

Ostala dva materijala (*Umetnik u doba renesanse*, Slavka Petakovića, i *Žadaci prema obrazovnim standardima u oblasti Književnost*, Ane Pejić, Kate Simić Mišić, Danijele Vujišić, Nenada Gugla) power-point su prezentacije i kao takve, iako sadrže neke netačne i površne izjave, ovdje neće biti analizirane.

Tako, više od godinu dana nakon održanog Republičkog zimskog semestra stručna javnost ne može procijeniti značaj i kvalitet onoga što se nastavnicima i profesorima ponudilo kao novo i korisno znanje i pomoć u njihovom svakodnevnom radu. Posredno, to se može učiniti prateći objavljene radove predavača u tzv. akademskom izdavaštvu (u kojem se ocjenjuju i autorima donose bodove potrebne za akademska napredovanja!).

Jedan takav rad je tekst Ljiljane Bajić,¹⁴ objavljen u zborniku *Lirski doživljaj svijeta u Ćopićevim djelima* (ured. Branko Tošović, Banja Luka, Narodna i univerzitetska

¹³ Ostala dva priloga iz ovog radnog materijala na još su nižem profesionalnom nivou.

U prijedlogu obrade nastavne jedinice Prilozi za analizu *Đulića* Jovana Jovanovića Zmaja daju se dva pisma, jedno Zmajevu *Ruži*, jedno *Ružino* Zmaju i jedna Petefijeva pjesma. I ništa više! Ni riječi o kontekstu, o vezi ponuđenih priloga s postojećim analizama u udžbenicima, o značaju tih priloga razumijevanju zbirke. A potom, prijedlog obrade nastavne jedinice Vasko Popa: *Uspravna zemlja* (analiza zbirke pesama) sastoji se od zapisa neke (vjerovatno) učeničke predstave, u kojoj učenici glume pjesnika i njegove kritičare. Ni ovdje nema konteksta, niti je objašnjeno šta novo razumijevanju Popine zbirke ovaj prilog donosi.

¹⁴ Ljiljana Bajić, prema biografiji na sajtu Filološkog fakulteta, završila je posle diplomске studije na Smeru za primenjenu lingvistiku i metodu nastave i za magistarski rad *Metodički pristup zbirci pripovedne proze* dobila je 1990. godine nagradu Vukove zadužbine iz Fonda Nikole Vučenova. Doktorsku disertaciju *Književno delo Borisava Stankovića u srednjoškolskoj nastavi* odbranila je na Filološkom fakultetu u Beogradu 1997. godine. Sada je redovni profesor na predmetu *Metodika nastave književnosti i srpskog jezika* na Katedri za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima Filološkog fakulteta u Beogradu. Drži predavanja na sledećim predmetima: *Uvod u Metodiku 05*, *Metodika nastave književnosti*, *Metodika nastave književnosti i srpskog jezika*, *Metodička praksa 06*, *Metodika nastave književnosti i srpskog jezika* (izborni kurs sa prof. dr Z. Mrkalj), *Klasici srpske*

biblioteka Republike Srpske; Graz, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, 2013) pod naslovom *Između sna i jave u Bašti sljezove boje Branka Ćopića*.

To je doslovno i naslov njenog izlaganja kojim je Zimski seminar radno otvoren.

S tom se temom, dakle, autorica pojavljuje nakon što je tekst već objavila (što i nije neki problem, ako pretpostavimo da profesori i nastavnici ne čitaju književne zbornike, ili da im je *Tošovićev* iz nekog razloga mogao biti nedostupan) i nakon što je istu temu dva puta *naučno izlagala* na skupovima u Grazu 2013. i u Višegradu 2014. godine.¹⁵ Sam rad zaslužuje posebnu pažnju, kao primjer ispraznog, površnog, netačnog tumačenja Ćopićeve zbirke, podjednako ponižavajućeg i za slušaoce/čitaoce i za Ćopićevu umjetnost, ali još i više kao prilog analizi doprinosa akademske zajednice fašizaciji srbijanskog društva.

U uvodu stoji:

književnosti (izborni kurs), Internet i književnost u nastavi (koordinator izbornog kursa); Metodika nastave književnosti (master kurs sa prof. dr Z. Mrkalj); Književno delo i čitalačke kompetencije učenika (kurs na doktorskim studijama). Od 2001. do 2006. bila je po pozivu gostujući profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu na predmetu Metodika jezičkog obrazovanja. Učestvovala je u većem broju stručnih, domaćih razvojnih, strateških i inovacionih projekata i u međunarodnim naučnim projektima. Dugogodišnji je član Uprave Društva za srpski jezik i književnost. Obavljala je funkciju glavnog i odgovornog urednika časopisa *Književnost i jezik* od 2004. do 2012. Od 2007. godine je predsednik Saveza slavističkih društava Srbije, a od 2008. predsednik Komisije za nastavu slovenskih jezika i književnosti Međunarodnog komiteta slavista. Član je Međunarodnog komiteta slavista (potpredsednik), Nacionalnog prosvetnog saveta Republike Srbije i prodekan za nastavu Filološkog fakulteta.

Izvor: <http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/srpska-knjizevnost-sa-juznoslovenskim-knjizevnostima/zaposleni/ljiljana-bajic/>

¹⁵ U Grazu, pod nazivom: *Između sna i jave* u zbirci “*Bašta sljezove boje*” Branka Ćopića (*Zwischen Traum und Wirklichkeit in Branko Ćopićs Werk “Bašta sljezove boje”*), vidi: <http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/projektarium/Copic/Symposium2.html>

U Višegradu, pod naslovom: *Između sna i jave* u “*Bašti sljezove boje*” Branka Ćopića (*Between dream and reality in Branko Ćopić’s “The Marshmallow color garden”*), vidi: <http://www.andricevinstitut.org/en/program-naucnog-skupa-o-branku-copicu/>

U radu se ispituju poetičke opozicije koje se pojavljuju u okviru strukture *Bašte sljezove boje* Branka Ćopića. Uočava se da su binarne opozicije motiva zastupljene kako u pojedinačnoj priči (*Pohod na Mjesec, Plavi lončići*) tako i u ciklusima (*Jutra plavog sljeza, Dani crvenog sljeza*). Ova pojava tumači se na odabranim primerima, posebno na pismu Ziji Dizdareviću, u kome su suprotnosti navođene po parovima eksplicitno istaknute i u poetičkom projektu označene kao konstruktivni postupak karakterističan za delo u celini. Binarne opozicije motiva nastale su na osnovu autorski osmišljenih pojmovnih distinkcija kao što su: dobro i zlo, san i java, visina i nizina, otvoren i zatvoren prostor. Svaka od dve skupine svojstava određena je međusobnim suprotnostima, ali je, u isto vreme, opterećena neodređenostima i međusobnim prožimanjem suprotnih pojmova. (73)

U samom radu se sintagme-termini, npr. *poetičke opozicije*, nigdje ne objasne. Ne objasni se kakva je *struktura* *Bašte sljezove boje*. Odabrani primjeri odabrani su bez jasnog kriterijuma i ima ih u odnosu na broj priča malo (svega osam). Priče se analiziraju površno, impresionistički, nepažljivo i neznalački, bez tračka svijesti o temi zbirke – razočarenju pisca u rezultate revolucije. (Otuda kontrast plavo–crveno!)

236 Iskazi su kvazistručni, a zapravo ili besmisleni ili banalni. Npr.: “Bašta sljezove boje nastala je adicijom pripovedaka koje su preko tema i junaka sabrane u odgovarajuće narativne cikluse.” Fusnota koja slijedi (ali i većina drugih) u registru su srednjoškolskih bilješki (Homer, pa Marko Kraljević, Servantes, Bokačo...). Teorija na koju se autorica poziva je opšta, osnovna, onu koju svaki student mora pročitati (npr. *fokalizacija*, Kaler, But, Ženet, Prins), pa je sasvim neprimjerena naučnom zborniku i predavanju profesorima.

Osim što je stil labav i neprecizan, i ono što se njime kazuje otkriva nepažljivo ili neznalačko čitanje: “Grupisanje i spajanje pripovedaka u cikluse i njihovo objedinjavanje još više je naglašeno preko spoljašnje priče u obliku pisma Ziji Dizdareviću”, kaže autorica, pa još utvrđuje fusnotom: “Priča sa okvirom predstavlja tradicionalno sredstvo povezivanja većeg broja različitih pripovedaka, kao u delima *1001 noć, Dekameron, Kenterberijske priče*” (73).

Pismo Žiji u kompoziciji zbirke nije spoljašnja priča, pogotovo nije na način na koji su to priče u navedenim djelima svjetske književnosti. I ova nesuvislost jedini je pokušaj da se objasni šta povezuje priče u cikluse. U radu se o drugom ciklusu (*Dani crvenog sljeza*) ne kaže gotovo ništa.

Tvrđnja da je *Pismo Ziji* tekst koji se u formi pisma može čitati i kao vrsta književnog programa u kome je pisac na prigodan način izložio teorijsko načelo bipolarne tipologije, opoziciju u okviru koje je smestio poetičku i etičku dihotomiju dobra i zla, sna i jave (74) osim što je banalna u pojed-

nostima (na *prigodan* način, SIC!), proizvoljna je i netačna: nema indicija da je Ćopić ikada formulisao neko *teorijsko načelo bipolarne tipologije*, pa se ne može tvrditi niti to da je Pismo Ziji *program* u kome je to načelo *prigodno izloženo*. Takvim se mistifikacijama obično izbjegava razgovor o suštini teksta.

A suština je, koju autoričina dobroprolazeća taktika ideološke lukavosti previđa, da su Ziju Dizdarevića ubili fašisti, i da, protivno opštem uvjerenju, oni nisu pobijeđeni. (To su *crni jahači* koji su odveli Lorku!)

Baviti se na ovaj način Ćopićevom zbirkom jeste prvi korak u relativizaciji fašističke ideologije; i budući da se događa unutar akademske zajednice, odakle se putem tzv. stručnog usavršavanja, tj. *zimskog seminara*, ministarstvenim blagoslovom spušta i u školski sistem, niz takvih koraka trasira stazu za fašizaciju društva. Revizija prošlosti koja se provodi sudskim odlukama (poput one o rehabilitaciji Draže Mihajlovića), medijskim programima (poput serije *Ravna gora* Radoša Bajića), prigodnim kulturnim programima (poput obilježavanja 70 godina oslobođenja Beograda, po scenariju Vladimira Kecmanovića) ne bi bila moguća bez ćutanja ili saučestvovanja akademske zajednice. Istina u vezi s Drugim svjetskim ratom (koji je tema najvećeg dijela Ćopićevog opusa, ne samo *Bašte sljezove boje*) nije, Avramovićevim riječima, *naučno neutvrđena*. Naprotiv, kako je to pokazala Olivera Milosavljević,¹⁶

16 Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006. U knjizi autorica postavlja sebi zadatak, i u potpunosti ga ostvaruje, da iz javnih glasila koja su izlazila u Beogradu pod vladom Milana Nedića rekonstruiše njegovu ideologiju, a u vezi s njom i njegovu ulogu u Drugom svjetskom ratu. Nakon analize materijala ona tvrdi da se "sadržina propagande i aktivnosti, odnosno, ideologije i prakse vlade Milana Nedića, može svesti na nekoliko ključnih odrednica. *Nepokolebljiva vera u nemačku pobjedu* uz uverenje da će nacionalsocijalistička ideologija, sa rasnom teorijom u svojoj osnovi, određivati sudbinu buduće 'Nove Evrope', stavili su antisemitizam na centralno mesto celokupne aktivnosti kolaboracionista. Za revnosnim antisemitskim delovanjem sledio je *antikomunizam* proistekao isključivo iz nacionalsocijalističke vizure, i na kraju, *antidemokratija* kao produkt odbacivanja svih tekovina zapadne civilizacije. Na takvim pretpostavkama građen je koncept 'Nove Srbije' u 'Novoj Evropi' kao teokratske, korporativne države. Ključni momenat u pripremama priključenja 'Nove Srbije' 'novom poretku' bilo je stvaranje nove 'fanatizovane' omladine, koja je u skladu sa zahtevima 'novog doba' trebalo da bude stvorena *vaspitanjem* u nacionalističkom duhu. S druge strane, kako se i od celokupnog društva očekivalo prilagođavanje 'novom poretku', kroz organizaciju *svakodnevnog života* tokom okupacije, može

činjenice o tom periodu u vezi sa *srpskim* učešćem na jednoj (fašističkoj) ili drugoj (antifašističkoj) strani jasne su i nedvosmislene. Milan Nedić i Branko Ćopić nisu bili saborci. Ali se može predstaviti kao da jesu, u poduhvatu preispisivanja srpskog kolektivnog pamćenja, ako se pokidaju veze između činjenica i tumačenja, na način na koji to rade profesori i profesorice poput Ljiljane Bajić.

Njen tekst završava se prividnim zaključkom:

Umetnički svet *Bašte sljezove boje* pruža povode za zanos, maštanje i sanjarenje i to, posebno, kada se ispuni mirisom proleća i bojama sleza, ili kada ga obasja požar mesečine. Njegov poetski prostor otvoren je prema visinama a granice su mu pomerene u daljinu. Ali čak i takav, umetnički svet ovog dela nije po meri i potrebama junaka jer je prisustvom jednog od njegovih aspekata često nagovešteno odsustvo drugih. Na ovom principu u *Bašti sljezove boje* razvijana je binarna opozicija motiva, pa je u svakom od dva skupa elemenata uspostavljen dinamičan i napet odnos njihovog istovremenog međusobnog suprotstavljanja ali i privlačenja i prožimanja.

238 Kao i sažetak na početku, i kraj rada je terminološki neprecizan, a osim toga i logički i strukturno nepovezan s prethodnim izlaganjem. U cjelini, njen je rad primjer teksta koji se ne bi mogao pojaviti u naučnom zborniku s međunarodnog skupa, i primjer *znanja* od kojeg polaznici stručnog usavršavanja ne mogu imati nikakve koristi.

Kriterija, dakle, nema, jer da ih ima, ili da nisu svedeni na patriotske, ovdje analizirana roba ne bi se mogla naći na akademskoj tezgi. Da kriterija ima, i da iza cijelog koncepta zaista stoji unapređenje nastave, a ne mešetarenje znanjem, sva bi izlaganja sa seminara bila redigovana, recenzirana i objavljena, i svemu bi

se naslutiti kakve su bile 'vizije' života običnih ljudi u budućoj Nedićevoj državi" (19; naglasila autorica).

U nastavku svaku od odrednica ilustruje i objašnjava navodeći veliki broj primjera. Najzad, u najobimnijem dijelu knjige daje izbor obrađene građe – vijesti i članaka iz dnevnih i sedmičnih listova i Službenih novina. "Postojao je izbor", zaključuje Olivera Milosavljević, "kolaboracija sa fašizmom/nacizmom ili borba protiv njega. Ali danas nije ključno pitanje zašto su se 1941–1945. jedni opredelili da budu kvislinzi a drugi borci protiv fašizma. Ključno pitanje je: zašto su 2005/06. prvi postali žrtve, a drugi zločinci" (12). Indirektno, na to je pitanje već ranije dala odgovor: Zato što je to očekivana posljedica "antikomunističke histerije koja služi da prikrije odsustvo ideja, programa i sposobnosti savremene elite" (11).

prethodilo utvrđivanje obrazovnih potreba nastavnika i đaka u odnosu na različite okolnosti u kojima se školovanje odvija. Ali ih nema, jer su konvertirani u bodove, za kojima svi trče na sve strane, kalkulišući prihode i rashode. Najbolje prolaze oni koji najpametnije poslušaju. Prvo svoju robu prodaju studentima, u okviru redovne nastave, pa potom kolegama na naučnom skupu, pa na kraju opet studentima, koji su u međuvremenu diplomirali i zaposlili se kao nastavnici. Potezati pitanje o kvalitetu robe, ili o standardima kojima se ona procjenjuje, očito je unutar akademske zajednice kontraproduktivno.

Ako se ne može, zbog prikriivanja dokaza, braniti teza da su profesori koji istu robu naplaćuju dvaput (jednom iz budžeta, drugi put na *tržištu*) u sukobu interesa, pitanje se može postaviti drugačije: kako to da oko interesa nema sukoba? Kako to da niko ne vidi ništa nakaradno u sistemu koji na ovaj način akademske standarde prilagođava pijaćnim kantarima? Ili, pošto je ipak teško to ne vidjeti, zašto niko u vezi s tim ništa ne preduzima?

Zato što se takav napor ne isplati.

Naprotiv, isplati se ne osporavati ga. Nacionalizam se čini neuništivim, i pri tome lojalnost plaća sigurnom i udobnom egzistencijom. Cijena varira od savjesti do savjesti i veća je ukoliko se lojalnost iskazuje aktivno, afirmacijom tzv. *nacionalnih vrijednosti*, a najviša kad se to čini uprkos činjenicama i logici.

Isplati se, međutim, i ćutanje.

Bolje bod u karijeri nego stvarnost na grani.

To je između ostalog i razlog zašto uloga jezika i književnosti u javnom obrazovanju izmiče naučnoj pažnji naše humanistike i objašnjenje kako to da direktor jednog državnog zavoda za obrazovanje i vaspitanje, koji osporava kvalifikaciju suda u Hagu da je ubistvo preko 8000 muslimana u Srebrenici bilo genocid, nazivajući ga *osvetničkom reakcijom* i insinuirajući da je taj broj *preveličan*,¹⁷ moderira na međunarodnom simpozijumu o *Tranziciji i kulturnom pamćenju* sekcijom I2 – *Obrazovanje i udžbenici*.

Je li *Baštu sljezove boje* napisao Branko Ćopić ili Milan Nedić, to će osmoškalcima i gimnazijalcima uskoro biti sasvim nebitno i svejedno. A studentima je, sa ovakvim profesorima, čini se, svejedno već i danas.

17 Zoran Avramović, Srebrenica nije za školu, *Večernje novosti*, 30.6.2015. Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:555313-Dr-Zoran-Avramovic-Srebrenica-nije-za-skolu>

SREDIŠNJE REČI

NENAD JOVANOVIĆ

STRAVA

Nije strašna žaba koja guta zmiju koja je
progutala žabu
ni odazivanje Crvenog mora njegovome
strašnom imenu
niti pak metamorfoze lopte u kupu
u noćima belim kao beonjače
monaha Fotiusa

Nije strašna ruža koja je ruža što
jeste jeste
Nije to biljna vaš izostavljena iz svrakopisne
jednačine sveta na salveti do
café au lait u šolji koja iluminira
vazduh između izma i izma rata i pakta
pod jatom zgaslih svraka

Nije strašno pobrkati televizijski i
pirinač Vijetnama rast
noktiju sa pouzdanijim
znacima života
himnu Rusije i himen Amerike
duh poroka i dah proroka to jest
nesvrstanost oca i nastranost sina

Strašna je sloga svega spomenutog da više
nema strave mora da je nešto drugo to
sto osećaš nešto treće
Čuješ li mora mora mora mora da jeste

Ono što je iza sedam mora nije ni teško

ZLATO

Vratiće se Hrist po zlatni mač, vreme se neće
vratiti. Hrist je Prustov
ljubavnik; senke se prave od varzila; varzilo se
pravi od biljke *Caesalpinia brasiliensis*;
za kartu do Brazila je potrebno izdvojiti deset
mesečnih plata.

Budući da mač ne možeš uneti u avion,
pretopi ga u zlatni sat ("*reduce, reuse, recycle*")
i Hrista liši razloga da prekine milovanje uz zvuke
bosa nove. Liši ga razloga da se vrati.
Drugim rečima, pređi iz vremena u prostor
lako kao što ti je ćaća prešao iz kamenog u
metalno doba,
iz paganizma u teizam. (Kako su mu
samo nežne kovrdže!
Pipni.)

IRONIJA

Lekar mi kaže: "Dovoljno ste ironisali. Sad malo uživajte u bojama jeseni." Ali, lekar ima lice lisice. Lice u bojama jeseni.

Pod crvenim, narandžastim i žutim lišćem leži oružje kojim je izvršeno nerasvetljeno ubistvo u tvojoj četvrti.

Njegov počinitelj, okružen muzikom Pola Enke, jede čorbu u restoranu u kom je svojevremeno ručavao Glen Guld.

Guld je stoički podneo ćelavljenje, dok je Enku ono nagnalo da se opija i krši automobile, pomišlja ubica dajući veliki bakšiš,

iako mu je čorba poslužena hladna. Hladna je zgrada u kojoj je počinjeno ubistvo. Znaš to, jer u njoj iznajmljuješ stan. Ubičin.

243

Stan gleda na šumu kojom trčkaraju lisice koje se linjaju. Riđa dlaka pokriva zemlju. "Slušajte veselu muziku", kaže lekar,

ne znajući na koju muziku pod suncem misli. Pod zubatim suncem. Koje goni građanstvo da kupuje kačkete sa

štitnicima za uši.

★

Uđite u kovčeg životinje tople i hladne
vaše vlažne njuške i oči uđite
dve po dve po lošem vremenu opremljene
dušama i mesom različitih kategorija
dovijugale ste stazicom iza Đokonde i zna se
tačno koja je luk jela a koja ga je mirisala
podela rada Hristove suze osobenim čini
isključivo njihov pedigree

Pazite da se ne okliznete životinje
sa kandžama rutave ćosave
o krv Srba i Hrvata da fokstrot
na primer ne postane norma pod kojom vuk
gubi sve izgleda a vaspitan je elegantan
preciznije takav dok se kazaljke Meseca ne sretnu
dok lunarno more ne arlaukne
presušilo sam

244

Mnogo je filmskih žurnala koje treba da vidite
životinje ubistvo Kenedija
komunistička i buržoaska revolucija
Leonardo dok smišlja oružje
sa bradom punom vrsta preslabih da se izbore
za mesto u kovčegu ali ne lezi vraže
latice smene sneg i sneg kišu
la primavera čak i dok u tmuši ponavljate

taj sam i niko drugi

DIE TOTEN STEINE ATMEN*

Mrtvo kamenje diše.
Prebroj skaline.
Prebroj ih netačno.

Zrna prašine, rastera, polena –
sitna su stoka. Koren –
epigon krošnjje.

Slistio sam te, dane! A privremenost
u večnom gradu samu sebe podiže na kub.
Tamo gde je espresso gorak kao pirinač, i gde

Isus suze briše razglednicama.
Istina tamo sja. Ovde tamni.
Tek će poslednja riba Dunava saznati

šta je Sava. Jer, *die toten Steine atmen*. Čim se
oprasi veliki prasak,
porašće vam nos.

245

Znam šta govorim. Uzročno-posledičan
poput klackalice. Sa
nozdrvama kljuseta u ciču zimu.

Propao kao Rimsko carstvo.

*Bertolt Brecht, *Buch der Wendungen* ili *Me-ti*.

KUPUS

Spoljna temperatura mi je niska (kao mimezis),
unutrašnja visoka (kao mimezis).

Slušam Eduarda Artemijeva:
demodiran zvuk modernosti.

Više ne umem da pogrešim. Zato
svet svetli i tuga nastanjuje kupus.

Znači li to što aksiomi tonu u papir kao ekseri u
Hrista da je papir dubok ili pak

da je Hrist plitak? Prozor
razbijaju svi padeži izuzev vokativa.

SANCTA SIMPLICITAS

Biljke mesožderke se hrane isključivo vegetarijancima.
Ovi jedu isključivo biljke mesožderke.

Kad se put zelene prema crvenoj i put ove druge boje
ka prvoj zatvore u jedan, kružni,

hoćemo li još biti kadri da razlikujemo svetost
od jednostavnosti,

ili će nam za to biti neophodna pomoć
dijalektičara koliko juče

odbačenih zbog njihove tobožnje
isključivosti?

SREDIŠNJE REČI

Smisao je zagadio naše reke drugovi
prozirni molekuli postadoše crveni dok je
šejtan prelazio iz onoga u ovaj
milenijum da saopšti vreme je vedro

Samo jedan molekul promašio je opisani
hromatski obrazac i postao zelen poput ptičice
iz pesme poput ptičice iz gore
koja je rekla ja ne idem nikud *no sirree*

Građanstvo je sričući čitalo tu vest
pojedini njegovi pripadnici u udobnoj odeći
pojedini u neudobnoj
razlike su začim života

248

Ko da u toj situaciji obrati pažnju na ptičice
kako se dave podsećajući nas da najveću tajnu ne kriju
poslednje ili prve nego središnje reči
podsećajući nas da alarm isključimo za vjeki vjekov

Ko da skupi ptičice meandrirajući šapom kroz vodu
Ko sem šejtana da ih osuši dahom na dan
lišen vetra kakav promašaj kakva svetlost

Zaljubićeš se

ALTERNATIVNA ISTORIJA – TRADICIONALNI IDENTITET

JELENA LALATOVIĆ

EPISTEMOLOGIJA PARAISTORIOGRAFIJE: SLUČAJ ALTERNATIVNE ISTORIJE SRBIJE

Knjiga *Alternativna istorija Srbije*,¹ autora Čedomira Antića i Predraga J. Markovića, predstavlja prvu knjigu iz žanra kontrafaktualne istorije objavljenu u Srbiji. Ova knjiga sastoji se iz trideset poglavlja, koja obuhvataju period od Svetog Save, kako je naslovljeno prvo poglavlje, do “Daleke budućnosti”, gde autori razmatraju kako bi se srpsko društvo moglo razvijati do 2115.godine. Svako poglavlje sadrži kratko tumačenje određenih istorijskih činjenica, a zatim slede “alternativne”, odnosno kontrafaktualne refleksije svakog od autora. Izuzetak čine predgovor i poglavlja “27. mart”, “Draža Mihailović” i “Saveznička pobeda”, čiji je jedini autor Predrag J. Marković. Čedomir Antić samostalno je obradio poglavlja “Srbija u 19.veku”, “Prvi balkanski rat”, “Kralj Aleksandar”, “Banovina Hrvatska” i “Dimitrije Ljotić”. Reč je o simetrično raspoređenoj građi – prvih petnaest poglavlja bavi se srpskom istorijom od srednjeg veka preko ustaničke Srbije i balkanskih ratova do Prvog svetskog rata i osnivanja Kraljevine Jugoslavije. Simbolična prekretnica je, kao i u istorijskoj stvarnosti, 27.mart, nakon čega se autori u preostalih petnaest poglavlja bave drugom polovinom 20. veka.

Epistemološka podvala sa sintagmom kontrafaktualna istorija leži u banalnoj činjenici da tu zapravo i nije reč o istoriji, već o njenom krivotvorenju sa ciljem ideološke manipulacije. U društvenom kontekstu opterećenom nemogućnošću suočavanja sa prošlošću, snažnom diskrepancijom između znatnog dela stručne ja-

¹ Predrag J. Marković, Čedomir Antić, *Alternativna istorija Srbije*, Nedeljnik, Beograd, 2016.

vnosti i zvanične politike sećanja, pisanje kontrafaktualne istorije predstavlja ideološki čin *par excellence*.

250 Predrag J. Marković, naučni savetnik na Institutu za savremenu istoriju i vršilac dužnosti predsednika upravnog odbora Muzeja istorije Jugoslavije, i Čedomir Antić, docent na odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, pisanjem kontrafaktualne istorije, zloupotrebljavaju svoj naučni i nastavni autoritet. Umesto da svoju stručnost iskoriste u svrhe razjašnjavanja spornih tačaka iz prošlosti, oni beže u imaginaciju koja je sve samo ne epistemološki, aksiološki i ideološki bezazlena. Implicitno, oni time podrivaju kredibilitet obrazovnih institucija u kojima su zaposleni, a koje bi trebalo da predstavljaju mesta na kojima se znanje proizvodi. Dalje, takvim postupkom, koji nastoji da legitimise ako ne baš u potpunosti naučnu, ali svakako ideološku i moralnu ispravnost kontrafaktualnih domišljanja, zvanična istorija biva relativizovana kao jedna u nizu mogućih priča, kao puka kontigentnost koja stoji rame uz rame sa nizom potencijalnih scenarija. U tom smislu *Alternativna istorija Srbije* odgovara duhu revizionističkog pokliča da svako ima pravo na svoju istinu. U kontekstu srpskog društva suštinski cilj istorijskog revizionizma, koji sa svakim novim zahtevom za sudsku rehabilitaciju kolaboracionista pretilo da uspostavi hegemoniju nad historiografijom i oficijelnom politikom sećanja, jeste da potpuno resemantizuje ključna mesta iz relativno bliske prošlosti, kao što su iskustvo zajedničke borbe južnoslovenskih naroda u Drugom svetskom ratu i zasnivanje zajedničke države. Jednu od osnovnih retoričkih maski revizionističkog diskursa – plediranje za “jednu od mogućih verzija” – vešto je prepoznao Todor Kuljić: “Naizgled su dozvoljene sve verzije prošlosti, ali vladajući određuju koja je hegemon. Hegemoni revizionizam pravda se kao jedna obična verzija dozvoljene prošlosti.”²

Naizgled naivna retorika *Alternativne istorije Srbije*, koja, nimalo slučajno, počinje dekontekstualizacijom citata Andrea Moroa – “Ne postoji privilegovana prošlost... Postoji beskrajno mnogo Prošlosti, koje su sve podjednako vredne”³ – prikriva činjenicu da u njoj nema ničeg alternativnog. Naprotiv, reč je o nedvosmislenoj afirmaciji nacionalističkih, konzervativnih i tradicionalističkih narativa koje srbijanske političke elite u proteklih desetak godina manje ili više agresivno promovisu.

Ako se istorijske činjenice interpretiraju sa ciljem da se razume sadašnjost, kontrafaktualne istorije pišu se sa ciljem da se uspostavi identitet između fiktivne prošlosti i poželjne projekcije budućnosti.

² Todor Kuljić, “Klasno društvo bez klasne borbe”, *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2011, str. 74.

³ *Alternativna istorija Srbije*, str. 11.

Naravno, autori bi se od ovakvih prigovora uvek mogli braniti tvrdnjom da je reč o polufiktivnom štivu, što je unekoliko tačno. Zaista, tvrdnje poput one da su se “u Hrvatskoj suočili sa viškom medveda, koji u Lici i Gorskom Kotaru naseljavaju krajeve u kojima više nema Srba”,⁴ zvuče kao eklatantan primer literarnog kiča i pretparačke književnosti. No, da se autori ovom knjigom javnosti u Srbiji obraćaju u ozbiljnijem tonu, te da su njihove namere u izvesnom smislu didaktičke, kao i da jasno referišu na stvarnost svedoči sam predgovor Predraga J. Markovića: “Ima li ikakve koristi od ovog našeg poigravanja sa “stvarnošću” ili, bolje rečeno, stvarnostima istorije? Mislimo da ima... Naravno da znamo koji je od naših alternativnih scenarija mogao da postane ‘stvarna’ druga istorija. Ali bićemo zadovoljni ako smo uspeli da ukažemo koje su to tačke u našoj prošlosti od kojih je moglo da se krene drugačijim putevima. A možda će svest o alternativnim putevima olakšati da se danas i sutra prepoznaju slične raskrsnice. Ponosni smo na to što smo prvi pisci ovog žanra u regionu.” Reč je, dakle, o svojevrsnom balansu između intelektualne igrarije i didaktične paraistoriografije.

No, ovakav poduhvat je sam po sebi neumesan, budući da sporne tačke istorije koje se hoće prevrednovati predstavljaju umnogome najtraumatičnije doživljaje u kolektivnom pamćenju savremene istorije – raspad Jugoslavije, položaj Srba u Hrvatskoj, Srebrenica, NATO bombardovanje, da navedemo najvažnije primere. Zbog toga nas ni retorička figuracija teksta, koja, kao što u predgovoru vidimo, osciluje između polušaljivog i ozbiljnog, ne sprečava da uvredljive izjave koje reprodukuju stereotip o nepomirljivom sukobu između srpskog i njemu susednih naroda okarakterišemo kao podsticanje međuetničke netrpeljivosti.

“Ali i da je sprečila masakr, i dalje bi bila kriva... Da nije bilo Srebrenice, Srbiji bi zamerali Sarajevo, Zvornik, Kozarac, Prijedor... Da nije bilo toga, da je Srbija imala Jeljcina, našla bi se neka Čečenija da pokaže kako Srbi nisu civilizovani da budu dostojni prava koja su im uskraćena, a za koja su u slučaju drugih naroda SAD i Britanija bile spremne da ratuju.”⁵

Antićevoj relativizaciji genocida u Srebrenici, koja savršeno korespondira sa zvaničnom politikom sećanja vlasti u Srbiji, Marković se naizgled suprotstavlja. On najpre kaže: “Ne slažem se sa onima koji tvrde da su stvari predodređene, recimo, da Srebrenica nije uticala na kasnije događaje, jer bi naši neprijatelji već našli neki drugi povod da nas ruše i pale,”⁶ ali već nekoliko redova kasnije on nastavlja relativizatorski i manipulativni diskurs kojim se Srbi i Srbija predstavljaju kao žrtve

4 Isto, str. 190.

5 *Alternativna istorija Srbije*, str. 170.

6 Isto, str. 171.

masakra nad muslimanskim stanovništvom Srebrenice. “Svakako je bilo namere da se Srbi napadnu, ali je Srebrenica olakšala i ubrzala taj napad. To zlodelo je bilo dar sa neba kako za Hrvate, tako i za Amerikance”,⁷ piše Predrag J. Marković u svom promišljanju jedne od prekretnica u novijoj srpskoj istoriji, te ubrzo zaključuje: “Po drugom scenariju, zločin u Srebrenici bi se dogodio, ali bi reakcija bila drugačija. Kao što su Amerikanci pohapsili ljude odgovorne za zločine u Abu Graibu i Gvan-tanamu, to su mogle učiniti i vlasti Republike Srpske i /li Srbije sa zločincima iz Srebrenice. Danas se čini da je u svetu satelitskih snimaka bilo veoma glupo prikrivati tolike mrtve. Doduše, možda to ne bi umanjilo mržnju prema Srbima i Srbiji, baš kao što hapšenje sadista u američkoj vojsci nije popravilo opšti utisak o SAD. Ipak, mi bismo se bolje osećali. Obe srpske države bi mogle uzdignute glave da kažu da su se izborile sa zlikovcima u vlastitim redovima. Otežali bismo posao onim srbomrscima koji pokušavaju da za Srebrenicu optuže ceo srpski narod.”⁸

Ovde zapanjuje lakoća s kojom se ne-srpske žrtve degradiraju i dehumanizuju, budući da autor tek poslovično osuđuje srebrenički masakar, a zatim, bez imalo ironije, tvrdi da bi najveća prednost sprečavanja genocida u Srebrenici bilo to što bismo se *mi bolje osećali*, dakle, ne život preko 8.000 ljudi ili činjenica da se najveći zločin na evropskom tlu posle Drugog svetskog rata mogao sprečiti.

252

Ideološka manipulacija postiže se zloupotrebom, tj. dvostrukom upotrebom, nacionalnog identiteta – insistira se na tome da za ratne zločine odgovornost ne snose svi Srbi, pri čemu onda ostaje nerazjašnjeno zbog čega bi Srbi koji u ratnim zločinima nisu učestvovali trebalo da se *loše osećaju*. Naravno, kada je reč o drugim narodima, posebno onima koje Antić i Marković nastoje da predstave kao vekovne neprijatelje srpskih državnih interesa – a to su Hrvati i Albanci – oni su prikazani kao homogena grupa unutar koje ne postoji ni najmanja raslojenost i čiju etničku koheziju praktično garantuje njihov inherentni “antisrbizam”.

Kada Dubravka Stojanović piše o istoriografskim paradigmatama primenjenim u nastavi istorije u srpskom školstvu, ona dominantnu istoriografsku paradigmatu našeg obrazovnog sistema označava kao konfliktni koncept istorije: “Tako je, prvo, preko sistema obrazovanja, paraistoriografije, pisanih i elektronskih medija, napravljen konfliktni koncept istorije da bi, onda, konflikt postao stvarnost koja je mogla delovati sasvim prirodno, kao logički nastavak vekovnih sukoba srpskog sa svim ostalim narodima.”⁹

⁷ Isto, str. 171.

⁸ *Alternativna istorija Srbije*, str. 173.

⁹ Dubravka Stojanović, “Nastava istorije kao predvojnička obuka”, *Reč* br. 83.29, Beograd, 2013, str. 247-248.

Alternativna istorija Srbije zasnovana je na esencijalističkom shvatanju nacije, koje za posledicu ima naturalizaciju a ne demistifikaciju ratnih sukoba. Normalizacija konflikta se u ovoj knjizi postiže, između ostalog, i rabljenjem stereotipa o balkanskim narodima. No, da taj neukusni humor u suštini i nije humor otkriva nam njegova jednostrana primena.

Naime, ne samo da su stereotipi koji se pripisuju Srbima isključivo pozitivni – hrabrost, borbenost, slobodarski duh, prkos – već su oni uzdignuti do razine tragedije istorijskog usuda: “U svakom slučaju, bombardovanje 1999.godine je još jednom potvrdilo neobičnu osobinu našeg naroda, koju neki zovu ‘hibris’. To je izazivanje sudbine i izlaženje izvan okvira svojih snaga. A opet, teško je zamisliti srpsku istoriju bez te čudnovate oholosti¹⁰ – dok su za sve “suparničke” strane rezervisani najprizemnije predrasude i najniži registar. Tako u alternativnom istorijskom scenariju po kojem Treći Rajh pobeđuje i kontroliše čitavu Evropu do početka 21. veka, Tilo Saracin objavljuje knjigu *Nemačke greške* u kojoj piše da su “Srbi mogli da budu graničari Evrope. Jedno vreme smo pokušavali da od Hrvata napravimo bastion Rajha. Oni jesu verni Rajhu ali ih je malo i ne pokrivaju glavne puteve. Albanci, u koje smo takođe polagali nade, nisu se pokazali kao naročito pouzdani. Kolebaju se između islama i trgovine heroinom”.¹¹

Paradoksalno, *Alternativna istorija Srbije*, čije se drugo izdanje reklamira pod sloganom da je reč o najprodavanijoj *istorijskoj* knjizi 21. veka, zasniva se na istom epistemološko-aksiološkom modelu kao i istorijski udžbenici iz sredine devedesetih godina prošlog veka. Cilj takve nastave istorije bio je, kako je istakla D. Stojanović, “da se preko zloupotrebe nastave istorije stvori novi, politički upotrebljiv model istorijskog pamćenja. Bilo je potrebno napraviti mitski okvir za opravdanje ratova koji su bili u toku. Bilo je potrebno proizvesti nacionalnu i istorijsku svest zasnovanu na ideji o sopstvenoj veličini, samosažaljenju, i na neobičnoj kombinaciji nacionalne arogancije i samoviktimizacije”.¹²

Budući da je u celini zasnovan na načelu kvalitativne razlike između etničkih grupa, iz čega se sukobi nameću kao proizvod neumitne metafizičke sile, a ne kao posledica istorijski konkretizovane političke volje, paraistoriografski projekat Čedomira Antića i Predraga J. Markovića deluje kao farsična replika politički upotrebljivog modela istorijskog pamćenja koji je Stojanović opisala.

¹⁰ *Alternativna istorija Srbije*, str. 180.

¹¹ Isto, str. 125.

¹² “Nastava istorije kao predvojnička obuka”, str. 248.

ŽRTVE I(LI) OSLOBODIOCI – ŠTA JE ALTERNATIVNO U ALTERNATIVNOJ ISTORIJI SRBIJE?

“Intronizacija novih svetlih grobova markira izmenu istorijskog pamćenja. Neretko je to opredeljivanje za novi identitet. U tom smislu i monarhističke kripote nisu obične rake, nego grobovi koji dodatno emocionalizuju revizionističku polarizaciju na dželate i žrtve...”¹³ – svetli grobovi o kojima ovde Kuljić govori predstavljaju uporišta za reviziju nacionalnog identiteta i njegovo zasnivanje na ideji etničke osobenosti i isključivosti spram susednih naroda. Taj revidirani identitet, neophodan ideologiji postjugoslovenskih političkih elita, izgrađen je na uspostavljanju kontinuiteta sa dalekom prošlošću, te na tendencioznom prećutkivanju i brisanju zajedničkog istorijskog iskustva južnoslovenskih naroda u 20. veku.

254 *Alternativna istorija Srbije* od prvog do poslednjeg slova predstavlja omaž ovakvom separatističkom i ekskluzivističkom shvatanju nacije, koje opstaje zahvaljujući predstavljanju istorijske uloge srpskog naroda kao istovremeno stradalničke, s jedne, i herojske, oslobodilačke, s druge strane. Može se reći da ova knjiga počiva na sučeljavanju dva fundamentalna i, makar u historiografskoj imaginaciji autora, nepomirljiva mita – onog oslobodilačkog, državotvornog o Kosovskom boju i njemu veštački antagonizovane jugoslovenske istorije, u kojoj je srpski narod uvek prikazan kao žrtva sopstvenog idealizma, s jedne strane, i vulgarnog pragmatizma i iracionalne mržnje prema njemu susednih naroda, s druge strane. To je vidljivo i u samoj organizaciji građe; prva polovina knjige, koja sažima istoriju od Nemanjića do 27. marta 1941. odiše patosom nacionalnog uzdizanja, dok druga polovina, koja obuhvata nepunih 60 godina, treba da dočara nacionalnu golgotu i tragediju uzrokovanu stvaranjem zajedničke države – Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Kosovska bitka figurira kao istorijska prekretnica kojom se inauguriše nacionalno jedinstvo i neprikosnoveno pravo srpskog naroda na teritorijalni integritet i državničke pretenzije: “Nema epohe u modernoj poeziji, od Rakića do moje sestre Milene, u kojoj ne odjekuje, makar neobično, Kosovski boj. Za razliku od ostalog našeg kontrafaktualnog domišljanja, koje ‘može da bidne, a ne mora da znači’, sasvim je izvesno šta bi bilo sa srpskim identitetom bez Kosovskog boja i svih onih složenih tragova njegovih u kolektivnom pamćenju i svesti. Bez svega toga, mi bismo bili sasvim drugačiji narod. Nije jasno kakav.”¹⁴

No, Antiću i Markoviću nije dovoljno insistiranje na istorijskoj i etničkoj specifičnosti srpskog naroda u odnosu na njemu susedne narode, u šta se, prema njihovom sudu, ubrajaju kosovska epopeja i uspešna oslobodilačka revo-

13 “Klasno društvo bez klasne borbe”, str. 79.

14 *Alternativna istorija Srbije*, str. 33.

lucija u 19. veku, već se ta osobenost mora potcrtati, između ostalog, i negativnim poređenjima sa drugima.

Da je za srpski narod, prema shvatanju ovih istoričara, konstitutivno to što Srbi *nisu kao drugi*, vidljivo je na gotovo svakoj stranici *Alternativne istorije Srbije*. Već sam naslov alternativnog scenarija “Katolička Srbija bez Svetog Save” implicira razliku između katoličkog Zapada, s kojim se identifikuju Hrvati i Slovenci, nasuprot vrednostima pravoslavnog Istoka, ovaploćenim u svetosavlju. Ovde sugerisana etnička netrpeljivost često kulminira u vidu neubedljivog humora i frivolnog cinizma: “Ima li štete od Vukovog dela”, pita se Predrag J. Marković. “Da li bi nam sada bilo bolje da govorimo kao Sterijini junaci Ružičić i baron Golić? Da li bi naša kultura bila vidljivija u Evropi da su pobedili Hadžić i Vidaković? Da, kao Hrvati, prevodimo sve strane reči na slavenosrpski? Recimo, da umesto ‘prirodnjak’ kažemo ‘jestestvenik’?”¹⁵

Postupak kojim se ovi autori u opravdavanju i posrednom ohrabriranju etničke surevnjivosti služe, Stuart Hall naziva pripovešću o naciji.¹⁶ Cilj pripovedanja o naciji jeste stvaranje zamišljene zajednice,¹⁷ a prva strategija za postizanje tog cilja jeste uspostavljanje veze između događaja iz prošlosti sa svakodnevicom, kako se može videti na datom primeru. U pripovedanju o naciji kardinalnu poziciju zauzima i mit osnivanja,¹⁸ što je u ovom slučaju kosovski kompleks.

Nakon što su temelji (samo)razumevanja nacionalnog identiteta postavljani, Antić i Marković upuštaju se u apologiju etničkih sukoba, postepeno smenjujući oslobodilački narativ narativom žrtve.

Državotvorni interes srpskog naroda nameće se kao samoočigledan i prirodan, a jugoslovenstvo se ispostavlja kao najkrupnija istorijska prepreka ostvarenju tog interesa. Nasuprot fundirajućem značaju kosovskog mita za srpsku državnost, pri čemu ne treba izgubiti iz vida da se o Kosovu kao “našem” govori i u poslednjim poglavljima¹⁹ koja predstavljaju projekciju u daleku budućnost 2115. godine, stoji socijalističko jugoslovenstvo, kome su žrtvovani srpski nacionalni interesi: “Mržnja prema Srbiji i srpstvu postala je karakteristika socijalističkog jugoslovenstva. Svaka Srbija bila je neprijatelj, svako otvaranje srpskog pitanja provokacija koja je trebalo da dovede do raspada države.”²⁰ Pokušaj da se isključivo srpski nacionalizam pred-

15 Isto, str. 57.

16 Stuart Hall, “The Question of Cultural Identity”, str. 613.

17 Imagined community, termin Benedicta Andersona.

18 “A fourth example of the narrative of national culture is that of a foundational myth: a story which locates the origin of the nation” – “The Question of Cultural Identity”, str. 614.

19 *Alternativna istorija Srbije*, str. 191.

20 Isto, str. 99.

stavi u pozitivnom svjetlu, te da se negativni označitelj nacionalizam naprosto izbegne u kontekstu srpskog društva, rezultira izvanrednom retoričkom domišljatošću: “Slobodan Milošević je u Ljubljani i Zagrebu probudio stari antisrbizam, procvetao još u vreme svetskih ratova.”²¹

Manir negativnog poređenja ovde je doveden do vrhunca, te se na potencijalne primedbe o nacionalističkim politikama srpskih elita odgovara ukazivanjem na nacionalizam u drugim jugoslovenskim republikama.

Insistiranje na međuetničkoj netrpeljivosti ima za cilj da krvavi raspad Jugoslavije, smešten na svega nekoliko stranica, a za koji bi, sudeći prema ideološkim premisama autora, bilo očekivano da zauzme ključnu poziciju u martirologiji izneverenih nacionalnih i državnih interesa, interpretira kao neizbežan. S obzirom da i Antić i Marković, kao što smo pokazali, stoje na stanovištu nacionalne isključivosti, zajednička prošlost jugoslovenskih naroda za njih predstavlja tačku spoticanja, ali i dalje plodno tle za konstruisanje nepremostivih razlika.

256 “Srbija je imala mnogo dugoročne štete od Jugoslavije. Od genocida u NDH, preko političkih promašaja, autoritarnih vlasti, megalomanije, do destruktivne ekonomije... Jugoslavija je donela, međutim, i dve velike koristi. Kao glavni grad Jugoslavije Beograd je višestruko uvećan omogućivši obnovu srpskim krajevima, te kulturni uspon koji ovaj grad ne bi doživeo u proširenoj državi. Zatim, koliko god dugoročno bilo štetno, za vreme postojanja Jugoslavije slovenačko i hrvatsko separatističko delovanje nije bilo toliko snažno koliko bi bila jaka njihova iredenta – nastojanje da kao nezavisne države otrgnu delove Srbije naseljene Hrvatima, muslimanima, Albancima.”²²

To što se razvoj srpskih krajeva prepoznaje kao jedina vrednost proistekla iz privremenog pokušaja da se tradicionalni nacionalni identiteti transcendiraju razotkriva ideologiju autora, koja se nadovezuje na simpatije koje dr Čedomir Antić u *Alternativnoj istoriji Srbije* izražava prema ideji Velike Srbije.

No, veće iznenađenje svakako je činjenica da se opresivni karakter tako zasnovanog srpskog identiteta prema drugim narodima sličnog porekla ni ne pokušava prikriti:

“Za srpske političare, vojnike, naučnike i umetnike jugoslovenstvo i srpstvo često su bili jedno isto. U to vreme jezik je definisao naciju, a od Alpa do Vardara govorilo se istim ili sličnim jezikom. Hrvati su za Pašića bili samo pleme istog srbohrvatskog naroda koje spolja uvezeni jezuitski katolicizam buni protiv zajedničke države, za vojvodu Kostu Pećanca Srbi i Hrvati trebalo je da se stope kao što su to

21 Isto, str. 128.

22 Isto, str. 90.

učinili Srbi starosedeoci i doseljenici iz Hercegovine i Crne Gore u njegovoj Toplici, filolog Pavle Popović pitao se zašto se ujedinjena Jugoslavija ne bi zvala ‘Srbija’ kada je to ime već tako lepo, a pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis je, pre nego što su ga usmrtili kuršumi streljačkog stroja uskliknuo da žive ‘Velika Srbija i Velika Jugoslavija’. “23

Budući da je za ove istoričare jugoslovenstvo prihvatljivo i pozitivno konotirano samo kao sinonim za srpsku hegemoniju na teritoriji koja prevazilazi državne granice Srbije u 19. i 20. veku, ne čudi nas paušalna ocena poput one da bi Dražina Jugoslavija, za razliku od Brozove, verovatno, dočekala 21. vek. Kontrafaktualna Jugoslavija pod vlašću Dragoljuba Mihailovića predstavlja Jugoslaviju etnički i ideološki upodobljenu prema velikosrpskim težnjama. Nasuprot tome, faktička Jugoslavija simbolizuje destabilizaciju agresivnih nacionalnih identiteta i mogućnost njihovog prevladavanja.

Uzimajući u obzir sve ovo, zaobilaženje iscrpne debate o raspadu Jugoslavije čini se kao logičan izbor, jer nas autori sve vreme manje ili više eksplicitno uveravaju u samorazumljivu neizbežnost takvog raspleta događaja. U ovom poglavlju Antić i Marković pokušavaju da sačine konglomerat različitih, uglavnom mehaničkih objašnjenja zašto je došlo do raspada države i ratnih sukoba, ne zadržavajući se previše na mogućim alternativnim putevima, žureći da odluke srpskog državnog vrha, a pre svega Slobodana Miloševića, opravdaju kao jedini mogući put. Nimalo slučajno, kao poslednji u nizu scenarija koje Antić razmatra kao alternativa Miloševićevim odlukama stoji – nestanak Srbije. Time se ogoljava suština njihovog kvaziistoriografskog poduhvata – cilj svakog kontrafaktualnog domišljanja zapravo je da pokaže kako alternative i nije bilo, te da se na taj način istakne moralna težina svake političke odluke koja je doneta u ime srpskog naroda.

Figura Slobodana Miloševića i njegov istorijski kontekst podatni su za objedinjavanje diskursa žrtvovanja i diskursa oslobođenja, zbog čega im je i pripalo tako odsudno mesto među koricama *Alternativne istorije Srbije*. Naime, činjenica da se rat nije vodio na teritoriji Srbije, ali da je vođen u ime srpskih interesa upućuje na imperijalni karakter intervencije srpskih snaga, što u pervertovanoj aksiologiji nepovredivosti nacionalnih interesa nosi oznaku oslobodilačkog poduhvata. S druge strane, sankcije, izolovanost i NATO agresija 1999. pogodovale su reprodukovanju mita o perpetuiranom tragičkom žrtvovanju srpskog naroda bezumlju istorije.

Kada se Antić i Marković trude da Miloševića odbrane od optužbi za nacionalizam, odbijajući da mu eksplicitno pripisuju odgovornost za raspad Jugoslavije,

oni to čine na način koji postaje svojevrsan manir obraćanja političkih elita u javnom diskursu Srbije – kada se pomene Srebrenica, odgovara se prebrojavanjem srpskih žrtava, a kada se postavi pitanje Miloševićevog nacionalizma, autori *Alternativne istorije Srbije* saglasni su da Milošević nije bio ni upola zagriženi nacionalista kao Tuđman ili Izetbegović.

Alternativna istorija Srbije, dakle, počiva na odnosu prema prošlosti koji se podudara sa separatističkom i nacionalističkom agendom koju srbijanske vlasti sprovode već više od par decenija.

POZIV NA RETRADICIONALIZACIJU

Budući da *Alternativna istorija Srbije* glorifikuje srpsku istoriju, kao i da je utemeljena na isticanju jedinstvenosti srpskog naroda, koja je pak fundirana na svetosavlju, kosovskom mitu i nacionalnoj revoluciji iz 19. veka, na prvi pogled iznenađuju apokaliptična predviđanja o odumiranju ili pokoravanju srpskog naroda u dalekoj budućnosti – 2115. godine. U scenariju odmiranja srpsko nacionalno biće biva ugroženo individualističkim aspiracijama koje dolaze sa Zapada i njihovim reperkusijama po kolektivističke entitete kao što su porodica i nacija, dok pokoravanje, više nego jasna aluzija na roman Mišela Uelbeka, nastupa kao posledica islamske invazije.

258

Smisao ovih kataklizmičnih fantazmagorija nije samo puko lamentiranje nad slavnom prošlošću. Kao što je Stuart Hall primetio, naizgled regresivno zazivanje “zlatnog doba” zapravo je prikriveni poziv na “mobilizaciju” i “zbijanje redova”.²⁴ U tom svetlu, *Alternativna istorija Srbije* predstavlja proizvod, ali i osnaživanje diskursa u kome “nacionalno jedinstvo” i “demografska obnova”, pod krinkom očuvanja tradicije i navodno ugrožene fizičke egzistencije nacije, služe kao lozinke za afirmisanje izolacionističkih, konzervativnih i šovinističkih ideologija.

24 “Sometimes national cultures are tempted to turn the clock back, to retreat defensively to that ‘lost time’ when the nation was ‘great’, and to restore past identities. This is the regressive, the anachronistic element in the national cultural story. But often this very return to the past conceals a struggle to mobilize ‘the people’ to purify their ranks, to expel the ‘others’ who threaten their identity, and to gird their loins for a new march forwards.” – “The Question of Cultural Identity”, str. 615.

**ŠTA MOŽEMO NAUČITI
OD KRITIČKE
PEDAGOGIJE, ILI
O MEDIJIMA,
RACIONALIZACIJI I
ŠKOLSKOM SISTEMU**

ANĐA CEROVIĆ

Svedoci smo zaoštavanja sukoba između različitih shvatanja o ulozi i poziciji školskog sistema u društvu. Teme uvođenja dualnog obrazovanja i uspostavljanja novog modela sufinansiranja studija dobile su veliki prostor u domaćim medijima. Globalne tendencije se, uz dodatak lokalnih specifičnosti, preslikavaju na školstvo u Srbiji, kao i u drugim eksjugoslovenskim državama. Politika štednje u javnom sektoru, koja se nametnula kao globalno prihvaćen model, dovodi do budžetskih rezova za državne škole i biblioteke, povećanja troškova studiranja, redefinisanja ciljeva obrazovanja, podređenosti škola tržištu i sve manje dostupnosti obrazovanja za učenike sa slabijim socioekonomskim položajem.

**OBRAZOVANJE NA “PRAVOM” PUTU:
ZAKRET UDESNO POD KIŠOBRANOM
KONZERVATIVNE ALIJANSE**

Knjiga američkog teoretičara obrazovanja Majkla Epla *Obrazovanje na “pravom” putu* može nam ponuditi određene smernice u analizi sadašnjih tendencija u obrazovanju. Iako se knjiga bavi američkim sistemom obrazovanja, Epl poziva čitaoce da posmatraju širi kontekst i koriste iskustva drugih zemalja i regionalnih inicijativa kao što su pokušaji participativnog upravljanja budžetom za školstvo u Porto Alegreu.¹ Zato bi bilo zanimljivo videti koliko se Eplove progresivne ideje mogu primeniti na probleme u domaćem školstvu, na analizu načina na koji mediji izveštavaju o školstvu, kao i na konkretne primere građanskih inicijativa.

¹ Vidi tekst u ovom broju *Reči* L.A. Gandin i M. Apple, “Može li kritička demokratija opstati? Porto Alegre i borba za ‘punu’ demokratiju u obrazovanju”, preveo Đorđe Tomić, str. 195-217.

Epl se protivi shvatanju obrazovanja kao jednostavnog i jednosmernog prenošenja neutralnih znanja čiji se rezultati posmatraju kroz uspešnost na testovima: “U takvom diskursu glavna funkcija školovanja jeste da glave đaka napuni znanjem koje im je potrebno da bi bili konkurentni u svetu koji se sve brže menja. Uz to se obično napominje da obrazovanje treba da bude ekonomično i efikasno koliko god je to moguće. Konačnu ocenu o tome koliko smo bili uspešni u tom zadatku pruža prosečan rezultat koji učenici ostvaruju na testovima znanja.”² Pored toga, primetno je da se o obrazovanju sve češće govori kao o biznisu koji treba voditi kao i bilo koji drugi. Po toj logici, poboljšanja su moguća jedino ako primoramo škole da prihvate tržišnu utakmicu.³

260 Epl uočava zabrinjavajuću tendenciju “zaokreta udesno”. Pokreti koji su okvirno kvalifikovani kao američka desnica su veoma raznoliki, sa stavovima koji su često dijametralno suprotni, ali se u slučaju obrazovanja njihove politike kreću u istom smeru. Zapravo, njihove ideje o reformi obrazovanja odnose se i na druge oblasti – ekonomiju i socijalno staranje; Eplovim rečima, “to uključuje dramatično širenje živopisne fikcije o slobodnom tržištu; drastično smanjivanje odgovornosti države za socijalne potrebe stanovništva; jačanje izrazito kompetitivnih struktura pokretljivosti unutar i izvan škola; snižavanje očekivanja u pogledu ekonomske sigurnosti; ‘disciplinovanje’ kulture i tela; i popularizaciju shvatanja koja očevidno predstavljaju oblik socijalnog darvinizma”.⁴ Pod onim što Epl naziva “kišobranom konzervativne alijanse” nalaze se četiri pokreta: neoliberali, neokonzervativci, autoritarni fundamentalisti i menadžerska nova srednja klasa.

Neoliberali

Neoliberali traže smanjenje državnog aparata, postavljaju u centar pojam slobodnog tržišta, a ideju demokratije shvataju kao ekonomski, a ne kao politički koncept.⁵ Učenici se vide kao ljudski kapital, a njihov obrazovni proces kao obuka za obavljanje posla, savladavanje veština koje će im pomoći da budu konkurentni na sve zahtevnijem tržištu. Neoliberalne politike napadaju sve ono što se vidi kao suvišni trošak u obrazovanju, u šta spada i ulaganje sredstava u oblasti koje ne mogu da ispune ekonomske ciljeve. U kritikama neoliberala, škole su rupe bez dna koje isisavaju novac iz budžeta, učenici izlaze iz njih nedovoljno obučeni za izazove konkret-

2 Michael Apple, *Obrazovanje na “pravom” putu. Tržišta, standardi, Bog i nejednakost*, preveo Đorđe Tomić (Beograd: Fabrika knjiga, 2014), str. 27.

3 Ibid., str. 24.

4 Ibid., str. 81.

5 Ibid., str. 37.

nih poslova, obrazovni sistem je opterećen nepotrebno složenom birokratijom, nastavnici imaju preduge odmone i previše koštaju državu, a novac koji je dat nefleksibilnim državnim ustanovama treba usmeriti na dinamičniji i profitabilniji privatni sektor. Majkl Epl upozorava na opasnosti neoliberalnog stava da su učenici i njihovi roditelji potrošači, a škole preduzeća koja nude robu i koja treba da se što više prilagođavaju potrebama klijenata. Neoliberalne reforme koje treba da daju veću slobodu pojedincu i prošire mogućnost izbora u praksi pomažu da se učvrste postojeće nejednakosti u društvu. Takva sloboda izbora je često iluzorna: odgovornost se pomera iz javne u privatnu sferu, pa se ono što zavisi od šireg društvenog i ekonomskog konteksta tumači kao odluka individualnog potrošača. Epl zaključuje da se krivica za posledice odluka dominantnih grupa prebacuje sa donosilaca tih odluka na državu i siromašne slojeve stanovništva.⁶

Neokonzervativci

Unutar američke “desne alijanse”, neoliberalno insistiranje na što manjem državnom aparatu nalazi se nasuprot neokonzervativnom snu o jakoj državi. Majkl Epl navodi ciljeve neokonzervativaca: obavezne nacionalne i državne kurikulume, nacionalne i državne testove, ‘povratak’ višim standardima, oživljavanje ‘zapadne tradicije’, patriotizam i konzervativne oblike obrazovanja karaktera.⁷ Neokonzervativci se pozivaju na idealizovanu sliku prošlosti, viziju zlatnog doba kada se “znao red” i kada su škole “gradile karakter” učenika. Po njihovom mišljenju, današnji popustljivi profesori nisu u stanju da održe disciplinu, a “pravo znanje” je degradirano kroz demokratske eksperimente u školstvu. Neokonzervativno shvatanje takvog “pravog znanja” je suženo i tradicionalno. Uprkos privlačnosti govora o povratku pravim znanjima, ne sme se zaboraviti da školski program nikada nije bio nešto okamenjeno i univerzalno, nego da je to uvek bio rezultat borbe, diskusije, kompromisa, trenutnog uticaja različitih politika. Za razliku od zahteva neoliberala, neokonzervativni zahtevi su povezani osnovnim pojmom državne kontrole: centralizovan obrazovni sistem, sveobuhvatan nacionalni standard testiranja, homogenizacija nastavnih programa i smanjenje autonomije nastavnika.

261

Menadžerska nova srednja klasa

Menadžerska srednja klasa pruža tehničku podršku neoliberalnim i neokonzervativnim reformama. Iako se menadžeri u oblasti obrazovanja često određuju kao politički neutralni stručnjaci, istraživanja koja oni sprovode daju osnovu za realizaciju

6 Ibid., str. 57.

7 Ibid., str. 64.

neoliberalnih zahteva da škole postanu deo tržišne utakmice i da kriterijumi konkurentnosti, efikasnosti poslovanja i odnosa troškova i rezultata postanu prioriteta, ali i neokonzervativnih zahteva da se uvedu jedinstveni nacionalni standardi i obavezna i sveobuhvatna nacionalna testiranja. Posmatrana u svetlu aktuelnog diskursa o obrazovanju u Srbiji, Eplova analiza menadžerske retorike u Americi s vremenom postaje sve primenljivija na naš kontekst: “Menadžerizam donosi obećanje transparentnosti i navodno osnažuje individualnog potrošača. To je idealan projekat koji sjedinjuje jezike osnaživanja, racionalnih izbora, efikasne organizacije i novih uloga menadžera. ‘Spartanski jezik’ efikasnosti verovatno je privlačan određenim grupama ljudi iz poslovnog sveta, ali za većinu ostalih njegova privlačnost je prilično ograničena. Međutim, kada mu se priključi diskurs antipaternalizma i fokusiranja na potrošača, isti jezik proizvodi metafore uz pomoć kojih mnoštvo različitih ljudi uspeva da ugleda svoje mesto u jednoj novoj, njima prilagođenoj budućnosti.”⁸

Društveni položaj menadžerske srednje klase u Americi direktno zavisi od uspeha širenja ovakvog pristupa. Ne samo da oni povećavaju svoju moć u društvu time što usmeravaju škole ka reformama koje će najviše odgovarati pripadnicima njihove klase i favorizovati ona znanja koja su njima najbliža, nego i čine sebe nezamenljivim delovima obrazovnog sistema. Tokom prethodne decenije (Eplova knjiga je napisana za vreme Bušovog mandata), u američkom školstvu se pojavljuje sve više važnih funkcija i poslova za menadžere, analitičare, autore studija o troškovima i prihodima obrazovnih sistema, standardizaciji testova, kontroli kvaliteta ili kriterijumima za rangiranje škola. Profitne kompanije sve češće nude usluge upravljanja osnovnim i srednjim školama ili organizuju obrazovanje u fabrikama i firmama.⁹ U skladu sa neoliberalnom politikom, rezultat je favorizovanje privatnog u odnosu na javni sektor.

Menadžeri se brane rečima da stvaraju funkcionalniji sistem koji će koristiti svima jer će eliminisati postojeće društvene predrasude i izabrati najbolje pojedince na matematički precizan i nepristrasan način. Majkl Epl navodi primer zakona poznatog pod imenom “Nijedno dete ne sme biti napušteno”, čiji je krajnji rezultat mnogo dece koja su napuštena od strane svojih obrazovnih ustanova. Menadžerski pristup, koji u teoriji znači podizanje kvaliteta obrazovanja, u praksi uspostavlja sve veću razliku između “dobrih” i “loših” škola, elitnih i siromašnih kvartova i između dece iz ugroženih društvenih grupa i ostatka učenika. Eplovo tumačenje rezultata ovih promena u američkim školama poziva se na istraživanja Linde Meknil: “Zahtev da učenici iz crnih porodica i porodica južnoameričkog

⁸ Ibid., str. 48.

⁹ Ibid., str. 28.

porekla u što kraćem roku poprave rezultate na testovima, u školama koje očigledno ne raspolazu dovoljnim resursima, znači samo to da će umesto raznovrsnog (možda i zanimljivog) programa koji bi ih mogao opremiti potrebnim intelektualnim veštinama i sposobnostima dobiti četiri sata vežbanja i 'priprema za test', iz dana u dan. Umesto da im se obezbede 'dobro opremljene učionice, laboratorije i biblioteke, kvalifikovani nastavnici umesto većitih zamena sa lošim preporukama – 'što, zapravo, i jesu prepreke koje ih sprečavaju da ostvare rezultate koje postižu deca u bolje stojećim školama' – od škola se traži da se 'snalaze sa onim što imaju'. Snaći se u ovom slučaju znači pokazati napredak u ostvarivanju jedinog cilja koji je bitan, čak i ako će učenici zbog toga imati sve manje vremena za mnoge od onih predmeta zbog kojih navodno i idu u školu."¹⁰ Škole sa lošim rezultatima postaju mesta za izbegavanje, pošto su umesto pomoći stavljene na stub srama.

Eplovi podaci pokazuju da nije tačan ni argument da ova reforma pomaže izuzetno nadarenoj deci jer će omogućiti da najbolji idu u bolje škole i ne ispaštaju zbog slabijih učenika u odeljenju. On objašnjava da ovako usko shvatanje uspeha stimuliše izvršavanje zadataka, a ne kreativnost, rizik i kritičko mišljenje: "Menadžerizam treba da 'osigura kulturnu transformaciju koja će promeniti i profesionalne identitete tako što će ih učiniti otvorenijim za zahteve klijenata i spoljašnje ocenjivanje' i da opravda i pomogne internalizaciju suštinskih promena u profesionalnim praksama. Menadžerizam takođe zauzdava energiju i obeshrabruje neslaganje."¹¹

263

Škole se ne smeju svesti na fabrike koje proizvode rezultate na standardizovanim testovima i gde se učenici tretiraju kao resursi za postizanje tog cilja. Zahtev za bolje rezultate na testovima je više vezan za motive komercijalne, nego obrazovne prirode. Nije toliko presudno unapređenje znanja učenika i poboljšanje uslova za najuspešnije među njima, koliko napredak na rang listi škola od koje zavisi konkurentnost na tržištu, tj. njena reputacija, broj učenika koji će upisati tu školu u sledećim generacijama i novčani iznosi koja će ta škola dobiti. Svođenje uspeha škole na brojke ostavlja trajne posledice, bez obzira da li su te brojke odnos izdvojenog novca iz budžeta, privatnih ulaganja i profita ili rezultati koji su ostvareni na testovima. Ne poričemo važnost brojeva, posebno zato što živimo u zemlji u kojoj se teško dolazi do preciznih brojki i sveobuhvatnih istraživanja. Brojevi su neophodni, ali oni treba da budu smernica, a ne apsolutni cilj ili vrhovni dokaz. Razumevanje problema školstva ne može biti zamenjeno njegovim "premeravanjem" jer je takav pristup reduktivan i površan.

¹⁰ Ibid., str. 122.

¹¹ Ibid., str. 98.

Autoritarni populist

Poslednja grupa pod “kišobranom desnice” su autoritarni populist, koji su u poslednje dve decenije takođe bili uspešni u širenju svojih stavova. To su evangelistički fundamentalisti koji gaje duboko nepoverenje prema državi i njenim institucijama, posebno sekularnim školama, pa sve češće zagovaraju školovanje kod kuće. Na primer, hrišćanska desnica se izborila da se u pojedinim školama kreacionizam uči uporedo sa teorijom evolucije pod izgovorom da deci treba dati mogućnost da sama odluče. Ovaj pokret, za razliku od ostala tri, manje je primenljiv na kontekst školstva u Srbiji jer se, uprkos uspešnom širenju svojih ideja, ne može nazvati globalnim trendom. U pitanju je rezultat jednog specifičnog istorijskog procesa u Americi, koji se detaljno opisuje u *Obrazovanju na “pravom” putu*. Odgovarajuća domaća paralela (mada ne toliko kontekstualno slična) bila bi rasprava o veronauci i građanskom kao izbornim predmetima, njihovom ukidanju ili menjanju statusa veronauke u predmet koji se ocenjuje.

MEDIJI I ŠKOLSTVO: ANALIZA JEDNOG ZAOKRETA UDESNO

264 Kako su ovakve različite grupe uspele da se ujedine oko zajedničkih ciljeva? Zašto su stavovi “desne alijanse” sve prihvaćeniji u američkom društvu? Majkl Epl smatra da je razlog u načinu na koji se redefinisao pojam zdravog razuma u debatama o školstvu, ali i u zdravstvu i drugim oblastima koje bi trebalo da budu javno dobro: “Rekonstrukcija zdravog razuma se pokazala kao veoma efikasna na taktičkom nivou. Na primer, koriste se jasne diskurzivne strategije, one koje karakteriše ‘jednostavan govor’, jezik koji ‘svi razumeju’.”¹² Implicira se da su protivnici tih “zdravorazumskih” stavova deo “zavere protiv istine”, u sukobu sa osnovnom logikom, nepraktični idealisti, motivisani nekim ličnim profitom ili jednostavno neinformisani.

Mediji imaju presudnu ulogu u oblikovanju pojma zdravog razuma i u promeni identiteta, u smislu promene predstave koju građani imaju o sebi i o svojim institucijama. Kroz medije se uporno provlači teza da ne postoji stvarna alternativa neoliberalnim i neokonzervativnim politikama i da moramo da prihvatimo njihove negativne strane ako želimo da izgradimo bolje školstvo. Eplove analize retorike koju mediji upotrebljavaju i sužavanja koncepta zdravog razuma u govoru o školstvu pokazuju koliko je lako da se jedna veoma jasno usmerena agenda predstavi u javnosti kao nešto što je izvan i iznad politike, kao očigledna stvar o kojoj ne može biti rasprave.

¹² Ibid., str. 84.

Nameće se izazov primene istog teorijskog aparata na način na koji mediji u Srbiji govore o obrazovanju. Pošto se proteklih meseci često govorilo o dualnom obrazovanju i posledicama uvođenja modela sufinansiranja na fakultete, ovde ću se pozabaviti medijski manje zastupljenim slučajem racionalizacije mreže škola, koji je takođe deo politike štednje u obrazovanju i koji je indikativan za dalju diskusiju o tome šta su prioriteti u obrazovnom sistemu. Takođe, ovaj slučaj pokazuje uticaj građanskih inicijativa, kao i važnost angažovanja pojedinaca da bi tema privukla pažnju medija. Koordinisano delovanje lokalne zajednice, roditelja i nastavnika škole neophodno je da bi se otvorila rasprava o temama od javnog značaja.

Racionalizacija mreže škola

Racionalizacija mreže škola, čiji je cilj ušteda, podrazumeva zatvaranje osnovnih škola koje imaju manje od 400 učenika i koje se nalaze na manje od dva kilometra udaljenosti od druge osnovne škole. Iako u Beogradu ima još škola koje ispunjavaju oba uslova, OŠ “Đuro Strugar” na Novom Beogradu i OŠ “Stari grad” na Dorćolu su jedine koje su određene za zatvaranje. Treba istaći da su mediji počeli da prate ova dva slučaja tek kada su roditelji organizovali proteste: protest za OŠ “Stari grad” bio je početkom marta, a za OŠ “Đuro Strugar” sredinom jula 2016. Iako se zatvaranje ovih škola najavljuje bezmalo pola godine, za to vreme gradska uprava i Ministarstvo prosvete nisu doneli nikakvu zvaničnu odluku: tokom školske godine se mislilo da se rešenje odlaže do završetka male mature i upisa nove generacije osnovaca, a za vreme letnjeg raspusta učenici, njihovi roditelji i nastavnici su strahovali od nagle odluke Skupštine grada, koja bi usledila usred godišnjih odmora i bez javne rasprave i koja bi došla tako kasno da ne bilo vremena za reakciju pred početak nove školske godine. U ugroženim školama je regularno završena mala matura, upisana je nova generacija prvaka (malobrojnija nego što bi bila pod drugim okolnostima, jer roditelji ne žele da upisuju decu u školu neizvesne budućnosti), a čak su i odobreni udžbenici za školu. Zahtevi roditelja iz obe škole bili su da javnost bude obavestena jednu školsku godinu unapred ako škole već moraju da se zatvore, jer bi roditelji onda imali vremena da odluče šta da rade i izaberu novu školu, a škola ne bi morala da upisuje novu generaciju koja je nikad neće pohađati. Sada je skoro izvesno da će ovaj apel biti uslišen.

Pokušavajući da spreče zatvaranje škola, roditelji učenika su napisali niz otvorenih pisama javnosti, tražili sastanke sa predstavnicima institucija, organizovali proteste, koristili društvene mreže za aktivizam, prikupljali potpise za peticiju, održavali konferencije za medije, zvali redakcije dnevnih novina... Pored toga što je zvanična odluka o zatvaranju odložena za sledeću godinu, rezultat nji-

hovich akcija je i pokretanje šire rasprave o opravdanosti gašenja škola. Kada se oko ovakvih problema angažuju i oni koji nisu direktno pogođeni odlukom, stvara se osnova za širu društvenu inicijativu. Iako, naravno, nije moguće porediti srpski obrazovni sistem sa izuzetno heterogenim američkim školstvom, reforme kojima se protivi Majkl Epl i pokušaji sprovođenja politike štednje u školama u Srbiji vezani su za iste globalne teme, za odnos javnog i privatnog dobra, obrazovanja, kapitala i države, “opravdanih” i “neopravdanih” troškova.

266 Racionalizacija mreže škola u Beogradu podrazumeva da se, nakon gašenja škole, promeni namena zgrade u koju je ona bila smeštena i da se njeni učenici prebace u obližnje škole. Deca iz OŠ “Stari grad” mogla bi da pređu u OŠ “Skadarlija” i OŠ “Mihailo Petrović Alas”, a deca iz OŠ “Đuro Strugar” u OŠ “Ratko Mitrović”. U prostorije škole “Stari grad” smestila bi se Sportska gimnazija, a u slučaju škole “Đuro Strugar” Politehnička škola, dve srednje škole koje trenutno nemaju svoje zgrade. Tako se jedan veliki i važan problem rešava stvaranjem još jednog novog problema, tj. gašenjem škola. Interes jedne škole ne bi smeo da ima prioritet nad interesima druge. Moguće je naći rešenje i obezbediti dobre uslove za jednu ustanovu a da se time ne nanosi šteta drugoj. U vremenu drastičnog modifikovanja koncepta zdravog razuma, takav u suštini razuman i pragmatičan pristup se sve češće kvalifikuje kao “idealistički” ili “nepraktičan”. Kao što je Majkl Epl primetio analizirajući američki sistem “dobrih” i “loših” škola, neoliberalne politike shvataju školstvo kao *igru nulte sume* gde neko mora izaći kao pobednik i gde jedna škola (“profitabilnija”, “na boljem glasu”) dobija sredstva nauštrb drugoj.

Tragovi takvog shvatanja nalaze se u tekstovima koje su dnevne novine *Novosti* objavile o slučaju dve beogradske osnovne škole o čijem se zatvaranju razmišlja. Tekstovi “Budući šampioni ostaju na ulici” (objavljen 12.06.2016) i “Mnogo kvadrata, a premalo đaka” (objavljen 15.07.2016), kao što se vidi iz naslova, zaoštavaju retoriku i upozoravaju da će perspektivni sportisti iz Sportske gimnazije završiti na ulici ako ne dođe do gašenja “malih škola u previše kvadrata”. Kao da je neophodno ugasiti jednu ustanovu da bi se pomoglo drugoj, kao da ne postoje drugi načini kojima bi se mogao naći još pogodniji prostor za Sportsku gimnaziju. Ovi tekstovi koriste skoro identične rečenice da bi argumentovali zatvaranje OŠ “Stari grad”. U tekstu “Mnogo kvadrata, a premalo đaka” piše da je “održavanje škola velike površine sa malo đaka izuzetno skupo, a izdvajanje novca za plaćanje komunalnih usluga i materijalnih troškova predstavlja veliki izdatak za gradsku kasu”. U tekstu “Budući šampioni ostaju na ulici” stoji da se “iz gradske kase svakog meseca izdvaja ogroman novac za plaćanje računa za struju, grejanje, vodu, održavanje ove zgrade koja vrzji prazna i praktično je neiskorišćena”.

Tekst objavljen u drugim dnevnim novinama, *Politici* od 02.08.2016, pod naslovom “Kako će opstati škola sa 30 đaka i 40 nastavnika”, bavi se novom studijom o racionalizaciji mreže osnovnih škola i zaključuje da “neke škole u Beogradu rade u neopravdanom komforu”. Čitalac sad treba da utvrdi vezu između “neopravdanog komfora” i “državnih škola u Srbiji”.

Neuspela inkluzija

Pošto je pojam luksuza ovde očito veoma fleksibilan, treba reći nešto više o “neopravdano komfornoj školi” sa velikim računima za struju koja se pominje u sva tri novinska članka. Zahvaljujući malom broju učenika, OŠ “Stari grad” može da drži nastavu u jednoj smeni, što se već dugo ističe kao prioritet u studijama o osnovnom obrazovanju. Baletska škola “Lujo Davičo”, koja ima više od 400 učenika, koristi prostorije škole u drugoj smeni. Kada se govori o ukidanju škola sa malo učenika, propušta se da se pomene broj učenika drugih škola koje koriste istu školsku zgradu.

Pošto ima malo učenika, OŠ “Stari grad” može da im obezbedi produženi boravak, dva kompjuterska kabineta i dovoljno kompjutera za sve đake, i to u trenutku kada se u Srbiji raspravlja o ukidanju informatike kao predmeta jer nema uslova za odgovarajuću nastavu. Svako odeljenje ima svoju posebno opremljenu učionicu, profesori mogu da se posvete svakom učeniku, deca sa posebnim potrebama mogu da dobiju dovoljno pažnje... Iako su ovo ciljevi koji se promovišu u studijama osnovnog obrazovanja, oni su manje važni od cene grejanja i održavanja zgrade.

Mediji pokazuju sve manje želje da istraže neki (školski) problem i detaljnije analiziraju njegove uzroke. Čak i u slučaju da prihvatimo tezu da je nedopustivo da samo oko 200 učenika koristi veliku zgradu, možemo se zapitati zašto su oni tako malobrojni. Donji Dorćol, gde se nalazi škola, nije tako slabo naseljen deo grada, a ista škola nekada je bila među najvećim na opštini. OŠ “Stari grad” je jedna od prvih koja je počela da sprovodi program inkluzije. Veliki deo učenika su Romi i deca sa posebnim potrebama. S vremenom, od kad se realizuju ti programi, škola je došla do toga da ima najmanje učenika na opštini. Sasvim je moguće da roditelji zbog predrasuda upisuju decu u dve druge obližnje škole.

Pored pitanja jednosmenske nastave, to je još jedan primer kontradiktornosti aktuelne politike u osnovnoškolskom obrazovanju: ministarstvo, nevladine organizacije i mediji stalno govore o važnosti inkluzije, a sa druge strane, škole koje su uspešno sprovele inkluziju nalaze se pred zatvaranjem, smatraju se preskupim za održavanje ili im se naglo smanjuje broj upisanih đaka kao da roditelji “ne žele da im se dete druži sa Romima”. Možemo se prisetiti teze Majkla Epla da su škole

koje imaju mnogo učenika iz ugroženih društvenih grupa posebno ranjive u politici štednje i isplativosti, pošto će se druge, manje inkluzivne škole stalno posmatrati kao profitabilnije institucije sa boljom reputacijom – u američkom školstvu, uvođenje zakona “Nijedno dete ne sme biti napušteno” najviše je štetilo siromašnoj afroameričkoj populaciji u centralnim gradskim zonama i deci imigranata koji nedovoljno dobro govore engleski.

Ako se pokazalo da program inkluzije u Srbiji nije pozitivno uticao ni na škole, ni na pripadnike ugroženih grupa, ni na ostale učenike, bilo bi zanimljivo videti istraživanja koja temeljno prikazuju razloge tog neuspeha. Ako škole koje su uvele program inkluzije imaju sve veće probleme da upišu nove generacije prvaka, zar bi bilo tako teško da se osmisli neka kampanja kojom bi se njihovi roditelji motivisali da još jednom razmisle o tome da njihova deca pohađaju baš tu školu?

268 Mala odeljenja vide se kao rasipanje novca umesto da se shvate kao prednost, posebno u slučaju programa inkluzije jer će profesori imati više vremena za ugroženiju decu. Studija o optimizaciji mreže škola u Srbiji, koja je udžbenički primer onoga što Epl naziva menadžerskom retorikom, pokazuje da postoji trend povećanja broja učenika po odeljenju.¹³ Preusmeravanjem učenika iz svih suviše malih škola u velike škole, koje su i sada preopterećene i koje već imaju višak učenika, mogu se stvoriti odeljenja od skoro 40 učenika. Otpuštanje viška profesora koje se već dugo najavljuje neće rasteretiti škole i uštedeti sredstva, nego će dovesti preostale profesore u poziciju gde će im biti teško da zapamte i imena svih svojih đaka, a kamoli da uoče neku specifičnu osobinu, interesovanje ili potrebu svakog učenika ponaosob. To pojačava rizik da se interakcija nastavnika i đaka svede samo na *ex cathedra* predavanja i deljenje ocena, eventualnih pohvala ili ukora.

Pošto je pitanje zatvaranja škola najverovatnije odloženo za narednu godinu, možemo da sumiramo slučaj. Lokalni mediji treba da budu servis građana, a to se ne svodi na vesti da je pukla cev u nekoj ulici: oni treba da se bave problemima lokalne zajednice (a tu svakako spada zatvaranje škola) i da otvaraju prostor za teme od javnog značaja uprkos otporu na koji nailaze. Inicijativa za opstanak škola na istom mestu bavi se vrlo konkretnim problemom, pitanjem koje ima veliki uticaj na svakodnevni život ljudi. Sve i da je istina, kako se novinari pravdaju, da je publika

¹³ Mihajlo Babin i Predrag Lažetić, “Modeli optimizacije mreže osnovnih škola u Srbiji” (Beograd: Prosveta, 2014), 7; dostupno na <http://birnsrbija.rs/wp-content/uploads/2015/04/Babin-Lazzetic-Studija-o-optimizaciji-mreže-osnovnih-škola.pdf>.

zaista nezainteresovana za teme iz oblasti obrazovanja, to jest da su te teme medijski neatraktivne, to ne sme biti razlog da mediji ne ispunjavaju svoju osnovnu ulogu. Njihova uloga nije da zabave čitaoce, oni treba čitaocima da pruže neophodne informacije za donošenje ispravnih odluka. Očito je da pojednostavljena rešenja koja se nude ne mogu da poprave trenutno stanje u školstvu. Postavke neistomišljenika se nikako ne smeju unapred diskvalifikovati.

U slučaju Amerike, metode pomenutih grupa za “konzervativnu modernizaciju” školstva su, naravno, sofisticiranije, razvijenije i raznolikije, ali se lako uočavaju sličnosti sa domaćim ekvivalentima. U predviđanju daljeg razvoja obrazovnih politika, Majkl Epl preporučuje “optimizam oslobođen iluzija”¹⁴ i realističnu procenu stanja na terenu, što ne znači da treba odustati od pokušaja artikulacije novih teorija i novog načina organizacije obrazovanja, iako taj cilj sada deluje prilično daleko.

14 Apple, *Obrazovanje...*, str. 252.

MEDIJI I DEMOKRATIJA

ANA KOLARIĆ

“Mediji su važni. Desničari to znaju, centar takođe to zna. Progressivne snage moraju da se uključe u igru.”¹

UVOD

Na pitanje o vezi između medija i konvencionalnog obrazovanja, te o vezi između obrazovanja i medija uopšte, Robert McChesney,² profesor komunikacija na Univerzitetu u Illinoisu i aktivista, odgovoriće: “Mislim da su u današnjem svetu mediji najvažniji odsek za obrazovanje. Zato bi bilo ispravnije postaviti pitanje o tome kakve veze ima škola sa obrazovanjem.” A onda i objasniti tesnu vezu između obrazovanja i medija i naglasiti da su “mediji deo obrazovnog sistema u našem društvu jednako koliko i škola, ako ne i više od toga”, te da razdvajanje medija od obrazovanja pokazuje “izrazito formalističko razumevanje obrazovanja koje nema nikakve veze sa realnim iskustvima ljudi na planeti”.³

Pošto su mediji, dakle, nezaobilazan deo naše svakodnevice, ulaze u naše domove, na sebe preuzimaju obrazovnu ulogu koju okoštali, velikim delom od realnosti odsečen obrazovni sistem propušta da ispuni, posreduju između nas i sveta oko nas (i lokalno i globalno), nude nam vesti iz zemlje i sveta (deskriptivni aspekt), ali i različite verzije i tumačenja tih vesti (preskriptivni aspekt), u ovom tekstu skrećem pažnju na dve važne studije o medijima objavljene u 2015. godini. Pored toga što obe studije predstavljaju obaveznu lektiru za naučne radnike i studente u polju društvenih i humanističkih nauka (drugim rečima, nisu namenjene isključivo stručnjacima u oblasti medija), one

1 Robert McChesney, *Blowing the Roof Off the Twenty-First Century* (New York: Monthly Review Press, 2014), str. 185.

2 Više o Robertu McChesneyu na internet stranici: <http://robertmcchesney.org/>.

3 Robert McChesney, *Blowing the Roof Off the Twenty-First Century*, str. 158.

bi mogle biti relevantne i za širu publiku jer se u njima opisuju i analiziraju složeni odnosi između kulture, medija, javnog interesa i demokratije. Štaviše, obe knjige se pokazuju kao pouzdani vodiči za razumevanje aktuelnih društvenih, kulturnih i političkih dešavanja u Srbiji danas. Među brojnim domaćim primerima koji bi se mogli tumačiti pomoću alata i uvida izloženih u knjigama Snježane Milivojević i Roberta McChesneya izdvojiću aktuelne proteste građana povodom rušenja objekata u Savamali, u organizaciji Inicijative “Ne da(vi)mo Beograd”. U trećem delu teksta, pošto u prva dva prikazem knjige, skrenuću pažnju na vezu između (“novih”) medija i organizovanja protesta, te na sliku protesta u masovnim, “mainstream” medijima, s jedne strane, i u internet neprofitnim medijima, s druge. Protesti građana mogu se videti kao pokušaj uspostavljanja (ili obnove) pristojne društvene i političke zajednice: građani zahtevaju pravnu državu koja primenjuje zakon i poštuje ljudska prava. Takav zahtev podrazumeva postojanje minimalne istine, odnosno narativa o Savamali koji bi bio prihvatljiv za većinu građana. U oblikovanju te istine (narativa) mediji imaju ključnu ulogu.

Knjiga Snježane Milivojević *Mediji, ideologija i kultura*, u zajedničkom izdanju Fabrike knjige i Peščanika, bavi se kulturnim studijama, s akcentom na izučavanju medija i njihove uloge u društvu. Složenom polju kulturnih studija ova profesorica javnog mnjenja i medijskih studija na Fakultetu političkih nauka u Beogradu pristupa i istorijski i problemski: ona ukazuje na istoriju (studija) medija unutar kulturnih studija, ali i na ključne rasprave u toj oblasti. Po svojoj strukturi, sadržaju i bibliografiji njena knjiga predstavlja sintetički pregled jedne oblasti i može se uvrstiti u žanr udžbenika. S druge strane, srazmerno obimna studija Roberta McChesneya *Digitalna isključenost. Kako kapitalizam okreće internet protiv demokratije*,⁴ u zajedničkom izdanju zagrebačkog Multimedijalnog instituta i beogradskog Fakulteta za medije i komunikacije, rezultat je višedecenijskog rada unutar jedne određene oblasti studija medija – istorije i političke ekonomije komunikacija. Naslov studije verno opisuje njenu osnovnu temu – uloga medija, posebno interneta, u savremenim demokratskim i kapitalističkim društvima. Treba reći da je i ovde reč o svojevrsnom udžbeniku, s bogatom bibliografijom.

Važna je i jedna sličnost između ovih dvoje autora: i Snježana Milivojević i Robert McChesney imaju i praktično i teorijsko iskustvo u oblasti medija. Naime, Milivojević je učestvovala u istraživačkim projektima iz oblasti medija i komunikacija (na primer, “Lokalni mediji u Srbiji i razvoj lokalne zajednice”, 2003; “Slika etničkih manjina u vodećim štampanim medijima u zemljama Jugoistočne

⁴ Naziv originala: Robert W. McChesney, *Digital Disconnect: How Capitalism Is Turning the Internet Against Democracy* (New York: The New Press, 2013).

Evrope”, 2001/2002), dok je McChesney, pored toga što iza sebe ima dve decenije radijskog iskustva (tu svakako treba izdvojiti njegovu autorsku jednočasovnu radijsku emisiju pod nazivom *Media Matters*, u kojoj su u periodu 2002–2012. godine između ostalih govorili i Noam Chomsky, Michael Moore, Bernie Sanders, Gore Vidal, Howard Zinn),⁵ jedan od osnivača neprofitne organizacije *Free Press* (<http://www.freepress.net/work>). Organizacija je formirana 2003. godine da bi se bavila reformom medija.

I.

Snježana Milivojević u “Predgovoru” objašnjava kako je nastala njena studija *Mediji, ideologija i kultura*: reč je o znatno prerađenom rukopisu doktorske disertacije. Ta disertacija pisana je devedesetih godina 20. veka upravo o devedesetim godinama 20. veka, odnosno o medijskoj manipulaciji i političkoj javnosti u tadašnjoj Srbiji (to jest Jugoslaviji). Zbog specifičnih političkih prilika u društvu, a samim tim i na univerzitetu, Snježana Milivojević nije odbranila doktorsku disertaciju na Univerzitetu u Beogradu. Revidirani rukopis teze je 2015. prerastao u knjigu o kulturnim studijama.

Zašto, međutim, autorka koristi naziv kulturne studije umesto uobičajenog naziva studije kulture? U jednoj fusnoti u “Uvodu” Milivojević objašnjava razliku: naziv kulturne studije odnosi se i na “pristup i na istraživačku oblast za koje je ‘kultura’ sfera značenja i praksi putem kojih ta značenja nastaju i razmenjuju se”;⁶ drugim rečima, kultura tu nije puki skup kulturnih objekata i fenomena, kako se ona obično doživljava u studijama kulture. Pored toga, ne treba zaboraviti da su studije kulture generički i širi pojam od kulturnih studija, te je terminološko razgraničenje koje autorka predlaže i teorijski i metodološki opravdano.

Snježana Milivojević daje nekoliko razloga zašto bi njena knjiga o kulturnim studijama mogla da bude od koristi domaćoj čitalačkoj publici: prvo, kulturne studije su ukazale na važnost ideologije u studijama medija i tako srušile mit o medijskoj “neutralnosti” i “objektivnosti”; drugo, knjiga predstavlja svojevrsni uvod u studije medija; treće, ona će možda podstaći širi interes za kulturne studije kod nas.⁷

273

⁵ O iskustvu rada na radiju McChesney piše u poglavlju “The Personal is Political: My Career in Public Radio”, u McChesney, *Blowing the Roof Off the Twenty-First Century*, 172–185.

⁶ Snježana Milivojević, *Mediji, ideologija i kultura* (Beograd: Fabrika knjiga i Pešćanik, 2015), str. 21. Dalje u prvom odeljku brojevi stranica sa kojih su preuzeti citati biće naznačeni u zagradama u tekstu. Citati preuzeti iz drugih izvora biće posebno naznačeni.

⁷ Snježana Milivojević smatra da “postoji ogromna praznina u domaćoj teorijskoj literaturi” u vezi sa kulturnim studijama (9). Čini se da ipak treba

Knjiga se sastoji od pet tematskih poglavlja u čijem su središtu važne debate iz oblasti (studija) medija. U prvom poglavlju obrađuju se medijski efekti; drugo se bavi masovnim medijima i njihovim značajem u savremenom društvu; u trećem poglavlju analizira se odnos ideologije i označavajuće prakse; u fokusu četvrtog poglavlja nalazi se javnost, dok se peto bavi medijskom publikom. Moglo bi se reći da svih pet poglavlja povezuje jedna načelna tema o medijima kao prostoru u kom se definiše stvarnost, uspostavljaju (društveni) konsenzus i hegemonija, te vode interpretativni ratovi. Autorka o tome kaže: “Analize medijskih institucija i kulturne industrije otkrile su *proizvodnju pristanka* na postojeće uslove u društvu, kao glavni doprinos medija u očuvanju hegemonije” (19). Ta tema me ovde najviše zanima: vratiću joj se kada budem govorila o različitim aspektima protesta građana u organizaciji Inicijative “Ne da(vi)mo Beograd”.

Snježana Milivojević naglašava da mediji imaju različitu ulogu i tretman u demokratskim i nedemokratskim društvima. Dok se u demokratskim društvima “vlast bori za naklonost javnosti i podleže redovnoj proverii”, u nedemokratskim “ne postoji javna sfera kao domen slobodnih interakcija, mediji nisu institucija javnosti pa zato nema ni slobodne javnosti” (28). Drugim rečima, u nedemokratskim društvima vlast obično kontroliše javnu komunikaciju:

274

Sistematskim isključivanjem jednih istina obezbeđuje se prostor za formulisanje, nametanje i dominaciju drugih. Zabrana različitih govora je osnov reprodukcija konfliktne slike o stvarnosti i njenog medijskog posredovanja. (28)

Jednostavno rečeno, mediji potpomažu naturalizaciju konfliktne slike o stvarnosti i to izgleda otprilike ovako: “istina” koju iznosi vladajuća stranka je jedina legitimna; tu

ukazati na neke postojeće inicijative i prevedenu literaturu, nezavisno od stava prema njihovom kvalitetu. Dakle, treba reći da je pri Fakultetu političkih nauka osnovan Centar za studije kulture (<http://www.fpn.bg.ac.rs/node/1390>; <https://sr-rs.facebook.com/CSKFPN/>); Centar je 2014. godine organizovao konferenciju pod nazivom “Studije kulture – glasovi sa margine” (<http://www.fpn.bg.ac.rs/node/661>); Jelena Đorđević, rukovoditeljka Centra i profesorka Fakulteta političkih nauka, priredila je zbornik tekstova *Studije kulture* (Službeni glasnik, 2012). Nezavisno od terminološkog razgraničenja prema kome studije kulture nisu isto što i kulturne studije, kao i činjenice da “domaća teorijska literatura” nije isto što i prevod strane teorijske literature, treba makar naznačiti, što nije slučaj u studiji Snježane Milivojević, da kod nas postoje prevodi tekstova Raymonda Williama, Sturta Halla, Johna Fiskea i drugih.

“istinu” osporavaju dežurni “kritizeri” zbog svojih sebičnih interesa; mediji potvrđuju ne samo da je vladajuća stranka u pravu već i da je nepravедно napadnuta. Dijametralno suprotne interpretacije (bespravno) rušenja objekata u Savamali o kojima će kasnije biti reči upravo ilustruju baš takvu situaciju u domaćem društvu i medijima.

Snježana Milivojević uporno ponavlja da “[m]ediji nisu sredstva za transport realnosti; oni rade na njenom osmišljavanju” (67). Preciznije, mediji nude “određene verzije stvarnosti” (67). Naravno, to implicira i sukob oko prevlasti jedne od tih verzija, odnosno borbu oko toga da se “stvarnost definiše i osmisli” na određeni način (67). Odavde nije teško izvući zaključak da su mediji “direktno povezani sa generisanjem i distribucijom moći” (68). Da bi bolje objasnila borbu oko tumačenja i značenja, Snježana Milivojević podrobno opisuje ulogu medijskih okvira, koji predstavljaju “kodove” za procesuiranje i artikulaciju velikog broja (često kontradiktornih) informacija; oni čuvaju “simboličku kontrolu nad svakodnevicom putem uticaja na javnu percepciju stvarnosti” (72-73).

Što su medijski okviri dugotrajniji i stabilniji to i naša stvarnost deluje stabilnije. Naravno, važi i suprotno, što je politička kriza veća to je i intervencija vlasti u medijsku sferu brutalnija i ogoljenija. Ozbiljni problemi nastaju kada borba oko tumačenja postane nerešiva: tada je neophodna promena postojećeg medijskog okvira. Da bi ilustrovala jednu takvu situaciju, Milivojević upućuje na postjugoslovenski medijski prostor 1990-ih godina. Tada je bila potrebna jedna vrsta normalizacije i pacifikacije radikalnih političkih i društvenih promena da bi se izbegao “krizni narativ” (73). Te promene su sprovodili državni mediji ili mediji pod kontrolom vlasti, ističe Milivojević. Primer na koji autorka podseća jeste postizborna kriza 1996/1997. godine kada su vodeći mediji jednostavno potisnuli krizni narativ kako bi očuvali “iluziju normalnosti”. Javni prostor za drugačija viđenja stvarnosti izmestio se tih godina iz medija u privatnu sferu, odnosno domove, ali i na gradske ulice i trgove.

Navedeni primer pokazuje kako dolazi do “krize hegemonije”, odnosno kako se podrivaju važeći odnosi moći u društvu. Autorka ističe: “[h]egemonija je uvek nestabilna i privremena formacija i uvek postoji samo u relacionim terminima i kroz saveze grupa koji se sklapaju i menjaju” (87). Odgovor na krizu hegemonije može biti najmanje dvojak, smatra ona. Prvi odgovor podrazumeva “pokušaj simboličke odbrane postojećeg” (87) i razlikuje se u demokratskim i nedemokratskim društvima. Dok se u demokratskim društvima konflikti rešavaju pomoću procedura oko kojih smo se svi unapred saglasili, u nedemokratskim društvima za rešavanje konflikta se “mobiliju *represivni*, a ne *ideološki* instrumenti”, a u medijima se umesto razgovora o razlikama nasilno nameće jedna “istina” (88).

Posebno važan čini se uvid Snježane Milivojević o “borbi za kontrolu zdravorazumskog” (89): kada sukobi u tom za ideologiju najvažnijem domenu “zdravog razuma” postanu očigledni, dobijamo ozbiljnu društvenu krizu.

Drugi mogući odgovor na krizu hegemonije podrazumeva “dugotrajan proces redefinisavanja preovlađujućih znanja o društvu, njegovoj prošlosti i budućnosti”, a u središtu tog procesa nalazi se pojam (i poimanje) tradicije (89). Razume se, prevrednovanje tradicije može biti i emancipatorsko i konzervativno, odnosno represivno (podsetimo se uobičajenih primera, jedna od posledica kritike zapadnocentričnog poimanja kulture, odnosno privilegovanja nasleđa takozvane zapadnoevropske civilizacije, bilo je otvaranje književnog kanona i osvetljavanje do tada marginalizovanih kultura, bilo da je reč o autorkama i autorima iz nekadašnjih kolonija ili, pak, o ženskoj kulturi i stvaralaštvu; nasuprot tome, kao primer izolacionizma i partikularizma umesto inkluzivnosti i univerzalnosti, možemo navesti, recimo, domaći istorijski revizionizam koji dovodi u pitanje antifašističku borbu a istovremeno opravdava kvislinški režim).⁸

Na složenu vezu između medija i obrazovanja pažnju skreće i Snježana Milivojević. Ona vidi medije kao “važan izvor znanja o zajedništvu”, ali i “svojevrsne učionice građanskog života” (91). Međutim, o kakvom se znanju tu radi? 276 Milivojević s pravom naglašava da mediji rade u domenu zdravorazumskih, opštepoznatih znanja: taj domen predstavlja garanciju *normalnog* pogleda na svet, dok se ono što ostaje izvan njega vidi kao *nenormalno* i *neprirodno* (97-98). Jednom kada se naruši takozvani režim normalnosti dolazi do krize koju obično rešavaju dominantni akteri, a mediji im pomažu tako što “silovito kolonizuju domen zdravorazumskog” (100). Snježana Milivojević to opisuje na sledeći način:

Sve dok upravljaju krizom, znači da su [dominantni akteri, prim. A.K.] sposobni da je razreše i da svoje rešenje nametnu kao opšte prihvaćeno. Zato se u krizi prinudni instrumenti mobilišu otvorenije i vidljivije nego u normalnim okolnostima. U komunikaciji se to ispoljava kao jasnije definisanje granica prihvatljivog govora i manja tolerancija za različita stanovišta u javnosti. S druge strane, nesposobnost da se upravlja krizom nije samo kriza vladanja nego je i pokazatelj opšte društvene krize. (99)

Jedna važna karakteristika knjige *Ideologija, mediji i kultura* jeste precizno definisanje pojmova. Pošto govori o konsenzusu, hegemoniji i kriznom narativu u medijima,

⁸ O istorijskom revizionizmu vidi tekst Jelene Lalatović, “‘Alternativna’ istorija, tradicionalni identitet” u ovom broju časopisa *Reč*.

Snježana Milivojević mora da definiše polje javnosti (odnosno javne sfere) unutar koga se odvija borba oko značenja. Ona ukazuje na osnovne pretpostavke dve misaone tradicije (liberalno-demokratske i utilitarno-demokratske) u okviru kojih su promišljeni modeli javnog mnjenja, a zatim nudi nekoliko ključnih definicija javnosti (121-124). Naravno, nije izostao osvrt na jednu od glavnih studija o građanskoj javnoj sferi – Habermasovo *Javno mnjenje*, kao i na tri osnovna tipa kritike na račun Habermasove teorije: normativnu, strukturnu i institucionalnu (127-139). Međutim, stiže se utisak da pobrojane kritike kao i izmenjeno, *posthabermasovsko* razumevanje javnosti i javnog mnjenja nisu osporili ulogu i važnost tri dimenzije javne sfere koje su potrebne za njeno komunikacijski relevantno promišljanje. Reč je o egalitarnoj, racionalnoj i suverenoj dimenziji (129).

Prema Snježani Milivojević, egalitarnost znači da javnoj sferi može da pristupi neograničen broj ljudi, racionalnost se odnosi na kvalitet javne debate jer je racionalna debata neophodan (pred)uslov za odmeravanje argumenata, dok suverenost podrazumeva da su obezbeđeni uslovi za sistematsku i kritičku kontrolu vlasti (129). Dakle, iako je reč o *idealno-tipskom* modelu (129), to ne umanjuje značaj ove tri dimenzije za realno obezbeđivanje slobodne, demokratske javnosti. Jasno, pojava interneta (odnosno novih, elektronskih medija) uticala je na formiranje jedne posve drugačije, rečima Snježane Milivojević, *cyber* javne sfere (136), koja umnogome zavisi od načina na koji je razumemo i koristimo.⁹ O tome podrobno raspravlja Robert McChesney, o čijim je uvidima reč u narednom odeljku.

277

2.

Osnovna teza McChesneyjeve studije eksplicirana je u kratkom “Predgovoru”:

(...) većina razmatranja o internetu ne uspeva internet da utemelji u političkoj ekonomiji: ona ne mogu da razumeju važnost kapitalizma u oblikovanju i, u nedostatku boljeg termina, pripitomljavanju interneta. Kada se spomene kapitalizam, to je onda obično kao ‘slobodno tržište’ koje se smatra nekakvom dobronamernom datošću, gotovo sinonimom za demokratiju.¹⁰

9 Snježana Milivojević ističe Habermasov kritički stav prema internetu kao javnoj sferi. U tom svetlu, vredi pomenuti zanimljiv intervju sa Habermasom, iz 2014. godine: <http://www.resetdoc.org/story/00000022437>.

10 Robert V. Mekčejsni, *Digitalna isključenost. Kako kapitalizam okreće internet protiv demokratije*, s engleskog preveo Domagoj Orlić (Beograd, Zagreb: Fakultet za medije i komunikacije i Multimedijski institut, 2015), str. xi. Dalje u drugom odeljku brojevi stranica sa kojih su preuzeti citati biće naznačeni u zagradama u tekstu. Citati preuzeti iz drugih izvora biće posebno naznačeni.

“Predgovor” se završava blagonaklonim podsećanjem na važnost čuvenog slogana iz 1968. godine – *budi realan, zahtevaj nemoguće*. Taj slogan, prema McChesneyju, mogao bi biti jedna od najvažnijih poruka digitalne revolucije. Već na osnovu ova dva citata iz “Predgovora” mogu se izvući neki zaključci o teorijskim interesovanjima, ali i političkom stanovištu Roberta McChesneyja. S jedne strane, on uspostavlja nužnu (u većini pristupa – zanemarenu) vezu između interneta i političke ekonomije; s druge strane, on kritički posmatra kapitalizam i takozvano slobodno tržište, ali i izražava nadu da je promena postojećeg stanja moguća. Sličnu kritičnost spram kapitalizma, kao i osvežavajuću veru u mogućnost društvene promene, McChesney još jasnije demonstrira u svojoj knjizi eseja iz 2014. godine. On se tu izjašnjava kao socijalista, ali zbog istorijske opterećenosti tog termina zagovara *postkapitalističku demokratiju* koja bi bila posvećena demokratskim praksama, s jedne strane, i oštroj kritici stvarno postojećeg kapitalizma (koji ugrožava demokratiju, ljudske slobode i ekološku održivost), s druge.¹¹ Njegov je stav da je ekonomija uvek posledica određene politike, a ne obrnuto. U toj zbirci eseja, baš kao i u *Digitalnoj isključenosti*, prevladava konstruktivan, donekle optimističan ton (“pesimizam je samodovoljan, to nije način da se živi”):¹²

278 Ljudi retko kad uspešno predvide društvene promene; one su gotovo uvek neočekivane, te moramo biti otvoreni za tu mogućnost. Niko nije video da se spremaju protesti u Medisonu, ili pokret “Okupiraj”. Howard Zinn je imao običaj da kaže da onomad niko nije naslućivao pokret za ljudska prava.¹³

Međutim, kao iskusni aktivista, McChesney ističe da protesti građana nisu dovoljni, to jest – mora postojati (adekvatna) medijska pokrivenost. Kako ćemo inače znati da je protesta uopšte bilo, posebno u velikoj zemlji poput Amerike? Naravno, to pitanje se odnosi i na sve druge zemlje. Između ostalog, mediji služe da geografski, obrazovno, ekonomski i na druge načine udaljene građane simbolički povežu u jednu političku zajednicu.

Digitalna isključenost sastoji se iz sedam poglavlja. U prvom, uvodnom poglavlju iznose se glavne teze knjige i opis ostalih poglavlja; u drugom poglavlju se objašnjavaju osnovni elementi političke ekonomije, dok je u fokusu trećeg konkretno politička ekonomija komunikacije, te posebno odnos između komunikacije, kapitalizma i demokratije; četvrto i peto poglavlje, uokvireni debatom o

11 Robert McChesney, *Blowing the Roof Off the Twenty-First Century*, str. 21.

12 Ibid., str. 17.

13 Ibid., str. 16.

demokratskom potencijalu interneta između pobornika i skeptika, posvećena su odnosu stvarno postojećeg kapitalizma prema internetu, i to od nastanka interneta i njegovog snažnog antikomercijalnog, demokratskog impulsa, preko njegove komercijalizacije i osvrta na monopolističke kompanije koje vladaju internetom, do istorijskog pregleda “advertajzinga” odnosno oglašavanja u “starim” i “novim” medijima;¹⁴ u fokusu šestog poglavlja je preispitivanje stanja novinarstva u digitalnom dobu, dok se u sedmom iznosi mišljenje o neophodnoj demokratizaciji političke ekonomije i interneta, te stav da su reforme u ovim oblastima uzajamno zavisne. Kao i u prikazu knjige Snežane Milivojević, ovde me najviše zanima jedan argumentacijski tok: reč je o bazičnoj (mnogi bi rekli, radikalnoj) tvrdnji Roberta McChesneya da – poput obrazovanja i zdravstva – mediji u demokratskim društvima treba da budu javno dobro i, samim tim, subvencionisani. Radi se, naravno, o informativnim medijima i istraživačkom novinarstvu, koji ne mogu (i, još važnije, ne treba) da “žive” od reklama ili autorskih prava.

Robert McChesney nabraja i objašnjava četiri “pretpostavke za zdravo novinarstvo” u vezi sa kojima postoji konsenzus u demokratskoj teoriji i novinarskoj struci. Novinarstvo “mora osigurati rigorozno preispitivanje ljudi koji su na vlasti i onih koji žele da dođu na vlast u državnoj upravi, korporativnom i neprofitnom sektoru”; “mora imati uverljivu metodu odvajanja istine od laži”; “mora smatrati potrebe za informisanjem svih ljudi legitimnim”; i, konačno, “mora ponuditi širok raspon informativnih sadržaja o najvažnijim pitanjima našeg vreme-

¹⁴ Dominique Cardon u knjizi nevelikog obima pod nazivom *Internet demokratija. Obećanja i granice* opisuje nastanak interneta, zatim objašnjava ideju koja je stajala iza tog poduhvata, kao i promenu te inicijalne ideje od devedesetih godina dvadesetog veka do danas. U knjizi se pre svega razmatra veza između interneta i demokratije. Digitalna revolucija “produbljuje i upotpunjuje demokratski poredak”, a internet “širi javni prostor i menja samu prirodu demokratije”, smatra Cardon. – Dominik Kardon, *Internet demokratija. Obećanja i granice*, preveo s francuskog Duško Vitas (Beograd: Fabrika knjiga, 2013), str. 8. Naravno, te promene treba isključivo kritički prihvatati i iznova se pitati o granicama, pa čak i naličju digitalne revolucije. No, u uglavnom optimističnom zaključku, Cardon ističe da je “internet instrument borbe protiv infantilizacije građana u režimu koji smatra da mu je prepuštena vlast”, te da u tom smislu internet predstavlja budućnost demokratije. – Ibid., str. 102. Međutim, “internet poziva na demokratiju aktivnih, a uvek postoji opasnost da će oni ostaviti po strani tihe i nepovezane”. – Ibid. Uprkos tome, kada se shvati kao demokratski princip, “internet je mnogo više jedna prilika nego opasnost, više srećna okolnost nego rizik”, smatra Cardon. – Ibid., str. 103.

na” (104). Nužan uslov za uspostavljanje i održavanje takvog demokratskog novinarstva, koje u obzir uzima sve društvene grupe, jesu materijalni resursi i kvalitetne institucije, odnosno timovi sačinjeni od urednika, novinara, lektora, korektora, ističe McChesney. Po njemu, prvi korak na tom putu predstavljaju javne politike i javne investicije, to jest subvencije. Jednostavno rečeno, istraživačko novinarstvo i demokratske informativne medije treba da (makar delom) finansira država.

Digitalno novinarstvo (internet) može doprineti kvalitetnom novinarskom poslu samo ako nije povezano sa komercijalnim težnjama, tvrdi McChesney. Drugim rečima, kvalitetno novinarstvo (bilo u starim bilo u novim medijima) mora biti nezavisno, a to se postiže tako što se ono posmatra kao javno dobro. U tom svetlu, McChesney skreće pažnju na pojavu internet neprofitnih informativnih medija čiji je cilj novinarstvo u javnom interesu (251). Oni se najčešće finansiraju preko podrške fondacija (nevladin sektor) i donacija pojedinaca. Razume se, takvo finansiranje ima svoja ograničenja. Kada je reč o fondacijama, one nemaju dovoljno novca za (p)održavanje ozbiljnog i kontinuiranog istraživanja u novinarstvu; nisu vrednosno neutralne institucije; nude samo privremenu finansijsku podršku, obično za period od oko tri godine (254-255). O donacijama pojedinaca da ne govorimo – mnogo bezazlenije stvari u društvenom/političkom životu zajednice ne bi smele da zavise od volje pojedinaca a kamoli informativni mediji.¹⁵ Zato McChesney iznova ponavlja svoju tezu o ulozi države u finansiranje medija: (digitalno) informativno novinarstvo mora se videti kao javno dobro i subvencionisati. Drugim rečima, garantovane novinarske plate i institucionalna podrška predstavljaju neophodne uslove za kontinuirano istraživanje i izveštavanje o problemima.¹⁶

280

15 Ovde se nameće nekoliko poređenja: od donacija pojedinaca i kompanija za izgradnju kuća za one koji pripadaju najsiromašnijim slojevima društva do donacija pojedinaca i kompanija za lečenje teških oboljenja kod dece i odraslih. To su sve situacije u kojima država nije u stanju da ispuni svoje obaveze u polju socijalne i zdravstvene zaštite.

16 U iscrpnom prikazu McChesneyeve knjige, Guy Aitchison navodi konkretne primere (blogove i portale) da bi naglasio da informativni mediji moraju biti subvencionisani, to jest da ne mogu da se održe na duge staze ako su rezultat dobre volje fondacija ili pojedinaca, ili amaterskog entuzijazma. – Guy Aitchison, “How capitalism is turning the internet against democracy, and how to turn it back”. Prikaz je objavljen na sajtu openDemocracy: <https://www.opendemocracy.net/guy-aitchison/how-capitalism-is-turning-internet-against-democracy-and-how-to-turn-it-back>.

Oslonivši se na podatke iz istraživanja o slobodi štampe koje je sakupio Freedom House, McChesney naglašava da se na vrhu liste nalaze “demokratske zemlje sa najvećim subvencijama za novinarstvo po glavi stanovnika” (265). On zatim izlaže ideju – ili, preciznije rečeno, predlog – o *građanskom informativnom vaučeru*.¹⁷ Naime, svaki odrasli građanin dobio bi vaučer u vrednosti od dvesta dolara; taj novac mogao bi da donira neprofitnom informativnom mediju po sopstvenom izboru ili da ga raspodeli na nekoliko takvih medija; doniranje ne bi bilo obavezujuće, to jest građani ne bi morali da upotrebe svoje vaučere (271). Naravno, postoji nekoliko uslova koji treba da budu ispunjeni da bi određeni mediji dobili vaučere: sadržaj takvih medija bio bi u potpunosti besplatan; reklamiranje bi bilo zabranjeno; sredstva bi dobili samo oni mediji koji su sakupili vaučere u vrednosti od oko dvadeset hiljada dolara (svojevrсни subvencijski cenzus), da bi se izbegle potencijalne malverzacije (272). Jedan od rezultata ovog McChesneyjevog predloga bilo bi formiranje – na prvi pogled – pravednog ideološkog poprišta u medijima:

[V]lada ne bi imala nikakvu kontrolu nad tim ko bi dobio taj novac, bila to levica, desnica ili centar. Bila bi to ogromna javna investicija, a istovremeno bi bio ostvaren libertarijanski san: ljudi bi mogli da podrže koje god političko stanovište im se najviše sviđa a mogli bi i nikoga da ne podrže. (273)

281

Međutim, u dominantno konzervativnoj, patrijarhalnoj sredini kakva je Srbija, u društvu koje se još uvek nije adekvatno suočilo sa odgovornošću za zločine iz devedesetih godina, javlja se zebnja u vezi sa “slobodnim tržištem” ideologija. Uz rizik da ovo zazvuči kao elitistički stav, ta zebnja se odnosi na potencijalno formiranje brojnih novih Happy televizija, Pink televizija, Informera, Kurira itd. Ovde se ne radi o raznim *rijaliti* programima sa ovih televizija, ili o “skandaloznim” vestima o poznatim ličnostima u pomenutim novinama, već o zagovaranju nasilnih i isključivih ideologija. Štaviše, nelagoda se javlja i zbog elementarnog pitanja: šta su za građane Srbije informativni mediji, javni ili stranački servisi? No, na ovu hipotetičku situaciju može se i drugačije gledati: možda bi slični vaučeri i konkretizovana “borba

¹⁷ Garret M. Broad u prikazu McChesneyjeve knjige ispravno primećuje da kritička analiza igra ključnu ulogu u radu javnih intelektualaca, ali da takva analiza nije dovoljna; u prevladavanju baš tog ograničenja nalazi se posebna vrednost McChesneyjevog pristupa koji se bazira na kritici, s jedne strane, i predlozima i potencijalnim rešenjima za promenu postojećeg stanja, s druge. – Garret M. Broad, *International Journal of Communication* 7 (2013), Book Review 1578-1581.

oko značenja” podstakli zagovornike progresivnih i levih ideja da se više angažuju i upoznaju građane sa svojim uverenjima, stavovima i programima.

U završnom poglavlju, McChesney se oslanja na sopstveno radno i aktivističko iskustvo u organizaciji *Free Press*. On kaže da su za reformu medija i usvajanje novih javnih politika potrebni solidarnost i savezništvo što većeg broja ljudi. Sličan uvid o značaju solidarnosti i masovnosti nalazi se i u poglavlju rečitog naziva “America, I Do Mind Dying”,¹⁸ iz pomenute McChesneyeve zbirke eseja *Blowing the Roof Off the Twenty-First Century*. Treba, naime, raditi na formiranju masovnog pokreta okupljenog oko pitanja koje je zajedničko svim ljudima – pravo na puno radno vreme i platu koja omogućava dostojanstven život.¹⁹ On se ne uzdržava od kritike liberala, “mlakih reformatora”, koji bi hteli da izbegnu sukob sa moćnicima jer bi takav sukob, smatraju, samo umanjio prostor za promene. Nasuprot tome, McChesney veruje da je jedino pouzdano sredstvo društvene i političke promene – milion demonstranata ispod prozora onih koji su na vlasti.²⁰ Zato pesimizmu i cinizmu nema mesta u društvenom pokretu, odrešit je McChesney.

3.

282 Na sreću (teorijski gledano) ili, pak, na nesreću (iz perspektive svakodnevnog života), brojni su primeri u domaćim medijima koji bi mogli poslužiti za “testiranje” teza iznetih u knjigama Snježane Milivojević i Roberta McChesneya. U ovom delu fokus je na medijskoj dimenziji nedavnih – i dalje aktuelnih – protesta građana u organizaciji Inicijative “Ne da(vi)mo Beograd”. Pošto je reč o protestima koji nisu završeni, te o reakcijama koje se svakodnevno pojavljuju, nije moguće dati zaokruženu analizu. Zato ću na osnovu sada raspoložive građe ukazati na neke zanimljive aspekte vezane za medije i ove proteste.

Inicijativa je pokrenuta 2014. godine, s jasnim obrazloženjem i ciljem:

Mi smo grupa ljudi različitih profila, zanimanja i uverenja, okupljenih oko zajedničkog cilja: da se zaustavi degradacija i pljačkanje Beograda u ime megalomanskih urbanističkih i arhitektonskih projekata, pre svega “Beograda na vodi”.²¹

18 Vidi: <http://www.haymarketbooks.org/pb/Detroit-I-Do-Mind-Dying>.

19 Robert McChesney, *Blowing the Roof Off the Twenty-First Century*, str. 26.

20 Ibid., str. 27.

21 Više o inicijativi “Ne da(vi)mo Beograd”: <https://nedavimobeograd.wordpress.com/o-inicijativi/>; <https://sr-rs.facebook.com/nedavimobeograd/>; <https://twitter.com/nedavimobgd>.

Tokom skoro tri godine postojanja *Inicijativa* je organizovala mirna protestna okupljanja, tribine, pripremila besplatni štampani materijal o brojnim negativnim aspektima izgradnje “Beograda na vodi” itd. Međutim, jedan događaj podstakao je članove *Inicijative* na intenzivnije delovanje – reč je o bespravnom rušenju nekoliko objekata u Savamali i ugrožavanju osnovnih ljudskih prava u noći između 24. i 25. aprila ove godine. Sve koji su uključeni u ovo protivpravno delovanje *Inicijativa* je pozvala da prihvate političku i pravnu odgovornost.²² Pošto su identiteti počinitelaca (i dalje) nepoznati, traže se ostavke predstavnika zvaničnih tela koja su “zakazala” te noći: Siniše Malog (gradonačelnik Beograda), Nikole Nikodijevića (predsednik Skupštine grada Beograda), Nebojše Stefanovića (ministar unutrašnjih poslova RS), Vladimira Rebića (v. d. direktora Policije Srbije) i Nikole Ristića (načelnik Komunalne policije Beograda).

S druge strane, predstavnici gradskih i republičkih vlasti poručuju da nemaju ništa s rušenjem u Savamali, a i da imaju – to nije bitno. Takve su i izjave predsednika Vlade, koje se kreću od toga da su objekte rušili “kompletni idioti” (10. 05. 2016), preko toga da iza rušenja stoje “najviši organi gradske vlasti u Beogradu” (08. 06. 2016), do toga da bi i on sam rušio te “prljave udžerice”, samo “u po bela dana” (10. 06. 2016). Protesti građana u organizaciji Inicijative “Ne da(vi)mo Beograd” počeli su u maju. Ovde iznosim četiri teze koje smatram važnim unutar okvira ocrtanog u studijama Snježane Milivojević i Roberta McChesneyja.

283

1) *Demokratski potencijal interneta, odnosno društvenih mreža za građansko organizovanje, te za eventualno formiranje ozbiljnijeg društvenog pokreta u krhkoj demokratiji jednog postsocijalističkog društva.*

Protesti se organizuju preko društvenih mreža: obaveštenje o mestu i vremenu okupljanja najpre se objavi na Facebook stranici Inicijative “Ne da(vi)mo Beograd” pa ga dalje prenose drugi internet portali i pojedinci na svojim Facebook stranicama, Twitterima itd. U vezi sa tim, važno je pitanje: kome su obaveštenja upućena, odnosno dostupna (s obzirom na starosnu dob, obrazovanje, pripadnost određenoj društvenoj grupi itd.)? Nadalje, kako proširiti domet poruke na veći broj ljudi? To pitanje ne odnosi se samo na konkretno organizovanje protesta, već i na dostupnost kritičkih tekstova o projektu “Beograd na vodi” i informacija o radu Inicijative “Ne da(vi)mo Beograd”. Iako je danas najveći broj informacija od nas udaljen *samo jedan klik*, potrebni su određeni materijalni uslovi i određena

22 Više o zahtevima *Inicijative*: <http://pecanik.net/zahtevamo-ostavke-i-odgovornost/>; više o pravnom aspektu rušenja objekata u Savamali u tekstu Vesne Rakić-Vodinić: <http://pecanik.net/bauk-kruzi-sava-malom-bauk-lazi/>.

predznanja za baš taj *klik* (kako mnogi autori naglašavaju, internet obično služi aktivnima, dok nepovezani i tihi ostaju po strani). To su, dakle, pitanja važna za svaku sličnu inicijativu građana.

2) *Potencijal internet neprofitnih informativnih medija za izveštavanje u javnom interesu.*

Treba skrenuti pažnju na stručne i kritičke tekstove objavljene na sajtu Peščanika u vezi sa projektom “Beograd na vodi”, aktivnostima Inicijative “Ne da(vi) mo Beograd”, a potom i protestima građana.²³ Ujedno treba naglasiti da Peščanik nije informativni medij u klasičnom smislu, već se radi o mediju koji komentariše vesti (sličnu funkciju imaju i Radio Slobodna Evropa, Mašina, Bilten...). S obzirom na to, vredi ponoviti dve teze Roberta McChesneyja. Prvo, (internet) neprofitni informativni mediji jesu jedini uistinu slobodni mediji. Njih najčešće finansiraju razne fondacije (obično zarad promovisanja demokratskih vrednosti i institucija, te jačanja civilnog društva) i, ređe, pojedinci. Drugo, takvi mediji umnogome zavise od volje i trenutnih interesa fondacijā (finansiranje obično traje do nekoliko godina; fondacije nisu nepristrasne, pa zato često postavljaju određene uslove za finansiranje medija itd.), ali i od entuzijazma pojedinaca koji hoće da pišu tekstove ili gostuju u emisijama bez novčane nadoknade (tu je obično reč o onim osobama koje sebe vide kao javne intelektualce, odnosno one koji takozvana ekspertska znanja posreduju široj publici). Drugim rečima, iako dragocena, sloboda internet neprofitnih informativnih medija je uslovljena na mnoge načine i zato nestabilna. Ona mora da se osvaja iz dana u dan.²⁴

284

²³ Vidi niz tekstova objavljenih tokom poslednje tri godine: <http://pescanik.net/beograd-na-vodi-2/>.

²⁴ Delovanje udruženja građana Peščanik, odnosno multimedijalnog portala Peščanik (koji se sastoji od autorskih tekstova i govornih emisija) dobar je primer za neke od McChesneyjevih teza. Kako urednice Svetlana Lukić i Svetlana Vuković kažu, “Pre 10 godina odlučile smo da osnujemo nezavisnu produkciju – jedino tako Peščanik je mogao da nam obezbedi slobodu da radimo isključivo u skladu sa svojom savešću i svojim sposobnostima. Sve dobre i loše odluke koje smo donele u ovih 10 godina – naše su odluke. Pretnje i pritisci nisu imali nikakvu ulogu u našem radu, a finansijska nezavisnost od države – što u slučaju Srbije uvek znači od vladajućih partija i njihovih oligarha – učinila nas je otpornim i na finansijske ucene. Tu vrstu nezavisnosti dugujemo našim donatorima. Zahvaljujući njima, ali i velikom broju saradnika koji volonterski pišu, prevode, snimaju, montiraju, zastupaju nas pred sudom...” – <http://pescanik.net/podrzite-pescanik/>. Međutim, u poslednje dve godine većina donatora je smanjila podršku nezavisnim medijima kakav je Peščanik. Zato su urednice prinuđene da traže

3) *Pristrasno, prorežimsko izveštavanje u pojedinim masovnim, "mainstream" medijima.*

S jedne strane, takvo izveštavanje se očituje u marginalizaciji i/ili pacifikaciji protesta građana; s druge strane, može doći i do preterane politizacije protesta i moralne diskvalifikacije njegovih učesnika: u potonjem slučaju, najčešća "optužba" jeste da su demonstranti "strani plaćenici", zaposleni u nevladinim organizacijama, pa se protest onda vidi kao način za postizanje lične dobiti.

4) *Žnačaj materijalnosti otpora, odnosno simbolički potencijal koji još uvek imaju naša tela.*

Tu treba istaći konkretizovano, telesno zajedništvo i solidarnost koji se artikulišu na protestima građana. Ima autora koji su skeptični spram isključive upotrebe metoda građanske neposlušnosti, oličene u protestima na gradskim ulicama. Oni zagovaraju kombinovanje "tradicionalne" i elektronske građanske neposlušnosti; potonja se odnosi na napade na institucije i korporacije u virtuelnom prostoru gde se nalaze sve važne informacije. Uzevši u obzir brojne potencijalne ekskluzivnosti koje podrazumeva elektronska građanska neposlušnost (recimo, klasnu i rodnu), stiče se utisak da protesti na ulicama i trgovima još uvek predstavljaju najinkluzivniji vid otpora.²⁵

Svaka navedena stavka važna je i teorijski i praktično. Ovde bih se kratko osvrnula na izveštavanje takozvanih masovnih medija o protestima građana i intervenciju dominantnih političkih aktera unutar javne sfere. Podsetimo se najpre tvrdnji Snježane Milivojević, utemeljenih u radu brojnih teoretičara i kritičara u oblasti studija medija, ali i potvrđenih u njenom konkretnom istraživačkom radu: mediji su prostor u kome se definiše stvarnost; oni utiču na formiranje (društvenog) konsenzusa i hegemonije; u medijima se vode interpretativni ratovi, odnosno borba oko tumačenja koje će biti predstavljeno kao "istina". Politička/društvena grupa koja ima moć ubedi ostale građane, najčešće većinu, da su postojeći odnosi moći u društvu unapred zadati i nužni, uspešno uspostavlja svoju hegemoniju. Razume

285

finansijsku podršku od čitalaca i slušalaca, dakle, običnih građana. S druge strane, postojanje jednog kritičkog javnog prostora zaista zavisi velikim delom i od građana. Iako je to po mnogo čemu izazovna situacija (prvo što pada na pamet jeste odgovornost građana na delu), čini se da subvencije o kojima McChesney govori predstavljaju dugoročnije i bolje rešenje.

25 Critical Art Ensemble, "Elektronska građanska neposlušnost", u Critical Art Ensemble, *Digitalni partizani: izbor tekstova*, priredio i preveo Aleksandar Bošković (Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2000), 17-39. Više o radu i publikacijama kolektiva Critical Art Ensemble: <http://www.critical-art.net/>.

se, nijedna hegemonija nije zagarantovana, odnosi moći u društvu su promenljivi. Ali potrebna su najmanje dva koraka da bi došlo do krize hegemonije. Prvo, treba podriti ideju o zadatosti i nužnosti tekućeg dominantnog poretka, i to ukazivanjem na njegova slaba mesta i loše rezultate režima. Ako to primenimo na slučaj rušenja u Savamali, možemo formulisati nekoliko argumenata: čak i bespravno podignuti objekti mogu da se ruše isključivo uz važeće rešenje o rušenju, prethodno uručeno vlasniku ili korisniku objekta. Činjenica da su objekte u Savamali rušile nepoznate, maskirane osobe, bez rešenja, bez znanja vlasnika ili korisnika, i to noću, pokazuje da Srbija nije pravna država. Taj zaključak dodatno podupire to što do danas, tri meseca posle događaja u Savamali, niko nije preuzeo odgovornost za bespravno rušenje niti su počinioci uhapšeni.

286 Drugo, da bi došlo do krize hegemonije, treba ukazati na mogućnost drugačijih društvenih aranžmana. Robert McChesney, na primer, predlaže građanske informativne vaučere, dok Inicijativa “Ne da(vi)mo Beograd” nudi konkretne programe i ciljeve koji treba da povežu građane. Za sada su građani složni oko jedne stvari: protivzakonito postupanje i nasilje se ne sme tolerisati. Upotreba nasilja je posebno opasna ako iza toga stoje predstavnici vlasti. Na osnovu trenutnog stanja, stiče se utisak da bi u narednom periodu *Inicijativa* mogla da radi na proširenju zahteva i ciljeva protesta. Protesti bi mogli da okupe (i) istinski ugrožene slojeve društva: pre svega, nezaposlene, ali i sve one zaposlene u “sivoj zoni”, zlopotrebljene, maltretirane i ucenjene na radnom mestu.²⁶ Istorija nas uči da pojedinačni, konkretni događaji, poput Savamale, mogu biti okidač za šire proteste i društvene promene.

Izveštavanje u masovnim medijima o dosadašnjim protestima građana povodom rušenja objekata u Savamali svakako zaslužuje analizu. Na osnovu pojedinih reportaža, možemo tvrditi da imamo posla sa prikrivanjem “kriznog narativa” i “borbom za kontrolu zdravorazumskog” (podsetimo se, Snježana Milivojević govori o takvoj situaciji tokom devedesetih godina kada su mediji radili na pacifikaciji zahteva za radikalne promena u društvu i očuvanju iluzije normalnosti)? Primer za to je izveštavanje Studija B i još nekih televizija o nedavnom pokušaju pristalica *Inicijative* da uruče otkaze Siniši Malom i Nikoli Nikodijeviću. O izveštavanju Studija B i Pinka imali smo već priliku da pročitamo:

²⁶ Vidi tekstove Marija Reljanovića o uslovima rada i “pravima” radnika u fabrikama kompanije Jura: <http://pescanik.net/prava-radnika-iz-doba-jure/>, <http://pescanik.net/zlostavljanje-nije-poslovna-tajna/>, <http://pescanik.net/inspekcija-iz-doba-jure/>.

Dakle, ovako: prvo je Studio B izvestio o “napadu pristalica takozvane Inicijative”; “Napad” je kasnije postao “brutalan”, a onda na TV Pink i “divljački”. Pominjana su “dva povređena policajca”, ali je Stefanović dr Nebojša kasnije pominjao samo jednog.²⁷

A ovako je protumačeno to medijsko “tumačenje”:

Kad maskirani dripci ruše po gradu, vezuju ljude, a neko naredi policiji da ne postupa – to je onda “bezbednost”. Kad neko zbog toga pobesni do te mere da se lati poslednjeg sredstva – rolne toalet papira – to je onda “brutalni, divljački” i uopšte teroristički napad na odbornike i izabrane gradske oće, pa se – u skladu s tim – podnose odmah prekršajne i krivične prijave, koje još nisu podnete za mnogo drastičnije događaje iz noći 24-25. aprila.²⁸

Već je istaknuto, ali vredi ponoviti: na osnovu ovog i sličnih prikaza protesta građana u medijima možemo očekivati eskalaciju nasilne retorike, a kasnije i golog nasilja. S jedne strane imamo očigledno kršenje zakona i nasilje; s druge strane imamo mirne proteste i rolnu toalet papira bačenu na predstavnike gradskih vlasti. Prvo se ili prećutkuje ili opravdava u medijima (i to sa najviše instance – i predsednik Vlade bi rušio, ali po danu), dok se drugo predstavlja kao opasnost i pretnja po bezbednost. Utisak je da je već tri meseca u toku borba za kontrolu zdravorazumskog i artikulaciju elementarne, činjenične istine o jednom događaju. Ta borba nije ravnopravna: dok predstavnici vlasti imaju na raspolaganju institucije i masovne medije (altiserovski rečeno, i represivni i ideološki aparat), građani imaju nezavisne internet medije i ulicu.

287

Još malo o (simboličkom) nasilju. Istoga dana kada su članovi *Inicijative* pokušali da uruče otkaze predstavnicima gradskih vlasti, otvorena je izložba “Necenzurisane laži” u jednoj beogradskoj galeriji u centru grada. Izložbu je potpisao “autorski tim informativne službe” stranke na vlasti. Predstavnica te informativne službe je izjavila da izložba predstavlja “samo izbor 2523 primera od ukupno 6732 negativna medijska sadržaja u poslednje dve godine”.²⁹ Zamišljeni cilj izložbe je da

27 Miloš Vasić, “Brutalni napad toaletnim papirom”, <http://www.autonomija.info/milos-vasic-brutalni-napad-toaletnim-papirom.html>.

28 Ibid.

29 Vidi: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2016&mm=07&d=18&nav_category=11&nav_id=1156625.

se pokazuju slobode medija u Srbiji.³⁰ Ovde izdvajam dva ključna aspekta tog (uistinu postmodernog) metanarativa o medijima, kako su ga osmislili dominantni politički akteri: prvo, izložba je u stvari pretnja svima koji su na njoj “izloženi” (i medijima i autorima); drugo, ona je u funkciji sistematskog skretanja pažnje sa relevantnih problema u društvu. Sa zebljom treba očekivati korake vlasti posle takve izložbe.

Ako se protesti građana na jesen nastave i pojačaju, na stvari će biti borba oko minimalnog konsenzus u medijima, kao i javnosti uopšte, oko rušenja objekata u Savamali. Takav konsenzus, to jest, za većinu prihvatljiv narativ o jednom spornom događaju, nepohodan je za opstanak društvene i političke zajednice. O mogućem ponašanju vlasti u vezi sa tim, već je bilo reči: u sličnim situacijama obično se primenjuje jednostavan metod “puštanja nekoliko ljudi niz vodu”. Drugim rečima, moguće je da će vlast žrtvovati nekoliko funkcionera i tako razrešiti krizu.³¹ Ali, s obzirom na dosadašnju “nefleksibilnost” i “rigidnost” (recimo, u odnosu prema opoziciji i medijima) vlasti, moguća je i “normalizacija bezakonja”, odnosno utvrđivanje nelegitimnog načina vladanja po pravu jačeg.³² Zato je važno pitanje koliko su zaista jaki aktuelni građanski protesti. Neki tvrde da u sadašnjem obliku, oni nisu dovoljni za promenu režima, pa možda čak ni za razrešenje “slučaja Savamala”. Ali to

288

... ne znači da i u sadašnjem izdanju, ukoliko bude *velike upornosti* postojećih organizacija i građana, ne može da se ostvari i po neka pojedinačna pobeda koja bi ohrabrila i osnažila društvo, otvarajući nadu da izlaza ima ukoliko građani tako odluče. Zato je Savamala važna, jer su i tzv. male-velike pobede dragocene.³³

Za kraj, o ulozi i značaju malih-velikih pobeda: Robert McChesney počinje “Predgovor” svoje knjige eseja iz 2014. godine čuvenim rečima istoričara i aktiviste Howarda Zinna: “You can’t be neutral on a moving train” (Ne možeš stajati po strani u vozu koji se kreće).³⁴ Sasvim jednostavno, niko nije oslobođen odgovornosti za

30 Vidi, recimo, tekstove Sofije Mandić (<http://pescanik.net/veliki-lapsus/>), Branislava Dimitrijevića (<http://pescanik.net/predlog-za-eksponat-na-izlozbi-necenzurisane-lazi/>) i Vesne Rakić-Vodinelić (<http://pescanik.net/izlozba-kao-cover-page/>) objavljene na sajtu Peščanika.

31 Vesna Pešić, “Može li se razgoreti Savamala”, <http://pescanik.net/moze-li-se-razgoreti-savamala/>.

32 Ibid. Vidi i Vesna Rakić-Vodinelić, “Izložba kao cover page”, <http://pescanik.net/izlozba-kao-cover-page/>.

33 Ibid.

34 Robert McChesney, *Blowing the Roof Off the Twenty-First Century*, str. 9.

svoje postupke i izbore. Bez previše ograda, McChesney zagovara rušenje kapitalizma i uspostavljanje postkapitalističke demokratije. Podsetimo se, on se nada revolucionarnom formiranju masovnog pokreta, koji bi okupio ispod prozora vlasti, ali i drugih aktera u poziciji moći, sve građane koji žele da žive pristojnim životom u demokratskom društvu i pravnoj državi (ponovimo, to podrazumeva pravo na puno radno vreme i minimalnu zaradu dovoljnu za dostojanstven život). McChesney se ne oslanja slučajno baš na Howarda Zinna. U svojoj memoarskoj prozi, svojevrsnoj intelektualnoj i aktivističkoj autobiografiji, Zinn ističe ulogu pojedinaca i naizgled malih gestova u formiranju velikih društvenih pokreta:

Šta sam naučio? Da mali činovi otpora autoritetu, ako su istrajni, mogu da vode do velikih društvenih pokreta. Da su obični ljudi sposobni za neverovatno hrabre gestove. Da oni na pozicijama moći, koji samouvereno izgovaraju “nikad” u lice mogućim promenama, mogu da dožive da se postide zbog vlastitih reči. Da je svet društvene borbe prepun iznenađenja, pošto zajedničko moralno osećanje ljudi raste u senci, nadolazi, i u određenim istorijskim trenucima odnosi pobede koje su možda male, ali pružaju veliku nadu.³⁵

289

Kakva je dakle veza između obrazovanja i medija? Proteste povodom “slučaja Savamala” možemo videti kao (neformalni) obrazovni proces u kom učestvuju i mediji i građani. Građani, naime, nastoje da obnove društvenu i političku zajednicu u kojoj će se čuti i uvažiti njihov glas. U tom nastojanju, važnu ulogu imaju i mediji. Na osnovu toga *šta* i *kako* izveštavaju o protestima građana, mediji definišu *određenu* stvarnost, vrše *konkretne* izbore i utiču na formiranje političkog i društvenog konsenzusa o jednom događaju. Taj konsenzus je od velikog značaja i zato što se tiče samih osnova političke zajednice. Mediji stoga nisu neutralni. Pored toga, i uloga interneta, odnosno društvenih mreža i nezavisnih medija u organizovanju i razmatranju protesta građana s vremenom raste. Sve to nam omogućava da teorijske uvide izložene u knjigama Snježane Milivojević i Roberta McChesneyja razumemo, primenimo, “proverimo”, pa i korigujemo iz ugla praktičnog iskustva. Baš kao i medije, i proteste građana možemo videti kao “učionice građanskog života”.

35 Howard Zinn, *You can't be neutral on a moving train* (Boston: Beacon Press, 2002), str. x.

Neizvesno je šta će na jesen biti sa protestima građana povodom nasilnog i besprav-
nog rušenja objekata u Savamali. Ne možemo sa sigurnošću da predvidimo kuda će
oni voditi. Howard Zinn bi verovatno rekao da je to dovoljno za nadu.

U Beogradu, 11.08.2016.

MIRTAZAPIN

RAŠA KOMINAC RADOSLAV

POLEĐINA

rekavši to, uvredio sam je,
debelo, ali,
ona je samo plakala i
nije puštala moju ruku,
bio je to jak stisak,

da,

a vi se grdno varate ako mislite
da je upravo napuštam,
u tome nema ni trun istine,
nikako,

ali,

ako vam je baš do istine,
evo i nje,
“dosta mi je ovakvog života”,
jedva da je čujem,
želi drugog čoveka pokraj sebe,

sreli su se na borskom jezeru,
onomad,
na seminaru,
govorio je,
ispoveda se,
o novom antikorupcijskom zakonu, i
kasnije,
dok su pili kafu u separeu hotela,
taj čovek je bio,
smejurija jedna,
ljubazan prema njoj,
ljubazan prema mojoj ženi,

da,

a priroda se baš bila potrudila oko njih,
prokleta da je,
drvce ovde,
cvetak onde,
trava ispod,
ptice iznad,
pčele naokolo, i

odjednom,

poverovali vi u sve ovo ili ne,

setim se jedne stare crno-bele fotografije,
a na njoj,
moji roditelji,
mladi su, i,
vole se,

piknik na kopaoniku,
sedmijulhiljadudevetstosedamdesetčetvrta,
tako piše na poledini fotografije,
moji roditelji zarobljeni u večnosti, i,
ako samo ovlaš pogledate tu fotografiju,
videćete ljubav,
samo ljubav i ništa više, i,
u tom trenutku,
još uvek se vole,
ti moji roditelji,
nasmejani su,
još uvek se nisu rastali,
to je došlo kasnije,
ne mnogo kasnije,

da, ali,

rastali su se,
bolno, a

sada,

nekoliko decenija kasnije,
vidim svog oca,
tik je iza kuće,
star i usamljen čovek,
nag do pojasa,
ašov mu u rukama...

INJE

napolju je rano jutro i tiho je,
kroz prozor spavaće sobe vidim,
krošnje miruju, a
na polegloj travi, u dvorištu,
svetluca inje,
samo se presijava na suncu koje
tek što se ispilelo,
hladno martovsko jutro,

da,

ali,

ovog jutra u meni nema ničeg
što bih želela da podelim s njim,
da mu kažem,
puštam ga da spava,
nek se baš dobro naspava,
a onda, predveče,
kad se vratim s posla,
o svemu ćemo govoriti,
vreme je za to,

o, da,

sve ćemo lepo razjasniti,

ali,

pre nego što izađem iz kuće i krenem ka garaži,
odem u kuhinju i,
šta tamo nalazim?

u sudoperi je čaša, a
verujte mi,

kladila bih se na sebe da sam sinoć
sve sudove uredno oprala i
poslagala u ormariće,
u crnoj kesi sa otpacima vidim praznu flašu votke i
tetrapak sa sličicom pomorandže koja ima,
dečjom rukom nacrtane,
oči, nasmejana ustašca i pege,

da,

jeftin je to sport,
prijatelju,
pomišljam,
ta poezija,
bedan izgovor za previše alkohola i tugu,
samo komad papira i zašiljena olovka,
možemo i tako,
tiho kažem sebi,

ali,

onda, naglo,
i sami znate kako je to,
već su vam se događale takve stvari,
zar ne,
spopadnu me,
istovremeno, i
osećaj bespomoćnosti i
napad panike, i,

samo se skljojкам na patos kuhinje,
rukama se uhvatim za nogare stola sa koga,
zbog siline trzaja,
padne staklena časa s dunjama i
razbije se u paramparčad, a
žute dunje, te žute dunje,
pune krhotina,

samo se razmile po podu kuhinje,

da,

ali,

samo jedan tren kasnije,
pustim te proklete nogare i
opružim se po patosu koliko sam duga, a
ima me,
krupna sam devojka,
devojka sa sela,

dok on, gore, i dalje spava,
čak i da se probudi,
neće ni mrdnuti,
sklopiće oči iznova,

o, da,

taj se neće pokrenuti ni do podneva,
i dalje od toga,
znam to...

BOLNICA, POPODNE...

hej, *tih*,
reci nešto,
reci nešto lepo,
ostavio te *prle*, pa
sad tuguješ,

zato si se propio,
zar ne?

MIRTAZAPIN

i onda, ta mlada žena me,
iznenada, sasvim iznenada,
snažno zagrlji,
zatim približi svoju stolicu mojoj, i,
otrese pepeo cigarete po meni,

eto,

omaklo se toj nežnoj devojčuri,

da,

ali,

verujte,

298

prepuštam se tom zagrljaju,
samo se prepuštam,
zažmurim i mislim,

gospode,

nek ovaj zagrljaj potraje,
samo nek potraje,

a onda čujem,

“srećan rodendan, tata”, i

odmah zatim dobijem poljubac u obraz,

kasno je popodne,
jedanaesti januar,
sneg je svuda oko moje kuće,

da,

samo sneg i šuma,
tušta i tma,

i onda,

otvorim oči i smešim se svom detetu, i,
ljubim tu kosu koja miriše na
alkohol i cigarete,

ti mirisi mi nisu strani,
naprotiv,
ti su me mirisi i doveli dovdde,

da,

ali,

sada,

sada sam trezan i

pribran...

LJUBAV, VOĆNJAK...

policija je *izdala* saopštenje za javnost u kome je,
između ostalog,
pisalo,
brana je pukla,
gore, na sitnici, a

meštani tvrde,
bog je uzeo branu,

da,

meštani u *to veruju*,
ali,
meštani,
kao i uvek,
paniče,
ti seljaci paniče iz dosade i sujeverja,
samo paniče,

300

ali,

evo šta se zaista dogodilo,

gredne zapornice su popustile,
u to se kunu stručnjaci iz kraljeva, a

brana je projektovana,
viču uglas stručnjaci,
po svim standardima,

i, opet,

nastavljaju,
ne otpisujmo ni zemljotres od pre neki dan,
mali, ali, ipak, zemljotres, a

taj stari voćnjak,

još uvek je gore,
tik pokraj izrovanog,
zemljanog puta,

da,

tu stenu klešem,

jednostavno, zar ne?

REGRESIJA

moja žena je počela da pije,
iznova,
najpre krišom,
pila je votku iz plastičnih čaša od kiselog mleka,
po ceo bogovetni dan,
ta nesrećnica,

a onda,
samo nekoliko meseci kasnije,
nije se treznila,
flaše, samo flaše,
svuda oko nas,

pride,

visila je na telefonu i
bestidno se ispovedala tom čoveku, a
taj čovek,
taj čovek nije njen otac,
ni sveštenik,
ni terapeut,

to nikako,

noć je već bila pala na našu terasu
kad sam ih čuo,
jasno sam čuo parčice tog jadnog razgovora,
ako je to uopšte bio razgovor...

O ČEMU LI SAM MISLIO...

... svih ovih meseci?
da se neće vratiti, možda?

naravno da se vratila,
ta poezija...

imam dve ruke i to mi je dovoljno,
kucam i puštam da sve to izađe iz mene,
ljubav, očaj i bes,
to je to, a

prošle nedelje sam joj rekao,
“volim te, i ne mogu bez tebe”,

dobro, nije bilo baš tako,
lagao sam, naravno,
nije mi prvi put,

303

ona ima dete i muža negde u italiji,

ali,

nema posao i nije srećna, i
sve sam to jasno video na njenom licu,
pio sam i govorio,
kao što to uvek i činim,

onda,

ona na tren zažmuri,
ne veruje u moje reči,
vidim to, a
napolju je sve *onako*,

da, ali,

ona me sluša,
baš me pažljivo sluša,
sve ostalo je laž...

KOME TREBA POEZIJA?

trebalo bi da se latim nečeg korisnijeg...
recimo, da
dremnem u fotelji, da
oplevim luk iza kuće, da
ogovaram preko plotu, da
upalim kandilo, da
sačekam goste i poslužim meze, da
se molim nad tanjirom punim domaće supe, da
meditiram iza kuće gde na livadi spava sunce, da
popričam sa bratom o ovome ili onome, da
pošaljem sestri sms u kome je previše gneva, da
pljunem u reku, da
častim poštara ili konobara, da
ubijem pauka,
boga u ženi,
ženu u sebi,
sebe u ibru,
ibar u moravi,
moravu bez filtera,
filter bez kafe,
kafu u šolji,
talog u krvi,
krv u venama,
vene na igli,
iglu u kudelji,
kudelju u konopcu,
konopac oko vrata...

ZAŠTO SU I KAKO VAŽNE VIDEO IGRE?

STEFAN ALIDINI

I

I.1. Igre i kultura mladih

U multimedijalnoj eri, kulturalna analiza nije zaobišla skoro nijedan novi oblik koji je nastao u digitalnoj sferi. Digitalne studije, ili nešto uže izučavanje interneta zahvataju tako složene probleme poput etike piraterije, odnosa srodnih koncepcija poput autorskih prava, identiteta ili slobode govora u prostoru interneta, te pitanja anonimnosti i njenog potencijala za zloupotrebu u masovnim zločinima. Naspram spomenutih pitanja izučavanje igara kao legitimnog dela digitalne semiosfere može delovati naivno, i zahteva izvesno opravdanje. Zašto izučavati igre? Ukoliko nije dovoljno jednostavno reći da je potrebno izučavati sve što ima široku upotrebu, može se reći da igre danas treba izučavati jer su one artefakti budućnosti.

Prema određenim istraživanjima, deca starosti od 2 do 5 godina predstavljaju najbrže rastuću grupu igrača. Ona će, prema projekcijama, igrati igre svaki dan, i do trenutka dok ne napune 18 godina, vreme koje će provesti u igri biće jednako ili će premašivati vreme koje su provela na časovima u osnovnoj i srednjoj školi (Nakaya, *Video Games and Youth 2014*, 6-10). Mimo toga, 91 odsto Amerikanaca starosti do 17 godina igrao je ili igra kompjuterske igre (Nakaya, *Thinking Critically: Video Games and Violence 2014*, 11). Budući da je industrija igara 2012. godine vredela oko 15 milijardi dolara, u interesu je same produkcije da od malih nogu privuče verne igrače, što u praksi znači da ih prilagodi potrošačkom diskursu ili ga njime indoktrinira. Zbog toga su se, između ostalog, u američkoj javnosti u proteklih nekoliko godina intenzivirale debate o perspektivi, regulaciji i mestu igara u društvu.

Igre, dakle, zauzimaju mesto od ogromnog značaja u kulturi mladih, u slobodnom vremenu koje oni ispunjavaju sadržajima koji ih formiraju. Ne treba da

čudi, onda, što se svet igara polako pretvara u diskurs koji se prelijeva i u starije, rasprostranjenije medije, i sa njima gradi složene odnose. Naročito mesto tu zauzimaju književnost, strip i film, jer sa igrama grade vezu koja ne nalikuje međusobnom prožimanju “pravih” umetnosti. Odavno je primećeno da se igre pretaču u romane ili grafičke romane – najbolji primeri za to svakako su trilogija *Mass Effect* i serijal *Dragon Age*: prvi za sada ima četiri romana, a drugi pet. Između igara i knjiga sve je više sličnosti: česta pojava je da knjige pišu različiti autori, od kojih mnogi nemaju nikakve veze sa kreiranjem samog sveta, i u tom slučaju se upravo narativ igre, široko shvaćen, preuzima kao platforma ili *locus* za odvijanje epske radnje. Često se dešava da knjige problematizuju ili razrađuju teme i motive koji su sporedni u odnosu na glavnu radnju igre – prva dva romana u svetu *Dragon Age*-a tiču se događaja koji prethode samim igrama, dok se u svim romanima univerzuma *Mass Effect*-a glavni junak trilogije samo spominje, jer je fokus na univerzumu samom, a ne na događajima koje junak pokreće (epske važnosti postupaka junaka sam univerzum do pred kraj neće ni postati svestan).

U takvim slučajevima postoji očita hijerarhija značaja, gde se razlikuju *primarna* i *sekundarna* matrica, pri čemu je primarna uvek ona koja je “došla prva”. Primarna matrica je kanonska, ima utvrđenu hronologiju, i često je u sebi zaokružena, dok sekundarna postoji paralelno, pre, nakon, ili izražena u drukčijoj dimenziji u odnosu na kanon. Takođe je bitno naglasiti da se igre prelivaju i u druge medije, naročito televizijske: *Dragon Age* je inspirisao jednu igranu seriju i japanski anime crtač, a

Mass Effect jedan animirani film. Oba serijala i danas inspirišu desetine stripovanih ostvarenja. *Mass Effect* kao izuzetno popularna igra, takođe ima uticaja na muzičku industriju, jer je izašlo nekoliko albuma sa muzikom iz igre – te je tako, kao i u slučaju starije igre *Mafia II*, primećeno ponovno interesovanje za određene autore. Sa druge strane, godinama unazad, za blokbaster-naslove poput *Morrowind-a* ili *Skyrim-a* pišu se muzičke, najčešće instrumentalne deonice, koje često imaju uspeha i kao zasebna izdanja.

Takav uticaj igara i njihovo širenje ka drugim medijima nalikuje na filmske sage druge polovine XX stoleća, *Star Wars* i *Star Trek*, jer su oba univerzuma gotovo na isti način prodrli najpre u muziku, a zatim i književnost i strip, i odmah sa pojavom računara i u same igre – što pokazuje obrazac ulaženja novih ili barem drukčijih medija (kakav je, recimo, film sa specijalnim efektima) u kulturno tkivo. Primer filmova poput *Avatara* još je karakterističniji – on nagoveštava jedan drugačiji tip odnosa filma prema digitalnom: ne samo što se u filmu preuzimaju koncepcije tipične za igre, poput avatara (o čemu će docnije biti reči), već se i za izradu same franšize koriste tehnike koje su potekle iz industrije igara.

Obrnuti odnos, to jest pojava da se na osnovu filma ili knjige napravi igra, nešto je ređi, ako se takav odnos shvati bukvalno, ali podjednako čest ako se za osnovu uzmu konceptualne sličnosti. Odmah prepoznatljivi primeri svako su nebrojene igre nastale na bazi *Gospodara prstenova*, *Frankenštajna*, *Drakule* i drugih nadasve popularnih kulturnih pojava koje su potekle iz književnosti. Jasno je, međutim, da su svi navedeni primeri koji figuriraju kao baza za nastanak

igara odavno značenjski i motivski nadrasli svoje književno poreklo, te kao takvi mogu radikalno da se razlikuju od svog izvora, pa čak ni ne referišu na njega u bitnijem smislu. U takvim slučajevima posredi je sekundarni odnos, koji sledi obrazac knjiga nastalih po igrama. RPG serijal *The Witcher*, koji je zasnovan na seriji romana *Wiedźmin* poljskog autora Andreja Sapkovskog najbolje odražava prirodu sekundarnog odnosa: sve dosadašnje igre odvijaju se posle njegovih romana, a sam autor ne priznaje postojanje sveta igre kao dela kanona. Međutim, same igre doprinele su saznanju o njegovim romanima i njihovom prevođenju na mnoge svetske jezike. Ako se, dakle, pod uticajem može smatrati takvo presađivanje motiva, primera ima još više kada se kao predlošci za nastanak igara uzmu samo određeni sklopovi ili filozofije. Često navođeni primeri su u tom pogledu RPG igre serijala *BioShock*, inspirisane objektivističkom filozofijom Ajn Rand, serijal *S.T.A.L.K.E.R.* povezan sa romanom braće Strugacki, ili adaptacija starokineskog romana iz XVI stoleća *Put na Zapad* prerađenog u postapokaliptičku igru.

Na kraju, vredi još istaći interesantan odnos između igara i filmova. Načelno pitanje koje se postavlja tiče se odnosa igara i književnosti. Mnoge igre, poput onih o Hariju Poteru, inspirišu se različitim elementima – određene elemente zapleta crpu iz knjiga, dok vizuelne elemente, zbog prirode medija, preuzimaju iz filmova radije nego da ih samostalno stvaraju. U takvim slučajevima, zapravo, i nije jasno koji je prevashodni uticaj na koncepciju igre, tim pre ako se film neznatno razlikuje od knjiga. Kada je posredi znatnija izmena, kao na primer u slučaju *Kuma Marija Puza*, jasno je da se igre ba-

ziraju na filmovima. Sa druge strane, moguće je da na osnovu igara, bez literarne podrške, nastanu filmovi. Naročito uspešan primer je serijal *Resident Evil*, koji je dosad proizveo šest filmskih naslova, od kojih je svaki kod kritike propao, ali je zato na blagajni serijal zavrdeo preko 900 miliona dolara i drži rekord za najuspešnijiu filmsku franšizu na bazi video igara. U toku 2016. godine, iščekuju se filmovi nastali na osnovu dva velika serijala – *Warcraft* i *Assassins Creed*. Za sve navedene slučajeve osnovni odnos prema izvoru sledi model sekundarne matrice.

I.2. Igre i društvo

Iako svi navedeni primeri pokazuju na koji način igre predstavljaju deo kulture koji je već tu, koji dejstvuje bez obzira na to da li se njegovo prisustvo priznaje ili ne, reakcija javnosti na igre je dosad bila pretežno konzervativna i represivna – i nema razloga misliti da će se to uskoro promeniti. Tako je društvena atmosfera izrodila nadzor kao glavni vid bavljenja igrama, umesto da igre iskoristi kao sredstvo za bolje razumevanje kulturnih procesa. ESRB (*Entertainment Software Rating Board*) pruža industrijske okvire i regulativu, i igre kategorizuje prema prikladnom uzrastu: za rano detinjstvo (C), za sve (E), i za preko sledećih uzrasta – 10, 13, 17 i 18+ godina. Praksa u Americi i Evropskoj uniji, kako na prodajnim mestima, tako i na internet servisima, nalaže da ove odrednice budu jasno naznačene na samim igrama, te da prodaja bude zabranjena za neodgovarajuće uzraste. Mimo toga, međutim, pojedine (američke) države su pokušavale i pokušavaju da dodatno pooštore ovo rangiranje kako zalaganjem za strožiju kontrolu, tako i dodavanjem deskriptivnih kategori-

ja poput “Krv i krvoproliće” (*Blood and Gore*), što sugeriraju da se radi o igrama sa dosta krvi i sakaćenja. Pokušaji dodatne kontrole u Americi idu daleko da pojedine države pokušavaju da zabrane prodaju takvih “izuzetno nasilnih igara” (Nakaya, *Thinking Critically: Video Games and Violence 2014*, 10-12). Ovakvo stanje u regulaciji igara prihvaćeno je i u širim društvenim krugovima. Jedno od najvećih pitanja koje se u kontekstu igara spominje jeste njihova prikladnost za decu, zbog problema nasilja i potencijalno štetnih efekata na mlade.

“Protivnici” igara ističu mogućnost zavisnosti, pojačano stanje agitacije, neispavanost i druge probleme kao razloge za sankcionisanje igara. Brojni dokumentovani slučajevi, poput Brejvikove izjave da se za masakr spremao igrajući *Call of Duty: Modern Warfare 2*, ali i druga empirijska istraživanja povezuju igranje igara sa pojačanim nasiljem i to najpre kroz fiziološke reakcije organizma na stimulus koji se javlja u igrama. Rečju, ljudi vide nasilje i internalizuju ga kao princip funkcionisanja sveta. To ih s jedne strane čini neosetljivim na zlo i ljudsku patnju, a s druge ih tera da to primenjuju i u realnosti. Zato se protivnici igara zalažu za stroge regulativne procese, upozoravanje javnosti na ove rđave posledice igara, jer je cilj sprečiti da deca imaju pristup igrama i pomoći roditeljima da ih nadziru.

Sa druge strane, branioци igara ističu da ako igrači ne kontrolišu šta igraju, koliko igraju i svesni su da ih se posmatra, rezultati laboratorijskih istraživanja ne mogu da se primene. Takođe, ako postoji veza između nasilja i igara, stopa kriminala morala bi se povećavati – što se ne dešava. Štaviše, putem svojevrsne katar-

ze, igre možda doprinose smanjenju nasilnog ponašanja, i to tako što mlade uče na koji način da društveno intereaguju, da agresiju fokusiraju na neutralni medijum, i tako im pomognu da se nose sa nasiljem u stvarnosti. Industrija reguliše igre koliko je dozvoljeno a da ne naruši ljudske slobode, a ako maloletnici imaju pristup igrama, to je uvek uz roditeljsku dozvolu, pa se ne može govoriti o nedostatku kontrole (Nakaya, *Thinking Critically: Video Games and Violence 2014*, 20-23).

Pored igračke zajednice i još uvek mladog akademskog proučavanja igara, pedagozi su među prvima počeli da razmišljaju o upotrebi igara u svrhe obrazovanja. Igre ne samo što nisu društveno zlo, već se u brojnim njihovim aspektima – slobodi, moralnim problemima, inovativno postavljenim problemima, savremenosti, aktuelnosti, rasprostranjenosti među decom, krije njihov obrazovni potencijal. Naravno, za pedagoge mogućnost supstitucije identiteta predstavlja najvažnije pedagoško sredstvo u igrama (Brown 2008, 125-130). Prema tom viđenju, u pitanju je suštinski interdisciplinarno učenje, koje prilikom gejmplera igara sa, recimo, istorijskom tematikom, istovremeno spaja sociološku, istorijsku, psihološku dimenziju, ali u interaktivnom okruženju. Igre poput *Brothers in Arms*, koje su rekonstrukcije ratnog iskustva običnih vojnika na osnovu njihovih zapisa, ne samo što razaraju matricu mesijanskog junaka, već primoravaju igrače da se fokusiraju na jednog, običnog vojnika i njegovu perspektivu. Postoje, naravno, i drukčije vizure istorijskog procesa, koje mogu, ako se zloupotrebe, da dovedu do poricanja istorijskog. Međutim, uz pedagoški odabir “preciznijih” igara, u nas-

tavi igre mogu imati isti učinak kao dobra istorijska fikcija: one mogu uspešno i živo demonstrirati mehanizme istorije, kao i sve elemente koje klasična historiografija nije uvek u stanju da verno očuva: individualnu perspektivu, značaj određenih događaja za budućnost itd. (Brown 2008, 134-135). Na taj se način jedno savremeno, među mladima rašireno sredstvo komunikacije “preotima” od svoje čisto zabavne funkcije, da bi se upotrebilo za prenošenje ozbiljnijeg značenja pod premisom da je ono što je aktuelno i poznato lakše razumeti i van prvobitnog konteksta.

Prethodni opis je samo konkretizacija upotrebe igara u praksi nastave istorije. Pedagoške upotrebe igara su raznovrsne, i zahvataju različita područja. U svojevrsnom katalogu lične pedagoške prakse, Dejvid Hačinson (Hutchinson 2007) skicira čitav niz mogućnosti za interaktivno učenje na osnovnoškolskom nivou, uz upotrebu igara. S jedne strane, postoje kreativne aktivnosti poput: pravljenja reklame za automobil sa snimcima iz video igara, pisanja multilinearnih narativa, dizajniranja sopstvenih trkačkih poligona sa gradskim mapama, dizajniranja vojne misije u Drugom svetskom ratu, istraživanja istorijata oružja koje se javlja u pojedinim igrama itd. Postoji, zatim, čitav niz intelektualnih radnji: učenici sprovode analizu govora likova iz video igara, upoređuju igre, uočavaju razlike između analognih i digitalnih igara, kritikuju različite kontrolore za konzole i računare, računaju efektivnost troška pri kupovanju naspram iznajmljivanja igara, razmatraju elemente koji čine sadržaj horor igre, i prave vlastiti narativ, čitajući kritiku video igre, prave kritiku stvarnosti kao da je reč o igri,

pišu strategijske vodiče. U svom udžbeniku, Hačinson je zasnovao interaktivni pristup u vidu kraćih, relativno jednostavnih zadataka koji su ukratko, na jednoj do dve strane, opisani prema ciljevima, upotrebljenim sredstvima i ishodištima. Oni su multidisciplinarni (dakle, primenljivi na različite predmete) i mahom se zasnivaju na uvođenju poznatih kulturnih obrazaca, kao što su igre, u tematiku koja je od značaja za pojedine predmete kao što su poznavanje društva, istorija, književnost itd. Pored toga, njegov udžbenik sadrži i hrestomatiju tekstova o igrama, sa instruktivnim pitanjima za diskusiju. Ti tekstovi, to jest kraći, popularni članci, obuhvataju širok raspon aspekata koji dodiruju fenomen igara.

Obe pedagoške prakse, međutim, nisu bez svojih manjkavosti. Na problem igre u učionici prirodno se nadovezuje pitanje podobnosti. Jedan od eklatantnih primera (zlo)upotrebe igara u obrazovne svrhe predstavlja fenomen *America's Army*, igre zvanično razvijene za potrebe vojske SAD, kojoj je cilj da “pruži preciznu sliku vojničkih iskustava u različitim zanimanjima i funkcijama” (Brown 2008, 74), pri čemu je, kroz matricu poštenog i objektivnog prikaza vojničkog života mladim ljudima koje zanima vojska, jasno izražen potencijal te igre da vrbuje mlade u vojne redove. Od 2002. godine, igra se neprestano razvija i poboljšava, kako bi se pratio razvoj savremenih ratnih i drugih tehnika koje vojska SAD koristi. Poslednja iteracija igre izašla je u oktobru 2015. godine – *America's Army: Proving Grounds*, što uz podatak da su do danas desetine hiljada igrale neku verziju besplatno dostupne igre govori o uspehu koji je postigla u ostvarenju svojih ciljeva. U međuvremenu, prateći razvoj

tehnologija, nastale su i mobilna i Xbox verzije, kao i serijal stripova. Nema jasnog odgovora na pitanje da li slučaj ovakve i sličnih igara predstavlja zloupotrebu medija, isključivo zato što je u pitanju zvanična organizacija. U apstraktnom smislu svaka igra koja banalizuje ili instrumentalizuje sadržaj koji se predstavlja kao stvarnost, pedagoški je nepodobno sredstvo, jer čini više štete nego koristi u razvoju kritičkog aparata. U konkretnom slučaju igra može dovesti do nesporazuma (odnosno formiranja iskrivljenje slike) o shvatanju američke vojske u toku rata, ciljeva zbog kojih se američki ratovi vode, i prirode rata uopšte. U kasnijim stadijumima obrazovanja, sa razvijenim osećajem za ideološko i funkcionalno, igre te vrste mogu se upotrebiti upravo kao primer upitne upotrebe medijuma.

312

Sličan problem se očituje i prilikom igara kojih su deca svesna, iako im zakonski nije dozvoljeno da ih igraju (na primer, serijal *GTA*). Naravno, propusti su mogući, a prema jednoj struji mišljenja i izuzetno rašireni, pa je sva prilika da su mnoga deca igrala igre koje "nije trebalo" jer prevazilaze njihov uzrast. Pitanje je sa kojim osnovom se teme takvih igara smeju uključivati u učionicu, jer je učionica deo javnog obrazovanja, i, u krajnjoj liniji, da li deca uopšte mogu sazrevati pomoću pažljivog odabira "zreljih" igara, na sličan način na koji je to moguće čitanjem ozbiljnije književnosti? Osnovna mana opisanog, na praksu usmerenog pristupa svakako je neophodnost korišćenja istih igara ili, u suprotnom, preveliki teret koji pada na pedagoga, koji bi bio primoran da poznaje ogromnu količinu igara koje bi deca upotrebljavala ako bi imala potpunu slobodu

izbora. Sa druge strane, baš zato što se radi o elementu koji je već odavno konstitutivan u dečjoj kulturi (Fromme 2003), pitanje je da li postoje "čisti" izbori, ili su svakako dominantni blokbasterski naslovi. Prednost Hačinsove knjige leži u tome što se radi o pretežno tipskim zadacima, u kojima spomenute igre imaju samo ilustrativni karakter, te se mogu menjati iz generacije u generaciju, dokle god, razume se, sam pedagog prati razvoj tržišta igara paralelno sa učenicima.

Naoko drukčiji, mahom teorijski pristup odnosu igara i obrazovanja poziva se na "igračku pismenost" (*Gaming Literacy*), a formulisao ga je Erik Cimerman (Zimmerman 2009). Prema Cimermanu, pismenost nije sposobnost da se izvuče nauk iz "ozbiljnih igara" (*serious games*), to jest onih igara koje imaju instruktivnu namenu, poput *America's Army*. Tu se ne radi ni o poruci, odnosno naravoučeniju koje igre mogu da nam ponude, niti o profesionalnoj obuci za pravljenje igara. Igračka pismenost počiva na tri koncepcije: *sistema, igre i dizajna*. Uz to je važan i onaj igrački aspekt koji promovise efikasnost, kreativno mišljenje, traženje prečica i izlaza iz neočekivanih situacija. Shodno tome, koncepcija sistema transponuje se na mišljenje kao proces koji se ne sastoji od fiksnih vrednosti, već je u konstantnoj rekonfiguraciji; koncepcija igre podrazumeva igranje u okviru strukture, ali i igranje strukturom i njeno menjanje iznutra; dizajn se, pak, u igrama koristi za proizvodnju značenja, pa se taj princip razlaže i razmatraju se procesi te proizvodnje. Dakle, principi prema kojima igra funkcioniše važni su za rasvetljavanje načina na koji svest u stvarnosti računa sa različitim elementima

iskustva. Ovi fleksibilni modusi pismenosti, jednostavnije rečeno, u sebi kriju elemente koji su važni za percepciju uopšte.

Džejms Pol Dži (Gee 2003) kao da je umnogome prejudicirao Cimermanove koncepcije, mada je u argumentaciji akcenat stavio na druge elemente, što je donekle očekivano, budući da je lingvista, dok je potonji dizajner igara. Dži je dao model na koji se i Hačins naslanja. Njegovi “principi interaktivnog učenja” zapravo rukovode njegovu praksu. U okviru principa, kojih ima 36, nalaze se i mnogi koji bi mogli predstavljati Cimermanove koncepcije, pa nam Džijeva koncepcija izgleda kao obuhvatnija. Zapravo, svi navedeni autori (uključujući tu i Brauna, koji je komparativno najdalji) mogu se svrstati u *New Literacy Studies*, i to u njenu socio-kulturološku struju. Shodno tome, njihovi pristupi, pored sve inovativnosti, dele iste mane. U Džijevoj knjizi se opšta pedagoška metodologija uopšte ne razmatra, jer se sve vreme dokazuje činjenica da su igre deo savremene kulture, i da se u njima može pronaći mnogo toga što može biti od pomoći u savremenoj nastavi. U njoj se, takođe, razmatraju psihološki, lingvistički, sociološki, semiotički i kulturološki činioci koji opravdavaju upotrebu interaktivnog metoda, kao i argumenti koji upućuju na to da bi savremeni fenomeni, pod barjakom pismenosti, morali da se uključe u obrazovanje. Međutim, o principima obrazovanja, različitim modelima, koncepcijama i mestu interakcije u njima, ne kaže se gotovo ništa, jer se zbog principa pismenosti izgleda podrazumeva da za novu metodu u svakoj koncepciji ima mesta, pošto je pismenost važna za svaki model obrazovanja. Na taj način se interesantne, kreativne i primenljive ideje poka-

zuju kao teorijski slabo podržane, što objašnjava dubok jaz u okviru same pedagogije između studija pismenosti i teorija obrazovanja. Kako ne postoji konsenzus o prednosti “operativnog” pristupa pismenosti, ne može se očekivati ni konsenzus oko pitanja koja je struja primerenija kao pedagoški model.

Za kontekst igara i širih društvenih kretanja važno je i pitanje mesta žena u okviru igračke zajednice. Veliki deo problema predstavljanja žena u kompjuterskim igrama potiče od toga što se igre u najvećoj meri prave za mušku publiku. Po statistici iz 2009. godine, udeo žena u digitalnoj sferi je oko 13 odsto. Već taj podatak dovoljan je da objasni tendenciju jednostranog prikaza žena kao sporednih likova u RPG-ovima. One su najčešće prikazane prema viktorijanskom estetskom modelu – bujnih grudi i tankih strukova – dakle u skladu sa heteronormativnim principom (O’Riordan 2006, 248-250), a to nije samo odlika igara, već i drugih virtuelnih ili simulativnih medija. Međutim, problem nije tako jednostavan. Svi aseksualni ženski likovi redovno se prikazuju kao – babe, matore veštice ili neko drugo groteskno biće. Pa ipak, fenomen “ružnih žena” je pre svojstven epskoj matrici, nego futurističkoj. U brojnim RPG-ovima tog tipa često čujemo vulgarne komentare prolaznika koji naturalizuju ovu matricu (recimo, fraza “*My balls itch!*” se u *Witcher*-u čuje na svakom koraku). Naravno, ta je matrica sve slabija: dok se u *Dragon Age*-u i dalje oseća talog prethodnog nasleđa shvaćenog kao konvencija, igre poput *Fallout*-a daju lepezu najrazličitijih ženskih likova, starih i mladih, i teže da ih okarakterišu na svim planovima, pa tako i na fizičkom.

Na tu pojavu ne utiču samo seksualno normirani razlozi, već i neki čisto industrijski. Veća kompleksnost omogućena je napretkom računara i njihovom sposobnošću da obrade kako veći broj tekstura, tako i teksture bolje rezolucije. Krajem XX i početkom XXI veka, igre su bile memorijski ograničene, što je za posledicu imalo da, na primer, sve babe, ali i drugi sporedni likovi izgledaju isto. Posebna lica, glasovi i govor sretali su se samo kod onih likova koji su ulazili u duži dijalog sa avатарom. Sa napretkom industrije, ipak se pokazalo da se samo u igrama koje su orijentisane na narativ, javlja bogatiji dijapazon različitih likova i njihovog predstavljanja. U većini modernih igara prisutan je svojevrsni “površni estetizam”, gde je svet igre podeljen duž linije lepo (tj. mlado) i dobro, ka zlom i ružnom, dok suvereno vlada heteronormativna matrica.

Međutim, problem žena u gejmerskoj zajednici doveo je do otvorenog sukoba 2014. godine, u događaju koji je nazvan *Gamergate* (prema Votergejt skandalu). Zbog insinucija da je jedna devojka, inače glavni član razvojnog tima jedne nezavisne igre, spavala sa recenzentom koji je igru pozitivno ocenio, grupa ljudi na tvideru je zahtevala da se povede razgovor na temu etike u recenziranju video igara. Ubrzo se ta mala grupa ljudi proširila, i tvider pokretu su se priključili mnogi ženomrsci, koji su zloupotrebili intenciju izvorne grupe gejmergejta. Nakon što je dotična devojka, uz druge ženske gejmere počela da dobija pretnje smrću, usledila je oštra reakcija feminističke zajednice, pa se tako čitav sukob prebacio na sasvim drugu liniju, na pitanje poštovanja žena i njihovog mesta u zajednici. S vremenom se pokazalo da priča

nije bila istinita, kao i da je po svemu sudeći glasinu podmetnuo ozlojeđeni bivši dečko. Naravno, do debate o etičkim standardima nikad nije došlo. Sudbinu gejmergejta na sličan način slede i druga pitanja koja igre eksplicitno ili implicitno postavljaju. Prilike koje igre kao kulturni činioци pružaju za podiranje reifikovanih predrasuda u medijskom sistemu ostaju neiskorišćene, jer se ni industrija sama, kao ni igrači, ne trude da iskorače u šire društvene tokove, kako bi ublažili ili sprečili sukobe.

I.3. Igre i industrija

Ispitivanje kompjuterskih igara i njihove funkcije kao društvenih ili kulturnih artefakata nije jednosmisleno i zahteva mnoštvo prethodnih ograda. Pored ostalog, mora se uzeti u obzir razlika između industrije proizvodnje igara po studijskom principu i nezavisnih (tzv. *independent* ili *indie*) igara. Ta podela nalikuje ponajviše na sistem studijske kontrole nad filmskom produkcijom koji je Holivud ustanovio i njime vladao u zlatno doba, tokom '50-ih i '60-ih godina 20. veka. Studio kontroliše sve, od reklamiranja, kreativnih rešenja do obezbeđivanja sredstava za mlade talente. U skladu sa tim, od ovih igara očekuje se vizuelna besprekornost, inovacija u kontrolama, mnoštvo zvučnih i animacijskih efekata. Može se reći da studijska industrija snažno podupire kompjutersku industriju, jer traži sve bolje računare za najnovije naslove. Industrija proizvodnje igara, po statistikama iz 2013. godine, već je 2009. godine gotovo premašila američku filmsku industriju (10,5 spram 10,6 milijardi dolara), a pojedini blokbuster naslovi, poput *GTA V*, po svemu mogu da pariraju

blokbuster filmovima: na *GTA V* je, po svemu sudeći, utrošeno preko 100 miliona dolara, a za nedelju dana po izlasku na tržište, igra je donela preko milijardu dolara (Heart 2015, 148).

Nezavisne igre, pak, zaogrću se aurom individualnog talenta, što podseća na avangardni ili umetnički film, a pogotovu na tzv. *auteur theory*, gde osnovnu vrednost čini kreativna imaginacija samog tvorca. Implikacija je, naravno, da studijski napravljena igra nužno narušava kreativnu snagu nesumnjivo talentovanih ljudi koji rade na tim igrama, jer se treba pokoriti konvencijama koje će osigurati dobar plasman na tržište. Zagovornici nezavisnih igara tvrde da se već u prvim minutima studijske igre može ustanoviti kojoj “klasi” pripada i, još važnije, kom žanru (Oliver 2003). S druge strane, nezavisne igre često krše žanrovske konvencije, inoviraju elemente poput korisničkih kontrola, narativa i simbolike i oslanjaju se na vlastiti umetnički (tj. estetski) senzibilitet.

Uz sve to, bitan element u kulturi nezavisnih igara jeste i princip komunalnog finansiranja (*crowdfunding*). Pomoću servisa kao što je *Kickstarter*, ideje za pojedine igre se predstavljaju publici, koja može da donira sredstva za njeno razvijanje. Sličan fenomenu prenumeracije, taj koncept treba da ublaži razliku između studijskih i nezavisnih igara, te da nezavisnim igrama omogući prodor na veliko tržište. Pretpostavka je da će autori zadržati punu kreativnu kontrolu zahvaljujući nezavisnoj poziciji, ali i dobiti mogućnost da razviju sadržaj kvalitetan po standardima studija i merilima gejmerske publike – tako bi se došlo do zlatne sredine između visokih produkcijskih rešenja i kvalitetnog sadržaja (Oliver 2003). Međutim,

oštru polarizaciju u proteklih nekoliko godina narušila je sama industrija, koja je u komunalnom finansiranju otkrila nov način da kapitalizuje prijemčivost šire gejmerske zajednice za komercijalne sadržaje, pa se tako na *Kickstarter*-u ili *Steam Early Access*-u sada nalaze i igre koje prave velike studijske kuće. Iskoračivši u komunalno finansiranje naslova za koje zna da će se dobro prodati, industrija se oslobodila dela finansiranja svojih projekata.

Iako se na igre ne skreće pažnja kao na važne činioce kulturnog života, to ne znači da one nisu bitan element popularne kulture. Od početka igre računaju na zajednicu i zajednica je odmah dobila ključnu ulogu u formiranju pravila koja su uticala na formiranje industrije. Brojna ograničenja nezavisnih igara (kadrovska, finansijska) zapravo za posledicu imaju da su nezavisne igre u stvari marginalne i obraćaju se malom broju ljudi. Shvatanje igre kao kontrakulturnog medija, vizija kompjuterske igre kao društveno-kritičkog komentara, vrlo su problematični. Iako izgleda da su za kulturološku analizu pogodniji naslovi koji direktno problematizuju neki konkretni rat, centar i marginu, kolonizaciju i kolonizatora, osnovna zamerka takvom shvatanju sastoji se u tome da ta “teza” suštinski narušava predstavu o igri kao samosvojnom mediju, jer otvoreno preuzima diskurs nekog drugog kulturnog niza – angažovane književnosti, kulturalne teorije, postkolonijalne kritike, umetničkog filma itd. U igrama poput *Darfur is Dying* ili *This War of Mine* eksplicitno se preispituju ratne situacije u Darfuru, odnosno na području Bosne i Hercegovine. Iako nas te igre direktno suočavaju sa problemima preživljavanja, konkretnog

nasilja i rata uopšte, one to čine koristeći se ograničenim sredstvima, pa tako postaje (i ostaje) nejasno šta je autentični umetnički izraz a šta posledica ograničenog budžeta, tim pre što je igra *Darfur is Dying* nastala kao studentski projekat i odziv na konkurs koji je postavljen od strane više organizacija kako bi se podigla svest o problemu, što je nametnulo platformu igre i brojna druga rešenja. Pitanje glasi: na koji način je problem rata drukčije postavljen u komercijalnim igrama poput *Brothers In Arms*, gde se vizuelno upečatljivo prikazuju stradanja vojnika i gde sam narativ insistira na besmislenosti rata? Kao granični slučaj, nezavisne igre ne mogu biti reprezentativne na opštem nivou jer ne reflektuju stanje kulture, i to iz dva razloga: prvo, ako zauzmemo spoljašnju poziciju, u igru kao medij se učitava ono što zajednica u svom većinskom delu želi i vrednuje, pa tako marginalna igra ne zadovoljava kriterij reprezentativnosti; drugo, sa iste te pozicije je jasno da i (dobre) blokbuster igre postavljaju slična pitanja kao i nezavisne igre, samo što su ta pitanja proceduralno formulisana prema težnjama šire zajednice, što ih upravo i čini boljima za tumačenje, pod uslovom da nas ne zanimaju stavovi kritičke manjine, već većinske zajednice.

Mimo navedenog dualizma, ni osnovni kriteriji klasifikacije igara nisu ni blizu definitivni. Podele potiču iz dijahronije, tj. iz istorije pojedinih analognih, pre-multimedijalnih fenomena, ali i iz sinhronije, tj. od same industrije, koja ustrojava žanrove mahom u ekonomskoj ravni. Osnovna podela na žanrove, iako sadrži određene očvrslе konvencije, ipak je podložna promenama, to jest međusobnim

prožimanjima, ili čak radikalnom redefinisanju osnovnih principa. Stoga ni žanr koji ćemo ovde razmotriti, tzv. *Role-Playing Game* (što se može doslovno prevesti kao “igra uloga”, ali pošto se takav prevod ne upotrebljava, u daljem tekstu koristim akronim RPG), nije imun na promene osnovnih konstruktivnih principa.

RPG kao žanr potiče iz najmanje dve tradicije. S jedne strane, odavno je poznato da svoje osnovne (reklo bi se, operative) korene RPG crpi iz igara kao što su *Dungeons & Dragons*, koje su se igrane na tablama, sa olovkom i papirom, figuricama i kockicama, ali sa strogo definisanim pravilnikom u kome je obično bila sadržana i narativna matrica (Tringham 2015, 131). Sa druge strane, sam RPG odražava i dublju ljudsku potrebu za izmeštanjem iz vlastitog *locusa*, za igrom i transformacijom, pa tako ovaj žanr može da se poveže i sa glumačkom umetnošću. Istu tendenciju pokazivale su i zajednice koje su aktivno igrane analogne igre poput *Dungeons & Dragons*, jer su se često likovi “zastupljeni” u igri pretakali i u stvarnost, odigravanjem narativne matrice i duha sveta na raznim konvencijama i skupovima. Isti performativni mehanizam je paralelno postojao i među fanovima velikih Sci-Fi saga poput *Star Trek*.

Poreklo drugih žanrova podjednako je problematično, mada iz drukčijih razloga. Za razliku od RPG-a, mnogi žanrovi ne potiču od neke koncepcije ili arhetipa igre, već evociraju dominantno osećanje prilikom igranja (*Action Game, Adventure Game, Action-Adventure*) ili načelo organizacije igre, koje može, ali ne mora biti tematsko (*Arcade, Puzzle, Platform, Racing, Driving, Simulation*). Zajednička svim tim žanrovima jeste velika raznovrsnost, pa samim tim i slaba

omeđenost granica. Prema uzusima industrije, igra može istovremeno biti akciona avantura sa elementima zagonetke.

Pored ovih, postoje i drugačije, starije podele. Jednu je izveo Rože Kajoa u svojoj čuvenoj studiji (Callois 2001, 14-26). U njoj, Kajoa razlikuje četiri skupine igara: **agonističke** (*agon*), gde je važno takmičenje; **aleističke** (*alea*), gde se igra na sreću; **mimetičke** (*mimicry*) koje se zasnivaju na odigravanju uloga; i **ilinksističke** (*ilinx*), koje se zasnivaju na vrtlozima percepcije, halucinacijama itd. Iako je objavljena čak 1961. godine, pa tako predatira oblik digitalne igre, ova podela zasniva se na filozofskom i sociološkom konceptu igranja kako ga je skicirao i Hojzinga (*Huizinga*). Taj model primenljiv je i danas, utoliko što se ljudske potrebe na planu igara nisu promenile. Ove podele su relevantne jer predstavljaju (gotovo arhetipski) odnos prema kome savremene video igre odgovaraju specifičnim ljudskim nagonima – svedoče, zapravo, o tome da se kod digitalnih igara radi ponajpre o promeni forme, a ne suštine, te da se svako promatranje igara kao igara, na čemu se zasniva “ludološki” pristup, mora bazirati na konceptima koje su ova dva autora izložila. U praksi, međutim, previše pažnje se posvećuje pravilima igara kao njihovog konstituenta (o čemu svedoče kritike Fraske, Eskelinena, Tringama, Njumana i drugih ovde navođenih autora), što vodi ka napuštanja ludologije kao isuviše jednostranog pristupa. U nastavku će fokus biti na problematizovanju spomenutih aspekata, ali i produbljivanju problematike akademskog izučavanja igara, njegove terminologije i metodologije.

II

II.1. Od čega se (RPG) igra sastoji?

U ključu proceduralne retorike, Ijan Bogost (Bogost) deli kompjuterske igre na tri velike skupine: apstraktne, proceduralne i ciljne (*goal-oriented*) (Bogost, How To Do Things With Videogames 2011, 14-18). Apstraktne igre, kao što je, recimo, *Tetris*, ne sadrže značenjske elemente. Ciljne igre, naprotiv, svoju primarnu funkciju ostvaruju ispunjavanjem određenih zadataka, poput sticanja sredstava, ispunjenja misije itd. Između njih, u graničnoj poziciji stoje igre koje odlikuje proceduralnost: one pretenduju na određeni nivo smisla, ali taj smisao posreduju pomoću modela koji je ustrojen po strogim pravilima. Bogost dakle zastupa tezu da je algoritamska, programabilna struktura *differentia specifica* igara, a da je komputacija kibernetička simbolička manipulacija, koja treba da bude rastumačena. Tu se procesi ili radnje objašnjavaju drugim radnjama, koje onda figuriraju kao reprezentivi i nešto znače, pri čemu je od ključne važnosti da se procedura odigrava, umesto da se opisuje (Bogost, Persuasive Games, The Expressive Power of Videogames 2007, 5-15). Pošto su u okviru same igre uvek unapred sadržane sve permutacije i vrednosti, svi mogući i zamislivi postupci i potezi, pošto je sve dozvoljeno već uračunato, jedinstveno značenje koje se iz toga izvlači jeste posledica načina na koji se to predstavlja, a to je onda razlog da se govori o vrsti retoričke prakse.

Ta tačka je istovremeno i najplodniji, ali i najslabiji deo Bogostove teorije. Pošto je proceduralnost istakao kao odrednicu samo za određeni skup igara uklešten između apstrakcije i cilja, ograničio je vlastiti pristup. Time što se orijentisao na izvođenje značenja iz samih

igara, bio je primoran da se osloni na nezavisne igre koje pretenduju na estetsku vrednost. Konačno, time što je ograničio ideju proceduralnosti na samo one elemente koji se odnose na ljudsko iskustvo (Bogost, *Persuasive Games, The Expressive Power of Videogames* 2007), izuzeo je iz tumačenja apstraktne igre koje preispituju iskustvo samo po sebi (na primer, *Cradle*). Drugim rečima, njegov put interpretacije sve vreme ostaje jednosmeran, jer se pita šta nam igra kao umetničko delo i kao izvor spoznaje može reći o svetu. Na takav način, on postaje disciplinarni tumač koji iznutra želi da rasvetli jedan fenomen, ali koji ostaje imun na pitanja psihologije igrača, pa čak i značenja "spoljašnjih" fenomena, to jest raznih uticaja kulture na samo formiranje procedura koje se uzimaju kao polazište ili izvor značenja.

318

Bogostov pristup ima mnogo zajedničkog sa fenomenološkom analizom. Princip šematizovanih aspekata je u fenomenološkoj teoriji orijentisanom na čitaoca doneo interesantne postavke. One se mogu primeniti i na tumačenje igara, upravo preko osnovnih ideja formiranja smisla i značenja u interakciji predmeta i subjekta, u činovima konstrukcije i konkretizacije praznina teksta, odnosno tumačenja narativa kao elementa igre. Do takvih pozicija je došlo više autora (Aarseth, *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature* 1997; Crogan 2003). Te pristupe sa fenomenološkim nasleđem trajno vezuje vera u imanentnu smislenost igre, zatim vera u igru kao intencionalnu tvorevinu, to jest realizaciju autorske namere (u šta, zapravo, sa stanovišta industrije proizvodnje igara, nema sumnje) i na kraju, vera u slojeviti geštalt igre koji se razotkriva tokom tumačenja. Sa Arse-

tove pozicije, ono što Bogost uočava kao proces razumevanja igre može da se okarakteriše kao trajna smena *aporije* i *epifanije*. Iz te perspektive, mnogi RPG-ovi predstavljaju dvostruku igru sa stvarnošću: s jedne strane, sam svet se projektuje kao rezultat delovanja prošlosti i predstavlja konstruisanu sadašnjost; s druge strane, igra mobilise tu konvenciju za stvaranje vlastite fiktionalne projekcije. Moguće je konstantno eksperimentisati sa neuspehim rešenjima (to jest aporijama) dok ne iznađemo pravi put (epifanija), i to tako što ćemo stalno resetovati sačuvanu igru (*save game*) i ponavljati proces iznova, ili tako što ćemo upotrebiti neki drugi mehanizam igre. Proces aporije i epifanije još je izraženiji u linearnijim žanrovima koji imaju krute nivoe i zadatke, kao na primer u pucačinama, koje oba autora uzimaju za svoje primere.

Pored elemenata retorike i proceduralnosti, koji sasvim sigurno natkriljuju svaku igru, postoji i niz drugih, praktičnijih elemenata koji su od značaja za neposredno razumevanje procesa igranja. U tu svrhu se koriste različiti termini, od kojih su mnogi jednostavni, odavno odomaćeni prevodi sa engleskog jezika. Za početak, *Player*, termin koji u engleskom jeziku označava rodno i polno neutralnog agensa koji kontroliše igru, radi lakšeg razumevanja, prevodim kao **igrač**. Sa druge strane, implicitnog igrača, to jest konstrukt koji je organska komponenta igre, najčešće zovem **avatarom**. Izraz **gejmer/gejmerka** (*Gamer*), koji bi se takođe mogao upotrebiti za stvarnog igrača, ovde ne koristim, jer on sadrži dodatnu konotaciju koja označava osobu koja se profesionalno ili na neki drugi način kvalitativno natprosečno investira u proces igranja: osoba koja jednom u šest meseci

ili godinu dana menja konfiguracije računara radi igranja igara nadilazi “prosečan” angažman ljudi koji igraju kompjuterske igre. Rečju, dok je svaki gejmer igrač, nije svaki igrač gejmer.

Igrač često ne mora da igra sam – moguće je udruživanje igrača u skupine, i to i u onlajn i oflajn igranju. Družina (*party*) je pojava koja datira još iz vremena kada su se RPG-ovi igrali na tablama i pomoću kockica. Osnovna premisa moderne družine je kooperativni gejملهj, gde u borbama i dijalozima karakteri učestvuju skoro ravnopravno sa avатарom. Karakteri imaju klasu, razvijaju se po nivoima i dobijaju XP bodove paralelno sa njim, jačaju tokom vremena i takođe dostižu svoj maksimum. Osnovno ograničenje najčešće se ogleda u tome što se u svakom trenutku može povesti samo deo družine, najčešće dva člana od ukupno pet ili čak devet. Pri tom se igraču najčešće ostavlja na volju da li će pri odabiru voditi računa o simpatijama koje oseća prema karakterima ili prema taktičkoj prednosti kombinovanja klasa u borbi.

Da bih označio *proces igranja*, koristim kalk **gejملهj** (*Gameplay*), koji bolje odražava dvosmerni proces interakcije programa i igrača. Prema mom shvatanju, proces igranja je nesvodiv na samu kompjutersku igru ili samog igrača, a glagol *igrati (se)* ne odražava tu razliku u dovoljnoj meri, jer u srpskom jeziku podrazumeva objekt nad kojim se vrši radnja, pa tako potiskuje smisao pune interakcije. Pojedini autori, poput Arseta (Aarseth, *Playing Research: Methodological approaches to game analysis* 2003), pod gejملهjom podrazumevaju samo strategije i akcije igrača, dok se ostatak razlaže na **strukturu igre** (*Game-structure*), u koju spadaju pravila igre i simulacija, i **svet igre** (*Game-world*),

u koji spadaju fikcionalni sadržaj, dizajn nivoa, grafička rešenja itd. Docnije je Arset ovu podele apstrahovao na samu disciplinu (Aarseth, *How We Became Postdigital: From CyberStudies To Game Studies* 2006, 42-43), pa se tako prvim aspektom bave sociologija, psihologija, pedagogija, etnologija, drugim ekonomija i informatika/dizajn igara, a trećim estetika, istorija umetnosti, pravo i kulturalne studije. Očigledna je manjkavost ove podele: ona u apstraktnom smislu ima uporište, jer sistematizuje slične komponente, ali ako se u obzir uzme načelo dvosmerne interakcije u stvaranju *značenja*, onda postupci igrača i njegovo okruženje ne mogu da se razdvoje od fikcionalnog sveta. Tako estetičar mora da zadire u svest igrača, isto koliko i etnolog u model fikcionaliteta. Podela, koja s jedne strane meša interaktivna i tehnička rešenja, a s druge ih pripaja disciplinama, nije pogodna za analizu RPG-ova, jer se u njima na različite načine prepliću svi navedeni nivoi. Takođe, na osnovu ove podele nije moguće razgraničiti ili barem opisati razlike između gejملهja i narativa (Lindley 2002, 209), kao ni razlike između pravila igre i fikcionaliteta. Tek kada se gejملهj shvati kao interakcija, i u obzir uzme i igrač, moguće je narativ odrediti kao jedan od intradijegetičkih elemenata sa kojima igrač dolazi u kontakt. Taj termin ima uporište i u estetičkoj tradiciji šilerovskog tipa, jer se gejملهj može shvatiti kao nagon za formom, a preko njega se igra sama može razumeti kao medij koji postoji i ostvaruje se samo kroz interakciju (Myers 2009, 47-48).

Mimo igrača i samog procesa gejملهja, igra često može svoj sadržaj da organizuje po drukčijim principima. Termin **kampanja**

(*campaign*) predstavlja primer u kom se poznata reč i njene konotacije proširuju na upotrebu u digitalnoj kulturi, pa tako značenje vojnog poduhvata velikih razmera postaje oznaka za veliki put koji junak u igri preduzima, i u punoj širini kampanja može označavati totalitet svih dešavanja u igri, koji ima svoj početak i konačni cilj. Važno je napomenuti da je kampanja element “s onu stranu igre”, i da kao kategorija ne predstavlja pojam fikcionalnog sveta, osim u slučajevima kada taj svet nije modelovan prema vojnim pojavama, kada se kampanja zapravo koristi u svom izvornom značenju.

Ako se ne igra nikakva kampanja, igra će najverovatnije svoj sadržaj organizovati po principu poduhvata, što je i slučaj sa većinom RPG-ova, u kojima je ustaljena podela na glavne i sporedne poduhvate (*Main Quests/Side Quests*). Pri tom se u srpskom jeziku često ne prave nijanse između poduhvata (*quest*), misija (*mission*) i nivoa (*level*), iako se, praktično, ovi termini vezuju za različite žanrove igara. “Kvestovi” se javljaju u nelinearnim igrama, najčešće RPG-ovima, dok misije potiču iz ratom inspirisanih igara, najčešće “pucačina”. Nivoi vode poreklo još od arkadnih analognih igara poput *Tetrisa* ili *Pac-Man-a*, i označavaju linearnu, često beskonačnu progresiju težine gejmplaja.

No, sama podela na glavne i sporedne poduhvate nastala je zahvaljujući tome što se sloboda predstavlja kao odlika RPG žanra. Jasno je da, na širem planu, RPG predstavlja žanr koji je orijentisan ka određenom cilju, iako taj cilj nije ispunjenje njegove suštine. Drukčije rečeno, iako narativna matrica teži ka svom kraju, ona u svom razrešenju ispunjava samo jednu od svojih

potencija. Ta osnovna matrica je obavezna, fabularno gledano – linearna, i predstavlja glavni deo priče u toj meri da se striktno gledano samo glavna priča može smatrati *pričom*. Sporedni poduhvati imaju karakter epizoda koje presecaju fabulu i grade lični siže. Moguće je, tako, u *Skyrim-u* ili *Fallout-u* običi čitav svet i izvršiti veliki broj sporednih zadataka, a ne unaprediti glavni narativ ni za jedan dan. Glavni događaji, kao i sam svet na makroplanu će u tom slučaju bukvalno čekati na mesijansku ulogu avatara. To će biti cena slobode koju nudi RPG na skoro svakom stadijumu u toku glavnog poduhvata, iako je jasno da ta mogućnost predstavlja svojevrsnu zloupotrebu te slobode, jer narušava umetnički potencijal igre.

Jedan od važnih elemenata organizacije igara, pa i samih poduhvata jeste potencijal za apsolutnu obuhvatnost. U brojnim igrama postoje “postignuća” (*achievements*) i nagrade za određene radnje, na primer, sakupljanje rasutih artefakata, naročito na onlajn platformama distribucije igara kao što je *Steam*, gde za svakog igrača postoji spisak igara i postignuća u okviru njih. Taj model potekao je od različitih arkadnih igara, gde je bilo moguće ostvariti najviši rezultat (*high-score*) ili preći određeni izazov. Mnoge RPG igre, povodeći se za ovim trendom, daju procentualni nivo “razotkrivenosti” sveta, ispunjenih misija itd., kako bi se igraču stavilo do znanja koliko mu je preostalo dok ne učini sve što je moguće učiniti u jednom svetu. Očito je da namera RPG-a nikada nije bila takva obuhvatnost, već je to pre mogućnost istovremenosti, zarad vernije simulacije i idealizacije. To je preinačila najpre gejmerska zajednica koja je ubrzo nakon svake složene igre

počela da objavljuje vodiče (*Walkthrough*) koji su trasirali sve poduhvate, sve ishode, sav plen koji je skriven u svetu i sve druge nagrade koje se mogu osvojiti. Na taj način je igra kao medijum “osvojila” slobodu multilinearne narativa, jer se povinivala potrebi za kontrolom, dominacijom i obuhvatnošću koja se podastire pred igrača.

U širem kontekstu, vredi naglasiti da ni oko pitanja poduhvata nije postignut konsenzus među proučavaocima igara. Tumačenje kojem se ovde priklanam, poduhvate vidi kao nosioce značenja, elemente organizacije i oruđe koje omogućava da se elementi samog zapleta strukturiraju i postepeno otkrivaju. Drugi tumači, poput Arseta, na pojedinim mestima su ostavljali mogućnost da se igra koja ima cilj posmatra kao igra sa poduhvatom, no takvo gledište može se braniti jedino ako se da preširoka početna definicija samog pojma (Tosca 2003).

Mimo svih immanentnih vizura, elementi koji igru organizuju mogu se posmatrati i iz naratološke perspektive. Tako se termini ekstradijegetičkih i intradijegetičkih elemenata dosledno preslikavaju (Fagerholt / Lorentzon 2009, 19) pomoću dijegeze i njenih konsekvenci iz sada već klasične naratološke teorije Žerara Ženeta. Iako ju je Lagerholt primenio na interfejs “pučačina” (*GUI - Graphics User Interface*), koncepcija je primenljiva i na druge aspekte igara. Izvorno, ekstradijegetički su oni elementi interfejsa koji nisu dostupni samom avataru, dok postoje i one igre, kakva je, recimo *Fallout*, koje su interfejs omogućili u okvirima samog modela sveta. Treba reći, pak, da ova podela, iako jasna, ne odražava sasvim osobenost interfejsa igara. U samoj igri jav-

ljaju se i drugi posrednički elementi, koji nisu ekstradijegetički, ali jesu imanentni svetu igre u nesimulativnom pogledu, jer je igra sama sazdana oko njih: to su, recimo, sva podešavanja, indikatori vremena, spisak sačuvanih igara itd. Oni stoje na ekranu kada se igra upali, ali i pre nego što igra počne, takođe mimo znanja samog avatara, ali sasvim u okvirima igre kao medija. U tom smislu je neophodno razlikovati ih od “regularnih” ekstradijegetičkih interfejsa koji se nalaze u igri od trenutka kada gejملهj započne (to su standardni elementi: indikatori snage, magijske energije, spisak aktuelnih zadataka itd.). I dok se o potonjima može i dalje govoriti kao o ekstradijegetičkim elementima, prvi se mogu smatrati peritekstualnim elementima igara. Na tu dimenziju igara neću se ovom prilikom posebno osvrtni.

Nadalje, međutim, treba obratiti pažnju na nijanse između termina **igrač** i **avatar**, koji se mogu, ali nikako ne moraju uvek preklapati. Iz konteksta prethodno razjašnjenih pojmova, jasno je da avatar *uvek* predstavlja intradijegetičkog, a igrač *najčešće* ekstradijegetičkog činioca. U zavisnosti od toga kakvo je shvatanje uloge igrača, mora se naglasiti da ni odnos avatar : igrač nije jednostavno pitanje. Dok se najčešće gleda na problem korisničke kontrole (*user-control*) (Palmer 2003), pojedina tumačenja uviđaju višeznačnost ili bar drukčiji smisao u samom odnosu (Linderoth 2005): igrač tako može avatara da shvata kao **ulogu** (*role*), to jest kao fiktivni lik koji može da se igra, **oruđe** (*tool*) koje produžava delanje igrača ili kao **rekvizit** (*prop*), jer predstavlja u stvari samo jedan segment samog igrača – nešto kao integralni deo njegovog višeslojnog karaktera.

Na ovu problematiku naslanja se i pitanje intradijegetičkih *likova*, koji se uobičajeno nazivaju NPC (Non-Playing Character), odnosno “karakter koji se ne može igrati”. Ovaj pojam sadrži dve nijanse. Prvo, sugeriše da je u igri moguće imati više od jednog avatara – što je relativno česta pojava, jer se može desiti da u toku gejملهja igrač kontroliše vozila, druge avatare, životinje itd. Drugo, ovaj termin sugeriše da je lik o kome se radi karakter, dakle nešto više i samosvojnije od drugih objekata ili ljudi koji se u igri sreću, ali manje po značaju od avatara. Ova druga nijansa se međutim izgubila, pa se NPC-jem smatraju i bitni i marginalni likovi koji se mogu sresti, pa čak i, recimo, životinje, dokle god se ne mogu uzeti kao fokalizaciona tačka.

II.2. Igrač, cilj, izbor

322

Kada razmišljamo o formulaičnosti igara, nameće se pitanje kakvo je mesto igrača u okviru relacija dijegeze, u okviru predstavnih okvira koje igra sama nudi. Kad god učestvujemo u nekoj igri, prirodno pretpostavljamo da smo unutar dijegeze, težimo da se sa njom identifikujemo, da pobedimo protivnika ili pak da zajedno sa nekim pobedimo drugu grupu. Video igre su u velikoj meri pomerile ovu matricu, na sličan način na koji je naratologija promenila perspektivu u doživljavanju instanci teksta. Problem prirode igrača naročito je komplikovan, utoliko što se ne moramo složiti o njegovom statusu u vezi sa uživljavanjem u narativ i narativne elemente (kao što je, recimo, slučaj sa avатарom), niti u vezi sa njegovim odnosom prema drugim elementima igre, poput karaktera. Po jednoj raširenoj teoriji, potrebno je igrati da bi se doživelo, i uživalo, i tako reprezentacija

postaje ključni pojam izučavanja igara, bilo da se akcenat stavlja na narativ (Domsch 2013, 18-32), multimedijalnu prirodu igara (Newman, *Playing with Videogames* 2008, 21-88) ili filozofsko-psihološke konsekvence koje podrazumeva reprezentacija (Cogburn and Silcox 2009, 1-16). Drugi teoretičari, pak, iz bujne produkcije klipova na internetu koji predstavljaju sate i sate gejملهja, argumentuju mogućnost da se zadovoljstvo i emotivna investiranost mogu postići isključivo gledanjem, bez korisničke kontrole. Sa treće strane, postoje koncepti igrača prema kojima se okviri interpretacije simultano koriste: jedan okvir predstavlja zdravorazumsko shvatanje koje čovek ima o stvarnom svetu, to ujedno podrazumeva i svest o situiranosti kao igrača – u kooperativnim onlajn igrama, igrači mogu da komuniciraju međusobno; drugi okvir čini shvatanje u svetlu dijaloga u okviru igara, pa se tako opažaju pravila i konstante sveta; treći okvir tiče se narativne matrice, u kojoj se igrači prave da su deo fikcije, i da delaju prema uzusima inherentne logike sveta i njegovog etosa. U širem kontekstu, ova problematika nadovezuje se na problem kontrole kao božjeg kompleksa, u kom određeni tumači vide ako ne glavno preimućstvo, onda bar bitno svojstvo igara. (Za opširniji pregled problematike karaktera i narativa, vidi Schröter and Thon 2014.)

Ako stanemo na “tvrdu” poziciju u pogledu na igrača, to bi značilo da svaka igra nužno ima svoj cilj. Grent Tavinor (Tavinor 2009, 88-92), recimo, na tom tragu razlikuje igre u *jakom* i *slabom* smislu. Igre u jakom smislu su *ludičke*, jer postavljaju pitanja pravila i mogućih rešenja spram određenog cilja – takve igre su, recimo,

šah ili sudoku. Igre u slabom smislu su one igre koje vidimo kao imaginativnu, slobodnu delatnost koja nema “dobitnu kombinaciju”. Tavinor se u tom smislu nadovezuje na autore poput Gonzala Fraske (*Frasca*) ili Džejmsa Njumanana (Newman, *Videogames* 2004, 20-25), koji razlikuju *ludičke* igre od igara tipa *paidea*, gde se pravila sama od sebe razumeju. U zavisnosti od ova dva konteksta različito će se promatrati ne samo fenomeni poput postupaka u igri, nego i igrača i njegovih ciljeva spram igre. Uopšte uzev, svaka analiza može se, uz odgovarajući stepen generalizacije, smestiti na jedan od “polova” tumačenja. Za ludologe će svaka igra imati cilj ili ciljeve, pravila i zakonitosti, uzroke i posledice, permutacije i rezultate. Za druge će, pak, od značaja biti značenje i motivacija postupaka, konteksti poruka, očekivanja, nijanse između igrača i igre itd. U tom se ključu dolazi do dva različita shvatanja cilja. S jedne strane, on postoji u svakoj igri, u svakoj permutaciji koda; sa druge, on se kao cilj realizuje samo u igrama jednostavnije strukture, koja, naprosto, nema drugu značenjsku strukturu do one koja predstavlja obavljanje neke radnje. Istina, međutim, leži negde između, pa se doista može reći da u multidisciplinarnom pristupu igrama postoje barem dve vrste cilja: jedan je ludički, onaj koji se ostvaruje u prostijim igrama, a drugi je simbolički, i odražava ljudsku potrebu da se shvati i ostvari.

U teoriji igara **izbor** igra veću ili manju ulogu s obzirom na status igrača. Dok neki autori (Domsch 2013, 112-129) klasifikuju izbore prema logičkim kategorijama kao što su količina informacija, prisutnost ideje o višestrukosti izbora itd., drugi se fokusiraju na akciju igrača

kao pokretača same igre (što bi zapravo bilo osnovno polazište studija igara), a treći (Kücklich, *Literary Theory and Computer Games* 2001) pak smatraju da se pravila, a ne izbori računaju u igrama i da se igra kao simbolički čin završava čim joj naučimo pravila. To je takođe, vredno je spomenuti, jedna od temeljnih pretpostavki ludologije, i iznosi se već u knjizi Johana Hojzinge, *Homo Ludens*.

Važno je ovde uočiti razliku između *očekivanog* i *neočekivanog* izbora. Za autore poput Arseta, značajan je pojam **implicitnog igrača** (Aarseth, *I Fought the Law: Transgressive Play and The Implied Player* 2007). Realni igrač ima mogućnost da postupa drugačije od implicitnog igrača, koji se u igri konstituiše kao korporalni agens unutar dijegeze, koja igraču omogućava referentni subjekt i referentni objekt (adresata, interfejs), pored persone, odnosno avatara kao treće komponente. Čak i ukoliko igra nema avatara, to jest ne pruža mogućnost reprezentacije, ona po Arsetu uvek sadrži interfejs i adresata pošto je to minimum za konstituciju gejملهja. Na taj način, igrač uvek uživa varijantu konačne slobode u transgresivnoj igri, koja narušava sve intencije autora.

Osnovnu distinkciju **delanja** u okviru kompjuterskih igara možemo ovde samo kratko skicirati, jer se problem, različito tretiran kao pitanje akcije, postupka ili čina provlači kroz teorijsku literaturu gotovo od zasnivanja discipline, i uključuje se u opštu metodološku polarizaciju koju sam ranije naznačio. Jednu od prvih distinkcija delanja uočio je već Espen Arset (*Aarseth, Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature* 1997): u umetnosti, osnovni postupci su interpretativni, a preduslov je

umeće konfiguracije, dok je u igrama osnovni cilj konfiguracija, koja počiva na umeću interpretacije. Pošavši od tog uvida, drugi autori (Eskelinen 2001) sintetisali su teoriju prema kojoj igra kao konfigurativna praksa u sebe uključuje mnoge komponente i različite registre: ciljeve, sredstva, pravila i, naročito, “opremu za manipulacije” (*equipment*) i same manipulacije (način rešavanja problema), između kojih stoje pravila koja ih posreduju. Opremi prema tom modelu pripadaju akcije, događaji, karakteri i okruženje, dok u manipulaciju spadaju vremenska, prostorna, kauzalna i funkcionalna rešenja.

Ta platforma podrazumeva da se ni delanje ni korisnička kontrola ne mogu shvatati olako, jer nisu u pitanju jednosmerni niti jednostavni procesi. Neki autori (Palmer 2003) su skloni da korisničku kontrolu vide kao fenomen multimedijalne kulture, gde se individualno prilagođavanje (*customization*) kako tehničke robe, tako i stvari poput umetničkih narativa plasira kao vrhunska vrednost. Paradoks leži u tome, tvrdi Palmer, što se u moru jedinstvenosti sami mehanizmi ne osvešćuju niti se preispituju.

S druge strane, igranje i zadovoljstvo koje se pri tom oseća se kod Arseta (Aarseth, *I Fought the Law: Transgressive Play and The Implied Player* 2007) uspostavlja kao cilj same igre, pa je za njega analiza postupaka igrača ključni element analize. Arset preuzima Smitovu klasifikaciju (Smith 2006, 23-45), prema kojoj se modeluje ponašanje igrača. Reč je o postupanju igrača kao ponašanju u realnom, vanfiktionalnom kontekstu, kao odnosu igrač : medij. Najčešći predmet studija igara je uglavnom *aktivni igrač*, to jest igrač shvaćen kao učesnik dvos-

mernog procesa, kao stvaralac. Pored ovog postoje još i model *racionalnog igrača*, koji potiče iz teorije igara i zasniva se na proceni šansi, i model *povodljivog i selektivnog igrača* koji potiče iz teorije efekata i koji razmatra igrača koji se povodi za osnovnim odlikama medijuma, to jest igre, odnosno igrača koji se prema medijumu odnosi u skladu sa vlastitim preferencama. Nisu svi modeli međusobno isključivi, pa tako možemo da budemo i selektivni i povodljivi ili selektivni i aktivni. Najčvršća opozicija je ona između povodljivog i aktivnog igrača – aktivni igrač podrazumeva u sebi i element subverzije, pa se tako delanje u igrama, naročito onim kompleksnim poput RPG-ova (kao primer Arset navodi *Oblivion*), može “iskriviti” ili na nenadani način razviti. Ta vrsta **transgresivne igre** omogućava kršenje bazičnih principa simulacije, ali, paradoksalno, pošto potiče iz sfere “običnog” igranja, to jest, igranja koje ne vara, i dalje se može punopravno nazivati igrom. Tipičan primer izgledao bi ovako: igrač u RPG-u može doći u sukob sa likom koji je od velikog značaja za neku buduću etapu glavnog poduhvata. Pošto igra ne može da dozvoli da taj lik bude ubijen, ona ga čini besmrtnim, što je odavno uočeni mehanizam zaštite protiv transgresivne igre. Ovaj i slični primeri predstavljaju pokušaje igre da predupredi zloupotrebu. Uopšte uzev, bez obzira na konkretno teorijsko stanovište, problem delanja u igrama neodvojiv je od fenomena igrača, i zavisice u najvećoj meri od toga kom se konceptu igrača priklonimo, sa jedne strane, i kako gledamo na mogućnost izbora (to jest ciljeva) u okviru gejملهja, s druge.

Svaki igrač ima mogućnost da vara. Striktno gledano, varanje (*cheating*) je endemski problem

svake igre, bila ona digitalna ili analogna, a ne samo RPG-ova, iako ni u jednom drugom žanru ono nema tako širok uticaj na gejملهj, niti zahvata toliko različitih elemenata. Iako se nalazi u samom programu, njegova intencija ne sadrži, niti je sadržala ideju da se ono primeni niti da ga igrač upotrebi. Kako pokazuje Mia Konsalvo (Consalvo 2007, 18-39), varanje se prvo pojavilo tokom sedamdesetih godina i služilo je da se u igru ubace elementi koji nisu deo sveta igre i koji, rečeno jezikom filmske teorije, “probijaju četvrti zid”. Kao takvi bili su nedozvoljeni elementi koje finansijer nije odobrio, te su u tom smislu konstituisali varanje. To su, međutim, bili potpisi i benigne aluzije, a ne subverzivni elementi koji su uticali na samu igru u bilo kom smislu, mada je bilo i ranih izuzetaka. Takvi oblici varanja i danas se nazivaju *Easter Eggs*, tj. uskršnjim jajima, zbog očigledne paralele sa čokoladnim jajetom i njegovim iznenađujućim sadržajem.

Počeci “pravog” varanja kao transgresije samog mehanizma igre, nešto su kasniji. Godine 1991. za Nintendo je proizveden naročit kertridž koji je dozvoljavao da Mario ima beskonačnu zalihu života (Consalvo 2007, 67), povodom čega je usledio sudski spor. Sporovi između industrije i pojedinačnih modifikacija nastavili su se do danas u sferi konzola za igranje (poput *Play Station*-a ili *Xbox*-a), jer predstavljaju nedozvoljeno modifikovanje koda koji koriste same konzole, a koji je najčešće zaštićen kopirajtom (Consalvo 2007, 72). Prelazak od tehničkog varanja do čisto softverskog, obeležava razvoj složenosti igara i, uporedo sa tim, sve veću raširenost igara namenjenih za računare. Podsystemi u kodovima igara vode

poreklo od potrebe proizvođača i dizajnera da testiraju mehaniku samog toka gejملهja. Kodovi su se koristili da simuliraju uspešno obavljene zadatke, napredak igrača itd. u kontekstu koji nije mogao da dozvoli prolazak kroz sve etape u svakoj fazi testiranja. Na taj način, mnoge igre sadrže u sebi tzv. razvojni modus (*Development Mode*) koji dozvoljava pristup tim sistemima. Dok se kod nekih igara on sakriva, kod drugih je pristup sistemu otvoren, jer se nalazi u podešavanjima igre.

Zbog situacija kada se pristup varanju sakriva ili čak aktivno onemogućava, recimo pod pretnjom da će se celokupni napredak u igri poništiti, nastali su posebni programi koji modifikuju kod igre u toku samog gejملهja, a koji bi trebalo, idealno gledano, da spreče detekciju od strane odbrambenih mehanizama igara. Ti programi mogu biti opšti, kao *Cheat Engine*, ili da se zasnivaju na pojedinačnim igrama ili čak pojedinačnim verzijama određene igre. Ti se programi nazivaju trenerima (*trainers*), to jest trenerima, jer su najranije verzije takvih programa služile da se “istrenira” avatar prilikom procesa identitetske formacije. Velika raznovrsnost ovih programa potiče od prirode samog koda igara. Gotovo uvek kada se pojavi zakrpa (tj. *patch*) koja popravlja probleme koji su se u igri kristalisali (tzv. bagovi, odnosno *bugs*) dolazi do suptilnih izmena u celokupnom kodu, što onda čini pojedine trejnere neefektivnim.

Razvoj svih ovih fenomena gotovo od samog početka prati i novinska industrija koja je paralelno sa otkrivanjem ovih ranih oblika varanja proizvodila i vodiče za njihovo otkrivanje, pa je ubrzo prešla i na mapiranje kontrola, savete za prelaženje težih nivoa, spiskove svih dostupnih

resursa i njihove lokacije i cene i tome sličnog. Od prvih časopisa uz Nintendo konzolu, evoluiralo se do modernih vodiča koji se nalaze diljem interneta. Na taj način se ideja slobodnog izbora i transgresivne igre stapaju u jedno, jer omogućavaju “slobodniju” slobodu od one koju je razvojni tim igre dozvolio. Slično se mogu posmatrati i modifikacije igara i njihovih sistema koji vrlo često menjaju ili rekonfigurisu najrazličitije elemente gejmplaja. Da li će se ta pojava smatrati kreativnim doprinosom zajednice zbog kreativnog potencijala same strukture igre ili pak nasiljem nad jednim završenim geštaltom, zavisice od opšteg stava i odgovora na pitanje da li je dominantna igre u njenom narativu ili pak u njenim procedurama.

II.3. Igre između ludusa i narativa

326

Retorika igara, pa i RPG-a, nije samo način na koji se igra “daje” igraču. Ona unapred određuje odnos igrača prema igri, to jest stav koji je u fikcionalitetu igraču *dozvoljen*. Igra je na kraju uvek intencionalna tvorevina, plod namere svojih tvoraca. Time se otvara pitanje psihologije igrača kao realnog sudeonika u ostvarenju dvosmernog procesa, ali i pitanje posebne (rekli bismo – granične) pozicije RPG-a kao žanra. Za razliku od drugih žanrova igara, RPG se odlikuje naročitom vrstom slobode. Varijabilni gejmplaj, gde igrač po vlastitom nahođenju može uticati na redosled ispunjenja ciljeva igre, u osnovi je retorike kojom se RPG predstavlja. Značenja koja se pri tom pretpostavljaju, tiču se pre svega koncepcija koje bismo okarakterisali kao simulaciju i reprezentaciju, sa jedne strane, i idealizaciju, s druge. Ti pojmovi čine okosnicu protoludološke analize.

Značenje pojma simulacije varira. Kod Arseta (Aarseth, *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature* 1997), za simulaciju je ključno osećanje slobode izbora u gejmplaju (a sloboda i zadovoljstvo su osnovni elementi igre kao takve), dok na drugom mestu isti autor (Aarseth, *I Fought the Law: Transgressive Play and The Implied Player* 2007) kao konstitutivni deo igre predstavlja “implicitnog igrača” jer on reguliše kriterijume koje igrač mora da zadovolji da bi uopšte igrao. Za Frasku (Frasca 2003, 317-318) simulacija predstavlja dvojni strukturu, koja ima *okvir* (predstavni slojevi) i *jezgro* reprezentacije (sam gejmplaj). Ista razmatranja nalaze se kod još nekih tumača igara (Mäyrä 2009, 317). Za neke druge autore simulacija je termin koji (svesno ili nesvesno?) predstavlja sinonim za mimezu (Ryan 2001). Za neke od njih, problem simulacije kao mimeze rešen je na tragu “magičnog kruga”, specijalnog, svetog i gotovo ritualnog prostora u kom vladaju drukčije (često skrivene) zakonitosti (Huizinga 1964, 10-12): svet igre zamišljen je kao (više ili manje porozna) membrana koja odvaja stvarnost od fikcije, pri čemu se insistira na tome da vrednosti putuju iz sfere u sferu i da iste pojave u oba sveta dobijaju istu specifičnu vrednost. Takvu koncepciju nalazimo kod Kastronove (Castronova 2005, 147-150): on je tu sferu definisao kao “sintetičku”.

Simulaciju ćemo ovde tretirati kao vrstu predstavljanja, tj. “odigravanja” fikcionalnih i realnih modela stvarnosti u samoj igri. “Pravila” simulacije variraju od jednostavnih (gravitacija, smena dana i noći itd.), preko složenih (varijabilna težina igrača, glad, žeđ, pijanstvo, sistem zakona, pravni sistem itd.), do fantastičnih

(čini, verovanja i slično). Bez obzira na prirodu njihovog sadržaja, ta pravila važe mimo avarata. Pitanje je da li simulaciju treba razlikovati od reprezentacije, pa i idealizacije. Nije li simulacija samo jedan, doduše složen, sistem reprezentacije, kako to razume Fraska. Odgovor treba potražiti u ranoj teoriji digitaliteta, pod čijim uticajem je i sam Kastronova: reč je o razlici između spoljašnje i unutrašnje interaktivnosti. Dok bi spoljašnja interaktivnost predstavljala perspektivu izvan narativa, unutrašnja bi bila njegov deo (Ryan 2001). To znači da model reprezentacije ne mora biti mimetički, jer se može odnositi i na ne-mimetičke modele, to jest na one koji nisu bazirani na simulaciji identiteta kao iskustvene kategorije, ili na simulaciji spoljašnjeg okruženja i sličnih realnih procesa. U igri *Spore* se tako reprezentuje čitava jedna rasa. Iako se uzima kontrola nad pojedinačnim stvorenjima, po njihovoj smrti igrač prelazi na drugo stvorenje i krug se nastavlja. Tu se reprezentuje kolektiv, ali iz perspektive izvan samog sveta i izvan kulturnog modela funkcionisanja, a sam svet je posredstvom niza (prećutnih) pravila simuliran tako da se poštuju nama poznati fizikalni zakoni.

Kod pojedinih autora (Hourigan 2003), ovaj problem je predstavljen razdvajanjem **ludičkih elemenata** igre (to jest elemenata specifičnih za igre) od **elemenata reprezentacije** (koji pozajmljuju sredstva iz književnosti, filma itd.). Odnos između ta dva pojma primenljiv je i na koncepcije simulacije i reprezentacije. Simulacija nosi zakonitosti sveta – implicitne i eksplicitne – a reprezentacija obuhvata sve diskurzivne prakse koje se pod tim zakonitostima odvijaju, uvodeći u njih kontekst sa obe

strane igre – kulturne obrasce koje prepoznavemo u igri i inherentne kulturne obrasce same igre koje učimo tokom gejملهja, koji mogu, ali ne moraju biti analogni spoljašnjim obrascima. Tako nastaju polja u kojima se reprezentacija i simulacija značenjski presecaju (na primer na polju predstavljanja religijskih sistema, gde je verovanje element simulacije koliko i kulturna jedinica), ali i polja u kojima se one razilaze (na primer, kada prema fikcionoj legendi u moru nije moguće plivati).

U jedan svet spaja ih idealizacija. Ona ih identifikuje i čini prepoznatljivima. To je imaginativni proces, koji čini suštinu igranja i omogućava doživljaj (Ryan 2001). Idealizacija je i preduslov igre, jer pretpostavlja shvatanje pojava ne samo kao artefakata nego i kao vrednosti. Idealizacija na različite načine posreduje između simulacije i reprezentacije, pa se može reći da omogućuje simulaciju, jer obezbeđuje ravnotežu između “zakona” igre i reprezentacije, tako da se objektivna ograničenja igre najčešće ne doimaju kao nasilje, već kao prirodna odlika sveta. Ono što je ovde skupno označeno kao idealizacija, drugi autori, poput Domša na primer, vide nešto drukčije. On razlikuje pojmove **semantizacije** i **fikcionalizacije** (Domsch 2013, 17-25) i pomoću njih objašnjava na koji način igrač pridaje značenje fenomenima koje sreće u igri, koristeći se pravilima sveta. Recimo, “de-semantizujemo” značenje ranca u stvarnom svetu da bismo prihvatili njegovu ulogu u igri, pa ga time “re-semantizujemo”, dodajući mu kontekst same igre, što samo po sebi opet vraća stvari na pitanje simulacije i membrane. Fikcionalizacija, pak, predstavlja metaforu u najširem smislu, jer u Domšovom tumačenju

igre i narativa, to predstavlja proces u kome se uzima da jedna stvar može značiti nešto drugo, kao analogon pojava u standardnim narativima. Kulturolog Dejvid Harvi (Harvey 1997), oslonivši se na Lefevra (Lefebvre), artikulirao je shemu preko problema prostora (shvatajući ga kao semiotičku kategoriju). Za njega postoje tri dominantne vrste odnosa: **elementi materijalnog prostora** (to jest, nešto nalik iskustvenoj praksi), **reprezentacije prostora** ili **reprezentacije u prostoru** (odnosno nešto nalik na fenomen opažanja) i, konačno, **prostor reprezentacije kao imaginativni čin**.

Najveći broj RPG-ova zasniva se na simulaciji određenog fikcionaliteta koji je verovatno nepoznat novom igraču, ali igrač u toku igranja mora da ga reprezentuje na neki način. Za razliku od gotovo svih drugih žanrova, u RPG-u se igraču dozvoljava da kreira svog predstavnika (tj. avatara) u okviru fikcionaliteta koji simulira fakticitet. Da bi reprezentacija bila moguća, neophodno je konstituisati volju samog igrača i podstaći njegove reakcije. Drugim rečima, delanje u okviru RPG-a ne sme biti prevashodno mehaničko, kao kod ciljno orijentisanih igara, jer se time načelo reprezentacije nepovratno narušava. S druge strane, značenjem opterećen postupak zahteva neku vrstu ličnog angažmana, a on se ne može postići ako je igrač bačen u sasvim nepoznat svet, koji ga se naizgled ne tiče. Zbog toga se koncepcijama simulacije i reprezentacije pridružuje idealizacija, kao proces uvlačenja poznatog u nepoznato. Da bi sadržaj fikcionaliteta mogao da se prenese, sistem znakova (to jest semiosfera same igre kao modela sveta) u fikciji mora biti razumljiv. Stoga je koherentnost jedna od osnova simulacije. Kada se jed-

nom ustanove zakonitosti fikcionog modela, ma koliko neverovatne bile, one se retko kada krše. Stoga se u kreiranju “temelja” koriste odavno poznati modeli obuhvatanja sveta: epski narativni lukovi, veštački stvoreni mitološki sistemi, legende, religije. Kada se tome dodaju idealne predstave različitih kulturnih oblika (muzika, umetnosti, književnost), dobija se shematičan, ali opet dovoljno fleksibilan sistem koji istovremeno može da bude žanrovsko obeležje, ali i obeležje proceduralnosti.

Ako se to ne desi, imamo pojavu koja se karakteriše terminom ludonarativna disonanca (*ludonarrative dissonance*). Termin je prvi najverovatnije upotrebio Klint Hoking (Hocking 2007) u svojoj kritici *BioShock*-a. Filozofska potka ove igre, zapazio je Hoking, zasnovana je na premisi da je svaki racionalni samo-interes zamka, čak i kada se moć stiče s dobrim namerama i visokim ciljevima. Međutim, ta narativna matrica u sukobu je sa dominantnim elementima gejmplera, koji se sastoji od pucanja u neprijatelje i, uopšte uzev, sticanja moći radi preživljavanja. Time se stvara disonanca između ambicija igre kao umetničkog dela i njene konkretizacije. Iako u disciplini termin nije raširen, on ima potencijal da izrazi problem igara koje elemente gejmplera ne rešavaju iz samog zapleta, nego po principu *Deus Ex Machina*: u samoj igri se na kraju ispostavi da je avatar kontrolisan hipnotičkom frazom, što u bitnome narušava autonomiju samog igrača, a igru gura u dvostruku linearlost, u svojevrsno “izvođenje” narativa.

S druge strane debate nalazi se narativ, koji se u različitim tumačenjima koristio kao dominantna sistema igre, njeno suštinsko obeležje ili osnovni katalizator. Narativ u igrama nalik

je dramskom sukobu, sa klasičnom trodelnom strukturom (sukob : problematizacija i implikacije sukoba : rasplet), pri čemu se naracija u sklopu RPG-a, to jest narativ na čiji ishod presudno utiču postupci, može odrediti kao **hipertekst** (Lindley 2002, 203-206). Taj pojam treba shvatiti kao narativnu matricu koja se odlikuje multilinearnošću u procesu komunikacije. Osnovna odlika takvog narativa je *ergodičnost*: narativ zahteva veliki napor da se iz “teksta” (shvaćenog ovde krajnje apstraktno) izvuče značenje (Aarseth, *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature* 1997). U nekim teorijama hiperteksta formuliše se stanovište da je takav pristup sasvim obuhvatio igre, te da one nemaju estetski potencijal kao neoavangardni romani nastali u internet prostoru (Kücklich, *Perspectives of Computer Game Philology* 2003). Međutim, upravo studije igara pokazuju razlike i nijanse između “interaktivnog narativa”, koji je pretežno tekstualan, i narativa u samim igrama, koji se “takmiči” sa drugim medijima – muzikom, vizualizacijom itd. Ovaj modifikovani pogled vidi narativ u igrama samo kao jedan od slojeva geštalta, to jest celine kompjuterske igre. Prema tom stanovištu, žanrovske odlike i druge konvencije nisu ništa drugo nego ustaljeni obrasci takvih geštaltova, a igre same su još uvek relativno tematski siromašne.

U novijim radovima (Wesp 2014) problematizuje se upotreba narativa u analizi igara. Prema Vespu, u pristupu igrama preovlađuje narativna analiza i diverzifikacija teorija narativa u sklopu igara. On smatra da nije pravo pitanje koja naratološka matrica odgovara igrama, već na koji način igra kao medij menja naše shvatanje narativa uopšte, te na koji način taj narativ menja

nju. S druge strane, ima autora (Newman, *The myth of the ergodic videogame: Some thoughts on player-character relationships in videogames* 2002; Newman, *Playing with Videogames* 2008) koji insistiraju na višeslojnom aspektu igara i problematizuju ne samo narativ već i koncepcije ergodičnosti, interaktivnosti, onlajn i oflajn gejملهja, vizualizacije, kao distinktivnih ili primarnih elemenata u igrama. Tom stavu u prilog idu mnoge nove inovativne igre, poput *L.A. Noire*, u kojima su narativ i narativni identitet svedeni na zaplet posleratnog detektivskog krimi-romana. Pred igrača se postavlja specifičan problem – u pitanju je igra koja je pravljen za vizuelni doživljaj, jer su pravi glumci snimani senzornim kamerama dok su izgovarali tekst, i čitava igra odvija se na osnovi čitanja sitnih facijalnih ekspresija da bi se otkrile istine i laži te rešili slučajevi tumačenjem krajnje “ljudskih” situacija.

Igra je takođe u stanju da se konstituiše upravo spram vlastite literarnosti. Takav, uzoran primer “kanoničnosti” RPG igara epske matrice jeste *Bard's Tale*. Ona je u celosti konstruisana kao parodija na klasične RPG-ove. Od samog početka konstituiše se trivijalni zaplet (bard je dužan da spase princezu), kao i parodijski odnos: junak je zapravo antiheroj, princeza je zapravo veštica, priča nije priča epskog luka (jer bard završava na istom mestu sa kog je i pošao) već autoreferencijalni narativ koji se odigrava pred igračem u nehotičnoj, naizgled slučajnoj interakciji između naratora priče i barda kao protagonistu i istinskog pripovedača, u najboljem maniru Sterna ili Didroa. Bard, dakle, u samoj igri preduzima ulogu ne samo učesnika u priči, već “istiskuje”

samog igrača kao subjekta izvan nje, stvarajući tako dvostruku igru. Bardova sardonična prirodna ismeva naratorov stil, vlastite zadatke, likove koje sreće, sve vreme ističući nelogičnosti i nerazumnosti “klasičnih” dizajnerskih rešenja gejملهja. Na samom početku, Bard ubija pacove u podrumu najbliže krčme. Samo po sebi, ovo je trop koji verno sledi najveći broj RPG-ova: istovremeno je u pitanju prilika da se nauče osnovi borbe, s pacovom kao lakim neprijateljem, i uzgred zaradi nešto novca i ispitanju načini funkcionisanja ostalih mehanizama igre (mapa, dnevnik misija, kontrole i komande, navigacija kroz menije igre itd.). Iz ubijenog pacova, međutim, ispada preveliki plen, što Barda primorava da ispita fizička svojstva malog pacova koji je sadržao veliku količinu zlata i oružja u sebi. Taj i brojni drugi slučajevi u sklopu same igre pokazuju mehanizme kojima se igra služi radi osvajanja vlastitog mesta i žanrovske smislenosti.

Bez obzira na to kako ga posmatramo, nije pogrešno tvrditi da narativ u igrama ne postoji, ili da je u igrama njegova uloga marginalna. Suprotstavljeni stavovi naratologa i ludologa, koji nastupaju sa različitih stajališta, zapravo nisu međusobno isključivi, jer njihove pozicije zavise od shvatanja suštine video igre kao medija (Domsch 2013, 13-16). Ako je prema jednima to narativ, po drugima je suština u posebnosti igranja kao vrste ljudske prakse, koja nikako nije svodiva na narativ. Ludički nastrojeni tumači, poput Eskelinena (Eskelinen), Julia (Juul) i Hourigena (Hourigan 2003), skloni su da razdvajaju ludičko od narativnog, te da ludičkom posvećuju analizu operativnog i tehničkog aspekta igara.

Može se ipak reći da žanrovske konvencije imaju magistralnu ulogu u određivanju značaja pojedinih elemenata igre, poput recimo narativa, koji nemaju fiksirano mesto u gejملهju (za razliku od, na primer, elemenata kontrole ili postojanja pravila, koje mora imati svaka igra). To međutim ne znači da se žanr shvata kao stabilna odrednica, niti da je unutrašnja hijerarhija elemenata u žanru zauvek određena. Naprotiv, svi elementi žanra u stalnoj su rekonfiguraciji, jer leže na razmeđi očekivanja igrača, s jedne strane, i prožimanja medija koje rekonfiguriraju centralni medij igre, s druge. RPG se ostvaruje pretežno kroz narativ, a ne kroz ciljeve ili akcije. RPG-ovi se kao žanr igara značenjem ispunjavaju tek kao “velike priče” u kojima igrač može da učestvuje. Pravo mesto i uloga tih priča, kao i njihov tok, razlikuju se od igre do igre, jer klasični (to jest književni) model narativa nema istu težinu u svim RPG-ovima. Transformacije narativa prema prirodi određenih medija su od velike važnosti za fenomen hipertekstualnosti, pa tako i za same igre. Mada je samu tezu teško dokazati, rekao bih da su narativni potencijal RPG-a i njegova “realna” obuhvatnost obrnuto srazmerni – jednostavniji narativi u RPG-u znače siromašniji svet, a to znači da je taj svet lakše kontrolisati i obuhvatiti. Komplikovani sistemi (to jest oni koji su sastavljeni od mnoštva segmenata) već sadrže u sebi i elemente transgresivne igre, bogati su, slojeviti, i teško ih je obuhvatiti.

Kulturalna dimenzija RPG-ova najvidljivija je u domenu simulacije kulture. Iako možemo iz ovakvih igara iščitavati najrazličitija imanentna značenja koja bi imala veće ili manje važenje za realni svet (recimo, iz igre poput

Portal-a možemo iščitavati filozofiju vere ili principa uspostavljanja poverenja u ljudskim odnosima (Burden and Gouglas 2012)), moramo voditi računa da je reč o dvosmernom procesu i da je podjednako važno na koji način se realni kulturni fenomeni ovaploćuju u okviru intrafikcionalnih, idealizovanih modela. Puno značenje RPG igre dobijaju tek u diferencijaciji igrača kao agensa, fenomena učitanih u semiosferu igre samim programskim ustrojstvom, te njihovog fikcionalnog simboličkog značenja.

III

Kada je reč o tumačenju RPG igara, možemo im prići sa više različitih strana. Na primer, možemo se baviti proceduralnim odlikama formiranja avatara, gde se najčešće vrše distribucije vrednosti prema sistemu immanentnom svetu igre i arhetipskim strukturama klasa. Možemo se, takođe, baviti mehanizmima koji u okviru tog procesa pored gejملهja omogućuju i polnu ili rodnu diferencijaciju, te ostvaruju i avatara i model sveta, za šta je dobar primer serijal *Mass Effect*. Konačno, možemo se baviti narativom kao sredstvom identitetskih praksi koje prožima ceo geštalt igre. Iako je svaki zanimljiv na svoj način, ovom prilikom se osvrćem na treći pristup, koristeći *Fallout 3* kao primer. Fokusiram se na tri aspekta: na ličnost avatara u svetu igre i njenoj važnosti za tumačenje RPG igara uopšte; na modele spoznaje kakvi se u igri koriste; i na moralno odlučivanje kao akciju koja zauzima ključno mesto između ova dva aspekta.

Fallout je smešten u alternativni postapokaliptični svet, u kom je atomska energija otkrivena tokom '40-ih godina 20. veka, a konačni nuklearni rat odigrao se stoleće kasnije (2077.

godine). Junak igre je građanin Trezora IOI (*Vault 101*), podzemne zajednice preživelih. Građani žive u izolaciji, nesvesni spoljašnjosti, u strogo kontrolisanom i proto-fašistički nastrojenom društvu. Vođa trezora ima titulu Nadzirača (*Overseer*), a u igri samoj se na jezgrovit način pokazuje postupak kojim se celokupna igra služi. Već na početku, dakle, otkriva nam se društvo *Trezora*: prvo kroz interakciju između dece (od kojih je jedno dete avatar), a zatim preko interakcije dece sa odraslima. Ta slika kulminira interaktivnom scenom koja "odigrava" proces obrazovanja: polaže se velika matura u vidu testa sposobnosti i afiniteta. Bez objašnjenja, u ovoj sceni se najizrazitije uviđa svet igre, jer test samom formulacijom pitanja i okolnosti pokazuje da je važna samo odanost dece kao budućih građana Nadziraču, kao i njegovom nasledniku. Ispostavlja se da se pokorni smeštaju na uticajne pozicije, manje odani se smeštaju na marginu, dok sposobnosti sa tim nemaju nikakve veze. U složenom spletu okolnosti, mladi junak za svojim ocem beži iz Trezora i otkriva nov svet, pun živih, ali promenjenih ljudi, u kome je primoran da se snađe.

Već osnovna postavka podrazumeva zamenu zajednica i promenu diskurzivne prakse. Iz esencijalistički jednostavno shvaćene vizure identiteta, primetna je samo realizacija junakove "sudbine". Međutim, složenim poduhvatima, *Fallout* u junaku konstituiše drukčiju diskurzivnu i ideološku matricu, jer ga konstantno primorava na teške izbore. Različite zajednice – vojska i paravojne organizacije, skupine trgovaca, labave i izolovane skupine građana, pljačkaši, robovlasnici, radijacijom izludeli ljudi (*Ghouls*), te različiti drugi mu-

tanti čine društveni milje *Fallout*-a. Dok neki bezmalo uvek napadaju, drugi su promenljivi. Uz to, za gotovo svaki stereotip koji nameće sama fikcija postoji izuzetak. Igrač je aktivno uključen u moralne odluke kompleksnim sistemom karme, koji kvantifikuje količinu zadovoljstva ili bola koju igrač u svojim interakcijama nanosi (Schulzke 2009). Jednostavni postupci, poput davanja milostinje prosjaku, sadrže različite mogućnosti (dati čistu vodu, dati ozračenu vodu, dati novac, ne dati ništa). Okolina sama intereaguje sa igračem – samo zao igrač može da postane robovlasnik, a samo dobar može da uđe u određene gradove.

Na osnovu predloška jasno se vidi da je *Fallout* igra koja problematizuje ličnost kao takvu, kao i njenu mogućnost spoznavanja. U njoj nam se početka nudi niz epizoda iz detinjstva junaka. Međutim, te priče nisu dovoljne, jer se njima ne iscrpljuje individuacija. Drugim rečima, identitet posredovan epizodama nije psihološki formiran, niti može da bude, budući da se tim procesom diriguje *spolja*. Čak i kada se igra otvori scenom rađanja a prvi prizor koji se ugleda bude očevo lice u porođajnoj sali, samim takvim događajem se ne dobija ništa od materijalnog značaja za povest izuzev emotivne ekspresivnosti. Zato se igra ne služi radikalnim konceptima sopstva, jer prošlost ne sme igrati konstitutivnu ulogu u samom gejملهju. Ako bi se ovi uvidi do kraja uopštili, moglo bi se reći da zaboravljanje kao fenomen na neposredan način obeležava aktivnu egzistenciju, kao i subjekta koji je zbog zaborava primoran da rekonstruiše samoga sebe. U tom kontekstu ne čudi sličnost između avatarske pozicije i pozicije stranca ili arhetipa putnika – sam je junak narativno

imenovan *The Lone Wanderer*. Tako se posredno razotkriva ključna identitetska problematika RPG-a: avatar, pored svih pretenzija na personalnost, najčešće nema prošlost, i pored sve usmerenosti same igre na junaka epske povesti, on obično nema sećanja, uspomene, traume ili druge utiske koji formiraju dubinske slojeve psihe. To za posledicu ima čudnu otuđenost avatara od sveta koji nastanjuje i omogućava samom igraču da takvu “šuplju” psihu nadopuni svojom, to jest, da se na specifičan način situira u sami svet igre. Ovo nigde nije tako očito kao u situaciji *Fallout*-a.

Na širem planu, to navodi na pitanje o nastanku identiteta i identitetskih modela uopšte. S jedne strane, igrač je slobodan da stvori svog predstavnika, da se sa njim identifikuje i da menja svet oko sebe. S druge strane, on to uvek čini u okviru jedne diskurzivne prakse, koja se daje kao neprikosnoveni kulturni model u kom učestvuje avatar. Za početak, identitet je istovremeno zadata suština ka kojoj se teži i kojom se rukovodi pojedinac (o čemu svedoči gornja granica sposobnosti i iskustva, ali i “aura” predodređenosti): avatar u *Fallout*-u silom prilika mora da ispuni istorijski zadatak. Zatim, identitet je individualni *proces* koji se stvara i koji je društveno promenljiv, jer se izgrađuje putem postupaka u društvu – na šta u samom *Fallout*-u odlazi najveći deo gejملهja. Identitet je posredno formiran postupakaliptičnim društvom u kome se avatar nalazi. Okolnosti nameću određene izbore, ali istovremeno, epska matrica te izbore razrešava pomoću neke “više” uređenosti, pa junak često otkriva da poseduje imanentnu suštinu *uprkos* svojoj individualnosti. To, međutim, ne znači da je

posredi šematizovan proces koji se podastire pred igrača.

Naprotiv, upravo činjenica da je ekstradijegetički deo procesa, daje igraču kulturno prednost. On stvari posmatra spolja i može u okviru kulturnog modela da raspozna protivrečnosti koje nisu uvek dostupne intradijegetičkim učesnicima. On je istovremeno i deo “priče” i stranac u njoj. Specifična pozicija igrača, te avatara u svetu igre, slična je detetu, barem iz jednog aspekta: on niti ima neophodno znanje konstituisano u igri, niti, u idealnom slučaju (to jest slučaju bez ikakvog varanja), ima neophodno znanje kao igrač. Čitav proces igranja, kako je opisan, može se predstaviti kao put znanja, odnosno saznavanja, ili put do “podrobnog opisa” (Gerc 1998) koji vodi do specifičnog razumevanja. Na taj način se kulturni modeli nužno spoznaju kroz igru kao medij, kombinacijom različitih sredstava. Konkretna shvatanja modela, kao diskurzivnih praksi, ideoloških sistema, neovisnih kultura ili pak “samo” različitih zajednica, podastiru se kao neutralni izbor pred samog igrača. Neophodni uslov za detaljno razumevanje je dvosmerni proces samog gejmplera, koji u beskrajoj rekonfiguraciji primorava igrača da konstantno usložnjava vlastito razumevanje, menja stavove i pojave razmešta sa centra na marginu. Pri tom lično iskustvo i avatara i igrača igra varijabilnu ulogu, kao i lične predrasude i slični problemi unutar modelovanog sveta. U krajnjoj liniji, kod je moralno bezličan, ali to nije i ljudska ruka koja ga uobličava.

Otud, sve da i razumemo identitet kao susret diskursa i životne prakse, zapravo se ne udaljamo od problema esencijalizma i problema

vrednosti – za razliku od stvarnosti, u igrama, pa i u samom *Fallout*-u nema sumnje da igrač zna da je posredi samo mogući sistem reprezentacije. To zapravo intenzivira princip odgovornosti i u žihu interesovanja postavlja postupke. Kao stranac, u *Fallout*-u avatar može da donosi odluke koje su sasvim suprotne ustanovljenim društvenim normama i identitetskim obrascima. Kao njen deo, on pripada zajednici i pretenduje na njene istine, ili barem može da predstavi svoje postupke diskursom istinitosti i verovatnosti koji funkcioniše u datom društvu. RPG je kao žanr akutno (samo)svestan problema reprezentacije, pa i ovde avatar istovremeno može da reprezentuje sasvim suprotne tendencije, te da odigrava čitavu paletu moralnih i društvenih operacija. Pri tom naročito važnu ulogu ima proces idealizacije koji se odvija u toku gejmplera, koji uvlači realne kulturne obrasce u samo igranje i tako problematizuje najrazličitije fenomene. Baš zato se problem moralnog odlučivanja kao najodgovornijeg oblika delanja stavlja u centar zapleta. Kao što je isticano (Schulzke 2009), osnovna prednost *Fallout*-a je upravo to što nudi mnoge stvari, ali ne diskriminiše izbor između predefinisanih moralnih kodova.

Jedan od izuzetnih moralnih problema sastoji se u sporednom zadatku *Tenpenny Tower*. Situacija sa kojom se igrač upoznaje kada se prvi put približi tom mestu, mogla bi se rezimirati ovako. Zajednica gulova koje radijacija nije izbežumila i koja trenutno obitava u ruiniranim tunelima metroa, želi da živi u *Tenpeni kuli*, starom hotelu koji je sada pun bogatih ljudi. Ta zajednica, razume se, predstavlja oazu stabilnosti u inače nesigurnom okruženju. Vođa te ljudske zajednice

razotkriva se kao duboko nemoralna ličnost, jer od junaka zahteva da za pravo na život u kuli uništi susedni grad tako što će detonirati neaktiviranu atomsku bombu koja se nalazi u njegovom središtu. Pored toga, on zahteva od junaka da istrebi i gulove. Većina stanovnika kule je nadobudna, dok su gulovi, iako besni, predstavljeni kao humani uprkos svim nedaćama. Igraču se onda prezentuju tri direktne opcije: da pomogne gulovima da direktno preuzmu kulu, da se gulovi istrebe, ili da se ne učini ništa. Iako se na prvi pogled može činiti da je pravi izbor sasvim očit i da je očekivani postupak da se gulovima pomogne, posredi je tipično varljiva situacija koja je problematična u svakom složenijem RPG-u. Treba reći da redukciju forsira sam moralitet igre, koji oštro osuđuje ubijanje gulova koji nisu pretnja građanima kule, ali i ubistvo građana kule koji ne napadaju gulove. Međutim, osim direktnog, postoje još najmanje dva puta. Četvrti, put “diplomacije” sastoji se u tome da se dobije odobrenje od svih žitelja kule za ulazak gulova. Dodatni koraci ubrzo dovode do obrta koji kulminira ubistvom u okrilju ljudske zajednice. Ako se takva kolateralna žrtva podnese i dogovor se postigne, premisa je da će svi živeti u harmoniji. Ta se idila kasnije dezavuiše, jer će već pri idućoj poseti “integrisanoj” kuli, i avatar i igrač ustanoviti da su gulovi pobili sve ljude, bacili njihova tela i potpuno preuzeli zgradu. Na taj način ni u jednom regulisanom slučaju ne može da se izbegne situacija prolivanja krvi, niti da se dobije jasna slika dobra i zla. U krajnjoj instanci, obe strane se pokazuju kao nemoralne, iako stanovnici kule ne oklevaju da svoje predrasude glasno izraze. Na obe strane postoje nevine žrtve, pa se

ne može reći da je neki izbor pravilan. Postoji, čak, i peta opcija, kao ekstradijegetička strategija koja je teško primenljiva prilikom prvog igranja i koja se iskristalisala igračima koji su scenario odigrali po nekoliko puta zaredom: kada se uspešno ugovori useljenje gulova u kulu, potrebno je ubiti i opljačkati obojicu vođa, nakon čega će se život u kuli odvijati relativno harmonično, a sam igrač dobiti najviše koristi od obećanih nagrada s obe strane.

Kao što se vidi, igra većinu svojih rešenja crpi poštujući zahteve zapleta i načelo jedinstva radnje: ona samom temom realizuje osnovne tendencije u ljudskoj prirodi, pa je borba za dominaciju i resurse centralna briga sveta. Pored tog nivoa, postoji i širok spektar drugih vrednosti. Novac se simulira pomoću čepova od flaša. Propaganda multinacionalnih korporacija za proizvodnju atomske energije i uslužnog sektora, oličenog u Nuka-koli (*Nuca-Cola*), kao i brojni drugi artefakti (dnevници, video zapisi, audio snimci, ruševine zgrada, automobila, itd...) prenose sliku minulog sveta, gde je obilje predrasuda što zabrinjavajuće podseća na probleme života u *Trezoru*. Pored političkih, ređaju se i društvene slike – to je rodno podeljen svet, svet pun belih uvek nasmejanih ljudi, svetlih očiju i kose, sa jasno razdvojenim ulogama za sve učesnike društvenog života. Nikada eksplicitirana, predratna ideologija nije data diskriminatorno – nijedan aktivni (to jest interaktivni) element se ne izdvaja, jer je sam ritam i redosled saznavanja uslovljen gejملهjom. Propagandna mašinerija koja je dovela do rata *rekonstruiše se* kroz fragmente koji predstavljaju različite mikro-narative: kroz lične ispovesti davno nestalih ljudi i dece, izveštaje o rezultatima medicinskih

i vojnih istraživanja, kompjuterske fajlove vojnog vrha, vojna akta koja prikazuju izvršavanja naređenja po lancu komande itd. Postepeno i fragmentarno, sledeći uvek drukčiji niz, uviđa se institucionalna paranoja, koja je posle otkrića nuklearne energije vrtoglavo razvila tehnologiju, bez nužnog opreza i bez odgovarajućih društvenih institucija koje bi pratile taj razvoj na psihičkom i socijalnom nivou. Zato je vlast opravdanje za društvenu izolaciju videla u odbrani od “neminovne” invazije Kineza. Istovremeno, neposredno dejstvo takve politike vidi se i u ličnoj komunikaciji običnih građana Pustare (*The Wasteland*) – zapravo ruševina Vašingtona – gde se dobija uvid u njihov način mišljenja i u predrasude koje su pretrajale čak i apokalipsu.

Smisao i težinu takvim porukama daje trajno, uvek vidljivo (tj. vizuelno posredovano) prisustvo posledica takvog diskursa (kakva je, na primer, srušena Bela kuća). Trezor se neminovno iz idilične, harmonične i mirne (iako nikada ne i dobre) zajednice pretvara u grotesknu parodiju predratnog života. Štaviše, ispostavlja se da su nebrojeni trezori pored načina preživljavanja, služili i kao kompleksni sociološki eksperimenti koje je ustanovila američka vlada pre same nuklearne kataklizme. (Ta vlada, vredi reći, preživela je rat i sada postoji kao nezavisna frakcija, doduše daleko van sveta igre.) U svom istraživanju Pustare, igrač će otkriti mnoge propale trezore, mnoge eksperimente koji su se izjalovili. Trezor IOI, koji pored toga što projektuje normalnost, projektuje i eksperiment totalitarnog i obogotvorenog vođe, upravo zahvaljujući tome i preživljava. Čak i nakon ubistva samog Nadzirača, krug se dalje nastavlja, uprkos postupcima junaka.

Kristališući sliku drugog sveta, ali i uvidom u pravu prirodu sopstvenog sveta, razobličuje se jedini svet za koji je junak znao. Pustara nudi okrutniji i opasniji, ali bez sumnje raznovrsniji, nijansiraniji, pa čak i humaniji svet – u njemu je moguće sprijateljiti se sa dobroćudnim mutantom, sa gulom, sa psom, i sa dobroćudnom, naivnom devojkom koja nikada nije kročila izvan granica svoje zajednice.

Superstrukturu ili ideju sveta koja se nazire pomoću spomenutih elemenata posreduju još i muzika i sam vizuelni doživljaj igre. *Fallout* se otvara scenom ruiniranog autobusa, dok na radiju ide pesma *I Don't Want to Set The World on Fire*, koja dobija posebno značenje u postapokaliptičnom kontekstu igre. Muzika u samoj igri najviše doprinosi da se okruženje smesti u posleratni XX vek, dok vizuelno napredna tehnologija – u istom mah futuristička i antikvarna (s jedne strane tu su lebdeći robotizovani batleri, a s druge primitivni monohromatski katodni monitori sa komandnim operativnim sistemom nalik DOS-u) – narušava takav dojam. Istu shemu koriste i mnoge druge igre slične narativne matrice, poput *BioShock*-a (Gibbons 2011). Kultura Pustare sasvim je okrenuta ka ostacima prošlosti, koja se idealizuje upravo kao igraču (maglovito) poznata. Tek na toj osnovi, istoj ali ipak drukčijoj, spomenuti zaključci imaju uporište, jer se do tih apstrakcija dolazi najpre imaginacijom. Kako ono što se daje oku nije do kraja jasno, igrač mora, kao što jedino i može, “zamišljati samo stvari koje nisu tu” (Izer 2003, 149), a taj nejasni deo je upravo minuli svet. Zato *Fallout 3* predstavlja iskorak u odnosu na dva prethodnika, kao i u odnosu na inferiornije RPG-ove. Ona kao svoj cilj postavlja problem

razumevanja, a kao posledicu problematizuje identitet, ulogu društva u formiranju sopstva, i ulogu identiteta u formiranju društva.

Svim tim sredstvima zajedno postiže se dvostruka individuacija. Implicitni igrač, sam avatar, postiže individuaciju pomoću matrice *Bildungsromana* – pri čemu se mentorstvo ogleda u audio snimcima njegovog oca, koje junak dešifruje, istražuje i sledi tokom glavnog poduhvata. Umetnička i kulturološka vrednost igre, međutim, leži u retorici kojom se igraču na svim nivoima posređuje znanje o samom svetu. Njemu je omogućeno da napreduje, da proživljava drugu individuaciju putem vlastite imaginacije, zamišljajući moguće ishode svojih postupaka, ali i uviđajući svoje mesto u lancu značenja putem rekonstrukcije sleda minulih događaja. Narativno gledano, gledište igre uvek je snažno smešteno unutar samog junaka – po pravilu, skoro uvek sami doznajemo ono što avatar saznaje. Tako se proces učenja odvija paralelno, a istina koja se postepeno razotkriva o trezorima i stanju prirode posle apokalipse zapravo pruža dubinske uvide o ljudskom ponašanju u interakciji sa *drugim*. U tom smislu je “lekcija” *Tenpenny Tower* dvostruka – s jedne strane ona pokazuje nepromenljivu snagu ljudske predrasude, bez obzira na pretrpljenu štetu, a s druge, uvek prisutnu mogućnost ličnog moralnog stava, bez obzira na specifičnost konkretnih okolnosti. Da je tako, potvrđuje i sistem moralnog merjenja karakterističan za *Fallout*, jer sam igrač neće biti kažnjen negativnom karmom za transgresiju gulova koju nije mogao predvideti.

Sve naznačene elemente igre – individuaciju, razvoj, spoznaju sveta, druge medije u samoj igri, obogaćuju te ponovo kontekstualizuju i

mnogi periferni elementi. Za uspostavljanje simulacije, neophodno je da se postigne efekat *značenja* i *trajanja* mimo igrača, što se najčešće čini uspostavljanjem iluzije protoka objektivnog vremena. Zato se i u igrama poput *Fallout*-a smenjuju dani i noći, postoje simulirani “iznenadni događaji” koji se odvijaju kada avatar ispuni određeni unapred zadati, ali igraču nepoznat kriterij, pa čak i događaji koji su uistinu nasumični i koji se ni ne moraju javiti u toku same igre, zatim automatski dijalozni likovi mimo igrača, njihove dnevne rutine, reakcije na pojedine događaje, reakcije na dalekosežne posledice postupaka koje sprovodi igrač itd. Igre poput *Fallout*-a predstavljaju najbolje primere upravo takvog sistema izgradnje virtuelnog sveta i ujedno najbolje ukazuju na njegove mane. U modelu u kom se igrač sreće sa stotinama likova, jedinstvenih lica i (pretpostavlja se) životnih priča, nemoguće je konstituisati toliko uistinu novih i svežih karaktera. Posle dovoljno vremena, uočavaju se ograničenja: ustaljene replike prolaznika, njihovi formulaični izrazi, pa čak i preslikani dijalozi narušavaju jedinstvo sveta, čija je osnovna premisa upravo da se mora pričati sa svakim, jer svako može imati zadatak za igrača. Taj i tome slični primeri za posledicu imaju čudnovatu odrođenost igrača od sveta, jer se ponekad stiče utisak da se svet odigrava *radi* igranja, a ne konstituise paralelno sa gejmplom.

Važno je naglasiti da se ograničenja ne tiču samo igrača i avatara ili sveta igre koji ih okružuje. Modeli reprezentacije, bilo da su osvešćeni ili ne, igraju ulogu u načinu na koji se informacije u igri prenose. Različiti elementi igre koji spadaju u njen operativni sklop zau-

zimaju poziciju koju nije lako odrediti. Opisi zadataka, pojava, ljudi, pa čak i svakodnevnih predmeta ne moraju biti neutralni, niti njihovo poznavanje garantuje “ispravnu” poziciju ili pravo sagledavanje fenomena koji se susreću u gejملهju. Štaviše, može se reći da je intencionalna struktura igre i na tom mestu ostavila lakunu koju je neophodno popuniti. Ako, dakle, čak i između teksta koji je bukvalno ispisan u igri i nevidljivog teksta narativa postoje protivrečnosti, na osnovu čega igrač, koji u tom pogledu može biti svesniji od avatara, treba da se odredi? U dobrim igrama nema jedinstvenog odgovora i utoliko tumačenje i naturalizacija same igre predstavljaju temelj za gejملهj. Ako svet igre shvatimo na jedan način, bićemo skloniji određenim postupcima, nego nekim drugim. U tom smislu, u retorici koju u više ili manje nasilnoj meri “forsira” svet igre (čak i ako je to privid objektivnosti informacija), uvek je sadržan momenat subverzije, koji na više različitih nivoa odobrava nasilje nad samim sistemom. Ova pojava može imati značaj u samom svetu igre, ali može poprimiti mnogo veće razmere ako se vara. Ali, kao identitet, svet igre podrazumeva barem privid stabilnosti, a uvođenjem varanja kao sveprisutnog mehanizma delanja (što ono i jeste) narušila bi se ideja smislenosti samog čina igranja kao imaginativne aktivnosti. Na sličan način se i priroda ponašanja igrača u avataru menja sa njegovom dobrovoljnom suspenzijom neverice i spremnošću da se upusti u sam svet.

Čitanje mnogih igara poput *Fallout*-a kao nasilnih ili opasnih predstavlja ništa manje nasilnu redukciju i pokazuje drukčiju vrstu hegemonije – dominaciju diskursa koji marginalizuje određene medije kao umetnost ili čak kao kulturne činjenice, pa zbog nepoznavanja osobenosti tehnike medija, ne može da pronikne dalje od površine. S jedne strane, prihvaćena je činjenica da mladi sve više igraju igre i da to može postati veliki problem; dok s druge strane ne postoje presudni dokazi koji ukazuju na to da se radi o društvenom *problemu*. Suština debate zapravo se vodi oko pitanja prepoznavanja igara kao legitimnog kulturnog elementa – dok jedna strana debate igre prihvata kao datost, druga se prema njoj odnosi kao da je ta datost opasna po društvo. Debata sadrži razmenu teza koja je karakteristična za pojave novog umetničkog oblika ili medija. Novi medijum, koji se bori za svoje mesto, osciluje između larpurlar-tističkih, imanentnih modaliteta i modusa koji su vidljivo angažovani i obeleženi negativnom dijalektikom. Tako su i kompjuterske igre na neki način povezane sa istorijskom avangardom. Sa njom one dele niz odlika koje su karakteristika avangardne umetnosti: estetiku šoka (koja se u igrama očituje u uznemirenju društvenih konvencija), inicijalnu hermetičnost uz istovremenu težnju ka omasovljenju, kreiranje utopijske stvarnosti uz težnju da se promeni svet, i tendenciju da se otvori prostor za *drugo* (Schrank 2014, 79-85).

LITERATURA:

Aarseth, Espen. 1997. *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

—. 2006. "How We Became Postdigital: From CyberStudies To Game Studies." In *Critical Cyberculture Studies*, edited by David Silver and Adrienne Massanari, 37-47. New York: New York University Press.

—. 2007. "I Fought the Law: Transgressive Play and The Implied Player." *Situated Play, Proceedings of DiGRA 2007 Conference*. Tampere. 130-133. Accessed 3. 31., 2016. <http://www.digra.org/wp-content/uploads/digital-library/07313.03489.pdf>.

—. 2015. "Meta-Game Studies." *Game Studies* 15 (1). Accessed 3. 31., 2016. <http://gamestudies.org/1501/articles/editorial>.

—. 2003. "Playing Research: Methodological approaches to game analysis." *Proceedings of the Fifth International Digital Arts and Culture Conference*. Melbourne. Accessed 3. 31., 2016. <http://hypertext.rmit.edu.au/dac/papers/Aarseth.pdf>.

Bogost, Ian. 2011. *How To Do Things With Videogames*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

—. 2007. *Persuasive Games, The Expressive Power of Videogames*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Brown, Harry J. 2008. *Videogames and Education*. London: M.E. Sharpe.

Burden, Michael, and Sean Gouglas. 2012. "The Algorithmic Experience: Portal as Art." *Game Studies* 12 (2). Accessed 3. 31., 2016. http://gamestudies.org/1202/articles/the_algorithmic_experience.

Callois, Roger. 2001. *Man, Play and Games*. Translated by Meyer Barash. Urbana, IL: University of Illinois Press.

Castronova, Edward. 2005. *Synthetic Worlds: The Business and Culture of Online Games*. Chicago: The University of Chicago Press.

Cogburn, Jon, and Mark Silcox. 2009. *Philosophy Through Video Games*. New York: Routledge.

Consalvo, Mia. 2007. *Cheating: Gaining Advantage in Videogames*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Domsch, Sebastian. 2013. *Storyplaying: Agency and Narrative in Video Games*. Berlin: de Gruyter.

Eskelinen, Markku. 2001. "The Gaming Situation." *Game Studies* 1 (1). Accessed 3. 31., 2016. <http://www.gamestudies.org/0101/eskelinen/>.

Fagerholt, Erik, / Magnus Lorentzon. 2009. *Beyond the HUD: User Interfaces for Increased Player Immersion in FPS Games*. Göteborg: Chalmers University of Technology.

Fajnberg, Volter. 2012. "O robustnom priznavanju i kazivanju priča." U *Žajedničke škole/različiti identiteti. Nacionalno jedinstvo i kulturna razlika*, prevod: Dejan Ilić, 238-252. Beograd: Fabrika knjiga.

Frasca, Gonzalo. 2003. "Simulation Versus Narrative." In *The Video Games Theory Reader*, edited by Mark J.P Wolf and Bernard Perron, 221-237. New York: Routledge.

- Fromme, Johannes. 2003. "Computer Games as a Part of Children's Culture." *Game Studies* 3 (1). Accessed 3. 31., 2016. <http://www.gamestudies.org/0301/fromme/>.
- Galloway, Alexander. 2006. *Gaming, Essays on Algorithmic Culture*. London: University of Minnesota Press.
- Gee, James Paul. 2003. *What Videogames Have To Teach Us About Learning And Literacy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gerc, Kliford. 1998. "Podroban opis: ka teoriji kulture." U *Tumačenje kultura (1)*, prevod: Slobodanka Glišić, 9-46. Beograd: Čigoja štampa.
- Gibbons, William. 2011. "Wrap Your Troubles in Dreams: Popular Music, Narrative, and Dystopia in Bioshock." *Game Studies* 11 (3). Accessed 3. 31., 2016. <http://gamestudies.org/1103/articles/gibbons>.
- Harvey, David. 1997. *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Heart, Casey. 2015. "Sexual favors: Using casual sex as currency within video games." In *Rated M For Mature: Sex and Sexuality in Video Games*, edited by Matthew Wysocki and Evan W. Lauteria, 147-160. London: Bloomsbury Academic.
- Hocking, Clint. 2007. *Ludonarrative Dissonance in Bioshock*. 7. October. Poslednji pristup 3. 31., 2016. http://clicknothing.typepad.com/click_nothing/2007/10/ludonarrative-d.html.
- Hourigan, Ben. 2003. "The Utopia of Open Space in Role-Playing Videogames." *Proceedings of the Fifth International Digital Arts and Culture Conference*. Melbourne. Accessed 3. 31., 2016. <http://hypertext.rmit.edu.au/dac/papers/Hourigan.pdf>.
- Huizinga, Johan. 1964. *Homo Ludens, a Study of The Play-Element in Culture*. Boston: The Beacon Press.
- Hutchinson, David. 2007. *Playing to Learn: Videogames in the Classroom*. London: Teacher Ideas Press.
- Izer, Wolfgang. 2003. "Proces čitanja. Jedan fenomenološki pristup." U *Nova čitanja*, urednik Zdenko Lešić, 141-158. Sarajevo: Buybook.
- Kaler, Džonatan. 2009. "Identitet, identifikacija i subjekat." U *Teorija književnosti, sasvim kratak uvod*, prevod: Dragan Ilić, 125-137. Beograd: Službeni glasnik.
- Kücklich, Julian. 2001. "Literary Theory and Computer Games." *Proceedings of the First Conference on Computational Semiotics for Games and New Media (COSIGN)*. Amsterdam.
- . 2003. "Perspectives of Computer Game Philology." *Game Studies* 3 (1). Accessed 3. 31., 2016. <http://www.gamestudies.org/0301/kucklich/>.
- Linderoth, Jonas. 2005. "Animated game pieces. Avatars as roles, tools and props." *Aesthetics of Play Online Proceedings*. Bergen. Accessed 3. 31., 2016. <http://www.aestheticsofplay.org/linderoth.php>.
- Lindley, Craig A. 2002. "The Gameplay Gestalt, Narrative, and Interactive Storytelling." Edited by Frans Mäyrä. *Proceedings of Computer Games and Digital Cultures Conference*. Tampere: Tampere University Press. 203-215. Accessed 3. 31., 2016.
- Mayer-Schönberger, Viktor. 2009. *Delete: The Virtue of Forgetting in The Digital Age*. Princeton: Princeton University Press.

- Mäyrä, Frans. 2009. "Getting into the Game: Doing Multidisciplinary Game Studies." In *The Video Game Theory Reader 2*, edited by Bernard Perron and Mark J.P. Wolf, 313-331. New York: Routledge.
- Myers, David. 2009. "The Video Game Aesthetic: Play as Form." In *The Videogame Theory Reader 2*, edited by Bernard Perron and Mark J.P. Wolf, 45-63. New York: Routledge.
- Nakaya, Andrea C. 2014. *Thinking Critically: Video Games and Violence*. San Diego: ReferencePoint Press.
- . 2014. *Video Games and Youth*. San Diego: ReferencePoint Press.
- Newman, James. 2008. *Playing with Videogames*. New York: Routledge.
- . 2002. "The myth of the ergodic videogame: Some thoughts on player-character relationships in videogames." *Game Studies* 2 (1). Accessed 3. 31., 2016. <http://www.gamestudies.org/0102/newman/>.
- . 2004. *Videogames*. New York: Routledge.
- Oliver, Julian. 2003. "Developers In Exile: Why Independent Game Development Needs an Island." *Proceedings of the Fifth International Digital Arts and Culture Conference*. Melbourne. Accessed 3. 31., 2016. <http://hypertext.rmit.edu.au/dac/papers/Oliver.pdf>.
- O'Riordan, Kate. 2006. "Gender, Technology, and Visual Cyberculture: Virtually Women." In *Critical Cyberculture Studies*, edited by David Silver and Adrienne Massanari, 243-257. New York: New York University Press.
- Palmer, Daniel. 2003. "The Paradox of User Control." *Proceedings of the Fifth International Digital Arts and Culture Conference*. Melbourne. Accessed 3. 31., 2016. <http://hypertext.rmit.edu.au/dac/papers/Palmer.pdf>.
- Ryan, Marie-Laure. 2001. "Beyond Myth and Metaphor - The Case of Narrative in Digital Media." *Game Studies* 1 (1). Accessed 3. 31., 2016. <http://www.gamestudies.org/0101/ryan/>.
- Schrank, Brian. 2014. *Avant-garde Videogames, Playing with Technoculture*. Cambridge: The MIT Press.
- Schröter, Felix, and Jan-Noël Thon. 2014. "Video Game Characters, Theory and Analysis." Edited by Filippo Smerilli. *DIEGESIS* (Filippo Smerilli) 3 (1): 40-77. Accessed 3. 31., 2016. <https://www.diegesis.uni-wuppertal.de/index.php/diegesis/article/download/151/200>.
- Schulzke, Marcus. 2009. "Moral Decision Making in Fallout." *Game Studies* 9 (2). Accessed 3. 31., 2016. <http://gamestudies.org/0902/articles/schulzke>.
- Smith, Jonas Heide. 2006. *Plans And Purposes: How Videogame Goals Shape Player Behaviour*. Copenhagen: IT University of Copenhagen. Accessed 3. 31., 2016. <http://jonassmith.dk/weblog/wp-content/dissertation1-0.pdf>.
- Tavinor, Grant. 2009. *The Art of Videogames*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Tosca, Susana. 2003. "The Quest Problem in Computer Games." *Proceedings of the Technologies for Interactive Digital Storytelling and Entertainment (TIDSE) conference*. Darmstadt: Fraunhofer IRB Verlag. Accessed 3. 31., 2016. <http://www.it-c.dk/people/tosca/quest.htm>.

- Tringham, Neil. 2015. *Science Fiction Video Games*. New York: CRC Press.
- Wesp, Edward. 2014. "A Too-Coherent World: Game Studies and the Myth of "Narrative" Media." *Game Studies* 14 (2). Accessed 3. 31., 2016. <http://gamestudies.org/1402/articles/wesp>.
- Zimmerman, Eric. 2009. "Gaming Literacy, Game Design as a Model for Literacy in the Twenty-First Century." In *The Video Game Theory Reader 2*, edited by Bernard Perron and Mark J.P. Wolf, 23-31. New York: Routledge.

LUDOGRAFIJA:

- 11 bit studios. (2014). *This War of Mine*. [PC] 11 bit studios.
- 2K Boston/Australia. (2008). *BioShock*. [PC] 2K Games.
- 2K Czech. (201). *Mafia II: Director's Cut*. [PC] 2K Games.
- Bethesda Game Studios. (2009). *Fallout 3 - The Game of the Year Edition*. [PC] Bethesda Softworks.
- Bethesda Game Studios. (2007). *The Elder Scrolls IV: Oblivion – Game of the Year Edition*. [PC] Bethesda Softworks.
- Bethesda Game Studios. (2013). *The Elder Scrolls V: Skyrim – Legendary Edition*. [PC] Bethesda Softworks.
- BioWare. (2009). *Dragon Age: Origins*. [PC] Electronic Arts.
- BioWare. (2012). *Mass Effect Trilogy*. [PC] Electronic Arts.
- Blizzard Entertainment. (2004-). *World of Warcraft*. [Online Game] Blizzard Entertainment.
- DMA Design. (2002). *Grand Theft Auto III*. [PC] Rockstar Games.
- Humble, Rod. (2007). *The Marriage*. [PC] Rod Humble.
- InXile Entertainment. (2004). *Bard's Tale*. [PC] Vivendi Universal Games.
- Mad Vulture Games. (2011). *Gothic 3: Enhanced Edition*. [PC] JoWooD Entertainment.
- Maxis. (2008). *Spore*. Electronic Arts.
- MindArk. (2003-). *Entropia Universe*. [Online Game] MindArk.
- Namco. (1980). *PacMan*. [Arcade Game] Namco.
- Pajitnov A. (1986). *Tetris*.
- Pirahna Bytes. (2001). *Gothic*. [PC] Egmont Interactive.
- Pirahna Bytes. (2005). *Gothic II Gold Package*. [PC] JoWooD Entertainment.
- Rockstar North. (2003). *Grand Theft Auto: Vice City*. [PC] Rockstar Games.
- Rockstar North. (2005). *Grand Theft Auto: San Andreas*. [PC] Rockstar Games.
- Rockstar North. (2008). *Grand Theft Auto IV*. [PC] Rockstar Games.

Rockstar North. (2013). *Grand Theft Auto V*. [PC] Rockstar Games.
Suzana Ruiz & Ashley York. (2006-). *Darfur is Dying*. [Online Flash Game]
Team Bondi. (2011). *L.A. Noire*. [PC] Rockstar Games.
United States Army. (2002). *America's Army*. [PC] United States Army.
United States Army. (2015). *America's Army: Proving Grounds*. [PC] United States Army.
Valve Corporation. (2007). *Portal*. [PC] Valve Corporation.